HAZAR TARİHİ

Türkler, Yahudiler, Ruslar

M. İ. Artamonov

L.N. Gumilev'in tahlil ve notlarıyla

3. BASKI

HAZAR TARİHİ

Türkler, Yahudiler, Ruslar

M. İ. Artamonov

L.N. Gumilev'in tashih ve notlarıyla

3. BASKI

SELENGE

HAZAR TARİHİ

Türkler, Yahudiler, Ruslar

M. İ. Artamonov

Rusçadan Çeviren
D. Ahsen BATUR

3. Baskı

Selenge Yayınları İstanbul - 2008

BİRKAÇ SÖZ

Dunlop'un çevirisini sunduğumuz bu eseriyle birlikte Hazarlar dosyasını kapatmış bulunuyoruz. Daha önce yayınlamış olduğumuz L. N. Gumilev'in Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları, Pe-ter Golden'in Hazar Çalışmaları ve özellikle M. İ. Artamonov'un Hazar Tarihi'nden sonra Dunlop'un bu eseri Hazar dosyasını dört değişik açıdan incelemektedir. Bundan sonra Hazarlar konusunda okunacak ilave kitaplarla ancak bir iki virgül atılabilir.

Türkiye'de Hazarlar konusunda bugüne kadar pek çok makale, birkaç kitap ve bir iki muhayyel roman yazılmıştır. Romanlar üzerinde durmayacağız. Çünkü muhayyeldir ve onlara bakarak bir hüküm verilemez. Ancak Arthur Coestler'in Onüçüncü Kabilesi ve K.A. Brook'un Hazar Yahudileri adlı çalışmalarını kesinlikle ciddiye almıyoruz. Bir kere Coestler Yahudi asıllı bir romancıdır ve meseleye bir romancı muhayyilesi ile yaklaşmıştır. Akada-mik bir çalışma sayılamaz ve ortaya attığı hükümler de konunun uzmanları tarafından zaten çürütülmüştür. Brook'un eserine de çok haklı tenkitler yapılmıştır ve akademik bir çalışma sayılamaz. Çünkü üç kaynak tarayarak, iki ansiklopedi maddesi okuyarak Hazar tarihi yazılamaz. Bunların dışında konuya hissi olarak yaklaşan, kurgu-bilim türünden komplo teorileri içeren çalışmalar da vardır ki, konuya ilgili duyanlar, fakat bolca vakti olanlar tarafından takip edilebilir.

Elinizdeki eserin çevirisi önümüze geldikten sonra, baştan sona orijinaliyle karşılaştırılmış ve gerektiği yerlere bazı ilave notlar konulmuştur. Çünkü yazar, sanki Hazar konusunda uzman kişileri bir salona toplamış da, onlara konferans veriyormuş havasıyla meseleyi ele almıştır. Esasen bu kitaba çok daha fazla şerh konulması gerekirdi. Dunlop, herhalde kitabı okuyacak kişilerin zaten birer Hazarolog olduğunu düşünmüş olsa gerek. Bir de onun İstahri, İbni Havkal ve Mesûdî'den yaptığı alıntıların İngilizce çevirilerini fazla güvenilir bulmadığımız için, kendi notlarını muhafaza etmekle birlikte, bunları doğrudan Arapça orijinalinden kendimiz

çevirdik. Öyle zannedildiği gibi Batılılar bu işi çok iyi bilir, Arapçayı mükemmelen bilirler şeklindeki kanaat de yanlıştır. Öyle ki yazar Arapça "kisra" kelimesinin çoğulu "ekâsire"yi Hüs-rev'in çoğulu yapacak kadar yanlış okumalarda bulunmuştur.

Hazar Devleti'nin Ruslar tarafından mı yıkıldığı, yoksa Rus-lar'ın Guzlarla birlikte hareket ederek ilk darbeyi vurduktan sonra Tuna Bulgarları üzerine yürüyüp, meselenin hallini Guzlara mı bıraktıkları konusu tartışmalıdır. M. İ. Artamonov'un eserinden Ruslarla Guzların müşterek bir orduyla Hazarlara saldırdıklarını, fakat birkaç şehrin zaptından sonra Hazarların işinin bitirilmesi görevinin Guzların omuzlarına yüklendiğini anlıyoruz. Artamo-nov bu konuda şöyle der: "Rus vakayinâmelerinde Svyatoslav'ın Volga boylarında ele geçirdiği topraklar için Rusya'nın girdiği bir savaştan söz edilmemektedir. Bunun sebebi belki de devletin büyük knazın [grandük] kumandasındaki ana kuvvetlerinin bu savaşlara iştirak etmemesi ve savaşın İdil-civarı ve Podonya'daki Svyatoslav'a bağlı gornizonlarla, yeniden zaptedilen bölgelerdeki Rus yerleşimciler ve Guz'larla sürdürülmüş olmasıdır. Çok büyük bir ihtimalle pagan Guzlar, Svyatoslav'ın çekip gitmesinden sonra Ruslar'ın yardımıyla fethedilen Hazar topraklarında hakimiyeti ele geçirmişlerdir. Bu yüzdendir ki Arap yazarları hiçbir yerde Ruslardan bahsetmeden, Hazarların düşmanı olarak sadece Guzları göstermektedirler. Hazarların Ruslara karşı değil de özellikle Guzlara karşı Harezm'den yardım istemesinin sebebi de budur." (Hazar Tarihi, s. 556)

Peki neden Guzlar Hazarlara saldırdılar veya en azından Rusların yanında yer aldılar? Bunun sebebini yalnızca Guzların bir dönem Hazar İmparatorluğu'na vergi vermek zorunda kalmasında aramak çok yanlıştır. Çünkü özellikle devlet dininin Musevilik olarak ilanından ve ikili krallığın kurulmasından sonra, hem yerli halka ve reayaya yapılan zulüm artmış, hem de Yahudi meliklerin kurnazca politikaları sonucunda Peçenekler Guzlara, Guzlar Peçeneklere, Bulgarlar Guzlara.. elhasıl o bölgede yaşayan Türk halkları birbirlerine saldırmak zorunda bırakılmışlar, birbirlerini itmişler, kırmışlar, ama sonuçta hep kârlı çıkan Hazar-ya'daki Yahudi yönetim olmuştur. Fakat Rus tarihçisi Gumilev'in kaydettiği gibi, Yahudi yönetim tarafından ezilen Hazarlar, Rus-Guz ortak saldırısı sırasında kıllarını kıpırdatmamışlardır. Nitekim Arap kaynaklarında da saldırı sırasında Hazarların kağanlarının yanında şöyle bir görünüp, kısa bir çatışmadan sonra dağıldıkları belirtilmektedir. Bizans'a saldıran, Kırım'ı hakimiyet

altında tutan, Araplara geçit vermeyen bir imparatorluğun savaşçılarının, düne kadar kendilerine vergi ödeyen Ruslar karşısında böyle kısa sürede çözülüp dağılmalarının perde gerisinde yatan sebep de, olsa olsa -kanaatimize göre- onların artık Hazar Devle-ti'ni kendi devletleri olarak görmüyor olmalarıdır. Nitekim Arta-monov "Hazar Yahudileri tarihini yazmaya girişen Dunlop, Museviliğin Hazarya'da hangi kahpece rolü oynadığını anlıyamamış-tır. *Yahudiler devletin başına geçmeyi başarmışlardı, fakat yönetimle halk arasında bağ bütünüyle koparıldığı için iktidar yavaş yavaş ellerinden kayıp gitmiştir.."* demektedir (Age., s. 588). Çünkü Yahudiler, dinin birleştirici bir unsur olduğunu anlıyamamışlardı. Guzların, Peçeneklerin, Burtasların henüz pagan (şamani), Alanların Hristiyan, Bulgarların, paralı askerlerin (Arsilerin) Müslüman olduğu bir ülkede, kendisinden ordu çıkaramayan Yahudi yönetimin ayakta durması zaten düşünülemezdi.

Hazar İmparatorluğu belki zaman içinde zaten yıkılıp gidecekti, ama henüz iki buçuk yaşını doldurmuş (devletlerin tarihinde yüzyıl bir yaş sayılır) bir devletin ufak bir dış darbeyle yıkılıp gitmesi, ancak yönetimle halk arasında kopuklukla izah edilebilir. Fakat kanaatimizce ve Gumilev'in de belirttiği gibi Hazar Devleti'nin zamansız yıkılıp gitmesinin temel sebebi baştaki Yahudi yönetimdir.

İran'dan ve Bizans'tan kaçarak sığınmacı olarak geldikleri bir ülkede, belli bir süre sonra ekonomiyi ele geçirip, iktidarı gaspe-den bir azınlığın, kendi halkı ve ülkesi olarak görmediği bir coğrafyada tutunmak gibi bir derdi de olamazdı. Neticede ne olduysa zavallı safdil Hazar Türklerine olmuş, Yahudiler bir şekilde Polonya'da, Rusya'da ve başka yerlerde varlıklarını sürdürmüşler, ama Hazar Türklerinden geriye ancak isimleri kalmıştır.

Dunlop, muhtemelen Yahudilerin Hazarya'da yaptıklarını kasıtlı olarak görmezden gelmiştir ve bugünkü modern Mason teşkilatının ilk nüvesini oluşturan Rahdânîlerin (Yahudi rehber tacirlerin) marifetleri hakkında bir kelime bile etmemiştir. Kısacası yazar, bazı konuları çarpıtmakta, bazılarının üzerini örtmeye çalışmakta ve işi ancak mütehassısların merak edeceği akademik polemiklerle geçiştirmektedir. Ancak, onun görmek istemediklerini Gumilev ve Artamonov'dan takip edebilirsiniz.

Günümüzde komplo teorilerinden büyük bir haz alan bazı kişiler, Hitler'in katlettiği Yahudilerin aslında Hazar Türkleri olduğu, Hazarya'nın

bir Yahudi Devleti ve Hazarların da kamilen Yahudi oldukları şeklinde hiçbir bilimsel gerçeğe ve araştırmaya dayanmayan safsatalarla vakit geçirmektedirler. VIII-X. Yüzyıllarda o bölgeyi gezen ve çok yakınında bulunan Arap coğrafyacıların tamamı, Yahudilerin ülkede sayıca en az nüfusa sahip olduklarını, en kalabalık kesimin Müslümanlar, ikinci grubun Hristiyanlar ve üçüncü grubun paganlar tarafından oluşturulduğunu, Yahudi-lerinse en küçük grup olduğunu üstüne basa basa ve müttefiken belirtmektedirler. Rus kroniklerinde ve Bizans kaynaklarında Hazarların dini ve dini grupların oranı hakkında hiçbir kayıt da olmadığı halde, komplo teorisyenlerin bu tür safsataları kime sempatik görünmek için uydurdukları veya bu safsataların kimler tarafından ortaya atıldığı merak edilmeye değer.

Peki devletleri yıkıldıktan sonra Hazarlara ne oldu? Arap kaynaklarına ve elinizdeki kitapta da belirtildiğine göre, bir kısmı yurtlarına geri dönerek hayatlarını sürdürdüler. Bir kısmı Arta-monov'un tabiriyle "Yahudi kılıklı parazit bir zümreye" dönüştü; bir kısmı ise Rusya içlerine dağılarak, Rusların dini takibatlarından kaçtıkları için "brodnik" dedikleri, daha sonraları "Kossak" (Kazak) denilen halkın nüvesini oluşturdular.

Fakat her halükârda zaman içinde Hazarların yönetici kesimini teşkil eden Yahudiler toparlanıp devletlerini kurdular; Hazarların tebaası olan Bulgarlar, Ermeniler, Gürcüler vs. etnisitelerini ve devletlerini günümüzde dahi muhafaza edip sürdürmektedirler, ama Hazar Türkleri'nden geriye sadece isimleri kaldı. Bugüne kadar ne yazılı bir kitabe, ne de bir sanat eseri bulunabildi. Yoksa Hazar Devleti ve Hazarlar bir serap mıydı? Bir halkın, bir devletin tarihin gözleri önünde bu şekilde yok olup gitmesi nadirat-tandır ve eğer Hazar konusunda yeni bir çalışma yapılacaksa bu konu üzerinde durulmalıdır.

D. Ahsen Batur

GİRİŞ

Gibbon'u okuyanlar, annesi V. Konstantin'le evlenmiş bir Hazar prensesi olan VIII. Yüzyıl Rum (Greeks) imparatoru Hazar Leo'yu hatırlayacaklardır. Bizans yazarları Hazarlardan ve onların o günün politikasında oynadıkları rolden müteaddit defalar bahsetmektedirler. Örneğin, Bosporus'daki İmparatorluk şansölyesinden Hazar Kağan'ına giden mektuplar, Charlemagne'nin hale-fiyle veya Papa'yla yaptığı yazışmalarda kullanılanlardan daha özenli altın damgalara sahipti.[1]

1 Constantine Porphyrogenitus, De Caerimoniis Aulae Byzantinae, ed. Bonn, ı, 690.

Hazarların bizim ilgi alanımıza giren bir diğer özel yönleri daha vardır. Hazarların saçıldıkları coğrafya İdil'in aşağısından Kafkasya'nın kuzeyine, oradan IX. Yüzyıla kadar Azak Denizi'ne dayanmakta ve hatta batıda Kiev ve Dinyeper'in ortalarına uzanmaktaydı. Onlar, aynı zamanda, doğuda Amu-derya'ya kadar olan bölgedeki kabileleri de kontrol altında tutmaktaydılar. Yani Hazar ülkesi, Arapların tabii yayılma sahası üzerindeydi. Muham-med'in ölümünün ardından (632), halifenin orduları iki imparatorluğun yıkıntıları üzerinden Kafkasların doğal dağ sınırına ulaştı. Bu bariyer bir kez aşıldığında Doğu Avrupa yolu açılmış oluyordu. Kafkasya istikametindeki Arap ilerleyişi, organize askeri güçler tarafından ciddi oranda önlenmişti. Fazla bilinmemesine rağmen, Araplarla Hazarlar arasında bir yüzyıldan fazla süren savaşlar, tarihî yönden büyük önemi haizdir.[2] Bölgede bulunan Charles Martel'e bağlı Franklar Arap istilasını püskürtebildiler. Doğudaki bu tehdit aynı zamanda Avrupa için de azımsanamayacak boyuttaydı. Gayet sarihtir ki, muzaffer Müslümanlar Hazar krallığı tarafından durdurulmuşlardı. Bu dönemde hâlâ şamanist inanca sahip olan Hazarlar, Orta Asya'nın göçebe veya yarı göçebe özelliklerini taşımaktaydılar. Ancak, daha sonra göreceğimiz üzere, onlar Mûsevîliğe geçmişlerdir. Tartışmaya açık olmakla birlikte, Hazarlar o

bölgede bulunmamış olsalardı, Avrupa medeniyetinin doğu uzantısı Bizans'ın Araplarca kuşatılmasının sonuçları kadar, Hristiyanlığın ve İslamiyetin bugünkü tarihleri de bilinenden daha farklı olabilirdi.

2 Underestimated by Cavaignac, Histoire du Monde, t. Vii (Paris 1931), 169.

Yeterli belgelerin mevcut olması halinde Hazar tarihini yazmak üzere şimdiye kadar neden girişimde bulunulmadığı sorusu sorulabilir. Hazarlarla ilgili olarak Cambridge tarihçilerinden J. B. Bury, ***Doğu Roma İmparatorluğ Tarihi*** isimli eserinde bir bölüm ayırmıştır.[3] Bu bölüm, bazı çağdaş kitaplarda yer alan kısmî bilgiler ve konuyla ilgili monografilerin mevcudiyetine rağmen, sahip olduğumuz en esaslı veri olarak telakki edilebilir. Hazarlarla ilgili bilgilerimizin kısıtlı oluşu, onların tarihinin ilgi çekici olmamasından ve bilgi eksikliğinden değil, Rumca, Arapça, İbranice, Süryanice, Ermenice, Gürcüce, Rusça, Farsça, Türkçe ve hatta Çince gibi çeşitli dillerde yazılmış ikinci el ve çelişkiler içeren mevcut eserlerle çalışmanın güçlüğünden kaynaklanmaktadır. Şarkla ilgili tarih bilgimizin artmasıyla, Hazarlarla alâkalı kaynaklar da hızla birikmeye başlamıştır. Hazarlar hakkında bize pek çok bilgiler nakleden Arap tarihçi ve coğrafyacıların eserleri yayınlandı. İçinde bulunduğumuz yüzyılda ise İbranice belgeler gün ışığına çıkarıldı.[4] Böylece Hazarlarla ilgili bibliografya oldukça genişledi ve araştırmacılar Hazarlar hakkındaki görüşlerini neredeyse kaynak dil kadar geçerli olan farklı lisanlarda yayınladılar. Artık durum, Buxtorf'un yeterli bilgiyi bulamadığı için Hazar kelimesini İran şahı Hüsrev'in adıyla ilintilendirdiği dönemden daha farklıydı. Mevcut bilgilerimizin ciddi anlamda çoğalmış olmasına rağmen, ilerde görüleceği üzere, Hazarların tarihini araştırmak ve yazmak yine de kolay olmayacaktır.

3 C. Xiii (London 1912).

4 Eski Kahire'deki bir sinagog'un "Geniza" sının (muhafaza odası) açılışı konuya katkıda bulunmuştur. Bkz. Paul E. Kahle, Schweich Lectures: The Cairo Geniza (London 1947), 14ff.

II. Dünya Savaşı'ndan önce, o sıralar Bonn Üniversitesi'ne bağlı Şark Enstitüsü'nün müdürlüğünü yapan Prof. Paul Kahle ve Brüksel'den Prof. Henri Gregoire, Hazarlar üzerinde birlikte çalışmaya karar verdiler. Genel kanıya göre bu alanda oldukça önemli bir eserin ortaya çıkacağı umulmaktaydı. Ancak, maalesef savaşın patlak vermesi ve gelişen olaylar onların planlarını sekteye uğrattı. Devam eden yıllarda Prof. Kahle bana

Hazarlarla ilgili bahsi geçen araştırmayı devralmamı önerdi. Bu öneri bana oldukça mutluluk vermişti. Çalışmam esnasında Prof. Kahle'ye defalarca kez danışabilme fırsatına sahip olmanın avantajını yaşadım. Ayrıca ona, bana çeşitli şekillerde birçok kez yapmış olduğu yardımlardan dolayı minnet borçluyum. O olmasaydı, bu kitap yazılamazdı. Gerek düzenleme ve seçimde, gerekse malzemenin sunumunda beni serbest bıraktı. Bununla birlikte konuyla ilgili ana meselelerde onun görüşlerinden etkilendiğim muhakkak. Ancak, böyle bir çalışmada ortaya çıkacak muhtemel kusur ve ifadelerin tüm sorumluluğu tarafıma aittir.

Benim görevim, mevcut malzemelerden faydalanarak, Hazar ulusu ve devletinin mirasını bir bütün haline getirmekti. Harici olarak çalışmamda kullanmış olduğum belgeler, Prof. Kahle'nin Oxford'dan göndermiş olduğu İstahri ve Mesudi'nin el yazmaları, yine Prof. Kahle'den temin ettiğim İspanyol coğrafyacı İbni Sa-id'e ait Hazarlarla ilgili kısa bilgi, ikili Hazar yönetimi konusunda Yakubi'ye ait şimdiye kadar okunmamış bir pasaj ve ayrıca yöneticilerine teşekkür etmek istediğim Leyden Üniversitesi Kütüphanesi'nden, belirlenememiş bir tarihteki Hazar mahkemesine ait Farsça el yazması bir tutanaktan oluşmaktadır. Ayrıca, bildiğim kadarıyla bu konuda şimdiye kadar kullanılmayan Çin kaynaklarındaki Hazarlarla ilgili verilerden yararlandım. Ölümü tüm şarkiyatçılar ve şarkiyat çalışmaları için büyük bir kayıp olan Prof. Haloun, bana bu noktada yardımda bulunmuştur. Onun sunmuş olduğu Rumca pasajlar kolay bulunamayacak türdendir.

Bu çalışmada ele alınacak konular şunlardır: Hazarların ilk dönemleri; İslam öncesi Farslarla olan ilişkileri; Hazarlarla Rumlar arasındaki ilişkiler; Araplarla olan savaşlar; Hazarların Mûsevîliği kabulü, X. Yüzyılda Endülüs ve Hazarya arasında yapıldığı iddia edilen yazışmalar; Ruslarla olan ilişkiler ve Hazar Devleti'nin çöküşü ve tarihten silinişi. Bu konulardan bazıları oldukça tartışmalıdır. Okuyucular özellikle Mûsevîliğe ne zaman geçildiği veya devletin ne zaman tarihten silindiği gibi ana konularda dikkatli olmalı ve farklı yaklaşımları göz önünde bulundurmalıdır. Yine batının uç noktalarında Danimarka'ya ve doğuda Çin'e kadar Hazarların izi aranmalı ve onların Mûsevîliğe geçişlerinin katiliği yanında, zaman zaman Hristiyanlık ve Müslümanlığa da geçmiş oldukları gözden geçirilmelidir. Ayrıca çalışma esnasında Arapça metinler, doğru ve eksiksiz biçimde çevrilmeye çalışılmıştır.

Başvurulan makale ve kitaplar arasında birkaçı, bazı noktalardan dolayı öne çıkmıştır. Bunlardan ilki, eski ve sonuçları itibariyle farklılık arzeden J. Marquart'a ait *Osteuropaische und ostasi-atische Streifzüge*'dir.[5] Diğeri ise Kokovtsov'a ait *Yevreiskokha-zarskaya perepiska v X* veke'dir.[6] Bu iki kitap, metot ve saha açısından birbirine zıttır. Alman yazar tarafından yazılanı, ayrıntılı ve okunması güç bir eserdir; ancak, bizim araştırma dönemimizle ilgili oldukça önemli görüşler sunmaktadır. Rus yazar ise Hazarlarla Endülüs arasındaki yazışmayı konu edinen bir dizin'e kadar kısıtlı İbranice doküman temelinde Hazar tarihine ilişkin soruları cevaplamaya çalışmaktadır. Tartışmanın sınırlı kelimelerle ve açık bir biçimde ortaya konulması takdir edilir türdendir. Ayrıca bu çalışmalara ek olarak daha önce hiç yayınlanmamış olan İbni Fadlan'ın İdil Bulgarları üzerine yazdığı gezi notlarının Prof. A. Zeki Velidi Togan tarafından düzenlenmiş hali mevcuttur.[7] Bu kitabı Prof. Minorsky'nin yardımları ve vasıtasıyla kullandım. Prof. Minorsky'nin X. Yüzyıl Fars coğrafyasıyla ilgili Hudud'ul-Alem'den yaptığı çeviri ve yorumlamaları önemli bilgiler içermektedir.[8] Diğer taraftan New York Halk Kütüphanesi Slav bölümünce hazırlanan ve A. Yarmolinsky'nin önsözü ile 1938'de kendilerine ait *Bulletin'de* yayınlanan Hazarlar bibliyografyasından bahsetmeden geçemeyeceğim. Bu bibliyografyaya Oxford'tan Dr. Cecil Roth sayesinde vakıf oldum.

5 Leipzig 1903.

6 X. Yüzyıldaki Mûsevî-Hazar Yazışmaları, Rusya Bilimler Akademisi Yayınları, Leningrad 1932.

7 Ibn Fadlan's Reisebericht, A.K.M., xxıv, 3 (Leipzig 1939). İbn Fad-lan'ın öyküsünün ingilizce çevirisiyle Zeki Velidi'nin sunumunun kullanışlı bir özeti, Robert P. Blake ve Richard N. Frye tarafından "İbn Fadlan'ın Risaleleri Üzerine Notlar" şeklinde sunulmuştur. Byzantina Metabyzantina, ı, ii (1949), 7-37.

8 E.J.W. Gibb Memorial, New Series xı (1937).

Ayrıca Artamonov, Poliak ve Zajaczkowski'nin Hazarların tarihiyle ilgili problemlere farklı bakış açılarından yaklaştıkları kapsamlı çalışmalarından söz etmem gerekir. Artamonov'a ait *Ocherki drevneishei istorii Khazar* isimli eser 1937 yılında çıkmıştır.[9] Bu kitap, Hazarların ilk dönemlerini kapsamaktadır ve verilen son tarih M.S. 738'dir. Yazar, önsözünde şark dillerini bilmediğinden bahsedip bir arkeolog gibi yazmakta olduğunu

söylemektedir. Artamo-nov, özellikle kendi ülkesinin tarihiyle ilintili olduğu için Hazarlarla ilgilenmektedir. Sınırlamalara rağmen onun çalışması oldukça objektif bir yaklaşım sergilemektedir. A.N. Poliak, Artamonov'un kitabını *Hazaria* (İbranice) başlığı altında 1944'te Tel Aviv'de yayımlamıştır (İlk olarak Dr. Cecil Roth'a ait bir kopyasını gördüm ve daha sonra Kudüs'lü Dr. S. Morag'ın yardımlarıyla kendim için edinebildim). Kitapta, yazarın daha önceleri İbranice *Zion* isimli bir dergide, "Hazarların Judaizme Geçişi" (1941) isimli yazısında ortaya koyduğu teorilerinin geliştirilmekte ve ayrıca özellikle İbra-nice olmak üzere çeşitli kaynaklardan yararlanılmaktadır. Bu teorilerden bazıları aşağıda tartışılacaktır. Ayrıca bu çalışma oldukça fazla miktarda eleştiriye maruz kalmıştır.[10] Zajaczkowski'nin *Ze studiow nad zagadnieniem chazarskim* (1947) isimli eseri ise Türk dilbilimcilerin bakış açısından yazılmıştır.[11] Tanınmış bir Türkolog olan yazar, hem bu kitapta hem de bazı makalelerinde, süregelmekte olan Hazar terminolojisine, Kırım ve Polonya'da halen Ka-raimlerce konuşulmakta olan diyalektikleri örnek göstererek önemli oranda ışık tutmaktadır.[12] Zajaczkowski, Karaimleri Ha-zarların günümüzdeki temsilcileri olarak görmektedir. O, İbranice belgelerin önemini çoğaltmaktan öte azaltmaya yönelik bir tavır içerisindedir. St. Andrews Üniversitesi'nden Dr. S. Seliga, Lehçe ça-lışmalarımda bana büyük yardımda bulunmuştur.

9 İkinci başlığı Etudes d'histoire ancienne des Khazares. Leningrad 1936.

10 M. Landau'nun *Qiryath Sepher'deki* eleştirisi, xxı (1944), 19-24, İbranice. A. Eshkolli'yi

Moznaim'de görmedim, xvııı, 298-304, 375383, Poliak'ın cevabıyla, op.cit., xıx, 288-291, 348-352. (İbranice dergilere ilişkin bu referanslar Dr. Monag aracılığıyladır.)
*M. İ. Artamonov, 1937 yılında yayınlanan çalışmasında serdettiği görüşlerini bilâhare tamamen değiştirerek, çevirisi tarafımızdan yapılan ve yayınlanan Hazar Tarihi isimli daha sonraki eserinde, "o günkü görüşlerim için okuyucudan özür diliyorum; konuyla ilgili doğru bilgiler burada verdiklerimizdir" demek suretiyle fikirlerinden vazgeçmiştir. (Ed)

11 Hazar Sorunu ile ilgili çalışmalar Krakov Leh Akademisince yayımlanmıştır. O. Pritsak tarafından Der Islam'da B. 29 (1949), 96-103, detaylı bir eleştirisi bulunmaktadır. Hazar Sorunu ile ilgili çalışmalar Krakov Leh Akademisince yayımlanmıştır. O. Pritsak tarafından Der Islam'da B. 29 (1949), 96-103, detaylı bir eleştirisi bulunmaktadır.

12 Zajaczkowski'nin makalelerinde "problem jezkowy Chazarow (Hazar Dilinin Sorunu),

Proceedings of the Breslau Society of Sciences, 1946, ve "O kulturze chazarskiej i jej spadkobiercach" (Hazar Kültürü ve Onun Varisleri), Mysl Karaimska, Breslau 1946.

Sonuç olarak Cambridge, Queens’ Koleji’nden Prof. H. W. Ba-iley’e, Prof. V. Minorsky’e ve bu çalışmayı okuyarak çeşitli şekilde tavsiyelerde bulunup bana yardımcı olan Glasgow Üniversite-si’nden Prof. C. J. Mullo Weir’e teşekkür etmek isterim. Yine Prof. Philip K. Hitti ve bu çalışmayı Princeton yayınlarına kabul eden ve kitabın basımında büyük bir özen gösteren Princeton Üniversitesi Yayınevi Yönetim Kuruluna teşekkürlerimi sunarım.

D.M.Dunlop

I
HAZARLARIN ORTAYA ÇIKIŞI

Eğer Avrupa dillerinden geçtiği kabul edilen kimi sözcükler doğru ise, öncelikle *Hazar* kelimesi, vurgulamak istediğimizden daha geçerli ve yaygın bir konumdadır. İlk olarak "Hussar" keli-mesi[1] Macar (Hungarian) hanedanı için kullanılmıştır. Öte yandan Macar devletinin kurucusu Macarlar ile Hazarlar arasındaki ilişki tarihîdir ve kesindir. Almancadaki *Ketzer* "heretik" kelimesi, muhtemelen Mûsevîlerde olduğu gibi *Hazar* isminden alınmıştır. Diğer yandan ismin menşei ve anlamı oldukça muğlaktır. Genel kanıya göre ismin menşei Türkçe *kaz* (qaz) "başıboş dolaş-mak" veya "oradan oraya göç etmek" kökünden gelmektedir ve dolayısıyla Hazar="göçebe"[2] anlamı ortaya çıkmaktadır. Slav dillerinde Hazar kelimesi ile ilgili olarak ilk hecede o ünlüsünün kullanıldığı çeşitli sözcükler bulunmaktadır. Bunlar Rusçada saç örgüsü anlamına gelen *kosa* (Wieltmann, 1858) ve Slavcada "kaz" anlamına gelen *koz* (Tzenoff, 1935)[3] kelimeleridir. Orijinal ismin Slavca olmaması sebebiyle bu tür benzeşmeler sağlıklı gelmeyebilir. Hazarların saç örgüsü kullandıklarını veya kaz çobanı olduklarını destekleyen açık bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca Hazar isminin İbranice'de "o/u" sesli harfleriyle yazılmakta ve "kuzari" olarak telafuz edilmekte (çoğulu Kuzarim) olduğunu belirtmek gerekir. Diğer yandan Arapçada Khazar, Yunanca'da Khazaroi (Khazareis) bazen Khotzer (Khotzir), Latince Chazari ve Gazari ve yine *Hazar Yazışmaları* olarak bilinen İbranice belgelerde Kazar olarak geçmektedir.

[1] Askeri bir terim. Birmingham Üniversitesi'nden Dr. Alan S. C. Ross, Macarca sözlük Barczi'de kelimenin Sırp-Hırvatçadaki *husar*'dan geldiğini ve bu sözcüğün de Yunanca *chosarios*'tan geçtiğini yazmaktadır. *Chosarios* sözcüğünün ise Hazar anlamına gelen *(latrones et sicarii* anlamıyla) *Khosiarioi* ile muhtemelen aynı olduğu Reiske tarafından (Constant. Por., ed. Bonn, ıı, 675) aktarılmaktadır. Sözcük, form ve anlam itibariyle Reiske tarafından Harmenopulos'tan (14. yy.) aktarılmıştır, ı, tit. 4, § 9.

[2] Zajaczkowski, Gombocz, Nemeth ve Rasonyi. Zeki Velidi, tanımlama üzerine yorum yapmamıştır (Ibn Fadlan, 225). O. Pritsak *Çalışmalar* adlı eserin eleştirisinde Hazar'ın "ein Kollektiv zu qazan" olabileceğini ortaya atmaktadır. Zajaczkowski, Gombocz, Nemeth ve Rasonyi. Zeki Velidi, tanımla-ma üzerine yorum yapmamıştır (Ibn Fadlan, 225). O. Pritsak *Çalışmalar* adlı eserin eleştirisinde Hazar'ın "ein Kollektiv zu qazan" olabileceğini ortaya atmaktadır.

[3] Zajaczkowski, a.g.e.

Genel kanıya göre Hazar=göçebe açıklaması kabul edilebilir durumdadır. Ancak Pelliot'un Türkçe *kazmak* fiilinin "amaçsızca dolaşmak" değil de "bir şeyi kazmak" anlamında kullanıldığı[4] ve J. Deny'nin Zajaczkowski, a.g.e. [5] Hazar isminin "bir dağın kuzey kısmı" anlamına gelen Kuz kelimesine, bir yere ait olmayı çağrıştıran "er" ekinin eklenmesi sonucu Kuzer, Kuzar ve Kozar şeklinde kullanıldığı yönündeki açıklamaları meseleyi karmaşık hale getirmektedir. Deny'nin ifadesine ek olarak "o/u" formlarıyla ilgili açıklamalar henüz tam olarak netlik kazanabilmiş değildir ve eski Ermenice ve Gürcücede Hazar kağanı çoğu kez "Kuzey hükümdarı" ünva-nıyla, Hazarya da "Kuzey Ülkesi" olarak anılmaktadır. Ancak, Hazar ismi Hazar Yazışmaları'nda Kazar ve Kazari şeklinde, İbra-nice Cambridge belgelerinde ise Qazar (kimi zaman Quzar) şeklinde geçmektedir.

[4] *Noms Turcs,* 207-224 (special article on Khazar).

[5] Mel. Emile Boisacq, Annuaire de I'Institut de Phil. et d'Hist. Or et Slaves, v (1937) Brüksel, 295-312.

Birinci sorumuz, Hazarların ve Hazar isminin ilk olarak ne zaman görüldüğüdür. Hazarların Hunlarla ve Batı Türkleriyle olan ilişkileri üzerine önemli tartışmalar olmuştur. Yaygın görüşe göre Hazarlar, Batı Türk İmparatorluğu'ndan çıkmışlardır. Kaynaklarda ilk olarak Hazarlarla, Batı Türklerinden bahsin azalmaya başladığı dönemlerde karşılaşılmaktadır. Bu dönemlerde Hazarlar, Bizans imparatoru Heraklius'un güçlerine katılarak M.S. 627'de Farslara karşı savaşmış ve Tiflis kuşatmasında da bulunmuşlardır. Hazarların bu dönemde Batı Türklerinin hâkimiyeti altında olup olmadıkları açıklığa kavuşmuş değildir. Kronikçi Theophanes (M.S. 818'de ölmüştür) doğulu Türklere Hazar denildiğini belirtmiştir.[6] Diğer

taraftan Batı Türkleri, Yunan yazarlarca özel bir ifade kullanılmaksızın Türkler olarak tanımlanmışlardır.

6 Bonn, 485.

Süryani tarihçiler ise Hazarlardan M.S. 627'den daha önce bahsetmektedir. Suriyeli Mikael[7] ve Bar Hebraeus[8], üç kardeşin otuz bin asker ile Bizans imparatoru Maurice (582-602) zamanında "İç İskitya"dan batıya doğru ilerleyip Bizans sınırına gelmelerini ve burada içlerinden Bulgarios'un Don nehrini geçerek imparatorluk sınırları dahiline yerleştiğini anlatmaktadırlar. Diğerleri ise "Alanların Ülkesi" olarak bilinen Barsalia'yı işgal etmişler ve onlar ve bölgenin önceki sakinleri büyük kardeş Kazarig'in adından uyarlanan Hazarlar ismini almışlardır. Bu hikâye, bahsedilen olayların çağdaşı olan Efesli John'un[9] zamanına (ölümü 586) denk düşmektedir. Böylece Hazarların VI. Yüzyılın sonlarında Orta Asya'dan Kafkaslar'a gelmiş oldukları anlaşılmaktadır.

7 Chabot, 381, Kol. 1, 9. sıra.

8 Ed. Budge, 32b, Kol. 1, 15. sıra.

9 Barthold, E.I., art. Bulghar.

Yunan yazar Theophylact Simocatta (tahminen 620), az önce Süryanilerin bahsetmiş oldukları olaylarla ilintilendirilmeleri güç olsa da, aynı dönemdeki Batı Türkleriyle ilgili bilgi vermektedir.[10] 598 yılında Maurice'ye gönderilen bir Türk elçisinden bahseden yazar, Türklerin geçmişte Akhunlara (Heftalitler), Avarlara ve *Siyah Nehir "Til"* olarak adlandırılan bölgedeki Uygurlara karşı galip gelmelerini anlatmaktadır.[11] Theophylact, Uygurların Var ve Hunni isimli iki liderin soyundan geldiklerini söyler. Başka kaynaklarda onlardan "Varhonitler" olarak bahsedilir.[12] Türklerden kaçıp Batıya gelen Uygurlar daha önceki Avarlar gibi karşılanmış ve bu isimle anılmışlardır. Bu durum bir diğer Yunan ya zar tarafından esasen Uygur olan Avarların temsilcilerinin 558 yı-lında[13] Justinian tarafından kabulü ve daha sonra Doğu ve Orta Avrupa'yı yağmalayışları anlatılarak doğrulanmaktadır. Eğer Uygurcadan alıntı doğru ise halk bilimindeki "dev" kelimesi bu dönemden itibaren ortaya çıkmaktadır.

10 Ed. Bonn, 282ff, Chavannes, *Documents*, 246ff.

11 Tanımlanmamış. Til muhtemelen İtil ile aynıdır. İtil=Volga. Zeuss burada Volga'dan bahsedildiğine sıcak bakmamaktadır. Marquart, Orhon'un bir kolu olan Tola'dan bahsetmektedir.

12 Menander Protector, Bonn, 400.

13 Menander, aynı yerde., 282.

Theophylact, 598 yılındaki Türk elçiliği zamanında Asya'dan Avrupa'ya Tarniah, Kotzager ve Zabender isimli kavimlerin aralarında bulunduğu bir iltica hareketinden bahseder. Bunlar da daha önce gelenler gibi Var ve Hunni'nin soyundan gelmektedir ve gerçekte Uygur olan ve Uygur kağanının yönetimi altında bulunan Avarlara katılmışlardır. Esasen bu durum Suriyeli Mikael ve Bar Hebraeus tarafından verilen bilgilerde de görülmektedir. Kotzager-ler'in Bulgar bir grup olduğu şüphesizdir.[14] Zabender ise muhtemelen önemli bir Hazar şehri olan Semender'le aynıdır ve dolayısıyla Suriyeli Mikael'deki Kazarig ile ilişkilidir. Görünüşe göre Semender, ismini, işgalci kavimden almıştır.[15] Böylece Hazarların ilk olarak Batı Türkleriyle bağlantı kurdukları ve daha sonra Maurice döneminde Doğu Avrupa'ya ulaştıkları anlaşılmaktadır.

14 Cf. Marquart, Streifzüge, 488.

15 Benzer şekilde bir diğer önemli Hazar şehri olan Belencer, ismini bölgeye yerleşen gruptan almıştır. Aşağıya bakınız.

Daha eski bir görüş ise Hazarların, Türklerin yükselişinden (550 dolayları) önce, vaktiyle Avrupa'nın kıyısında olduklarını vurgulamaktadır. Bu görüşe göre Hazarlar Hunların akrabasıdır. 448 yılında Attila'ya elçi olarak giden Priscus, Akatzir adıyla Hunlara tâbi olan ve "Pontus civarı İskitya"sında yaşayan bir kavimden bahsetmiştir ki, bunlar bildiğimiz Ak Hazarlardır.[16] 552 yılında yazan Jordanes Akatzirleri savaşçı, tarımla uğraşmayan, sürücülük ve avcılıkla geçinen bir millet olarak tanımlamıştır.[17] Türklerdeki toplum yapısına göre klanlar "beyaz" ve "siyah" olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Arap coğrafyacı İstahri'ye göre Hazarlar da siyah ve beyaz olmak üzere iki gruptur. İlki Kara Hazar'dır ve diğeri ise adlandırılmamıştır.[18] Dolayısıyla onların da

16 Priscus, ed. Bonn, 197.

17 Mommsen, 63

18 İstahri'nin Hazarlarla ilgili yazısı 5. Bölüm'de tercüme edilmiştir.

Ak Hazarlar olma ihtimalleri yüksektir. Zeuss[19] ve Marquart,[20] Akatzirlerin Ak Hazarlar olabileceği tezini dilbilimsel açıdan imkânsız olarak değerlendirmekte ve reddetmektedirler. Marquart daha ileri giderek tarihî açıdan Akatzirlerin tâbi bir ırk olarak daha çok Kara Hazarlarla

uyuşmakta olduğunu söylemektedir. Alternatif olarak sunulan bir diğer tanımlama ise Akatzirlerin Aga-çeri olabilecekleri doğrultusundadır. Eğer Zeki Velidi'nin, Agaçe-ri ile Hazarların yakınlığı hususundaki düşüncesi doğru ise, bu yaklaşım da diğerinden farklı değildir.[21]

19 Die Deutschen, 714-15.

20 Streifzüge, 41, n. 4.

21 İbn Fadlan, xxxi.

Önceki görüşü destekleyen ve detaylıca açıklanmamış olan birkaç olumlu nokta mevcut. Eğer Hazarların Akatzirlerle bir ilişkisi yoksa ve onlar ilk olarak VI. Yüzyılın sonlarında Batı Türklerinin bir dalı olarak sahneye çıkmışlarsa, onlardan Zakariya Rhetor'un 569 yılındaki Süryanice (Syriac) derlemesinde[22] nasıl bahsedilebilir? Kafkasya'ya komşu olan milletlerin isim listesinde geçen Kasar/Kasir tabirleri açık bir şekilde Hazarlarla ilgilidir. Bu, onların bir asır kadar önce bu bölgede bulundukları görüşünü desteklemektedir. Ayrıca Ravennalı coğrafyacı olarak bilinen (VI. Yüzyıl) Ürdünlü Agaziri'nin, onların Hazarlar olduğu yönünde destekleyici görüşleri vardır.[23]

22 Rubens Duval, cited Chavennes, Documents, 250, n. 4.

23 Pinder ve Parthy, 168.

Ancak Hazarlar hiçbir yerde yalın biçimde Hun olarak tanım-lanmamıştır. Priscus'un aktardığı üzere eğer Hazarlar 448'den biraz evvel Hunlara boyun eğmişlerse, bu durumda onların bu tarihten ne kadar zaman önce var oldukları sorusu ortaya çıkmaktadır. Bu noktada Zeki Velidi'nin şark kaynaklarını temel alarak ortaya koyduğu konuyla ilgili diğer bakışlardan bağımsız görüşlerini ele almamız gerekir. O, sadece Müslüman kaynaklarında değil, Wei hanedanına kadar giden (368-558) Çince kaynaklarda da Türklerin aynı en eski izlerini bulmuştur.[24] Buna göre Hazarlar lider rol oynamaktadırlar ve hatta ülkelerinde yerli konumdadırlar.[25] Zeki Velidi'nin Gardizi'den aktardığına göre Romalı bir memuru öldüren Kırgızların ataları önce Hazar kağanının mahkemesine çıkarılmış ve daha sonra Yenisey civarına giderek yerleşmişlerdir. Fakat Kırgızların erken dönemlerde Doğu Avrupa'da yaşamış oldukları ve Hristiyanlığın başlangıcında Uralların güneyinde bulundukları inancı ile Zeki Velidi Hazarlar için erken dönemlerden bahsetmenin bir anakronizm olduğunu düşünmemektedir.[26] Bunlar, Hazarların eski çağ dönemini

oluşturmak için oldukça dikkate değer iddialardır. Zeki Velidi'nin başvurduğu temel İslamî kaynak Gardi-zi'dir (1050 civarı) ve anonim olan *Mucmel et-tevarih ve'l-kısas*[27] daha geç dönemlidir (yine de VIII. Yüzyıl İbn el-Mukaffa'ya ve İslam öncesi Fars kaynaklarına kadar). Fakat görünüşe göre Hazarların Hunlardan daha önce var oldukları görüşü destek kazanmaktadır. Horeneli Moses'in (V Yüzyıl) Ermeni Tarihi'nde 197-217 yılları arasında kalan 20 yıllık sürede Hazarlardan bahsedilmektedir.[28] Buna göre Kuzeyli halk olan Kazir ve Basil kralları Venasep Surhap'ın yönetiminde, Doğu Kafkas sınırında Çor [Derbent] Ge-çidi'ni geçmek için bir anlaşma yaptılar.[29] Onlar Kür nehrini geçtikten sonra Ermeni Valarş'ın büyük ordusu ile karşılaşmış ve kuzeye doğru sürülmüşlerdir. Daha sonraları Kuzey Kafkas kavimleri bir yenilgi daha almıştır. Valarş bu ikinci muharebede öldürülmüştür. Onun yerine geçen oğlu, Ermeni ordularını tekrar muzaffer kılarak Hazarlar ve Basillere boyun eğdirmiştir. Her yüz kişiden birisi esir alınmış ve bu halkların Roma'nın yargılama yetkisi altın-da olduğunu gösteren bir anıt dikilmiştir.

24 Son Wei kastedilmiştir.

25 İbn Fadlan, 294. Hazarların orijinal ana yurtları aşağı Amu-derya olarak gösterilmektedir, cf. İbid., 244, 266.

26 Aynı yerde., 328.

27 Aynı yerde., 311.

28 Belgenin kronolojisi karmaşık. Enc. Brit. (14. baskı), s.v. Hazarların tarihi 198'dir. Volga'da 17 milleti yöneten ve 178-198 yılları arasında Ermenistan'a giren Hazar Yuluf'dan bahseden Carmoly (Kho-zars, 10, in Itineraries de la Terre Sainte, Brussels 1847), muhtemelen aynı olayı kastetmektedir. Diğer yandan Carmoly'nin kaynağı bana şüpheli görünmektedir.

29 Whiston'un 18. yy. çevirisinde “sub duce ac rege eorum Venasepo Surhaco”. Kutschera Hazarların iki kralının kastedildiğini düşünmektedir (Die Chaseran, Vienna 1910, 38).

Bu veriler oldukça gerçekçi görünmektedir ve Kazirler olarak anılan millet Hazarlardır. Ancak Ermeni Tarihi IX. ya da VIII. Yüzyıl yerine genel olarak yanlış bir biçimde V. Yüzyıldaki Horeneli Moses'e atfedilmektedir.[30] Bu, bahsedilen Hazar saldırısına farklı bir boyut kazandırmaktadır. Horeneli Moses döneminde, Hazarların varlığıyla ilgili yegâne kanıt olması adına ortaya konulan veriler, Hazarlardan Hristiyanlığın ilk dönemi veya öncesinde bahseden ve burada bahsetmediğimiz diğer Ermenice (aynı zamanda Gürcüce[31]) kaynaklarla ters düşebilir. Ancak, diğer yandan bu kaynaklar, kesin olmayışları ve onları

destekleyici verilerin az olması nedeniyle güvenilir olarak kabul edilememektedir.

30 Moses of Chorene ile ilgili görüşlerin bir özeti için A. O. Sarkissi-an'ın makalesine J.A.O.S., Vol. 60 (1940), 73-81 bakınız.

31 Brosset'teki *Inscriptions Georgiennes* M.R.A., 1840, 329. Gürcüce belgelere bir örnek olarak gösterilebilir.

Müslüman yazarlar, Hazarların ortaya çıkış tarihine ışık tutabilecek ciddi miktarda kaynak sunmaktadır. Bunların bir kısmı, Arapların İran'ı fethi öncesi yazılmış olan Pehlevice kaynaklardan yararlanmaktadır. Arap ve Fars yazarların Hazarlar hakkında söyledikleri şeyler eski dönemler de dâhil olmak üzere oldukça kayda değerdir. Hazar Devleti'nin Kuzey Kafkasya'da gelişmekte olduğu dönemde yazılan bu kaynaklar, onları Orta Asya'da Müslümanlarla ilk çarpışan Türklerden farklı ele almaktadır. Ancak Hazarların çağdaşlarıyla ittifak oluşturduklarını vurgulayan bir pasaj da dikkate değerdir. İbn el-Mukaffa ve arkadaşları arasında geçen bir tartışmada hangi milletin daha zeki olduğu sorusu ortaya atılmıştır. Hazarların ve Türklerin Arap yazarlarca, Farslar, Bizanslılar, Çinliler, Hintler ve Zenciler (Negroes)den sonra sıralanması onların o dönemdeki kültür düzeyinin düşüklüğünü göstermekte veya en azından Araplar bu şekilde düşünmektedir. Bu durumda Türklerin ve Hazarların pek de iyi bir üne sahip olmadıkları anlaşılmaktadır. Ancak onlar oldukça farklı karakter-lerde tanımlanmaktadırlar: "Türkler zayıf köpeklerdir, Hazarlar otlayan sığırlardır".[32] Bu düşünce her ne kadar olumsuz ise de, Hazarların, farklı, hatta önemli bir ırk olduğu izlenimini edinmekteyiz. Bunun gerçeklikle ne derece ilintili olduğu ise şüphelidir. Çerkez tipli Hazarların açık tenli, siyah saçlı ve mavi gözlü oldukları aktarılmaktadır.[33] Kara Hazarların, Hintlilere benzer koyu tenli ve güzel olduklarını[34] aktaran pasajın haricinde Hazarları tarif eden tek Arapça kaynak İbni Said el-Mağribi'dir. Mağribi: "Kuzeyde 7. iklim civarında yerleşen Hazarların ülkeleri soğuk ve nemlidir. Bu yüzden onlar beyaz tenli, mavi gözlü, kızıl saçlı, iri vücutludur ve soğuk bir mizaca sahiptirler. Genel görünümleri vahşidir".[35] Bu tanım kuzey halklarının genel tasvirine çok benzemektedir ve Hazarların "Çerkez" tipi ile bağlantısını hiçbir biçimde desteklememektedir. Halil ibni Ahmed'in tanımına baktığımızdaysa Hazarlar Moğollar gibi çekik gözlüdür.[36] Bu konuda olumlu bir görüş söz konusu değildir. Hazarların bazıları sarışın,

siyah saçlı, mavi gözlü olabilir, ancak bu tasvirin Ha-zarya bölgesinde yaşayanlar için baskın çıktığı tarihsel olarak dayanak bulmuş değildir.

32 İbn el Rabbihi, al İqd al-Farid, ed. Of A.H. 1331, ıı, 210. Anekdot Fr. Rosenthal'den alınmıştır, Technique and Approach of Muslim Scholarship, Analecta Orientalia, 24 (1947), 72.

33 ıv, 59.

34 İstahkri'nin Hazarlarla ilgili tanımına bakınız. V Bölüm.

35 Bodleian, MS., ı, 874, fol. 71, Prof. Kahle ile görüşmüştür.

36 Yakut, Mu'jam al-Buldan, s.v. Hazar.

Muhammed öncesi dönemde bir defasında Hüsrev Anuşir-van'la Arap Numan ibni Münzir el-Hirevi arasında değişik ırklarla ilgili bir tartışma gerçekleşir. Fars olan Hüsrev Anuşirvan, Rumları, Hintlileri, Çinlileri ve düşük yaşam standartlarına rağmen en azından hükümdarları yönetiminde organize olabilen Türkleri ve Hazarları, Araplardan daha üstün olarak tanımlamıştır. Hazarlar burada yine Doğunun büyük milletleri arasında gös-terilmiştir.[37] Bu tanımlama daha çok Hüsrev'e gelen Çin, Türk ve Hazar elçilerine nazaran yapılmıştır.[38] Ayrıca Hüsrev'in sarayında kimsenin oturmadığı Bizans, Çin ve Hazar hükümdarına tahsis edilmiş 3 adet altın taht bulunmaktadır.[39]

37 İbn'ül-Rabbihi, op. cit. I, 166.

38 Taberî, ı, 899. İbn Kurdadbih'e göre Hazar ve Alan ülkesinden Fars mahkemesine girmek isteyen kişiler Bab al-Abvab'da tutulmaktadırlar (B.G.A., vı, 135.)

39 İbn'ül Balkhi, *Fars Namah* (G.M.S), 97.

Hazarların erken dönemleriyle ilgili bilgi veren Arap ve Fars yazarlarına ait yazılar genel olarak üç gruba ayrılmaktadır. İlki Mûsevî hahamlarının, ikincisi Büyük İskender'in, üçüncüsü ise

Anuşirvan başta olmak üzere ardılları ve belirli Sâsânî krallarının isimleri etrafında toplanmıştır.

İlk gruba ait tipik bir hikaye Yakubî tarafından anlatılmaktadır.[40] Babil'de dil karmaşasından sonra Nuh'un torunları, Eber'in oğlu Peleg'e gelerek yeryüzünü onunla paylaşmak isterler. O da Çin, Hind, Sind, Türklerin ve Hazarların ülkeleri, Bulgar ülkesi, Deylem, ve Horasan çevresini Yafes'in torunları arasında paylaştırır. Bir diğer bölümde Yakubî bunun devamını yazmaktadır. Pe-leg'in yeryüzünü taksim etmesiyle beraber Yafes'in oğullarından Amur ibni Tubal'ın torunları kuzeydoğu istikametine giderler. To-garma'nın torunları olan bir diğer grup kuzey istikametinde

ilerleyip çeşitli ülkelere dağılır ve Burcan (Bulgarlar), Alanlar, Hazarlar ve Ermenilerin aralarında bulunduğu çeşitli krallıklar kurarlar.[41]

40 Ed. Houtsama, ı, 17.

41 Aynı yerde., ı, 203, cf. Marquart, Str. 491.

Taberî'ye[42] göre benzer şekilde Jam-r (İncil'de Gomer), Maw (Mavg, Magog) Mawday (Madai), Yawan (Javan), Thubal (Tu-bal), Mash-j (Mash-kh, Meshech), ve Tir-sh (Tiras) Yafes'in soyundan gelmektedir.[43] Türkler ve Hazarlar Tiras'ın torunlarıdır. 737 yılında Araplar tarafından yenilgiye uğratılan Batı Türklerinde aynı yüzyılda yönetici grup olarak tarihten silinen Türgişler ile muhtemelen bağlantıları bulunmaktadır.[44] Yine Taberî, Mawgh-gh'ın torunlarının Yecüc ve Mecüc olduğunu belirterek bunların Hazarların ve Türklerin doğusunda yaşadıklarını kaydeder. Bu bilgi, Zeki Velidi'nin Gog ve Magog'u Norveçli ve Arap yazarlardan yararlanarak tanımlama girişimini boşa çıkarmaktadır.[45] Mash-kh ismi klasik Massagetai (Massag-et)'nin tekil halidir.[46] A. Başmakov kendi Hazarlar teorisini oluşturmak için Meshech'in Hazarlarla bağlantılı olduğunu vurgulamaktadır. Ancak o, İç Asya Türkleri olarak değil, Yafes soyu veya Alarodlu olarak nitelediği Kafkasların güneyindeki grubu kastetmektedir.[47]

42 ı, 217-18.

43 Cf. Gen. 10.2.

44 H.A.R. Gibb, Arab conquests in Central Asia, London 1923, 83ff. Krş. Bölüm IV, n. 96.

45 İbn Fadlan, 196ff.

46 Aynı yerde., 244, n. 3.

47 Mercure de France, Vol. 229 (1931), 39ff

Hazarların Yafes'le olan bu efsanevi ilişkisinin klişeleşmiş bir örüntüsü mevcut değildir. Tac el-Arus, bazılarına göre onların Kaş-h'ın (Maş-h veya Maş-h, Meşeh yerine) torunları olduğunu aktarır. Diğerlerine göreyse hem Hazarlar hem de Sakalibe [Sak-lablar], Thubal (Tubal)'dan gelmektedir. İbn el-Fakih[48] ve Ebu'l Fida'da,[49] Belencer şehrinin bânisi olarak Belencer ibni Yafes'i görmekteyiz. Bu durum Belencer şehrine ayrı bir etnik kimlik kazandırmaktadır. Tarihte Belencer ünlü bir Hazar merkezidir ve hatta Mesûdî burasını Hazarların başkenti olarak tanımlamıştır.[50]

48 B.G.A., v, 289.

49 Ed. Reinaud ve De Slane, 219.

50 Tanbih, 62.

Yafes hikayelerini daha fazla uzatmanın gereği yok. Öncelikle onların Mûsevî kökenleri açıktır. Poliak, yeryüzünün taksi-matıyla ilgili yorumlarından birinde “kuzey” ve “güney” terimlerinin İbranice versiyonlarının Arapça metinlerde görülmeye başladığına dikkat çekmektedir.[51] İran kökenli bir efsaneye göre de Efridun, yeryüzünü oğulları Tuc (bazen Tur şeklinde, Turan kavmi), Sellem ve İrac arasında taksim etmiştir. Buna göre Hazarlar, Türkler ve Çinlilerle birlikte en büyük oğul Tuc’un soyundan gelmektedir.[52]

51 “Conversion”, 3.

52 Taberî, ı, 229.

Bazı hikayeler Hazarları İbrahim ile ilintilendirmektedir. Poli-ak, İbni Sa’d ve Taberî’den, Keddura’nın oğulları ile kağanın da bahsinin geçtiği Hazarlar arasında, Horasan’da gerçekleşen bir buluşmanın öyküsünü aktarmaktadır.[53] Bu durum aslında Temim ibn el-Bahr’ın Uygurların yaşadıkları ülkeye yaptığı yolculuğun bir bölümü olan ve Hişam el-Kelbî’ye kadar giden, İbn el-Fa-kih’e ait Meşhed yazmalarında da görülmektedir.[54] Zeki Velidi, bu noktaya Hazarların erken dönemlerde bu bölgede bulunmuş olduklarının bir göstergesi olabileceği için önem vermektedir.[55] Benzer şekilde Cahiz, Horasan’a yerleşmiş olan Keddura ve İbrahim’in oğullarıyla ilgili efsaneden bahsetmiş, ancak Hazarlardan söz etmemiştir.[56] El-Dimaşki, bir görüşe göre Türklerin, babaları Arap soyundan gelen İbrahim ve Keddura’nın oğulları olduklarını söylemektedir. İbrahim’in diğer oğullarının torunları olan Soğdlar ve Kırgızlar ise Amu-derya’nın ötesinde yaşamaktadırlar. Dimaşki, bu soy kütüğüne fazla itibar etmemektedir.[57]

53 Loc. Cit.; Khazaria, 23, 142, 148; Cf. İbn-Sa’d, ı, i, 22; Taberi ı, i, 347ff.

54 Hisham ibn Muhammed, ibn-al-Faqih’in tekstinde (Minorsky, V. “Tamim ibn-Bahr’s Journey to the Uyghurs,” B.S.O.A.S., 1948, xii/2, 282) geçen ve ibn-Sa’s=Hisham ibn-Lohrasp al-Sa’ib al-Kalbi tarafından bir otorite olarak gösterilen kişi.

55 İbn Fadlan, 294.

56 Fada’il al-Atrak, çev. C.T. Harley Walker, J.R.A.S., 1915, 687.

57 Ed. Mehren, 262.

İkinci grub kaynaklardaki tipik İskender hikayelerinde, onun, Mısır’dan Kuzey Afrika’ya yani Kayravan’a ilerleyişi ve Saba melikelerinden

Kandaka ile buluşmasının ardından kuzeye, “karanlıklar ülkesi”ne geçmesinden bahsedilir. Efsaneye göre İskender dönüşünde Yunan sınırında iki şehir kurdurur ve tekrar doğuya dönmeye karar verir. Vezirleri, suları pis olan “Yeşil Deniz”i geçmenin güçlüğüyle ilgili uyarılarda bulunurlar. Ancak o, vezirlerine ve engellere rağmen Bizans sınırını aşar ve Saklabların ülkesine ulaşarak onları itaat altına alır. Sonra yoluna devam ederek Hazarlara ulaşır. Hazarlar da ona itaat eder ve oradan Türk ülkesine geçer. Daha sonra Türk ülkesinden Çin’e doğru uzanan çöllerden geçerek yoluna devam eder.[58]

58 Dinawari, Al-Akhbar al-Tiwal, ed. Guirgass ve Kratchovsky, 37ff.

Buna benzer anlatıları göz önünde bulundurduğumuzda İskender’in Hazarlarla bağlantı kurmuş olduğuyla ilgili ifadelere bakarak, onun Hazarlarla Merv ve Herat bölgesinde karşılaşmış olacağı sonucuna ulaşabiliriz.[59] Taberî, benzer şekilde İskender ile Pers hükümdarının buluşma yeri olarak büyük bir muharebenin gerçekleşmiş olduğu Hazar sınırı yakınındaki Horasan’a dikkat çekmektedir.[60] Eğer bu durum gerçekse, Hazarların bir dönem Hazar Denizi’nin doğu istikametinde yayılma göstermiş olduğunun önemli bir kanıtıdır.

59 Zeki Velidi, İbn Fadlan, 294.

60 ı, 699.

Esasen İskender döneminde Hazarlarla ilgili verilerin tamamına yakınının hayali olduğunu söyleyebiliriz. Nizâmî’nin Hazarları Ruslarla birlikte kuzeyde yaşayan fâtih düşmanlar olarak gösteren İskendernâme’si bu duruma bir örnektir.[61] Burada Ruslardan bahsedilmesi bariz bir anakronizmdir. Rusların Aşağı İdil ve Hazar civarına gerçekleştirdikleri tarihî saldırılardan haberi olan XII. Yüzyıl şairinin böyle bir düşünceye kapıldığı şüphesiz.[62] Halbuki o, Kafkaslarda vukû bulan mahalli olayları biliyordu.[63] Nizâmî’nin İskender’in hikâyesine yön vermiş olduğu açıktır.[64] İskender’in Ruslarla olan savaşlarına bu tarihten önceki bir dönemde yer veren başka bir yazar bulunmamaktadır.

61 E.g., Rus şefi Qantal, “Burtas’ın çokluğundan, Hazarlar ve Alanlar deniz ve dağ gibi bir ordu topladılar.” İskender, “Hazar dağından Çin denizine kadar her yerde Türkleri gördüm” der. Başka bir yerde “Rus ordusu Hazarlarla donatılmıştı” deniliyor.

62 Bu konu, aşağıda 9. Bölüm’de tartışılacaktır.

63 Şair Hâkânî’ye benzer şekilde. Bkz. Bölüm 9.

64 Cf. Nöldeke, Beitage zur Geschichte des Alexanderromans, Denkschriften d. Wien. Akad, B. 38, No. 5, 51-53.

Hazarların eski dönemleriyle ilgili Arap ve Fars kaynaklarından şimdiye kadar fazlaca bir bilgi edinebilmiş değiliz. Özellikle Hüsrev Anuşirvan olmak üzere çeşitli Pers hükümdarları ile Hazarlar arasında bağ kuran Müslüman yazarlara ait pasajların bu probleme ve Hazarlara ışık tutup tutmayacakları merakla beklenmektedir.

Keyhüsrev zamanında Türkler üzerine düzenlenen bir seferden söz edilmektedir. Buna göre Keyhüsrev'in kumandalarından birisi Hazar ülkesi üzerinden Türklerin ülkesine doğru yol almıştır. Ancak bu tarih, İskender'in ve aynı zamanda yanlış bir biçimde Türk bahsinin geçtiği hikayenin döneminden oldukça erkendir. Taberî[65] ve İbni Belhî'nin[66] aktardığı hikaye ise daha geç dönemli bir buluştur.

65 ı, 609.

66 Op.cit., 45.

Hazar sarayının şimdiye dek açıklanamamış olan hikâyesi, Leyden Üniversitesi kütüphanesindeki Farsça bir belgede bulun-muştur.[67] Yazarı, XII. Yüzyılda yaşayan ve eserini Karahanlılara adayan Muhammed b. Ali el-Katib es-Semerkandî'dir. Başlığı "Arz es-Siyase fî ağrâz er-riyase"dir.[68] Barthold, eserin Karahanlı-lar döneminde Mâverâünnehir'e dair tek tarihî çalışma olduğunu belirterek, tarihî yönüne vurgu yapmaktadır.[69] Konuyla ilgili bölüm akıcı Farsçayla özenli bir şekilde başlamaktadır: "Hazar hükümdarı kağan, iktidardaydı. O, mutluluk zümrüt-ü ankasını yakalamış olan kartal ve ülkeyi büyüten, genişleten ve güçlendiren zekanın doğanı'dır."[70] Yazar, hükümdarlarla ilgili bazı izlenimlerini belirttikten sonra kağanın bir şölen düzenlediğini ve dostlarıyla birlikte oturduğunu anlatmaktadır. Bu kişiler arasında kağanı saygıyla selamlayan Dahhak-ı Tazi'nin (Dahhak, eski İran efsanesinde yağmacı bir bedevidir) oğullarından birisi de vardır ve kağanla birlikte içmeye davet edilmiştir. İçilmeye başlandıktan sonra müzisyenler müzik çalmaya başlarlar ve konu müzikten açılır. Arap prense arka arkaya iki soru sorulur. Prens, "Müzik dinlemekten ne anlıyorsunuz?" ve "Dinleyiciler bazen neden büyülenir ve mest olurlar?" şeklindeki iki soruya cevap verir. Daha sonra misafirinin bilgisi ve sağduyusu karşısında şaşıran kağanın üçüncü sorusu, "Cennetin yıldızları tozlu eşiğinizde secde ederken ve yeryüzünün kralı size itaat semerini vurmuşken neden saadet ve

refah size sırtını döndü?” şeklindedir. Dahhak’ın oğlu bunun, kötü yönetimin bir sonucu olduğunu belirtir. Yazar bu noktada bir takım ahlak dersleri çıkarır ve anekdot son bulur.

67 Catalogus Codicum Orientalium Bibl. Acad. Lugduno-Batavae, ııı, 14, No. 927. Bu bilgiyi St. Andrews Üniversitesinden A. M. Honey-man’a borçluyum.

68 ı, 368.

69 Türkistan (G.M.S.), 18.

70 Profesör Minorsky bu zor cümlenin çevirisini sunmuştur.

Şark idrakinde oldukça açık bir kıssadan hissedir bu. Dahhak, vurgulandığı üzere efsanede geçmektedir. Oğlunun müzikle ilgili izlenimleri o dönemin müzik anlayışı hakkında bilgi verir. Hikâye, XII. Yüzyıl yazarı tarafından kendi hamisini meth-ü sena amacıyla uyarlanmıştır.[71]

71 Karahanlıların Hazarlara özel bir ilgisi var mıdır? 6. Bölüm, n. 125 *ad finem*.

Dolayısıyla burada bizi ilgilendiren konu Semerkandî’nin Hazarları ne şekilde sunduğudur. Arap ve Fars kaynaklarının yanı sıra diğer eserlerde görüldüğü üzere, Hazar kağanı İslam öncesi dönemin büyük hükümdarı olarak geçer ve Çin ve Sâsânî hükümdarlarıyla aynı düzeydedir. Bu şekilde gerçekliği tam olarak ispat edilmeyen yazılarda gördüğümüz kadarıyla, eski Hazar kağanının büyüklüğü konusu genel olarak sabittir. O, burada ken-disini müziğe ve şaraba vermiş bir dinsiz veya gayr-ı müslim şeklinde resmedilir. Sonraki dönem Hazar kağanlarında görülmeyen biçimde etrafı cariyelerle çevrelenmiş ve toplumdan tecrit edilmiş bir yaşam sürmüştür. Ayrıca Arap prensi ona oldukça hürmetkâr bir biçimde davranmaktadır. Dahası o, bilgili ve içtendir ve basit bir mantık çerçevesinde insan ilişkilerini sürdürmektedir. Ancak bütün bunların, tarihî gerçeklikle hangi boyutlarda örtüştüğünü söylememiz mümkün değildir.

Mesûdî’nin VIII. Yüzyılda Şiruya’nın sarayında vukû bulduğu belirtilen erken dönemle ilgili bir olay, olumlu bir kanaat oluşturmaktadır. Mesûdî’nin anlattığına göre[72] hükümdar, saray adamlarından birine bir yolculuk esnasında atası İbni Erdeşir Babek’in Hazarların hükümdarını tuzağa düşürdüğü ünlü olayı bilip bilmediğini sorar. Alınan cevap ise saray adamının bu olayı gayet iyi bildiği yönündedir. Buradan yola çıkarak bu hikayenin halk arasında gayet iyi bilindiği anlaşılmaktadır. Böylece Hazarların Erde-şir zamanında (226-240) var oldukları kanaati hasıl olmaktadır. Arap tarihçiler, Erdeşir’in[73] Hazarların istikametinde

Kafkasların doğusunda önemli bir kışla olan Derbend'i işgal ettiğinden bahsederler. Ancak, burada Mesûdî'nin "ünlü tuzak"la neyi kastettiğini anlamak zor. Esasen Erdeşir'le Hazarlar arasındaki ilişki açık bir biçimde belirlenebilmiş değildir. Mesûdî'nin burada aktarmış olduğu bilgi, Hazarların III. Yüzyılda var olduklarının kesin bir kanıtı sayılmaz. Öbür türlü Pehlevice olarak kaleme alınan ve Nöldeke tarafından tercüme edilen Karnamak isimli Erdeşir tarihinde niçin bu olaylardan bahsedilmemektedir?[74] Bunun muhtemel cevabı, Mesûdî'nin, diğer Pers hükümdarlarının zamanında vukû bulan olaylardan bahsetmekte olduğu yönündedir.

72 Muruj, vı, 124ff.

73 Cf. İbn Haldun, ed. of. A.H. 1284, ıı, i, 169.

74 *Beitrage zur Kunde der indogermanischen Sprachen*, ıv (1878), 26ff.

Hazarların İmparator Julian'ın[75] ordusu bünyesinde Erdeşir oğlu Şapur üzerine yürüdükleri şeklinde anakronist bir kayıt mevcuttur. Ancak Müslüman yazarlar bu olaya epey geç dönemlerde değinmektedir. Taberî'ye göre[76] Pers Firuz (457-484), ülkesini kuzeydeki kavimlerden korumak için Şul[77] ve Alanlara yakın bölgede taş bir anıt diktirmiştir. Yunan yazar Priscus'a göreyse, Firuz bunu 465 yılından biraz önce Kidari Hunlarının hükümdarı Kounkhas'a barış ve ittifak talebinde bulunduğunu belirterek yollar ve ayrıca kız kardeşini Kidara'ya eş olarak verebileceğini de belirtir. Kounkhas teklifi kabul eder ama kendisine eş olarak gönderilen kız, Firuz'un kız kardeşi değil, başka bir kadındır. Barış sağlanınca kadın, Kidara'ya tüm oyunu anlatır. Bu duruma sinirlenen Kidara, intikam almak maksadıyla Piruz'u bazı Pers eşrafının kendisine gönderilmesi konusunda ikna eder ve gelenlerden bir kısmını öldürtüp, diğerlerini sakatlatarak geri gönderir.[78] Bahsi geçen acımasız son da dâhil olmak üzere Priscus'un bahsettiği temel olayların gerçekliğinden şüphe etmek için neden yok. Priscus, bahsi geçen olayların çağdaşıdır ve Bizans elçiliğinde yer alarak 465 yılında Firuz'la görüşmüştür. İşte burada Pers hükümdarı tarafından kuzeyli bir hükümdara kurulmuş bir tuzak söz konusudur. Acaba bu, Mesûdî'nin aktarmış olduğu meşhur tuzakla aynı mıdır?

75 Taberî, ı, 840.

76 ı, 895.

77 Ermenice Tsur'dan Yunanca Tzour (Procopius, Hist. vıı, iii, 4), "kapı" (=Chor)

78 Ed. Bonn, 220ff.

Devam etmeden önce, “Kim bu Kidariler?” sorusu üzerinde durmamız gerekmektedir. Genel görüşe göre Priscus, sonuçta Fi-ruz’un ölümüne neden olan Heftalitler’i veya Ak Hunlar’ı kastetmektedir. Bury’e göre “Kidariler Hazar ötesinde yaşayan ve *Dar-yal Geçidi’ni* tehdit eden Ak Hunlar’dır”.[79] Priscus, Perslerin 465 yılında Kafkasların doğu sınırındaki Yuroeipakh kalesini[80] zap-tetmiş olduklarından bahseder. Bu kale Kidarilere karşı kurulmuştu. Persler, Roma’dan buranın bakımına yardım etmesini istemişlerdir. Priscus, yine başka bir yerde, 468 yılında Saragurla-rın Persler üzerine yürüdükleri bir sırada, Kidarilere karşı daha önce elde tutulan *Hazar Geçidi* (Derbend) bölgesinde Pers garnizonu ile karşılaştıklarını anlatır.[81] Kısa süre sonra 472 yılında Constantinople’de bulunan Pers elçisi, Kidarilerin mağlup edildiğini ve Kafkasların kuzeyindeki “Balaam” şehrinin alındığını duyurur. Ancak, bu adın uydurma bir isim olduğu izlenimi uyan-maktadır.[82]

79 Bury, *Theodosius,* ıı, 7, n. 5.

80 Aynı yerde, 159, Uroeisakh biçimi de vardır.

81 Aynı yerde, 161.

82 Aynı yerde, 165.

Buraya kadar ortaya çıkan verilere bakıldığında, “V. Yüzyıldaki Kidariler Hazarlar mıdır?” sorusu akla gelmektedir. Kidariler-le Heftalitler arasında bağlantı kuran görüş, aynı zamanda Hefta-litlerle Hazarların akrabalık olasılığını bir kenara atmamaktadır. Heftalitlerde olduğu gibi Hazarlarda da poliandri (çok kocalılık) geleneği bulunmaktadır veya en azından kabul görmektedir.[83] Fakat diğer yandan Priscus’un yazdıklarına göre Kidariler Akat-zirlerden tamamen farklıdır. Eğer Kidariler Hazarlarsa, Akatzir-ler’in Hazarlar olmadığı kesindir.

83 Marquart, Historische Glossen, 200; cf. Zeki Velidi, İbn-Fadlan, 131.

Firuz’un oğlu olan Kubad da (488-531), Derbend’in savunmasıyla ilgili kaygı duymaktaydı. Onun Kafkasya’yı koruyabilmek için tuğladan bir savunma duvarı yaptırdığından pek çok yerde bahsedilir.[84] Kubad, komutanlarından birisini Albanya (Arran) ve Gürcistan’ı (Curzan)[85] ele geçirmiş olan Hazarların üzerine göndermiştir. Bu bölgenin önemli kısmının onlardan alındığı anlatılır. Komutanının ardından bölgeye giden Kubad, Arran’da daha sonraları önem kazanacak olan Baylakan, Berdaa ve Kabala şehirlerini kur-durmuştur. Aktardığımız bu bilgiler, sahasında bir

otorite olarak kabul edilen Balazuri’den (ölümü 279/891) nakledilmektedir. Ya-kubî de bu konuda oldukça dikkat çekici bilgiler vermektedir: “Hazarlar, tüm Ermenistan’ı zaptettiler. Başlarında bulunan kişiye kağan denilmektedir. Arran, Curzan, Busfurracan ve Sisacan’da onun naibi bulunmaktadır. Pers hükümdarı Kubad tarafından fethedilen ve bilâhare Anuşirvan’a (yani oğluna) geçen bu iller “Dördüncü Ermenistan” olarak adlandırılmaktadır. Bab el-Lan’a bir fersah mesafedeki bu bölge 360 kasabayı içine almaktadır. Pers hükümdarı, Bab el-Ebvab, Tabarsaran ve Belencer’i fethetmiştir. Kalikala gibi birçok şehri o inşa etmiş ve buralar Pers kolonisine dönüştürülmüştür. Daha sonra Hazarlar, Perslerin kendilerinden aldıkları bölgeleri tekrar fethetmişler, fakat ellerinde uzun süre tutamamışlardır. Romalılar onları yenmiş ve *Dördüncü Ermenistan’a* bir vali atamışlardır.”[86] Verilen bu bilgilerin ilk bölümü açık bir biçimde Kubad’ın döneminden bahsetmektedir. Hazar kağanının naibi olan *Beg*, Pers-lerce yenilgiye uğratılıncağa kadar Ermenistan bölgesini kontrol al-tında tutmaktaydı. Balazuri ve İbni Hurdadbeh tarafından desteklenen bu alıntıdan ilk bakışta tarihselliği hususunda şüpheye düşmek için bir neden yok. Bahsi geçen naibin ad ve unvanından, diğer Hazar isimlendirmelerinde de görüldüğü gibi, onun kesinlikle Türk olduğu anlaşılmaktadır. Alıntının ikinci bölümü ise, Arapların gelişlerinden hemen önce Hazarların geç tarihlerdeki sınırları hakkında bilgi vermektedir. Bu noktada verilen bilgiler ışığında, Hazarların, Kafkaslar’ın güneyinde sürekli bir mücadele içinde olduklarını anlamaktayız. Bahsi geçen dönem ise en çok Kubad’ın ölüm tarihi olan 531’e kadardır. Diğer yandan yine bu bilgilerden, Hazar Ka-ğanlığı’nın ve hatta çifte krallığın varlığını da öğrenmekteyiz.

84 Baladhuri, 194; ibn-Khurdadbih, 123. Balazuri’ye göre bu set Hazar bölgesindeki Şirvan eyaletinden Bab el-Lan’a (Orta Kafkaslardaki Daryal Geçidi) kadar uzanmaktadır.

85 Baladhuri, loc.cit. Cf. İbn Kurdadbih, 122: Arran, Curzan ve Sisa-can illeri Hazar Krallığı’ndadır.

86 Historiae, ed. Houtsma, ı, 203-204.

Fakat bunu kabullenmek hayli zor. Çünkü kağan ve naibi, mevcut kaynaklarda farklı adlarla zikredilmektedir. Türklerde bir kağanın varlığı, onların bağımsız ve egemen oldukları anlamına gelir. Hazarlar, ilk olarak Batı Türk konfederasyonu bünyesinde onların bir parçası olarak görülmüşlerdir. Yakubî’nin aktardıkları tam anlamıyla doğru olarak algılanılacak olursa, Hazarlar’ın, Batı Türk İmparatorluğu ve hatta Türk federasyonu oluşturulmadan önce (552) ortaya çıkmış oldukları anlaşılmaktadır. Hazarlar bu dönem öncesinde batıda görülüyorlarken,

onların bölgede bir güç olarak ortaya çıkışlarının Batı Türkleri'nin gerilemesinin akabinde gerçekleştiği düşünülebilir. Batı Türk kağanlarının hâkimiyeti 657 ya da 659 yılında Çin tarafından yenilgiye uğratılışlarına kadar sürmüştür.[87] Bu noktadan sonra ileri tarihlere doğru Hazarlar arasında kağanlık oluşturulduğu düşünülebilir.[88] Nitekim ileri dönemlerde yapılan araştırmalar Yakubî'yi destekler niteliktedir. Yakubî'den aktarılan bilgiler kuzey halklarına ait şecere şeklinde oldukça önemli bilgiler içermekte fakat kaynakları belir-tilmemektedir.[89] Ancak, bunun yanında verilen bilgilerin, Hişam el-Kelbî'nin sunduğu şecere ile bağlantısı bulunmaktadır.[90] El-Kelbî'yi Yakubî'nin başvuru kaynağı olarak kabul edebiliriz.[91] Bu veriler bize, Hazar çifte krallığının varlığı ile ilgili çok daha güvenilir bir kronoloji sunmaktadır. El-Kelbî'nin baş danışmanı 146/763 yılında ölen babasıdır. Kendisi de 204/819 yılına kadar hayatta kalmıştır.[92] Bu tarihten üç yüzyıl gerisi çok eski bir tarih sayılmaz. Diğer taraftan Hazarlardan, Kubad ve Anuşirvan zamanlarında (531-579) bahsediliyor olması da tesadüfi değildir. Sayıları çoğaltılabilecek olan referanslar, Hazarların gerçekten de bu dönemde tarih sahnesinde olduklarını kanıtlamaktadır.[93]

87 Chavannes, Documents, 267-268.

88 Zeki Velidi (İbn Fadlan, 293) Türklerin en eski tarihine (yukarı bkz.) ve Hazar devlet yapısındaki kadim çizgilere bakarak kağanlık geleneğinin Hazarlarda Batı Türkleri'nden daha eski olduğunu id-dia etmektedir.

89 Cf. Marquart, Streifzüge, 491.

90 E.g. Taberi, ı, 218ff.

91 Bkz. yukarıda, nn. 53, 54.

92 Brockelmann'ın aktardığı tarihler, G.A.L., ı, 139.

93 Hazarlarla ilgili gerçek bir Pehlevi kaydı yine bu döneme ait Bah-man Yaşt'da bulunabilir. dönemle ilgili olan Bahman Yaşt Hazarlarla ilgili Pehlevi'nin referans noktasıdır. H.W. Bailey, "Iranica", B. S. O. A. S., xı, i (1943), 1-2.

Taberî,[94] Anuşirvan'ın ülkesini dört eyalete ayırdığını ve bunlardan birisinin Azerbaycan ve civarında bulunan "Hazarların ülkesi" olduğunu söyler. Kafkaslar'ın doğusunda yaşayan "Şul" isimli bir topluluktan bahsedilmektedir. Anuşirvan, Ermenistan'a saldıran Hazarlarla aynı halk olma ihtimali bulunan Belencer ve diğer topluluk[95] B-n-j-r'yi[96] yenmiş, kurtulanlardan on bin kadarı Azerbaycan dolaylarına yerleşmişlerdir.

Anuşirvan, kuzeyden gelen saldırıları önlemek için Bab el-Ebvab kalesini inşa ettirmiştir. Bu kale daha sonra halef ülkeler için de aynı işlevi görmüştür.

94 ı, 894-895, Azerbaycan ve Ermenistan'ın Pers valisine gelen emirlerin bir bölümü ve her halükârda bir Pehlevi kaynağından.

95 Belki Marquart'a uyarak Bulgar'ın Pehlevice şekli olan Burgar olarak (Streifz., 16) okunabilir veya başka bir yerde geçtiği gibi halkın adının W-n-nd-r olarak okunması da doğrudur.

96 Taberi'nin Leyden edisyonu metninde (burada Nöldeke) "Abkhaz" şeklinde, ama Marquart, Streifzüge, 16 ve aynı yerde n. 3'deki referanslarla krş.

Anuşirvan karakteri, öykücülerin ilgisini çekmiştir. Kudama[97] ve Yakut,[98] Anuşirvan'ın Hazarlardan çekindiğini ve onların kralına bir mektup yazarak barış ve ittifak talebinde bulunduğunu yazmaktadırlar. Yine aynı mektupta evlilik için bir Hazar prensesini kendisine istemiş, kendi kızını da karşılık olarak gönderebileceğini belirtmiştir. Hazar hükümdarı ittifak önerisini kabul etmiş, Anuşirvan gelini almıştır; ancak karşılık olarak gönderdiği kız kraliyet ailesinden değildir. Daha sonra iki kral Barşaliya isimli bir yerde buluşur ve dostluk havası içinde birkaç gün eğlenirler. Anuşirvan bu arada, Hazar kampının bir kısmında yangın çıkarttırır ve bundan haberi olmadığını söyler. Daha sonra kendi kampını da yaktıran Anuşirvan, kızgın bir biçimde onların iyi niyetinden şüphe ettiğini belirtir. Son olarak da, birbirleri arasında bir dostluk olduğunu, ancak ordular arasında barış olamayacağını ve araya bir set çekilmesi gerektiğini söyler. Bu görüşü uygun bulan Hazar hükümdarı Perslerin Derbend'i tahkim etmelerine izin verir. Daha sonra Hazar hükümdarına Anuşirvan'ın evlilik hususunda kendisini kandırdığını ve ona karşı bir set inşa ettiğini söylerlerse de, sinirlenmesine rağmen bir şey yapamaz.

97 B.G.A., vı, 259ff. Aynı pasaj Balazuri'de çeviri şeklindedir.195-196. "Hazarlar" yerine "Türk" olarak geçmektedir.

98 *Buldan,* s.v. Bab al Abvab.

Bu veya buna benzer bir hikâyenin Mesûdî'nin bahsettiği "ünlü tuzak" olma ihtimali yüksektir. Yunan Priscus'un aktarmış olduğu Firuz'un döneminde ortaya çıkan olay bu hikâyenin temeli-dir.[99] Bu da, Batı Türkleri kağanı Sincibu'nun (İstemi) kızıyla evlenen Anuşirvan'a uyarlanmıştır.[100] Yani Kafkaslar'ın savunması için "Derbend Duvarı"nın yapımını Anuşirvan tarafından gerçekleştirilmiştir, ancak ikinci bölümde anlatılan olaylar kurmacadır.

99 Yukarıya bkz.

100 Krş. Marquart, Historische Glossen, 199.

Bu hikâyelerden efsanevi ve tarihi olan arasındaki fark Taberî tarafından sunulan pasajda mevcuttur:[101] "Sincibu Kağan Türklerin en cesuru ve güçlüsüdür. O, en donanımlı ordulara sahiptir. Sayılarına ve güçlerine rağmen Heftalitlerin hükümdarı W-z-r'i o öl-dürdü.[102] Hükümdarı öldürüp ordularını yok eden kağan, Heftalit ülkesinden ganimet topladı. Belencer ve Hazarlar'ı da[103] yenerek itaat altına aldı. Ancak onlar, daha önce Pers kralının sınırlarına saldırmamaları için kendilerine para ödediğini belirtince, Sincibu büyük bir orduyla Derbend'e kadar indi ve Pers kralı Anuşir-van'dan daha öncekilere ödediği parayı kendisine vermesini isteyerek, aksi halde hemen Pers sınırına saldırıya geçeceğini bildirdi. Ancak, daha önce Derbend'i takviye etmiş olan Anuşirvan, Ermenistan sınırının 5000 adamla korunabileceği bilgisi üzerine Sinci-bu'ya ret cevap verdi. Öte yandan sınırların tahkim edildiği haberini alan Sincibu, askerlerini alarak ülkesine geri döndü."

101 ı, 895-896, Pehlevi'de 94. sayfa.

102 Krş. Chavannes, *Documents*, 226.

103 "Abkhaz" konusu. Krş. n. 96.

Burada, Kudama'nın hikâyesinde eksik olan bir orijinallik havası söz konusu. Bu bağlamda bizzat Hazarlar da dahil olmak üzere bazı grupları bünyesinde bulunduran Hazar İmparatorluğu, Heftalitler'in yenildiği (567)[104] ve Sincibu'nun öldüğü (5755 76)[105] zaman oluşmuş olan Pers karşıtı Batı Türk koalisyonunda yer almıştır. Ertesi yıl, Batı Türkleri'nin bir kolu Sincibu'nun oğlu tarafından Bosporus'un Kırım şehrini[106] (Panticape/Kerç) kuşatan Utigurlara destek olmak üzere gönderildi. Bu dönemde Batı Türkleri şüphesiz Kafkaslar'ın kuzeyinde faaliyet göstermek-teydiler. Ancak Anuşirvan'la Barşaliya'daki buluşma ve Kuda-ma'nın anlattığı gibi bir Türk ya da Hazar hükümdarı doğrulanmış değildir.

104 Chavannes, aynı yerde.

105 Chavannes, 242.

106 Menander Prot., ed. Bonn, 404; cf. Chavannes, 241.

Anuşirvan'la ilgili başka hikâyeler de anlatılmaktadır. Der-bend duvarı inşa edilirken, dağın denize bakan bir yamacında bir taht inşa edilmiş. Anuşirvan bu tahta oturduğunda bir dev görülmüş. Dev, Anuşirvan'a bu

sınırın yedi kere kapanıp açıldığını söyleyerek, Anuşirvan'ın bu geçidi sonsuza dek kapatacak tek kişi olduğunu belirtmiş. Hikâyede yine Anuşirvan'ın duvarı tamamladıktan sonra Hazar Denizi hakkında bilgi edindiği anlatılmaktadır. Hazarlar'a ait el-Beyda'nın [Berdaa] kıyı boyunda dört dağ uzakta olduğunu öğrenen Anuşirvan, burasını görmeye karar verir. Diğerlerinin, Hazar Denizi'nden kuzeye gitmenin çok tehlikeli olduğu ve burada kaçılması imkansız olan *Aslan Ağzı* isimli bir girdabın bulunduğu yönünde telkinlerine rağmen Anuşirvan fikrinden caymaz. Yelken açan ve girdabın bulunduğu yere ulaşan Anuşirvan gerçekten de büyük bir tehlikeyle karşı karşıya kalır. Anuşirvan, tüm tehlikelere rağmen mucizevî bir biçimde amacına ulaşır ve sağ salim geri döner.[107] Bütün bu hikâyeler, aslında bize sadece şark ağzıyla Anuşirvan'ın Derbend'i tahkimini anlatmaktadır. Geçen yer adları ise daha sonra karşımıza çıkacaktır.

107 İbn el-Fakih, 289.

Anuşirvan'dan sonra yerine oğlu Hürmüz geçti (579-590). Hürmüz, yalnızca babasının zamanında[108] Sincibu Kağan'la savaşmakla kalmamış, daha sonra Pers kralı olduğunda Türklerin büyük kağanından Hazarları ve Bizansı da içine alan bir koalisyon daveti almıştır.[109] Hürmüz, Roma imparatoruna babasının fethettiği yerleri barış karşılığı geri iade edebileceği teklifinde bulunmuş ve teklifi kabul edilmiştir. Böylece Hürmüz kumandanlarını Pers sınırından uzaklaşan Hazarların üzerine sevkederken, kendisi de bakışlarını Türklere çevirme fırsatı yakalayabilmiştir. Bu hikayede daha çok Hazarlarla Türklerin ilişkisine değinilmektedir. Hazarların Batı Türklerine tabi oldukları görülüyor. Hazar-lar'ın bu tarihte bağımlı olduklarına dair hiçbir işaret görülmemektedir. Pers ülkesine saldırı ise Hürmüz'ün on birinci hükümdarlık yılında (589 olmalı) gerçekleşmiştir.

108 Dinawari, 69ff. Mirhond, Sincibu Kağan'ı "Çin Kağan"ının vekili olarak. (transl. Rehatsek, ı, ii, 375) gösterir.

109 Dinawari, 81. Taberî (ı, 991) Arapların da aynı zamanda saldırdığını eklemektedir.

Hürmüz döneminde özellikle Suriyeli Mikael ve Zakariya Rhetor gibi Hazarlar hakkında bilgi içeren başka eserler de kaleme alınmıştır.[110] Öncelikle VI. Yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan Yunan yazar Procopius'un kendi döneminde Kafkaslar'ın kuzeyinde yaşayanlarla ilgili görüşlerine değinelim. Procopius'a göre Hristiyan ve uzun süredir Roma'nın dostu olan Alanlar ve Abhazlar bu bölgede Zihler (Circassians-Çerkezler) ile birlikte yaşıyorlardı. Daha ileride ise Hun topluluğundan olan

Sabir Hun-ları bulunmaktadır. İmparator Anastasius'un döneminde Hun Ambazuk, Derbend'i elinde tutmuş ve öldükten sonra yerine I. Kavad geçmiştir. Procopius, Sabirleri Kafkas bölgesinde sayıları oldukça kalabalık olan ve çeşitli gruplara ayrılmış olarak yaşayan bir kavim olarak tasvir etmektedir.[111] Ancak, Hazarlar hakkında bu türden bilgi sahibi değildir.

110 Yukarıya bakınız.

111 Procopius, Hist. Iı, xxıx, 15; vııı, iii, 5; ı, x, 9-12; vııı, xı, 23.

Sabir adı burada karşımıza çıkan yeni bir terimdir; ancak, Pro-copius onlardan bahseden ne ilk ne de tek yazardır. Priscus'a göre Sabirler doğuda Avarlarca yerlerinden edildikleri V. Yüzyılda (465 öncesi) Avrupa sınırlarında görülmektedirler.[112] Jordanes, bir sonraki yüzyılda onlardan Hunlara bağlı iki büyük koldan birisi olarak söz edecektir.[113] Procopius'un Sabirler hakkında aktardıkları, Theophanes tarafından doğrulanmıştır. Ona göre Sa-birler, 514 dolayında Hazar Kapısı'nı geçerek Kapadokya ve Ga-latya'yı yağmalamıştır.[114]

112 Ed. Bonn, 158. Krş. D. Sinor, "Autour d'une migration des peup-les au V siecle." J.A., t. 235 (1946-1947), 1-77.

113 Getica, ed. Mommsen, 63.

114 Ed. Bonn, 249.

Sabirler, Batı Türkleri görünene kadar ve hatta sonrasında da Perslerin kuzey sınırları boyunca onların düşmanı konumunda olmalılardır. Ancak VI. Yüzyılın ikinci yarısından sonra kaynaklarda Sabirlerden bir kavim olarak bahsedilmemektedir. 576 sonrasında ise Sabirlerden geriye kalan topluluk Bizanslılar tarafından Kür nehrinin güneyine nakledilmiştir.[115] Bu dönemde Hazarların, hakimiyetlerini Kafkasların kuzeyindeki kabilelere kabul ettirmiş oldukları söylenmektedir. Ancak onlarla ilgili erken dönemli referanslar da şüphe uyandırmaktadır. Mesûdî (X.Yüzyıl), Hazarların Türk Sabirler olarak adlandırıldığını kaydetmektedir.[116] Bu tanımlama Kaşgarlı Mahmud'da (XI. Yüzyıl) muhtemelen imalı olarak bulunmaktadır.[117] Aslında iki grup farklıdır.[118] Bu durum belki de en iyi Hazarların Sabirleri asimile etmiş olabilecekleri şeklinde açıklanabilir. VI. Yüzyılın sonu ya da VII. Yüzyılın başlarında Kafkasların kuzeyindeki kabileler yeniden birlik oluşturmuşlardır. Ancak sadece Sabirler değil Saragur, Utigur, Semender,

Belencer gibi diğerleri de eski isimleriyle anılmamışlardır. Bunun bir tesadüf olma olasılığı çok düşüktür.

115 Menander Prot., 394.

116 Tanbih, 83.

117 Krş. Zeki Validi, İbn Fadlan, 203.

118 Chazirk ve Savirk, Horeneli Moses'e (Moses of Chorene) atfedilmiş olan Ermeni Coğrafyası'nda oldukça farklıdır. (Marquart, *Streifz.*, 57ff).

Onların Bizans imparatoru Heraklius ile bağlantı kurmalarını sağlayan olaylar, Yunan, Ermeni ve Gürcü kaynakları gibi değişik dildeki eserlerde yer almaktadır. 627 yılında imparator Heraklius, Persler'in karşı istilasını durdurabilmek için Tiflis'e geldiğinde, burada kağana bağlı bulunan şef Ziebel yönetimindeki Hazarlarla karşılaşır ve *Hazar Kapısı* geçilerek yola devam edilir. Gibbon, Heraklius'un Hazarlarca karşılanmasını net bir biçimde anlatmaktadır.[119] Ziebel, oğlunu 40 bin askeriyle birlikte imparatorun emrine sunduktan sonra ülkesine geri döner. Heraklius, bağlı Hazar birlikleriyle Pers sınırına doğru ilerler. Kışın yaklaşması ve Pers saldırılarının şiddetlenmesi Heraklius ve Hazarları bir süre geri çekilmek zorunda bırakırsa da, bilâhare ordularıyla Pers başkenti Ktesifon'a doğru ilerlemeye devam eden Heraklius, Hüs-rev'in ölümü üzerine Pers başkentinde bir isyanın çıkmış olduğunu öğrenir. Hüsrev'in oğlu hemen Heraklius'la müzakereleri başlatır ve 628 yılında Heraklius seferden geri döner.[120]

119 *Decline and Fall of the Roman Empire,* c. 46.

120 Theophanes, ed. Bonn, 485ff.; Chavannes, Documents, 252ff.

Ermenice kaynaklar biraz daha farklı bilgiler içeriyor.[121] Buna göre Hazarlar 625 yılında Ermenistan'a girmiş ve büyük bir ganimet toplayarak Derbend yoluyla geri dönmüşlerdir. Ertesi yıl Hazar hükümdarı kendi önderliğinde bir sefer daha düzenleyeceğini açıklamıştır. "Kabileler ve tüm halk, ovalarda ve dağlarda yerleşik, göçebe ya da yerli, kel kafalı ya da uzun saçlı herkes" hareket emrini beklemek üzere hazır bulunacaktır. Zaman geldiğinde Hazarlar harekete geçerler ve Derbend kalesini ele geçirip yıkarlar; burada yağmalamalarda bulunarak güneyde Tiflis'e ulaşırlar. Herak-lius'la karşılaşmaları da burada gerçekleşir. İki ordu birleşerek Tiflis'i kuşatır, ancak takviye kuvvet gereksinimiyle ertesi yıl sürdürülmesi kararıyla kuşatmayı kaldırırlar. Heraklius, adamlarından Andreas'ı 626'da Hazarlarla görüşmeye yollar. Görüşme sonrası 1000 atlı

askerden oluşan bir Hazar kolordusu Constantinople'e gider. "Kuzey Hükümdarı" ertesi yıl (627), kardeşinin oğlu Şad'ın önderliğinde daha önce taahhütte bulunduğu askerleri göndermiş ve onlar Arran ve Azerbaycan'ı talan etmişlerdir.

121 Moses of Kaghankaytuk (Kalankatuk). Bkz. Patkanian, J.A., vı, vii (1886), 205ff.; Chavannes, aynı yerde. Horeneli Moses. X. Yüzyılda yazmıştır (Minorsky, Hudud, 398).

Aynı kaynağa göre Hazarlar, Cebu Kağan ve oğlunun emrinde 628 yılında Arran'a girmiş, Berdaa'yı aldıktan sonra Tiflis'e yönelmiş; şehri çevreleyen ve muhasara altına alan Hazarlar'a kısa zaman içinde Heraklius'un askerleri de destek olarak katılmıştır. Ancak şehir bu müttefik saldırısına direnir ve her iki ordu da geri çekilir. Daha sonra yine Cebu Kağan ve oğlu Şad, Tiflis'i ele geçirir. Şehrin iki yöneticisi Cebu Kağan'a getirilir ve kağan, onlara oldukça acımasız bir ceza verir. Çeşitli işkenceler uygulanan ve gözleri kör edilen yöneticiler şehrin surlarında teşhir edilir. Yine aynı kaynak, "Kuzey Hükümdarı"nın madencilerden ve Kür nehrindeki balıkçılardan vergi aldığını eklemektedir. Ayrıca 629-630 yıllarında Hazar hükümdarının, Çorpan Tarkan komutasında 3000 atlıyı önceden hazırlatarak büyük bir istila hareketine girişmeye hazırlandığı anlatılmaktadır. O yıl 10 bin Pers yenilgiye uğratılmış ve istilacılar Ermenistan, Gürcistan ve Arran bölgesine yayılmışlardır.

Bütün bu kaynakları birbirleriyle örtüştürmeye çalışmaya gerek yok. Araştırmamızda önemli olan nokta, mümkün olduğu şekilde Hazar liderlerin kim olduğunu saptamaktır. Heraklius'un "Hazarlar olarak adlandırılan doğulu Türkler"le ittifak kurmak isteyişinden bahseden Theophanes, Hazarların rütbe olarak kağandan sonra gelen komutan Ziebel önderliğinde Hazar Kapısı'nı aşmış olduklarını anlatmakta, Ziebel'in oğlunu Tiflis'de Heraklius'a takdim ettiğini belirtmektedir. Aynı kaynak Hazarlardan yalnızca Türk olarak söz etmektedir. Ermenice kaynakta, Kuzey Hükümdarı'nın, kardeşinin oğlu Şad'ın önderliğinde askerler yolladığı ve yine Cebu Kağan ile oğlunun Arran ve Gürcistan'ı yağmaladıkları anlatılmaktadır. Buna göre Cebu'yla Ziebel, Ziebel'in oğluyla Şad, Kuzey Hükümdarı'yla da Hazar Kağanı kastedilmektedir. Cebu'nun bir Türk unvanı olan Yabgu olduğu muhakkak. (Gürcüce Jibghu)[122] Ziebel'in ise bir Hazar yabgusu olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu görüşe ciddi itirazlar vardır. Eğer Ziebel unvan olarak kağandan sonra geliyorsa, Hazar beyine tekâbül etmektedir. Bu durumda Arap

kaynaklarından öğrendiğimize göre onun, kağanla aynı soydan olmaması gerekir.[123] Ziebel, Cebu Kağan olarak tanımlanmıştır. Bir ast nasıl en yüksek unvanı taşıyabilir? Üstelik Ermeni kaynağı görünüş olarak Cebu Kağan'la, Hazarya'nın hükümdarı olan "Kuzey Hükümdarı"nı ayırmaktadır.[124] Bu bilgi, Zi-ebel/Cebu'nun kağandan sonra geldiğini düşünen Theophanes'in verdiği bilgiyle uyuşmamaktadır. Aslında Ziebel, ne Hazar kağanıdır, ne de yabgu ve beg gibi bir unvan taşımaktadır.

122 Gürcüce kronikler bu olaylarla ilgili (in Brosset, Histoire de la Ge-orgie, ı, 227-229) bilgi içerir, ancak Marquart'ın da vurguladığı gibi bunlar tâli bilgilerdir.

123 Bkz. Bölüm 5.

124 Chavannes, Documents, 255, n. 3.

Ermenice kaynağın yazarı, bildiği bir lidere Cebu unvanı vermiş ve onu Hazarların hükümdarı olarak yanlış bir biçimde tanımlamıştır. Ancak Yabgu Kağan, Sincibu döneminden beri Batı Türkleri'nin[125] yöneticisinin unvanıdır. Theophanes'in söylediğine göre Ziebel, Batı Türklerinde yüksek rütbeli bir yöneticidir, ancak neticede Türklerin kağanına bağlıdır. Belki de Ziebel, Çin kaynaklarında Taşkent'in kuzeyindeki Çu ve Talas vadilerine hâkim olduğu belirtilen Tung Yabgu ile bir tutulabilir.[126] 627 yılındaki durumu daha önce görmüş olduğumuz aynı yerdedir: Hazarlar Batı Türk liderliği altında hareket etmektedirler. Hazar kağanı veya beyinin varlığı ile ilgili henüz bir kanıt bulunmamaktadır.

125 Chavannes, 38, n. 5.

126 Marquart, Streifz., 498; Chavannes, Documents, 52.

Bu sonuç, yabgu unvanının Hunlara kadar götürülebileceği, Batı Türkleri ile diğer Türklerde[127] olduğu gibi Avarlarda da görüldüğü, ancak Hazarlar arasında çok nadir kullanıldığı gerçeğiyle desteklenebilir. Hazarlarla yapılan savaşlarla ilgili detaylı bilgi veren Arap kaynaklarında böyle bir unvandan söz edilmemektedir. Hazarlarda yabgu unvanının kullanıldığı konusuyla ilgili tek bilgi, Pers tarihçi Mirhond'da (XV. Yüzyıl) geçmektedir. Mirhond, Selçukluların yükselişini anlatılırken Hazar hükümdarının Paygu'yu "yabgu olarak" görevlendirmiş olduğunu yazmaktadır.[128] Ancak Mirhond bu konuda bir otorite olarak kabul edilemez. Aynı hikâyenin daha erken dönemli olanında Selçukluların atası (Tukak, bir Guz beyi), "Türklerin

hükümdarı Paygu" ile mücadele halindedir.[129] Guzların [Oğuzların] yabgusunun onun üstü olduğu şüphesizdir.[130]

[127] Pelliot, "Korigine des T'ou kiue," T'oung Pao, 1915, 688, n. 5; Zeki Validi, *İbn Fadlan,* 140.

[128] Von Stackelberg, W.Z.K.M., xvıı, 58'e atfen.

[129] İbn al Athir, ıx, 162, s. Ann. 432.

[130] Bkz. IX. blm.

Diğer yandan Ermeni yazar Sebeos, "Kuzey Ülkelerinin Kağanı" ve onun komutanından bahsetmektedir. Komutan, Çepetuh'u (yabgu olduğu açıktır) Ermenileri de alarak Heraklius'a yardıma gitmesi için görevlendirmiştir.[131] Bu kaynak, 627 yılında gelişen olaylarla ilgili muğlak bir görünüm arzetmektedir. "Çenestan Çe-petuh" tabirinde "Sincibu"da olduğu gibi orijinal bir görünüm bulunmaktadır. Sebeos'un Sincibu isminin ilk kısmını Sin=Çin olarak taklit etmiş olması muhtemeldir. Diğer yandan bu durum, 652 dolaylarında Müslümanlara yardımda bulunduğu iddia edilen Ha-kan-ı Çin'den bahseden Derbendnâme'deki bilgileri onaylar niteliktedir.[132] Bu iki pasajın dışında, VI. Yüzyıl sonrasında Sincibu adında bir Türk liderinin varlığıyla ilgili bir kanıt yoktur. Bu addan daha sonra bahsedilmesi ise muhtemelen bir anakronizmdir.

[131] Patkanian, aynı yerde., 196; Chavannes, Documents, 255, n. 3.

[132] Ed. Kasem Beg, 494. Kasem Beg, Taberî'ye göre Hazarların yaklaşık 20 yıl önce Azerbaycan'ı yağmaladıktan sonra Araplara karşı mücadele etmek için Çin imparatorundan yardım talep ettiğini aktarmaktadır. Kasım Beg'in kastettiği Taberî, Cerrah'ın seferinden bahseden Bal'ami'nin Türkçe versiyonudur. Bkz. Blm. IV.

Bu bölümü kapatırken, yapılan mevcut araştırmalarda Hazarların VI. Yüzyıl öncesindeki varlığıyla ilgili olumlu veriler bulunmadığını söyleyebiliriz. Hazarlardan ilk olarak, Türklerin yükselişine tesadüf eden aynı yüzyılın ikinci yarısında doğru bir biçimde bahsedilmektedir. Hazarlar, VI. Yüzyılın ilk yarısında hâlâ Batı Türkleri'nin egemenliği altındadır. Ancak onlar, aynı yüzyılın ilerleyen yıllarında görüldüğü üzere, tam bağımsız hale gelmişlerdir. Hazarların Batı Türkleri'yle olan bağlantılarının detayları tam anlamıyla berrak değildir, ancak arada bir bağlantının olduğu şüphesizdir. Buna, Akatzirlerin Hunlarla veya varsayıldığı gibi Heftalitlerle olan ilişkilerine bakılarak açıklık getirilemez.

II.
HAZARLARIN UYGUR KÖKENLERİ ÜZERİNE BİR TEORİ

Türk ismi, daha önce bahsedildiği gibi, Türklerin ilk defa VI. Yüzyılda büyük bir güç haline gelmelerinden itibaren tanınmaya başladı. Aynı isim, yine aynı aileye mensup olan ve farklı zamanlarda yaşayan diğer gruplar için de kullanılmıştır. Bu bağlamda Hazarlar, sanıldığı gibi Fin (Finno-Ugor)[1] ve Yafetik proto-Kaf-kasyalı[2] değil, Türktürler. Hazar liderlerinin unvanları, onlarda çifte krallığın varlığı ve buna benzer daha bir çok şey, öbür türlü açıklanamazdı. Hazarlarla ilgisi olabilecek diğer bir veya birden fazla topluluk olup olmadığını araştırmamız gerekmektedir.

1 E.g., Klaproth in J.A., ı, iii, 160, aynı zamanda daha sonra.

2 Bashmakov, age., N. Slouschz in *Melanges* H. Derenbourg'la krş. Dobnov *(Weltgeschichte des jüdischen Volkes*, Berlin, n. D., ıv, 247) her ne kadar Hazarları Kafkasların güneyinden geldiğini söylerse de haklı olarak onları Türk kabul eder.

Hazarlarla Uygurların akrabalıklarına kanıt olarak bazı veriler mevcut. Uygurlar, Türklerin doğudaki imparatorluğundan hem daha önceki dönemlerde tarih sahnesine çıkmış, hem de doğu hakanlığının yıkılışından sonra varlıklarını sürdürmüşlerdir. Uygurlar hakkında eski Türk yazmalarından yararlandığımız gibi, Çince kaynaklardan da bilgi edinebilmekteyiz. Uygurların batıdaki varlıklarıyla ilgili olarak Bizans yazarlarına ait çeşitli yazmalar bulunmaktadır. Ancak Çince kaynaklara öncelikle göz atmamız daha uygun olacaktır.[3]

3 Değinilecek olan Çince kaynakları Profesör Haloun sunmuştur.

Gibbon'a göre Hazar, Çin kaynaklarında Kosa olarak geçmektedir. Gibbon bu noktada kaynak olarak De Guignes'e ait meşhur *Histoire des Huns* isimli çalışmayı göstermektedir.[4] De Guignes, Kosa terimini 1322 tarihli Wen-hsien t'ung-k'ao'dan almıştır. Burada, Bizans İmparatorluğu (Fu-lin, Rum) üzerine 766-801 yılları arasında yazılmış T'ung-tien isimli bir makale yer almaktadır. Bu kaynakta bahsi geçen dönem, 751 Talas savaşında Araplara esir düşen ve 761'de Çin'e geri dönen Tu Huan'ın anlatısından oluşmaktadır.[5] Tu Huan, Hazarlardan, Arapların kuzey komşuları olarak bahsetmekte ve ayrıca onları Rum[6] (Fu-lin) ve Şan[7] (Suriye) ile bağlantılı K'o-sa Türkleri olarak anmaktadır. T'ang-şu'nun 945 ve 1060 tarihli versiyonlarına göre Kosa Türkleri, Bizans İmparatorluğu'nun,[8] Harezm'in[9] ve Persiya'nın[10] kuzeyinde yaşamaktadır. Aynı ad, Harezm ile ilgili açıklamada Ho-sa Türk-leri'nin bir değişik yazımı olarak görülmektedir.[11]

4 *Decline and Fall of the Roman Empire,* c. 46.

5 Hirth and Rockhill, *Chao Ju-kua,* 108ff: Pelliot, "Kes artisans chino-is â la capitale abbaside en 751-762," *Toung Pao,* xxvı, (19281929), 110ff.

6 *Wen-hsien t'ung-kao,* 339, *19b=Tung-tien,* 193, 24a. Profesör Halo-un'un çevirisi: "Suriye ülkesi (the country of Chan) Ta-shih'lerin (Abbasiler'in) Batı sınırında yer almaktadır. Kuzeyde K'o-sa Türkleri, onların kuzeyinde ise yine diğer Türkler yer almaktadır."

7 *Wen-hsien t'ung-kao,* 339, *3a=Tung-tien,* 193, 11b, Hirth tarafından tercüme edilmiştir. *China and Roman Orient,* 83.

8 *T'ang-shu,* 221, Hirth çevirisi, age., 56.

9 *T'ang-shu,* 221b, Bretschneider çevirisi, *Researches,* ıı, 93, ve Cha-vannes, *Documents,* 145.

10 *T'ang-shu,* 221b, Chavannes çevirisi, age., 170.

11 Bu, Tu Huan'dan farklı bir kaynağa işaret etmektedir.

Çince kaynaklarda "Çenestan Çepetuh", "Hakan-ı Çin", Hazar bölgesindeki Çin faaliyetleri gibi konular ve Sincibu ile ilgili tartışmalara açıklık getirecek bir ipucu bulunmamaktadır. Bununla birlikte söz konusu kaynaklardan, dokuz Uygur kabilesinden altısının Ko-sa olarak adlandırıldığı anlaşılmaktadır[12] Ko-sa terimi, K'o-sa=Hazarlar terimi ile aynı mıdır? Bu oldukça ilginç bir denklemdir. Kosa'nın Şa-t'o Türkleriyle bağlantılı olduğunu söyleyen E.H. Parker "T'ang hanedanı tarih yazmalarının (T'ang-şu'nun aktardığı pasajı kastediyor) Arapların kuzey doğusunda bir Hazar ırkından bahsetmesinden yola çıkarak, onların batıya

göç etmiş olacaklarını" söylemektedir.[13] Bu durumda Parker'e göre Şa-t'o Türkleri, Batı Türkleri'dir.[14] Paul Pelliot bu konuda bazı yazarları ve bir takım verileri kanıt göstererek Uygur kabilesi olan Kosa'nın Hazar ile aynı olduğunu söylemektedir.[15]

12 Chavannes, *Documents,* 94.

13 *A Thousand Years of the Tartars,* ed. 2, 198.

14 Age., 180.

15 *Noms turcs*, 208, n. 1.

Yazıtlardan Uygurların Türk İmparatorluğu zamanında var olduklarını bilmekteyiz. 742 yılında Uygurlar, Doğu Türkleri'ni yok edecek olan ittifaka dahil olmuş ve 840 yılına kadar Orhon nehrinde liderliği ele geçirmişlerdir.[16] Ancak onlarla ilgili veriye, Uzak Doğu'da Muahhar Wei hanedanı[17] hakimiyeti altındaki federasyonda ve hatta daha erken tarihli Erken Wei hanedanı (227-264)[18] zamanında rastlanılabilir. T'ang-şu'ya göre onlar Hunlar-dan (Hiung-nu) gelmektedirler.[19] Bu bilgiler Bizans yazarlarının aktardıklarıyla bağlantılandırılabilir. Priscus'un, Sabirlerin 463 dolaylarında görünmeleriyle ilgili metninden zaten bahsetmiştik. Bu dönemde Onogurlar, Saragurlar ve sonuncusu muhtemelen Uygurlar[20] olan üç halkın kendilerini tehdit altında hissetmeleri ve Roma'dan yardım istemeleri söz konusudur. Bu halklar Bizans'a komşu olarak gösterilmekte ve kendilerini Avarlar olarak niteleyen ancak gerçekte Uygur olan kabilelerin 558 yılında doğudan geldikleri zamanda da yine aynı bölgede bulunmaktadırlar.[21] Yine aktarılanlara göre yeni gelen bu kabileler Barsiller, Onogurlar ve Sabirler[22] arasında endişeye yol açmışlardır. Yine benzer bir kaynakta Avarların, Utigur ve Sabirlere saldırdıkları anlatılmaktadır.[23] Bu durum Uygurların ardılı olan bazı kabilelerin 465'den önce batı istikametinde ilerleyip Avrupa sınırına yerleşmesine benzemektedir. Uygurları 569 yılında İdil'in batısın-da[24] ve 576 yılında Bosporus'u (Kerç)[25] kuşatırken görmekteyiz. Her iki durumda da Uygurlar, Batı Türkleri'nin hükümranlığı altında hareket etmektedir. Bu süreç, görüldüğü üzere 598 yılında diğer "Varhonitler"in Avrupa'ya ulaştığında da henüz tamamlanmış değildir.[26]

16 Minorsky, *Hudud,* 264.

17 Chavannes, *Documents,* 87-89.
18 Marquart, Streifz., 45.
19 Chavannes, *aynı yerde*
20 Priscus, ed. Bonn, 158 *Ourogoi,* Artamonov, 135'de Urogs olarak vermekte fakat daha sonra Ougoroi olarak okumaktadır. Bu kabilelerin Uygur değil de Ogurlar (?) olduğunu iddia etmek gereksizdir. Sonradan Uzak Doğu'daki Sarı Uygurlar ve On Uygurlar bunu ispatlamaktadır (krş. E.g. Minorsky, *Hudud,* 264-5, 509).
21 Bkz. Bölüm I.
22 Theophylact Sim., ed. Bonn, 284 (correct *Sarselt)*
23 Menander Prot., 284.
24 Age., 301.
25 *Aynı yerde,* 404; 399 ile krş.
26 Burada, Saragur, Onogur ve Utigur gibi isimlerin aynı bileşeni içerdikleri ve sırasıyla "Sarı Uygurlar", "On Uygurlar" "Üç (?) Uygurlar" olarak çevrilebileceği varsayılmaktadır. Zeki Validi, *Ibn-Fadlan,* 271 ile karşılaştırınız.

Uygurların tamamı Batıya çekilmiş değildir. Türklerce kontrol edilen bölge içerisinde ve hatta sınırların ötesinde büyük bir yenilgi almış yabancı bir nüfus görmekteyiz.[27] Batı Türkleri'nin daha sonra Doğu Türkleri gibi, 652-657 yılları arasında Uygurlarca oluşturulan koalisyon tarafından yıkılışı tesadüfi görünmemektedir. Batı Türkleri'nden sonra ortaya çıkan boşluğun kısa zaman içerisinde Hazarlarca doldurulduğunu bilmekteyiz. Zabender (Semender) ve Kotzager (Bulgarlar)[28] gibi guruplarca desteklenen Hazarlar, artık imparatorluk yolunda hızlı adımlarla ilerlemekte-dir.[29] 657 yılı öncesi ve sonrasındaki *de facto* Hazar liderliği, Hazarların daha önceleri yönetici konumda olan bir kabileyi (Ko-sa) temsil ettikleri düşünülünce, liderliklerini kolayca kabul ettirebilecekleri sonucu çıkmaktadır. Varhonitlerin şüpheli kalıtımları, onları, saygınlığı daha düşük olan torunlarına bağlamaktadır[30].

27 Theophylact, 285'te Kolkh özel isminin, bilinmeyen bir Türk ulusundan ziyade, Gibbon'un aldığı gibi *(Decline and Fall,* c. 42), Uygurların reisi olarak anılması gerekir. Marquart, *Historische Glossen,* 170; Chavannes, *Documents,* 251 ile karşılaştırınız.
28 I. Blm.'e bkz.
29 Hazar Kağanlığı sorunu, yaklaşık 558'den sonra Avrupa topraklarını talan eden Avar Kağanlığı (sahte Avarlar) ile bağlantılı görünmektedir. 598 tarihinde gelen Varhonitlerin Avar kağanına katıldığı söylenmektedir; ancak hepsi böyle yapmış olamaz. Ya a), erken bir tarihte batıda Hazarlar arasında yönetici bir aile bulunmaktaydı (Açina hanedanından?, *Hudud al-'âlam,* 162 ile karşılaştırınız); ya *b)* Hazar Kağanlığı "Varhonitler"in 598'deki ikinci akını ile bağlantılıdır; ya da *c),* Hazarlar bir kağanlık

kurmuşlardır (? Avarları taklit ederek). Bunların içinde, *b)* şıkkı en olası görünmektedir. İlk Hazar başkenti olarak (VII. Bölüm'de Mesûdî'nin metni) Semender *(Zabender)* ile karşılaştırınız. Kağanlığın tarihi hiç şüphesiz 652657 olaylarının *öncesinde* olmaktan ziyade *sonrasında* olmalı. Diğer taraftan, Yakubî'nin Hazar kağanını ve yardımcısını fark etmesi Arapların gelişinden (yaklaşık 642) önceki yıllar ile ilgili olabilir. 627-630 yıllarında görünüşe göre hiçbir Hazar kağanı bulunmadığı için (I. Blm.'e bakınız), 657'den sonra değilse, görev 630-640 arasındaki on yılda ortaya çıkmış olabilir.

30 Chavannes, *Documents,* 88n ile karşılaştırınız.

Yeterli kanıtın bulunmamasından dolayı Hazarların Kosa Uygurları olabileceği yönündeki iddia, öneri niteliğinde kalmıştır. Bu tez, gittikçe güçlenmekte olan bazı destekleyici hususların göz önünde bulundurulmasıyla tartışılabilir hale gelecektir.

Hazarya bölgesinde Uygurlara ait erken dönemli bir toplumsal sınıfın varlığının ispatı, önceki bölümde bahsi geçen Suriyeli Mikael ve Bar Hebraeus'un aktardığı hikâyede bulunabilir. Buna göre, Panguraya veya Puguraya olarak adlandırılan bir halk, Hazar ve Bulgarların gelişlerinden daha önce Doğu Avrupa'yı fethetmiş olan topluluklardan birisi olarak tasvir edilmektedir. Bu durumu netleştirmek için bir takım girişim ve önerilerde bulunulmuştur. Bar Hebraeus, Bruns ve Kirsch gibi önceki yazarlar "Macarlar", Wallis Budge ise "Panguryanlar"(?) olarak tanımlamıştır. Yine Marquart, "Belencer halkı"[31] olarak bir tanımlama getirmiştir. Bunlar arasında en uygunu sonuncusudur. Ancak Uygurlar için benzer bir sözcük ortaya atan Bar Hebraus da bu noktada göz önünde bulundurulmalıdır.[32] Diğer yandan bunlar, hâlihazırda Avrupa'ya yerleşen ve Roma kaynaklarında zikri geçen Uygurlar olabilirler.

31 *Streifz,* 491

32 Bar Hebraeus, ed. Budge, fol. 126a, 1.7 aşağıya bakınız: Iguraya.

Yine İbni Fadlan'a göre Hazar Devleti'nde en üst unvanlardan birisi olan Jawshygh-r terimi karşımıza çıkmaktadır. Bu terimin son bölümünün Uygur olma ihtimali yüksektir. Terim ise "çavuş uygur" şeklinde açıklanmaktadır. Ayrıntıya giren kimi alternatif tanımlamalar da bulunmaktadır.[33]

33 Zeki Velidi *(Ibn-Fadlan,* 261), Karahanlılar arasında bulunan iki unvan olan Jawli Bek ile Çagrı Bek'in bir birleşimi olan Jawlisha-gir'den bahseder. Zajaczkowski, *Studies,* 34-35, 97, *yaraş, caraş* "uzlaştırmak"tan "hakem", "hakim" anlamında -gir şeklinde adlarla ilgili form olan *caraşgir*'i önermektedir.

İbni Fadlan'ın Hazar kağanıyla ilgili olarak anlattığı törenle,[34] Toguzguz hükümdarı hakkındaki bilgiler[35] arasında bazı paralellikler bulunduğu burada göz önünde bulundurulabilir. Arap kaynaklarında Toguzguz, genellikle Uygurları ifade etmektedir.[36] Burada Tanrı Dağları Uygurlarının kastedildiği düşünülmektedir.[37] Onların hükümdarı, Hazar kağanı gibi tek yönetici değildir. "Krallığının bütün işleri vezirleri ve mabeyincileri tarafından yürütülmektedir." Hazar kağanı 60, Toguzguz hükümdarı 360 cariyeye sahiptir. Toguzguz hükümdarı yılda bir kere halkının önüne çıkarken, İbni Fadlan'a göre Hazar kağanı dört ayda bir halk arasında görülür. Bu esnada, aynen Toguzguz hükümdarı gibi kağana tabi olanlar ona secde ederler. Eğer burada bahsedilenler gerçekten Tanrı Dağları Uygurları arasında uygulanmaktaysa, onlarla Hazarlar arasındaki bir bağlantıdan söz edebiliriz.

34 V Blm.'deki tercümeye bakınız.

35 Risālah fi-al-Aqālām (İklimler Risalesi)'nden, Köprülü elyazmaları, 1623, Zeki Validi, *Ibn-Fadlan*, 263, 268'e atfen.

36 Minorsky'nin bulguları ile desteklenen Marquart'ın görüşü, *Tamim*, 304.

37 Zeki Validi, *Ibn-Fadlan*, 197n ile krş.

Mevcut Uygur kitabeleri, Uygurlarla Hazarlar arasında lehçe yönünden bir bağlantıyı desteklememektedir. Genel kanıya göre Hazar lehçesi, "Şaz" Türkçesinin[38] karşıtı olan "Kir" Türkçe-sine aittir. Uygur lehçesi bilindiği üzere "Şaz" Türkçesidir.[39]

38 Terimler, iki dil grubu arasındaki başlıca fonetik değişiklikleri göstermesi için alınan ş(a)z ~ l(i)r sistemindeki yazışmalardan çıkarılmaktadır, Zeki Validi, *Ibn-Fadlan*, 105 ile karşılaştırınız. İlke, Ramstedt'e gitmektedir, N. Poppe, "Gustav John Ramstedt", *Har-vard Journal of Asiatic Studies*, 14 (1951), 319'a bkz.

39 Örn., Samoyleviç, *E.I.* Turks mak.de.

Ancak Kir Türkçesi uzunca bir dönem geniş bir sahada konuşulmuştur. Eğer Uygur-Hazar ilişkisi bir biçimde kabul edilecekse, dil konusuyla ilgili tartışma bunun aksi yönünde belirleyici bir etken olmamalıdır.[40]

40 Hazarların dili meselesi, daha sonraki bölümlerde tartışılacaktır.

Bu noktada, Başkırlarla Bulgarlar'ın ulusal isimlerinin, Kir ve Şaz Türkçelerinin arasındaki farka uygun olarak birbirinin aynı olduğundan bahsetmemiz gerekir.[41] Kir Türkçesinde b*il* veya *bi*-el, Şaz Türkçesi'nde

baş olarak geçer ve ismin son bölümü ise *-gur,* - *gir* biçiminde aynıdır. İkisi de “Beş Ogurlar”(Uygurlar) anlamına gelir. Eğer bu alıntı doğru ise, bu bölümde Hazarlarla Bulgarlar arasındaki tartışmalı bağlantının oldukça yakın olduğuna dair teoriye ilginç bir kanıt teşkil eder.

41 Munkacsi’nin görüşü, Zeki Validi, *Ibn-Fadlain,* 147’e atfen.

III.
HAZAR DEVLETİ'NİN BİRLEŞMESİ VE İLK ARAP-HAZAR SAVAŞI (642-652)

Öncelikle Hazarların nispeten oldukça sınırlı ölçüde göçebe bir hayat sürdüklerini belirtelim. Zaten daha önce onlarla Kafkas bölgesinde karşılaşmıştık. *Armenian Geography'de* geçen bir pasajda Hazarların belirlenemeyen bir tarihte İdil nehri boyundaki kışlaklarından bahsedilmekte ve nehir ortasında bir adada yaşayan Barsillerin bu tehdit karşısında yerleşim birimlerini tahkim ettikleri anlatılmaktadır.[1] Hazarlar bir ara Bulgarlarla sıkı müttefik idiler.[2] Bulgarlar daha uzaklarda batı istikametinde yerleşirken, Hazarlar Kuban nehri vadisi merkez olmak üzere İdil ve Kafkaslar arasındaki kıyı şeridini de içine alan bölgeye yerleştiler. Ancak iki gurup arasındaki ilişkiler her zaman aynı seviyede kalmadı. Zamanla Hazar sınırları Bulgarlar istikametinde ciddi anlamda genişlemeye başladı ve VII. Yüzyılda ortaya çıkan bu gelişmeler Hazarlara batıda Don ve Kuban nehirlerine kadar geniş bir bölgede hâkimiyet sağlama imkanı verdi.

1 Ed. Soukry, 26, 16 (Marquart, *Streifz.*, 57, 154'e atfen).

2 I. Blm.'de yer alan Suriyeli Mikael'in hikayesi ile krş.

Theophanes'in aktardığı bilgilere göre Bulgarlar (Onogundurlar), liderleri Kubrat önderliğinde Kuban bölgesinde güçlü bir biçimde organize olmuşlardır. Kubrat, 650 dolaylarında öldüğünde geride kalan beş oğluna birlik içinde olmalarını ve bağımsız bir hükümdarlık kurmamalarını emrederek sahip olduğu toprakları bıraktı, ama oğulları bu tavsiyeye

uymadılar ve büyük kardeş bay baba mirasını devralırken, diğer kardeşler ayrılıp gittiler. İkinci kardeş Kotragus Don nehrini geçip Batbay'ın bölgesinin karşısına yerleşirken, üçüncü kardeş Asparuh, Dinyester'in batısındaki bölgeleri işgal etti. Dördüncü ve beşinci kardeşler ise Tuna'yı geçerek uzaklara gittiler. Bundan dolayı Theophanes tarafından "Sabık Sarmatya'daki Berzilya'dan çıkan büyük bir ulus" olarak tanımlanan Hazarlar, Karadeniz bölgesine yayılarak hâkimiyet kurmuş ve bölge halkını vergiye tabi kılmışlardır.[3] Bu büyük değişim, Asparuh'un Tuna'yı geçip şimdiki Bulgaristan topraklarını fethetmesiyle 679 yılında gerçekleşmiştir.[4]

3 Theophanes, ed. Bonn, 544ff; Nicephorus, ed. Bonn, 38ff ile krş. Bury *(L.R.E.,* ıı, 332), bu kaydın olayları yaklaşık iki yüzyıl kadar daha geç dönemde gösterdiği kanaatindedir, ayrıca Marquart, *Streifz,* 505 ile karşılaştırınız. VII. Yüzyıl tarihini Minorsky, *Huduid,* 467 ile akılda tutmak en iyisi gibi görünmektedir; Bury'nin *aynı yerde* 336'daki atfı ile karşılaştırınız.

4 Aynı geleneği takip eden (Marquart, *aynı yerde,* 529) Armenian Geography, Hazarlardan kaçan Aspar-hruk (Asparuh)'un Tuna nehrindeki Peuke adasına yerleştiğini söyler (ed. Soukry, 17,5; 25,25, Marquart, *Eranshahr,* 4).

Bu rivayet, Bulgar sözcüğünün "beş" (Utrigurlar) anlamına geldiği yönündeki görüşü desteklemektedir. Constantine Porphyrogenitus'a göre az önce bahsedilen gelişmelerin akabinde Onogundur ismi Bulgar ile yer değiştirmiştir.[5] Ancak Onogurlar, kendilerinden bazı gurupların Hazarlara tabi olmasının ardından bu yeni ismi kullanmadılar. Bu tarihten önce Bulgarlardan farklı bir biçimde söz edilmektedir.[6] Diğer isim ise olayların anlatıldığı başka bir kaynakta benzer biçimdedir. Bu, belki de Onogur biçiminin bir alternatifidir.[7]

5 *De Them.,* ed. Bonn, 46.

6 "Zacharias Rhetor"da Burg*airei* şeklinde (Marquart, *Streifz.,* 505).

7 J. Moravcsik, *Ungarische Jahrbücher,* x, 72-73 (Pritsak tarafından Zajaczkowski'nin tetkikinde belirtilmektedir, *Studies, Der Islam,* B. 29, 102).

Hazar tarihine ait en erken olay, "Yosef'in Cevabı" isimli İbra-nice belgede Hazarlar'ın W-n-nt-r isimli bir halkı yenmesi ile ilgilidir. W-n-nt-rler sayıca Hazarlardan daha fazla olmalarına rağmen onlar karşısında tutunamazlar ve Hazarlar onları Tuna nehrine kadar takip ederler. Kurtulanlar ise yazarın yaşamış olduğu dönemde bahsi geçen bölgede yani Hazar sınırının ötesinde ve "Constantinople yakını"nda yaşamaya başlarlar. Bunun Theop-hanes tarafından anlatılan hikâyenin bir türevi olduğu muhakkak. X. Yüzyılda kaleme alınan *Hudud el-Alem'e* göre Kafkaslarda W-n-nd-

r adında bir halkın bulunması, İbranice yazmada Ono-gondur sözcüğünün W-n-nt-r şeklini aldığı görüşünü makul kılmaktadır. Yine bunlar Bulgar kalıntısı olarak da düşünülmektedir.[8] W-n-nd-r ile ilgili olarak Gardizi'de N-nd-r,[9] belki aynı zamanda İbn'ül Esir'de W-b-nd-r,[10] Hafız-ı Ebrû'da N-ndh-rwayh[11] ve Mesûdî'de W-l-nd-r[12] şeklinde yakın ifadeler bulunmaktadır. Bu sözcüklerin yaklaşık tamamı muhtemelen Bulgarların eski isimlerine işaret etmektedir.

8 Marquart, *Ungarische Jahrbücher,* ıv, 275; ancak buna atıfta bulunan Zeki Velidi özdeşleştirmeyi oldukça tartışmalı bulmaktadır, *Völkerschaften,* 48; Minorsky, *Hudud,* 465-471'deki uzun tartışma ile karşılaştırınız.

9 Ed. Barthold, 98.

10 *Tarihsiz,* 104.

11 Dorn, *Bal'ami,* 468n'de bahsedilir.

12 Pasaj, tercüme halinde verilmekte ve aşağıda VII. Blm.'de tartışılmaktadır.

"Yosef'in Cevabı" başlıklı belgede Hazarların yeni fethettikleri bölgeye gelmeden önce nerede yaşadıkları konusunda bilgi verilmemektedir. Theophanes, daha önce de bahsedildiği üzere, onların "Sabık Sarmatya'daki Berzilya içlerinden" Onogundurlar üzerine yürüdüklerini kaydetmektedir. Nicephorus, Berzilya yerine Berylia sözcüğünü kullanmaktadır.[13] Bahsi geçen bu iki yer, klasik coğrafyada bilinmemektedir. Ancak, daha önce de karşılaştığımız bu isme şark kaynakları bir açıklık getirebilir.

13 Marquart, *Streifz.,* 490, n. 3, Ber(z)ylia olarak okunmasını önermiştir.

Ermeni Tarihi'nde "Basiller" Kazirlerle birlikte anılmaktadır. Suriyeli Mikael'e göre Hazarların ataları adlarını aldıkları "Barsal-ya denilen Alan toprakları"nı işgal etmeye gelmişler. Dahası, Anuşirvan ile Hazar hükümdarının (Balazuri'ye göre Türk hükümdarı) buluşmasıyla ilgili hikâyeyi nakleden Kudâma, bu buluşmanın Barşaliya veya Barsaliya'da geçtiğini kaydetmektedir. Büyük ihtimalle Kafkaslarda bir yer adı olan bu sözcükler ,[14] Theophanes'in bahsettiği Berzilia ile ilişkilendirilmelidir. *Ermeni Coğrafyasında* "batı istikametinde"[15] Derbend'in[16] kuzeyinde Varaçan adında başkenti bulunan bir "Hun Hükümdarlığı"ndan bahsedilmektedir. Birûnî'de Bakü ile Derbend arasında, bahsedilen bölgeyle aynı yer olma ihtimali bulunan Varasan[17] isimli bir yer adı geçmektedir. Bu isim, Hazarların Mûsevîliğe geçişiyle ilgili bir İbranice belgede Var(a)şan olarak geçmektedir.[18] Varaçan (Varasan) Barşaliya ile aynı olabilir. Bu

tanımlama Minorsky'e göre oldukça muhtemeldir.[19] Kelimenin bu iki şeklinin Arapçada birlikte nasıl görüldüğü tam anlamıyla açık değil. Barşaliya'nın, Berzilia ve Barsalia gibi terimlerle eşleştirilmeye çalışıldığı gibi, Ermenice Varaçan'a karşılık gelen Warathan da, belki de sözcüğün yerel telaffuzudur. Zeki Velidi'nin bakış açısı göz önüne getirilince Varach'- ve Barsh - sözcüklerinin bir kabileye ait isim olarak kabul edilebilebilmesi makul görünüyor.[20]

14 I. Blm.'e bkz .

15 Muhtemelen kaynakta geçen, "doğu" kuzey, "batı" da güneydir (Derbend'in doğusundaki Atil nehri).

16 Ed. Soukry, 27, 14 (Marquart, *Streifz.,* 58).

17 Zeki Validi, *Ibn-Fadlain,* 298n. Benzer isimdeki başka bir kent olan Varas*ai*n ya da Vars*ai*n, Araks'ın daha güneyinde yer alır (Minorsky, *Huduid,* 395).

18 Bkz. VI. Blm..

19 *Hudûâ,* 453, n. 1.

20 Ibn-Fadlan, 156-157. Armenian Geography'de Hazarlar ile tek bir halkı oluşturuyor olarak bahsedilen "Bulkhklar" (Bughkhk) belki de aynıdır (ed. Soukry, 26, 16, Marquart, *Streifz.,* 154, 57 ile krş).

Mevcut belgeler, Barsilia ve Barsilleri Kafkasların doğu ucunda sınırlı bir bölgeye yerleştirmemize izin vermemektedir. Bildiğimiz üzere bu ismin İdil'de geçmekte olduğu konusunda tartışmasız bir kanıt bulunmaktadır. Suriyeli Mikael, Barsalia'yı Orta Kafkaslardaki Daryal Geçidi'nin civarında bulunan Alanya olarak tanımlamıştır. Sahte-Avarlar (Pseudo-Avars) 558 yılında aralarında Sarselt halkının da bulunduğu Avrupa'nın güneydoğu uçlarında bulunan toplulukları tehdit etmiştir. Bu ismi rahatlıkla Barselt olarak okuyup Berzilia ile ilişkilendirebiliriz. Barsiller daha sonraki Hazarya'nın parçalarından biri olarak karşımıza çıkar. The-ophanes'in Berzilia terimi ile neyi kastettiğini anlamak güç ise de, Hazarların Bulgarlar üzerine ilerlemelerinden önceki durum yine de aydınlatılmış olmaktadır. Esasen Hazarlar, Barsilleri daha erken dönemlerde yönetmiş olarak görünmektedir. *Ermeni Coğraf*-yası'nda bulunan ilk pasaj bize bu izlenimi vermektedir. Bir diğer pasajda "Kuzey Hükümdarı", "Hazarların reisi, Kağan" olarak adlandırılırken, "Kuzey Kraliçesi" ise "Barsillerin lideri, Hatun" olarak tanımlanmıştır.[21]

21 Marquart, *Streifz.,* 58-59.

Hazarların Bulgarlara karşı üstünlük sağladıkları ve bu üstünlüğün onların daha sonraki ilerlemelerinde önemli rol oynadığı muhakkak. Kaynaklar, IX. ve X. Yüzyılda Orta İdil'de Bulgarların Hazarlara tâbi olduklarından net bir biçimde bah-setmektedir.[22] Bu ilişkilerin ne zaman başladığı hususunda kesin bilgi veremesek de, bu durum, daha önce bahsettiğimiz olaylarla bağlantı oluşturabilecek mantıklı bir varsayımdır. Eğer göründüğü gibi İdil Bulgarları güneyden kaçmışlarsa, onların Hazar hakimiyetine girmeleri bir miktar zaman almıştır. Bu durum, onların kimliklerini Azak Denizi'nden Kafkaslara kadar uzanan bölgede daha önce yaşamış olan akrabalarından aldıklarına işaret edebilir.[23] Yeni sınırların açılması Hazarlara o vakte kadar haberdar olmadıkları bir dizi fırsat ve sorumluluk yaratmıştır. Hazarlar, Bulgarın mağlubiyetinden sonra, daha fazla ertelemeyecekleri Karadeniz'e çıkma zorunluluğunu yerine getirmiş ve böylece ilk defa Bizans'ın hâkimiyet alanına girmişler ve arkasından Kırım istikametine ilerlemişlerdir. Nitekim VII. Yüzyılın sonlarına doğru Kırım'da muhkem şekilde yerleşmiş bir Hazar garnizonunu görmekteyiz.[24] Hazarlar, muhtemelen başka noktalarda olduğu gibi Kırım'da da Roma ile doğrudan temasa geçmişlerdir. Hazarlar bu yeni statülerini zenginliğin ve gücün sayesinde edinmişlerdi. Hazarların, daha üst medeniyetlere has ve önceleri hiç bilmedikleri bazı öğelerden aşamalı bir biçimde etkilenmeye başlamış olmaları muhtemeldir.[25]

22 V. Blm.'e bkz.

23 Bulgarlar ile Hazarlar arasındaki farklar için, İbni Fadlan'ın *Rihle'si* ile krş.

24 VII. Blm.'e bkz.

25 Muhtemelen Hazarlar, Mûsevîliği Bizanslı Yahudilerden almışlardır. *Aşağıdaki* bilgilerle krş

Aynı günlerde dünyanın diğer bölgelerinde oldukça önemli gelişmeler yaşanmaktaydı. Tahminen 641 yılı veya biraz öncesinde Arap orduları Kafkasların güneyine dayanmış ve bölgenin kuzey kısmı gittikçe büyüyen Müslüman yayılmacılığının tehdidi altına girmişti. Henüz bahsetmiş olduğumuz Hazarların batı yönüne doğru genişlemeleri, VII. Yüzyılın üçüncü çeyreğinden ziyade ikinci çeyreğine oturtulmalıdır. Nitekim 642 yılında istilacı Müslümanlar, Hazarların elindeki Derbend'e (Bab el-Ebvab) dayanmışlardı.

Arapların Kafkas bariyerine taşıdıkları İslami zaferler, tarihin seyrini ciddi şekilde etkilemiştir. Büyük dağ sıraları güneyli istilacıları oldukça uğraştırmış ise de, güçlü ve iyi organize olmuş bir savunmayı bir şekilde

aşmayı başardılar. Onların Hazarlarla karşılaşmaları bu şekilde vukû bulmuştu. Devam eden yüzyıl içerisinde Araplar Kafkasların ötesine geçebilmek için defalarca girişimde bulunmuş ve bazen de başarılı olmuşlardır. Ancak Araplar bu dağlık bölgede hiçbir zaman kendileri için sağlam bir zemin oluşturamadılar. Oldukça gayret göstermelerine rağmen, daha sonra bahsedilecek olan bir istisna haricinde, genel olarak bir takım gelişmeler onlara kalıcı bir zafer getirmemiştir.

İslamın ilk zamanlarında Kafkaslardaki durumu, daha sonra bir biçimde Müslüman ordularının ulaşmış olduğu Pirenelerdeki duruma benziyor. Hazarlar da Franklar gibi, istilacıların gücünü kontrol altında tutabilecek kadar güçlüydüler. Doğuda Hazarlarla olan mücadele henüz bir sonuca bağlanmamışken, batıda vu-kû bulan büyük bir savaş (732), sonucu itibariyle karar noktasına gelinmesini sağlamıştır. Halifenin yayılmacı gücü azalmaya başladığında, Hazarya hâlâ ayaktaydı. Kafkaslar'a kadar eski Pers topraklarını sınırlarına katan Araplar, fetihlerini daha öteye götürmeyi başaramadılar. Araplar birçok defa Hazar ülkesine saldırılar düzenledilerse de, geri püskürtüldüler. Yani kalıcı olabilmek için gerekli istikrarı sağlayamadılar. Aralıklarla devam eden savaşın ardından bağımsız Hazarya, her ne kadar hırpalanmışsa da, oldukça geniş bir araziyi ve ilerde ortaya çıkacak olan gücü bünyesinde barındırır bir biçimde mevcudiyetini korumaktaydı. Fetihler sonucu zorla kabul ettirilmeye çalışılmayan ve toleranslı bir din olan İslam (Hazar Hristiyanlığı gibi), bu bölgede daha sonraları gelişecektir.[26] Vurguladığımız üzere, Hazar savunması oldukça geniş boyutludur. Eğer bu ulus topraklarını bu şekilde savunamamış olsaydı, Doğu Avrupa tarihi ve Rusya Devleti'nin durumu tamamen farklı olabilirdi.

26 V. ve VII. bölümlerdeki tercüme edilmiş metinler ile krş.

Derbend civarındaki ilk Arap komutan olduğu belirtilen Bu-hayr ibni-Abdullah, beraberindeki başka bir görevli ile 21/641 yılında Azerbaycan'a geçti.[27] Bir sonraki yıl Surâka ibni Amr, Halife tarafından Derbend üzerine gönderildi. Halifenin ayrıca gönderdiği Abdurrahman ibni Rabia el-Bahili, Buhayr'la şehir civarında buluştu.[28] Buhayr'ın emrine giren Abdurrahman, Müslümanların ilerlemekte oldukları ve Kafkaslarda ilk defa hakimiyet sağladıkları bir sırada, Derbend'de bulunan Pers komutan Şahrbaraz'a bir mektup gönderdi. Muhabereler sonunda Pers komutan, Aburrahman'ın Bab'a gelişi üzerine ondan koruma talep etmiştir. Daha sonraki buluşmada

ise Şahrbaraz, çevredeki barbarlarla hiçbir ortak yönü olmadığını ve Arapların aleyhine olarak hiçbir şekilde onlara yardım etmeyeceğini açıkladı. Ayrıca Müslümanlara katılmak istediğini ancak hizmetlerinin karşılığı olarak kendilerinden cizye alınmamasını talep etti. Bu durumda Surâka, Müslümanlarla birlikte hareket edenlerden vergi alınmayacağını, ancak diğerlerinden bütün vergilerin alınacağını bildirdi. Daha sonra Halife Ömer, Surâka'nın bu kararını onayladı ve bu durum, mücadelenin çok çetin geçtiği yerlerde bilâhare bu biçimde uygulanmak üzere gelenek haline geldi.[29] Gerçekten de bu noktada Pers hakimiyetinin tamamen ortadan kalktığı görülmektedir. Balazuri'ye göre Romalılar ve Hazarlar, Ermenistan'ı kendi aralarında taksim etmişlerdir.[30] Bu, daha önceki statüye geri dönüş anlamına geliyordu. Gürcistan ve Arran'da Hazarların kontrolü ellerinde tuttukları sırada, bölgenin batı kesimi Perslerin gelişinden önce bir Roma valisi tarafından yönetilmekteydi.[31] Bu karmaşık dönemde Hazarlar'ın Güney Kafkasya'daki mevcudiyetlerinin bahsi bir yana, Derbend'de bulunan Pers valisinin bir taraftan kendisine karşı hoşnut olmayan Ermeniler ve diğer taraftan ortaya çıkan harici büyük düşmanlarca çevrelenmiş olduğunu görmekteyiz.

27 Tabari, ı, 2635, 2661.

28 *Aynı yerde*, 2663.

29 *Aynı yerde*, 2663-2665, Ibn Khaldün, *Muqaddimah*, ed. Beirut-Ca-iro, 142 ile krş.

30 Baladhuri, 197.

31 *Aynı yerde*, 194. I. Blm. ile karşılaştırınız

Taberi'nin eseri ve Farsça'ya kısaltılmış biçimde çevirisinden[32] daha fazla bilgiler içeren Bal'ami,[33] Şahrbaraz'a ait bir konuşmadan bahsetmektedir. Şahrbaraz veya diğer adıyla Şehriyar, Hazarlarla Rusları kastederek iki düşman arasında kaldığından sızlanmaktadır. Bunun neyi ifade ettiğini anlamak güç; çünkü Rusların bir güç olarak yükselişi VII.Yüzyılda değil IX. Yüzyılda başlamıştır. Sanırım bu dönemde Ruslardan bahsetmek bir anakronizmdir. Zaten bu dönemle ilgili bilgiler de yeteri kadar açık değil. Zeki Velidi, Bal'ami'nin bu kaydını, X. Yüzyılda Mesûdî'nin bahsettiği gibi Rusların Hazar savaşlarında yer almakta oldukları şeklinde açıklıyor.[34] Buna karşılık Marquart, Şahrbaraz'a ait hikâyeyi tarihi bir vakıa olarak görmemektedir.[35] Taberi tarafından aktarı-lan antlaşma Şahrbaraz'a, "Ermenistan sakinlerine" (Pers kolonisi) ve

Armanlar’a (yerli halk) atfedilmektedir. Bu antlaşmaya bölgede aktif rol oynamakta olan Abdurrahman ibni Rabia, Selman ibni Rabia ve Buhayr ibni Abdullah’ın şahitlik ettiği söylenmektedir. Selman ibni Rabia veya “Atların Selmanı”, Abdurrahman ibni Rabia’nın küçük kardeşidir. Fakat Şahrbaraz’la ilgili hikayede daha önce Zü’l Karneyn Seddi’ne gönderdiği adamının geri dönüşünde Derbend’de onunla buluştuğu şeklinde tuhaf bir olaydan bahsedilmektedir. Pers satrabıyla araları iyi olmayan yerli halkın Kafkasların öte tarafındaki Hazarlardan yardım almış olma ihtimalleri oldukça gerçekçi görünmektedir.[36]

32 R. Paret, E.I. art. Tabari, krş. Zeki Validi, *İbn Fadlan*, 254.

33 Ed. Dorn, 500.

34 *Ibn-Fadlan*, 253-254; “Völkerschaften”, 54-56.

35 *Eranshahr*, 107.

36 Tabari, ı, 2665-2671; Baladhuri, 198; ibn-’Abd-al-Barr, *Isti’âb*, 400.

Surâka Bab’ı işgal ettikten sonra bazı komutanlarını değişik istikametlere göndermiş, elde edilen başarılar ve yapılan işlerden haberdar edilen Halife de oldukça şaşırmış ve sevinmiştir. Halbuki Surâka’nın komutanları hiç de başarılı değillerdi. Ayrıca Surâ-ka kısa süre sonra ölmüş ve yerine Abdurrahman ibni Rabia tayin edilmiştir. Halife Ömer, Buhayr’dan hiçbir haber alınamaması üzerine Abdurrahman’a kuzey istikametinde Hazarların üzerine yürümesini emretmiştir.[37]

37 Tabari, ı, 2666-2667; ibn-Hajar, *Isâbah*, ıı, 134.

Taberi, Abdurrahman ibni Rabia’nın Bab’da eski Pers satrabıy-la bir görüşmede bulunduğundan bahseder. Pers komutan “Nereye gidiyorsun?” diye sorduğunda Abdurrahman ibni Rabia “Be-lencer’e” cevabını verir. Burası önemli bir Hazar merkezidir.[38] Şehir, aynı adı taşıyan bir nehrin kenarında[39] ve Derbend Geçidi’ne uzak sayılmayan bir mesafede[40] bulunmaktadır. Şahrbaraz, “Keşke barbarlar el-Bab’da bizi rahat bıraksalardı” der. Abdurrahman ise “Araplar da bundan memnun değil, ama yemin ederim ki, onlar kendilerini bütün kalpleriyle bu işe adamış insanlar. Onlar, cahiliye döneminde onurlu ve vicdanlı insanlardı; şimdi öncekinden de onurlular. Onlar düşmanları yenilene ve doğru yola döndürülene kadar asla değişmeyecek ve fetihten vaz geçmeyeceklerdir” der. Ve böylece Müslümanların ilk olarak Hazarya içlerine doğru ilerledikleri aktarılır.[41]

38 Mesûdî *(Tanbih*, 62), Belencer’in Hazar Devleti’nin daha önceki başkenti olduğunu söyler.

39 Baladhuri, 204; Zeki Validi tarafından Qoy-su olarak tanımlanır.

40 Belencer'in, Artamonov'da *(Etudes*, 93) olduğu gibi, Andreyeva yakınındaki Endere kalıntıları ile muhtemelen özdeşleştirilmesi gerekir. Artamonov'un daha sonraki Belencer = Semender denklemi doğru değildir. Çünkü Semender Arap kaynaklarında hep Bab'dan (Derbend) daha ileride gösterilmektedir ki, Hazarya'yla ilgili iki çok detaylı seyahatnamede (Cerrah ibn-'Abdullah'ın 104/722 yılındaki ve Mervan ibn-Muhammed'in 119/737 yılındaki seferi için *aşağıya bakınız)* Belencer ve Semender farklı şehirler olarak belirtilmektedir. Mesûdî, hem *Muruc ez-Zeheb'de* (VII. Blm.'de verilen tercümesine bakınız) Semender'i eski Hazar başkenti ve hem de Tanbih'de "dar-ı memleke" [saltanat şehri] ifadesiyle gösterdiği Be-lencer'i Hazarya başkenti olarak kaydeder, ama onları birbiriyle öz-deşleştirmez. Marquart başlangıçta *(Streifz.*, 16, 492 ile karşılaştırınız), Belencer'in Varaçan'la aynı olduğunu düşünmüştür. Yukarıdaki gibi Bulkhk n. 20 ile karşılaştırınız. Yine Belencer = Varaçan olarak düşünen Artamonov, *Derbendnâme* de değişik isim olan Balkh'ı göstermektedir. Zeki Validi, *Ibn-Fadlan*, 298-299nn'de ilgili materyal bulunmaktadır.

41 Tabari, ı, 2667.

Taberi, Belencer'e yapılan bu ilk saldırının (22/642) kayıpsız atlatıldığını ve Arap süvarilerin 200 fersah ötedeki el-Beyda'ya kadar ulaştıklarını kaydetmektedir.[42] Bu kayıt şüpheli olabilir. Çünkü erken dönemlerde Araplar İdil nehri üzerindeki Hazar başkenti İtil'e (Hazar İdili) el-Beyda diyorlardı. Hazarların bu bölgede 642 yılında yerleşik oldukları kesin, ama başkentlerinin burası olma ihtimali oldukça zayıftır.[43] Her halükârda Müslümanların bu ilk seferde böylesine uzağa ilerlemeleri abartılı bir anlatının ürünüdür. Çünkü daha sonra sergilenen kuvvetli mukavemete nazaran Hazar savunmasının bu noktada beklenmedik derecede zayıf olduğu şüphesiz. Arap ordusu, düşmanın, tahkim edilmiş noktalara sığındıklarını ve savaşmaktan kaçındıklarını farketmişti. Arap tarihçiye göre Hazarlar, düşmanlarının ölümü tamamen göze aldıkları ve doğaüstü bir biçimde olmasa da ruhani olarak destek bulduklarını anlamışlardı. Bu, Müslüman zaferlerinin karşı ırkı, daha önce görülmemiş ve ani bir felaket karşısında şaşkına dönmüş, aciz kişiler olarak gösteren anlatısından farklıdır. Bahsedilen gelişmelerde istilacıların İdil'e kadar ilerlemiş oldukları kabul edilmektedir. Kaynaklar, bahsedilen mesafe konusunda hemfikir görünmektedir.[44]

42 *Aynı yerde*, 2668.

43 Mesûdî'ye göre *(Murüj*, ıı, 7, *aşağıda* tercümesi bulunmaktadır), Selman ibni Rabia zamanında Hazar başkenti Semender'den İdil (Volga) üzerindeki Atil'e taşınmıştır.

44 Bal'ami, 503 ile krş. (Zotenberg'in tercümesinde, ııı, 495, "vingt pa-rasanges" hiçbir güvenilir elyazmasında geçmez.) Hafiz-i Abru (Dorn, 581), "Turkistan" a 200 fersah girildiğini söyler.

Marquart, el-Beyda'ya ulaşılmış olduğunu kabul etmemekte ve Taberi'nin Belencer'e düzenlenen seferin tarihini yanlış verdiğini iddia etmektedir. Marquart'a göre bu olay 32/652 yılında gerçekleşmiştir.[45] Taberi H. 32 yılı öncesi Müslümanların fetih hareketlerinin önlenemez biçimde sürdüğünü defalarca tekrarlamış olmasına rağmen, Balazuri'de 22/642 yılında Belencer'e düzenlenen bir Müslüman saldırısı hakkında herhangi bir malumat yok. Mar-quart, Belencer'e düzenlenen Arap saldırısıyla ilgili vermiş olduğu tarihe bir gerekçe göstermiyor. Halbuki İbni Haldun, Abdurrah-man'ın Hazarya ve Belencer üzerine sürekli saldırılar düzenlediği konusunda kesin bir yargıya varmamaktadır.[46] Taberi ayrıca gayet sarih bir şekilde H.22 yılında ilk hedef Belencer olmak üzere Ab-durrahman'ın Hazarya'ya düzenlediği saldırıların müteakip yıllarda birçok kez tekrarlanacak olan hücumların ilk aşaması olduğunu kaydetmektedir.[47] Bu ifade karşısında Balazuri'nin sessizliği ve Marquart'ın *obiter dictum'u* fazla dikkate alınamaz.

45 *Streifz.*, 491.

46 ıı, ii, 138.

47 Tabari, ı, 2668, 2889-2891.

Arap kaynaklarıyla ayrı düştüğümüz nokta, Abdurrahman'ın öldürüldüğü büyük Belencer savaşına kadar Arapların Hazarlar karşısında kayıp vermemiş oldukları iddiasıdır. Tabi ki bunun inandırıcı bir tarafı yok. Bal'ami, düzenlenen ilk seferde olması gerektiği gibi Hazarların Araplara kayıplar verdirdiğinden bahsetmektedir.[48] Sonraki saldırılar ve Müslümanların kayıpları önemsiz olabilir; ancak, bu noktada Arap geleneğinin açık bir biçimde vatansever izler taşıdığı ortaya çıkmaktadır.

48 Dorn, 505.

Bir süre sonra Osman'ın üvey kardeşi Velid bin Ukbe H.24[49] yılında Kûfe valiliğine atanmıştır. Velid tıpkı babası Ukbe gibi Müslümanlıkta hoş olmayan bir üne sahipti. Kur'an'da "Ey inananlar! Eğer bir fâsık size bir haber getirirse..[50]" âyetinin onu kastettiği söylenir. Velid'in gece safahatından sonra sabah namazı kıldırması ona kötü bir ün kazandırmıştır. Halbuki Osman onu Kûfelileri frenleyebilecek güce sahip olduğu umuduyla atamıştı. Taberi, atanmasından hemen sonra Velid'in Azerbaycan ve Ermenistan üzerine bir sefer düzenlediğini aktarmaktadır. Bab civarında Selman ibni Rabia'yı yanına çağırmış ve onu öncü birlik olarak sınır istikametine

yollamıştır. Müslümanların sayılarıyla ilgili olarak Taberi, Kûfe'de 40.000 asker bulunduğunu ve bunların dönüşümlü olarak 10.000'er kişi halinde dört yılda bir sefere katıldıklarını aktarır. Her bir yıl için hazır olan 10.000 askerin bir kısmının başka bölgelerde kullanıldığı düşünülürse, Azerbaycan'da yaklaşık 6000 adam bulunmaktadır.[51] Velid, Kûfe'den ayrıldığında şehirde bulunan ihtiyat birlikleri de ona katılmıştır. Velid'in bir komutanı emrinde 4000 askerle Azerbaycan'a ve Sel-man ibni Rabia'yı da 12000 askerle Ermenistan'a gönderdiği söylenmektedir. Selman'ın vazifesi bölgede bulunan asi halkı vergiye bağlamaktı. Burada Hazarlara karşı düzenlenmiş herhangi bir seferden söz edilmiyor. Ermeniler üzerine düzenlenen sefer başarılıdır. Selman'ın emrindeki kuvvetler Velid'le birleşerek Musul tarafına çekilmiştir. Sefere dâhil olan asker sayısı çok büyük değildir. Bab ve ötesine düzenlenen önceki seferle Velid ibni Ukbe'nin düzenlemiş olduğu sefer arasında sayısal açıdan karşılaştırma yapamıyoruz; ancak, her iki seferde de Arap ordularının sayısı bir diğerinden farklı değildir.

49 Tabari, ı, 2804.

50 Sur. 49, 6.

51 Tabari, ı, 2805.

Velid geri döndüğünde halifeden bir mektup alır. Mektupta Bizanslı batı istikametinde Müslümanları sıkıştırdıkları, bu yüzden Kûfe'den 9000 askerin alelacele o tarafa kaydırılması gerektiği belirtilmektedir. Velid bir konuşma yaparak adamlarına durumu izah eder ve Rum sınırına gidecek gönüllülere çağrıda bulunur. Böylece kısa sürede Selman ibni Rabia'nın emrinde 8000 kadar asker harekete hazır duruma gelir. Selman, emrindeki orduyla Suriye'de bulunan komutan Habib bin Mesleme'yle buluşarak Rum sınırına doğru ilerler.[52]

52 *Aynı yerde,* ı, 2807, ıı, 977 ile krş.

Velid'in 25/644 yılında düzenlediği bu sefer, Abdurrahman'ın Bab'da vermiş olduğu emrin kesintiye uğramasına yol açmamıştır. Çünkü meteakip yıllarda Velid Kûfe'den aldığı yardımlar sayesinde Hazarlara defalarca saldırılar düzenlenmiştir.[53] Bu dönemde Velid ibni Ukbe'nin onun eski güzel günlerini anlatan bir torunundan bahsedilmektedir.[54] Büyük olasılıkla Selman ibni

53 *Aynı yerde,* ı, 2891.

[54] *Aynı yerde*, ı, 2844.

Rabia bu dönemde büyük kardeşiyle ilişkilendirilmektedir. Umumi tarihçilerden İbni Abdülber, Selman'ın emri altında Belencer'e saldıran Şakik ibni Seleme adında birinden bahsetmektedir. Askerlere hayvanlarının sırtında herhangi bir ganimet götürmeme-leri söylenmiş ve yalnızca ellerinde ve sırtlarında taşıyabilecekleri kadar ganimet almalarına izin verilmiştir.[55] Benzer şekilde Ker-bela'da Hüseyin'in yanında bulunan Züheyr ibn'ül-Kayn ve Be-lencer'de zafer kazanan Selman'dan aktarılan sözler bu duruma işaret etmektedir. Selman askerlerine, "Kazandığınız zaferden ve elde ettiğiniz ganimetten memnun musunuz?" diye sorar. Onlar cevap olarak "Tabi ki memnunuz" derler. Selman ise "eğer Mu-hammed'in soyundan olan kimselerin döneminde hayattaysanız, onlarla birlikte savaşıyor olmanız size kazandığınız ganimetten daha fazla mutluluk versin" der.[56] Selman'a Hazarların Arap saldırılarına karşı gösterdikleri tepkide de rastlıyoruz.[57] Ancak bunlar şüphesiz oldukça ufak çaplıdır. 22/642 ve 32/652 yılları arasında Müslümanlar, Azerbaycan ve Ermenistan'da işleri yoluna koyacak kadar fetih hareketleri düzenlemişlerse de, Hazarya'da elde edilmiş büyük bir zaferle ilgili herhangi bir bilgi yoktur.

[55] Isti'ab, 558.

[56] Tabari, ıı, 291.

[57] *Aynı yerde*, ı, 2668.

Taberi, daha önce Rey'de bulunan Huzeyfe b. el-Yemân'ın Azerbaycan'a gönderilmiş olduğunu yazmaktadır.[58] Çünkü Bab'da bulunan Abdurrahman zor durumdadır ve ona destek gerekmektedir. Hazarlarla karşı karşıya bulunan Müslümanlar oldukça güç durumdaydılar. Ancak diğer yandan sınırda bulunan Araplar arasında bir takım anlaşmazlıklar çıkmakta ve bu durum onları daha ag-resif bir hale sokmaktaydı. Bab civarında mücadeleler devam ederken Huzeyfe b. el-Yemân, Müslümanlar arasındaki anlaşmazlıkların giderilmesi için Kur'an âyetlerinin birleştirilip düzenli bir hale getirilmesi gerektiği kararına varmış[59] ve daha sonra bu konuda gi-rişimde bulunulması için halifeyi ikna etmiştir. Kûfeliler ve Suriyelilerin rekabet içinde oldukları için kutsal metinlerin doğru okunmasıyla ilgili yapılan tartışmalar oldukça önemliydi ve bu arada Kûfe'de Osman'a karşı bir muhalefet oluşmaya başlamaktaydı. Hu-zeyfe'nin raporunu gönderdiği H. 30'a kadar Bab'da henüz bir gevşemenin olmadığı görülmektedir.[60]

Ancak bahsi geçen bu raporda bölgede gerginliğin arttığı aktarılmakta ve şüphesiz Hazarlar da bu durumdan faydalanmaktaydılar.

58 *Aynı yerde,* ı, 2856.

59 Ibn-al-Athîr, *tarihsiz,* 30; Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qurans,* ıı, 47ff ile krş.

60 Tabari, ı, 2893-2894.

Yezdigird'in Pers şahı unvanıyla "Hazar hükümdarı"na yazdığı bir mektuptan bahsedilmekteyse de, bu mektupla ilgili detay mevcut değildir.[61] Sürgünde ve güçlük içinde geçen yıllarda Sâ-sânîlerin son şahı, H. 31 yılında ölümünden önce bölgedeki çeşitli güçlerden yardım talep etmiş, ama sonuç alamamıştır. Tabe-ri, İbn'ül Esir ve İbni Haldun Hazar hükümdarından da yardım talep edildiğini kaydediyorlar. Endülüslü şair İbni Abdun konu hakkında bilgi sahibidir ve Yezdigird ile Hazarlardan Aftasîlerin yıkılışıyla ilgili ünlü Kaside'sinde bahsetmektedir (485/1092).[62]

61 *Aynı yerde,* ı, 2876.

62 Ibn-Badrûn, ed. Dozy, 140.

Arapların Hazarları en çok terlettikleri saldırı 32/652'de gerçekleşmiştir. İlk adım Abdurrahman ibni Rabia tarafından atılmış; Osman'ın risk alınmaması talimatını görmezden gelen Ab-durrahman, seçme birlikleri Hazarya içlerine sürmüştür. İlk ve öncelikli hedef Belencer'di. Çarpışmalar esnasında Müslümanlara kılıç işlemediği şeklindeki efsaneden daha önce bahsetmiştik. H. 32 yılında Hazarlar düşmanlarına karşı bir atakta bulunmak istemiş ve bir baskın düzenleyerek bir miktar kayıp verdirmişlerdir.[63] Geniş çaplı bir çarpışma riski olmasına rağmen, Müslü-manlar yenilgiye uğratılmışlardır. Bu baskın Belencer'in Müslü-manlarca kuşatıldığı esnada meydana gelen bir olay olarak aktarılmaktadır. Şehrin çok iyi direndiği anlaşılıyor. Şehir oldukça güçlü şekilde tahkim edilmişti ve hatta pek çok Müslümanın can verdiği bir kuleden söz edilmektedir. Her iki tarafın da mancınık kullandığı; Arapların hem mancınık, hem de arrâde tabir edilen küçük mancınıklara sahip oldukları bilinmektedir. Halbuki Ha-zarlarda sadece arrâde vardır.[64] Procopius'un Hazarlarla akrabalığı bulunan Sabirlerin kendilerince kale kapılarını kırmada kullanılan bir çeşit tokmak icat ettiklerini ve bunu Bizanslılara da öğrettiklerini yazması ilginçtir.[65]

63 Tabari, ı, 2891; 2668 ile krş; *Darband Namah,* 494.

64 *Aynı yerde,* 2892.

65 vııı, xi, 27ff.

Taberi'nin vermiş olduğu bilgilerin önemli bir kısmı, İbni Me-sud'un maiyetindeki bir kısım Kûfeli'nin akıbetleri ile ilgilidir.[66] İbni Mesud H. 30 yılında Kur'an'ın yeniden tanzimine şiddetle muhalefet eden Kûfeli bir dini liderdir. Kûfelilerin ortadan kaldırılışı hususu muğlaktır; ancak, muhtemelen itaatsizliklerinin cezasını çekmişlerdir. "Kûfe isyanı" sözü hem Halife Osman'ın hutbesinde hem de başka yerlerde geçmektedir.[67] Ordusunun Hazar-ya'da bulunuyor olması Halife için dezavantaj oluşturmaktaydı.

66 Tabari, ı, 2896.

67 *Aynı yerde,* ı, 2893, ibn-Hubaysh'ın alıntılandığı 2669 n. ile krş.

Hazarlar, şehir civarında geçen şiddetli çarpışmalardan sonra bir süvari grubunun da iştirakiyle genel bir saldırıya geçmişlerdir[68] ve detayları hakkında bilgi sahibi olmadığımız bu saldırı başarısını iyi zamanlamaya borçludur. Bir diğer kaynağa göre Müslümanların toparlanmaya çalıştığı esnada, "Abdurrahman'ın askerleri! Cesur olun! Buluşma yeriniz cennettir!" diye bir nidâ yükselir.[69] Ancak Abdulrahman'ın ölümü Müslümanlar bozulup kaçmaları için yeterli olur. Onun ölümü üzerine kardeşi orduyu toparlamak ister ve muharebe hengâmesi arasında "Selman ibni Rabia'nın askerleri! Cesur olun!" diye bağırır. Selman buna "Bizi görmek seni üzdü mü?" şeklinde cevap verir. Diğer kaynaklar ise bozgunun Kûfeli kurralardan El-Karsa'nın öldürülmesiyle başladığını kaydetmektedirler.[70] Tam dört bin Müslüman askeri kılıçtan geçirilmişti ve yine de savaş meydanında kalanlar zaman zaman *Allahuekber* nidâları atıyorlardı.[71] Askerlerin bir kısmı Selman ibni Rabia ile Bab'a kaçmıştı. Diğerlerinin ise Gilan ve daha ötesine doğru kaçtıkları anlatılmaktadır.[72] Bunların arasında Pey-gamber'in tanınmış sahabelerinden Ebû Hureyre ve Selman el-Fa-risi'nin de bulunduğundan bahsedilmektedir. Abdulrahman'ın cesedi savaş meydanında kalmış; Hazarlar onu alıp uygun bir gemiye yerleştirmiş ve muhafaza etmişlerdir. Bunu yapmaktan maksatları, yenilgiye uğratılmış bir düşmanı, savaş esnasında veya kuraklık vukû bulduğunda yağmur duası etmek için kullanmaktı.[73]

68 Baladhuri, 204. Bu kuramsal olarak mümkün olmasına rağmen, İbn'ül Esir'e göre (yıl *yok* 32) Batı Türk kuvvetlerinin meşgul olduğunu düşünmek için hiçbir neden yok. Taberi olayı anlatırken ba-

zen Hazarlardan Türkler olarak bahsetmektedir (örn., ı, 2890) ve bunu yanlış anlayan İbn'ül Esir de "Türkler ve Hazarlar" diye yazmaktadır.

69 Tabari, ı, 2668-2669.

70 *Aynı yerde,* ı, 2892.

71 Baladhuri, *aynı yerde.*

72 Paralel tanımlarda bahsedilen Curcan, Tabari, ı, 2669 ve 2890. Üçüncü bir tanım (Tabari, ı, 2891) bozulmuştur.

73 Abdurrahman (Balazuri'ye göre Selman) ibni Rabia'nın Belen-cer'deki mezarı ile Çinastan'daki (esasen Fergana, H. A. R. Gibb, *Arap Conquests,* s. 56 ile karşılaştırınız) daha ünlü Kuteybe b. Muslim'in mezarı arasında bir ilişki kuran Bahile'li şairin dizelerinden bahseden Balazuri'nin *(aynı yerde)* referans gösterdiği Taberi, ı, 2669, 2890, her iki kahramanı aynı kabileden göstermektedir. her iki kahramanın dost kavim üyesi. (Balazuri'ye göre, Salman ibn-Rabi'a, Belencer'de öldürülen ibir Müslüman generaliydi. Balazuri 'Abdurrahman ibn-Rabia hakkında hiçbir şey bilmiyor). Ibn el-Faqîh, 287 ile de karşılaştırınız.

Belencer bozgunu, her ne kadar Arap orduları kısa süre sonra tekrar el-Bab civarında görülürlerse de, Arap-Hazar ilişkilerinin ilk bölümünün sona erdiğine işaret etmektedir.[74] Halife Osman'ın ölümünden sonra ortaya çıkan problemler, askerlerin ilgisini sınır ve fetihlerden uzaklaştırmıştır. Arapların kendi iç işleriyle meşgul oldukları süre boyunca Hazarlar rahat kalabilmiştir. Gerçi Hazarlar kazanılan bu avantajı elbette kullanmaktaydılar, ama bu arada başkentlerini de daha az tehlikeli bir bölge olan İdil kıyılarına taşımışlardı.[75]

74 Tabari, ı, 2894.

75 Tabari, ı, 2894.

IV.
İKİNCİ ARAP-HAZAR SAVAŞI (727-737)[1]

1 DÖRDÜNCÜ BÖLÜM İÇİN BİBLİOGRAFİK NOT: Bu bölümün son kısımlarında Taberi'nin Bal'ami'ye ait Farsça uyarlamasından yararlanılmıştır. Bu noktada birkaç açıklayıcı söz gerekebilir. Bal'ami'nin Taberi'den yalnızca çeviri yapmadığı oldukça açıktır. Yapılan bu eklentiler hakkında henüz sistemli bir teşhis yapılmamıştır. Taberi'nin söylediklerini kabul etmek ve eklenenleri çıkarmak için yapılan girişimler metodolojiden uzaktır. Bal'ami'nin Arap-Hazar savaşına yakın yıllarla ilgili vermiş olduğu detaylı bilgiler kullanılmalıdır, ama yine de söz konusu bilgilerle ilgili bir takım zorluklar vardır. Olayların sıralaması ve isimler konusunda yeterli dikkat gösterilmemiştir. Rakamlar ise genellikle abartılı-dır.(değerlendirme için Dorn'un metinlerinden örnekler vermekteyiz) Örneğin Said ibni Amr'ın kahramanlıkları gibi bazı konular kurgudan ibaret. Gerçi bu tür sorunlar daha çok aktarımdan kaynaklanmaktadır ama Bal'ami'nin aktardıkları çoğu zaman başka bir yerde temel bulmaktadır. Bal'ami ya da diğerlerinin verdiği bilginin eğer onayı yoksa fakat bu bilgi mantıklıysa bunu doğru kabul etmek durumundayız. Bu noktada neyin mantıklı olacağı hususuna öznel değerler karışmaktadır. Olayları dizgeleyebilmek için verilen bilgiye inanılabildiği ölçüde aşırı şüphecilikten kaçınmaya çalıştık. Dikkat çeken bir diğer husus, Mesleme, Mervan ibni Muhammed ve Emevilerle ilgili abartılı efsaneleştirme girişimlerinin ve hatta tarih yazımının daha çok halef hanedanların sempatisini toplamak için yapıldığıdır.

Mevcut kaynaklara istinaden, Kafkas sınırında oluşan barış ortamının yaklaşık 30 yıl sürdüğünü söyleyebiliriz. Araplar arasındaki iç politik çatışmalar onların dış dünyaya dönük enerjilerini oldukça azaltmıştı. Diğer yandan batıya doğru yayılan ve Bulgarları hâkimiyetleri altına alan Hazarlar ise, bu süre içerisinde zaten kendi dertleriyle meşguldüler. İlerlemeleri muhtemelen 60/679 dolaylarında tamamlanmıştır. Ancak Hazarlar bundan bir ya da iki yıl sonra Kafkaslar'da savunma pozisyonuna geçeceklerdir.

62/681 öncesinde ilk olarak Arran (Albanya)'da "Varaçan Hunları"nın kumandanı Alp tarafından yönetilen bir saldırı ger-çekleştirilmiştir.[2] Alp, muhtemelen Hazar kökenliydi. Çünkü diğer adı olan "İlutver"(Yaltavar, Elteber) onun Hazarlara bağlı yarı bağımsız Varaçan yöneticisi olabileceğini gösteriyor.[3] "Hun" hükümdarı tarafından Ermeni piskoposu Sahak'a gönderilen bir mektuptan ve piskoposun verdiği cevaptan bahsedilmektedir.[4] "Hun" hükümdarının elçilerinin isimleri Zirdkin-Khursan ve Kat-Hazar'dır. Minorsky, elçilerin isimlerinin ikinci kısımlarının onların uluslarına işaret ettiği görüşünde.[5] 682 yılında bir Alban piskopos, Alp ve askerlerine Hristiyanlık hakkında vaaz vermiş; bundan sonra inananlarca Tengri Han[6] olarak tanımlanan Aspan-diat tanrısı ve mabetler yok edilmiş; kutsal ağaçlar kesilmiş; yerli şamanlar yargılanmış ve bazıları ölüme mahkum edilmiştir. Bu durum, her ne kadar Hazarlardan değillerse de, onlarla akrabalığı bulunan bir halkın din değiştirmesi konusunda Hazarların Mûsevîliği benimsemeleri öncesinde oldukça önemli bir örnek teşkil etmektedir. Burada, Hazarların tarihsel süreç içinde Hristi-yanlıkla iletişime geçmiş olduklarına dair ilk izlere rastlıyoruz. Bu kaynak misyon çalışmasının sonucundan bahsetmiyor. Ancak, genel olarak telkinlere pek itibar edilmediği ve dinin kalıcı olmadığı söylenebilir.[7] Zaman zaman kendisi de oldukça önemli miktarda katkıda bulunmuştur. Kimi zaman İbn'ül Esir, Balazuri ve Yakubî gibi bazı yazarlar Bal'ami'nin eklediklerine atıfta bulunuyorlar. Ancak Bal'ami ile İbni A'sam el-Kûfi arasında oldukça yakın bir benzerlik söz konusu.

2 Marquart, *Streifzüge*, 114, 302, Moses of Kalankatuk, ed. Shahna-zarean, ıı, 36'a atfen.

3 Zeki Validi, *Ibn-Fadlan*, 106.

4 Marquart, *Streifz.*, 514.

5 *Hudud*, 411, n. 1.

6 Marquart, *Streifz.*, 429.

7 *Aynı yerde*, 302.

Alp'in seferini, 65/685 dolaylarında Hazarların Kafkasların güneyinde başlatacakları büyük istila hareketinin dışında tutmak gerekir.[8] Abdülmelik'in (685-705) ilk yıllarında bölgedeki Arap hakimiyeti gevşemeye başladı.[9] Bu ve bazı diğer sebeplerden dolayı Hazarlar Gürcistan, Albanya ve son zamanlarda güçlenen dini bağlarına rağmen Ermenistan'a karşı saldırıya geçtiler. Gerçi yerli halk ilk başlarda direnmek

istedi, ama bunu başarabilecek kadar güçlü değillerdi. Gürcistan ve Ermenistan prensi olan Gri-gor Mamikonyan savaş sırasında istilacılarca öldürülmüştü. Hazarların bu sefer neticesinde büyük bir zafer kazandıkları söylenebilir. Ancak bu girişim, Kafkasların güneyinde hâkimiyet kurmak adına yapılmış gibi görünmüyor. Çünkü hâlâ gündemde olan Arap tehdidi Hazarları bu noktada geri adım atmak zorunda bırakıyordu. Dolayısıyla Hazarlar bölgeyi yağmalayıp topladıkları esirlerle kuzeye geri çekildiler.

8 *Aynı yerde*, 443, Stephan Asolik (Asoghik)'e atfen. çev. Dulaurier.

9 *Aynı yerde*, 514, Levond (Ghevond)'a atfen, ed. Shahnazarean, 34, 35.

Taberi'ye göre 89/707 yılında iktidarda olan Halife I. Velid'in üvey kardeşi Mesleme ibni Abdülmelik Azerbaycan'da birçok kaleyi ve şehri fethetmiş ve Bab'a ulaşmak için "Türkler"le savaş-mıştır.[10] Eğer aktarılanlar doğru ise, Hazarlar sözü edilen bölgede geçici bir hakimiyet kurmuş gibi görünmektedir. Bab'ın H. 90 yılında Muhammed ibni Mervan tarafından fethiyle ilgili bir bilgi bulunmaktadır.[11] Fakat H. 91 yılında halefi Mesleme'nin Azerbaycan'da bulunduğu ve Bab'a ulaştığı da söylenmektedir.[12] Mes-leme'nin 95/713'te Bab'ı işgal ettiğini söyleyen bir diğer metin, bahsettiğimiz ilk önermenin doğru olacağına işaret etmektedir.[13] Her halükârda bu kale-şehrin bir dönem Hazarların kontrolü altında olduğu anlaşılmaktadır.

10 Taberi, ıı, 1200.

11 Caetani, Chronographia, 1088.

12 Taberi, ıı, 1217.

13 Ibn Taghrıbardi, ı, 255.

Hazarlar, Müslümanlara karşı muhtemelen ilk saldırılarını Ömer ibni Abdülaziz'in halifeliği (717-720) esnasında 717 yılında gerçekleştirmişlerdir.[14] Azerbaycan istila edilmiş ve bir kısım Müslüman da öldürülmüştür. Bunun üzerine halife, Rabia'nın oğulları gibi Bahile soyundan olan Hatim ibni el-Numan'ı göndermiştir.[15] Bu komutan, istilacılara oldukça ağır kayıplar verdirmiş ve 50 Hazar esir ile halifeye geri dönmüştür.

14 Kmosko, *Araber und Chasaren*, 361.

15 Taberi, ıı, 1346.

Bunlar kayıtlara geçen ilk Hazar esirlerdir. Daha sonraları Arap Halifeliği'nde bulunan kimi Hazarlardan bireysel olarak bahsedilmektedir.

Bunlardan en tanınmış olanı İshak ibni Kun-dac el-Hazari'dir.[16] Şair Buhturi'nin çağdaşıdır ve Buhturi ondan birçok kez övgüyle bahsetmiştir. Buhturi, İbni Kundac'ın el-Bey-da ve Belencer'den başka Irak bölgesinde de ün kazandığını söyler.[17] Başka bir yerde İshak ibni Kundac'ın atalarından bahseder ve onun atalarının Zi-Ruayn öncesi hükümdarlarının generalleri olduklarını söyler.[18] Zi-Ruayn bir Himyeri hükümdarı olduğu için, bu atıf Hazarları daha eski bir döneme kadar taşır. Buhturi hatalı veya abartıyor olabilir; ancak, burada durum daha önceki dönemlere atıfta bulunan anakronizmlerden oldukça farklıdır. Bu noktada onun, İbni Kundac'ı ataları gibi Hazarya'nın beyleri arasında gösterme niyeti olabilir. Bir başka şiirinde Buhturi, bir kahramanlık hikâyesi içerisinde İbni Kundac'ı methederken onu “taç giyen el-Beyda meliki” olarak nitelemiştir. Yine aynı kaynaktan onun babasının iyi bir Müslüman olan Eyüp olduğunu öğreniyoruz.[19] Bu metinlerden halifenin çağdaş tebaası arasında Hazarya'yla ilgili bir takım ortak kanaatin mevcut olduğunu görüyoruz. Sonraki bölümlerde Müslümanlar arasında bulunan diğer Hazarlardan bahsedeceğiz.

16 Mısırlı Humavereyh ile Mu'temid (Halife 870-892) arasındaki sa-vaşlardaki seçkin bir general.

17 Dawan, ed. 1329/1911, ıı, 21-22. Marquart, *Streifz.*, 18 ile karşılaştırınız. Aynı şiir, “Kağanın toprağındaki” İbni Kundac'ın kökeninden bahseder.

18 *Aynı yerde,* ıı, 294.

19 *Aynı yerde,* ı, 104; 1. 9 ile karşılaştırınız.

Olayların seyrine tekrar göz atalım. 103/721-722 yıllarında Hazarların Alanlara saldırdıklarını görüyoruz.[20] Bu sıralarda sınırlar zaten hareketli durumdadır. Sübeyt en-Nehrâni'nin ertesi yıl Ermenistan'da Merc el-Hicare[21] bölgesinde Hazarlarla[22] karşılaşması ve büyük bir muharebenin meydana gelmesi ikinci Arap-Hazar savaşının başlangıcıdır. Otuz bin kadar[23] oldukları söylenen Hazarlar, büyük bir zafer kazanmış ve düşman kampını ele geçirmiş; yenilen Arap ordusu da Suriye'ye doğru firar etmiştir. Halife Yezid ibni Abdülmelik (720-724), Sübeyt'i sert bir biçimde azarlamış; Sübeyt ise cevap olarak, “Yâ emîr'el-mü'minin, ben kesinlikle korkaklık etmedim ve düşmanla çarpışmaktan çekinmedim; dişe diş, mızrağım kırılana kadar, kılıcımı parçalanana kadar sapladım, ama ulu ve yüce Allahım ne isterse o oluyor” der.[24] Ta-beri'nin bu yenilgi ile ilgili bir şey söylememesi dikkat çekicidir.

[20] Taberi, ıı, 1437; Ya'qubi, ıı, 378. Kmosko *(aynı yerde)*, bunun bir ya da iki yıl önce Constantinople'daki Arapların kontrolüne karşı bir Hazar tepkisi olduğunu düşünmektedir.

[21] Muhtemelen Ermenistan'dadır. (Bal'ami, 509), cf. İbn -al-Athir, loc.cit.

[22] İbn'ül Esir Kıpçaklar'ın ve diğer Türklerin Hazarlara destek olduklarını söylemektedir ki, muhtemelen bir anakronizmdir; cf. Bölüm IX, n. 125.

[23] Bal'ami, 510.

[24] Ibn-al-Athîr, *bahsedilen yerde.*

Artık İslam topraklarını tehdit eden tehlike endişe verici bir boyuttaydı. Hazarlar geri çekilen İslam ordusundan boşalan toprakları işgal etmek için hazırlıklara giriştiler ve tüm güçlerini bu amaca teksif ettiler. Cerrah ibni Abdullah el-Hakemi, düşmana kendi sınırları dahilinde saldırma talimatıyla acil bir biçimde Ermenistan valisi olarak atandı (H. 104).[25] Cerrah'ın güçlü bir ordu ile ilerlemekte olduğunu öğrenen Hazarlar, bir Arap garnizonunun bulunduğu Bab'a geri çekildiler. Bu sırada Cerrah Ber-daa'ya ulaşarak, ordunun dinlenmesi ve arazi ölçüm çalışmaları için birkaç gün mola verdi. Böylece "Cerrahi" ölçüm terimi sonraki dönemlerde de kullanılmaya başladı ve hatta bu terim Bala-zuri'nin eserlerinde de geçmektedir.[26]

[25] Taberi, ıı, 1453; İbn-al-Athîr, *tarihsiz.*

[26] Ed. De Goeje, 206.

Cerrah, Kür nehri boyunca, Bab'a birkaç mil uzaktaki Rubas isimli küçük bir dereye kadar ilerleyerek burada kamp kurdu. Arkasından mahalli şeflere, topladıkları teçhizatla orduya katılma talimatları gönderdi. Ancak Cerrah, bu şeflerden birinin Müslümanların yaklaşmakta olduğunu Hazarlara bildirdiğini öğrenmişti. Bunun üzerine yardımcısına, birkaç gün Rubas'da kalınacağını orduya ilan etmesini emretti. Aynı şekilde Hazarlara da haber verilmişti. Hazarların "lanetli Kağan'ın oğlu"[27] yani Hazar Beg'ine bağlı esas kuvvetleri dağın kuzeyinde bulunmaktaydı. Mahalli şefler herhangi bir karşılaşmadan çekiniyor ve hasmane tavırlardan uzak duruyorlardı. Gece olduğunda Cerrah önceki emrini iptal etti ve Bab'a doğru yürüyüşe geçti. Gecenin karanlığında o ve askerleri herhangi bir direniş olmaksızın şehre ulaştılar. Tahta kapıdan geçerek Narin kalesine girdiler ve Bab'ül Ci-had'ın[28] kuzeyinde kamp kurdular. O sabah iki koldan saldırıya geçildi ve bu birliklere düşman içerisine ilerleyip 24 saat içinde 20 mil kadar uzaklıkta aynı noktada birleşmeleri emredildi. Gün boyunca ana kuvvetler hedefe doğru ilerledi. Ertesi sabah şafak söktüğünde önceden ilerlemiş olan birliklerle bahsedilen noktada buluşma sağlandı.

Zafer kazanılmıştı ve ganimet olarak birçok koyun, sığır ve esir ele geçirildi. Esirlerden bazıları Hazarlara tâbi bulunan Khaydan'lardandı[29] (Kaytak).

[27] *Darband Namah,* 464 n.

[28] Farsça *Darband Namah,* Dorn, 464 n.; Bal'ami, 511, Türkçe *Dar-band Namah,* ed. Kasem Beg, 544 ile krş.

[29] Belki de Khaydhan ismin bir Farsça şekli, Kaytak ise bir Ermenice şeklidir (Zeki Validi, *Ibn-Fadlıân,* 191). Yer, Khayzan olarak görünmektedir (Baladhuri, 204, 206; De Goeje on Yaqut, *Buldan,* ıv, 251). Diğer şekiller kesinlikle yanlıştır: Cıdan (Yaqut, *bahsedilen yerde,* Mas'udi, *Muruuj,* ıı, 7); Hıda, Habda, Canda, Candau (MSS. of Bal'ami, Dorn, 511); Khanda ya da Cabda (Zotenberg, ıv, 562).

Ertesi gün "Kağan'ın oğlu Barcik"in[30] emrindeki 40 bin kişilik Hazar ordusu Müslümanların daha fazla ilerlemelerini engellemek amacıyla Hamzin'den[31] harekete geçti. Cerrah'a atfedilen bir konuşma, onun düşmanına saygı duymakta olduğunu gösterir. "Askerlerim, ulu ve yüce Allah'dan başka sığınabilecek ne bir sığınağınız ne de yardım dileyebilecek bir yeriniz var. İçinizde ölenler cennete gidecek, zafere şahit olanlar ise hem ganimet hem de şan elde edecektir".[32] Gerçekleşen şiddetli bir çarpışmadan sonra Hazarlar yenilerek geri çekildiler. Hazarların büyük çoğunluğu katledilmiş ve Cerrah'ın söz verdiği gibi büyük ganimet toplanmıştı. Daha sonra ilerlemeye devam edilerek Hamzin ve Targ-hu[33] başarılı bir şekilde işgal edildi. Cerrah, bu şehirlerdeki ahaliyi başka bölgelere yerleştirdi. Bunlardan bazılarının Güney Kafkasya'da Kabala'ya göçtüklerini okumak oldukça ilginçtir; çünkü Balazuri kendi döneminde burasının Hazar işgali altında olduğunu yazmaktadır.[34]

[30] Bal'ami'nin metni, Barjık, Bar-hbl, Barhıl, Bârhlk'i önermektedir. Dorn, Bârjlk'in başka bir olasılık olması ile birlikte (465), Barjıl ya da Barjenk'i (466, n. 2) tercih etmektedir. Zotenberg, bir şüphe ile "Barkhebek" olarak çevirmektedir (ıv, 271). Dorn (463n) tarafından alıntılanan *Derbendnâme'nin* Türkçe versiyonunda Paşenk şeklinde geçmektedir.

[31] Bal'ami, İbn'ül Esir ve *Derbendnâme'de* Hasan şeklinde geçmektedir ki, bu doğru değildir. Başka bir yerde, Mesleme'den bahseden (Dorn, 534) Bal'ami'de şu ibare var: "wa-bigudhasht wa-ba-h-snîn [h-snain] shud wa-an du hisar bud". Örn, gecikmeden iki kaleden oluşan H-snîın'e gelmiştir. Bu, Arapça olmayan bir ismi açıklama teşebbüsü olarak görülmektedir. Balazuri (206)'de Hamzîın şeklinde. Zeki Velidi *(Ibn-Fadl(în,* 298 n.), H-snîn'i vermekte ve Qaya Kent (Kand) ile özdeşleştirmektedir.

[32] Bal'ami, 512-513.

[33] İbn'ül Esir'i (104), *tarihsiz*, yanlış okuyan Kmosko'nun belirttiği gibi Yarghu değil. Targhu, farklı olarak aynı konuda adı geçen Se-mender'le özdeş değildir (Bal'ami, 513-514). Zeki Velidi *(aynı yer-de)*, Targhu'yu Mahaçkale ile özdeşleştirmektedir, Minorsky, *Hudud*, 452 ile krş.

[34] Ed. De Goeje, 194.

Cerrah, müteakiben defalarca tekrarlanan Arap saldırılarının asıl hedefi olan ve daha önce H. 32'de kuşatılan Belencer'e ulaşmıştı. Bu tarihte Arapların fethi gerçekleştirememeleri şehrin sıkı bir biçimde tahkim edilmiş olmasına bağlanabilir. Ancak bu olayın üzerinden 70 yıl geçmiştir ve diğer yandan savunmanın daha da zayıfladığı görülmektedir. Cerrah'ın karşılaştığı en ciddi problem yüksek kale duvarlarına birbirlerine bağlanarak gerilmiş olan yük arabalarıdır. Saldırı başladığında, hücum eden taraf kendisini bu tür güçlüklerin içinde bulmuştu. Mücadele güçlükle de vam ederken aralarından biri kılıcını havaya kaldırdı ve "Ey Müslümanlar, hangileriniz kendisini Allah'a adayacak?" diye bağırdı. Arkadaşlarından bir kısmı ona her şekilde katılacaklarını bildirdi ve ölüm için ant içtiler. Niyetlerindeki kararlılığı göstermek için kılıçlarının kınlarını parçaladılar. Sonra yokuş yukarı adeta "güneşi karartan" bir ok yağmuru altında saldırıya devam ettiler. Aralarından bazıları yük arabalarını birbirine bağlayan ipleri kesmeyi başararak onları yokuş aşağı sürüklemeye başladılar. Kısa zaman içinde hücum yolu temizlenmişti. İki taraf da "gırtlak gırtlağa" acımasız bir şekilde savaştıysa da müdafiler zayıfladı ve Müslümanlar şehre sahip oldu.

Belencer'daki bu zafer üzerine İslam ordusunda her bir atlıya 300 dinar kadar ganimet düşmesi Hazarların zenginlik ve refah düzeyini göstermesi bakımından anlamlıdır.[35] Eğer ganimeti paylaşanların sayısı abartılmıyorsa 30 bin[36] kadardır ki, toplanan ganimetin hayli yüksek meblağda olduğunu göstermektedir. Ayrıca buna, şer'an beyt ül-mal'e (devlet hazinesi) aktarılmak üzere beşte bir oranında ayrılan kısmı da eklememiz gerekir.

[35] Ibn-al-Athîr, *tarihsiz* 104.

[36] Ibn'ül Esir'in rakamı. Bal'ami savaştan önce 25,000 ya da sadece 20,000 kişi olarak kaydetmektedir.

Belencer'deki Hazar valisi[37] birkaç adamıyla birlikte Semender'e kaçtı, eşi ve oğlu ise ele geçirilerek köle olarak satılığa çıkarıldı. Cerrah 100 bin dirhem verip onları satın aldı ve Hazar valiye bir himaye belgesi göndererek kaybettiği eşini, çocuğunu, kalesini ve irili ufaklı bütün varlığını Müslüman egemenliğini kabul etmesi şartıyla geri verebileceğini iletti. Gerçi Hazar valisi bu teklifi kabul etmiştir; ama her ne kadar Belencer bir İslam şehri ol-

duysa da, bilâhare orada ne gibi gelişmeler olduğu sorusu bu anlaşmayı muğlak kılmaktadır.

37 Bal'ami, 514; *mihtar Belencer;* Ibn-al-Athîr: *sâhıib Belencer.*

Esasen bu noktadan sonra olayların seyri hakkında bilgi sahibi değiliz. Belencer'in düşüşünden sonra Cerrah'ın bir kısım Hazarı aileleriyle birlikte Belencer nehrinde boğdurttuğu söyleniyor.[38] Ayrıca birçok esir ile etrafta bulunan kaleler de ele geçirilmiş ve buraların sakinleri başka bölgelere göç ettirilmiştir. Çoğunluğunun kuzeye göçtükleri kolayca anlaşılabilir. Bu olaydan 200 yıl kadar sonra seyyah İbni Fadlan İdil Bulgarları arasındaki birkaç bin "Baranjar"ın yanına gelmiştir. Baranjar/Belencer isimlerinin aynı olduğu kuşkusuz. İbn Fadlan'ın gördüğü bu kimseler daha önce Hazar şehrinden göç eden kişiler olarak düşünülebilir.[39] İbni Fadlan döneminde Belencer bir İslam şehrine dönüştürülmüş ise de, o burada Talut (Saul) isimli bir gayr-ı müslimle karşılaşmıştır. Bu durum Hazarlar arasında erken Mûsevîleşmeye işaret etmektedir.[40]

38 Taberi, ıı, 1453. III. Blm., n. 39 ile krş.

39 Zeki Velidi'nin ardından, *aynı yerde*, 191-192; Ibn-Fadlan, §70 ile karşılaştırınız.

40 Yazar Arap seyyahın "gayr-ı müslim" ifadesiyle Mûsevîleri kastettiği hükmüne acaba nasıl varmıştır? Çünkü İslam nazarında Müslüman olmayan herkes gayr-ı müslimdir. İbni Fadlan'ın rastlamış olduğu kişi pekala Hristiyan da olabilir. (Ed.)

Cerrah, Belencer'den oldukça fazla muhafızın bulunduğu Wa-bandar[41] (Wanandar) şehri ve kalesine doğru ilerler.[42] Ancak bu muhafızlar savunma yapacak cesarete sahip değillerdi. Bu yüzden yenilgiyi kabul edip vergi vermeyi tercih ettiler. Arkasından Semender'e ilerlemeye karar veren Cerrah, şehre yaklaştığında Be-lencer'ın eski Hazar valisinden daha ileriye gitmenin tehlikeli olabileceği konusunda bir mektup alır. Çünkü Müslümanların hemen ötesinde büyük bir düşman gücü bulunmakta ve ayrıca iletişim hatları dağlardaki huzursuz şeflerce tehdit edilmekteydi. Cerrah bunun üzerine geri çekilme emri verir ve Arap ordusu dönüş güzergahında Kafkasları geçerek, mevsim ilerlediği için Şe-ki'deki kışlalara döner.[43]

41 Ibn-al-Athîr, *bahsedilen yerde.* III. Blm., W-n-nd-r vb. ve oradaki notlar ile karşılaştırınız.

42 Ibn-al-Athîr, *bahsedilen yerde*, 40,000 aileden bahseder (!).

43 Aksi takdirde, Shakka, örn. Ibn-al-Faqîh, 288. Bu, Kmosko'nun *aynı yerde* Nizipli Elias'tan bahsettiği "die Stadt Şaba"dır. Latince tercümede (Corp. *Script. Christ.* Orient.'teki E.W. Brooks)

“urbem Shabbam” vardır; ancak doğru değildir.

Cerrah’ın fetihlere ertesi yıl devam etme niyetinde olduğu görülüyor. Cerrah, halifeye bir mektup yazarak kazanılan zaferlerden bahsetmiş; ama Hazarlara tam anlamıyla boyun eğdirilemediğini belirterek destek kuvvet talep etmiştir. Fakat baharda Yezid’in ölüm haberi (105/724) gelmiş; yerine geçen Hişam, Cerrah’ın görevini onaylamakla birlikte sadece yardım göndereceğini belirtmekle yetinmiştir.

Cerrah, sefer mevsiminin başlamasıyla birlikte tekrar Hazarya’ya girerek, Daryal Geçidi üzerinden Alan topraklarına saldırıp yağmalamış,[44] Belencer’in daha ilerisinde bulunan bazı kale ve şehirlere saldırılar düzenlemiştir. Düzenlenen bu sefer hakkında detaylı bilgimiz olmadığı için Hazarların nasıl bir karşılık verdikleri konusunda bir şey diyemiyoruz. Bununla birlikte Cerrah’ın 106/725 yılında Alanlara saldırıp vergiye bağladığı belirtilirken,[45] Hazarlardan söz edilmemektedir. Cerrah bir sonraki yıl halife tarafından merkeze alındı; Ermenistan ve Azerbaycan valisi olarak da Cerrah’ın kardeşi Mesleme ibni Abdülmelik atandı.

44 Taberi, ıı, 1462; Ibn-al-Athar, *tarihsiz* 105.

45 Taberi, ıı, 1472; Ibn-al-Athaîr, *tarihsiz* 106.

Mesleme’nin atanması o sıralar Hazar sınırına verilen öneme işaret etmektedir. Esir bir kadının oğlu olan ve bundan dolayı tahta geçme hakkı bulunmayan Mesleme, Emevi gücünün en önemli destekçisi ve doğu bölgesinin en önemli aktörü konumundaydı. Çünkü Mesleme Bizans İmparatorluğu’na yapılan sefer sırasında Hristiyan başkentini bir yıldan daha fazla kuşatma altında tutan (98/716-99/717) orduya komuta etmiş; Yezid ibni Muhalleb’in isyanını bastırmıştı. Mesleme’nin yiğitliği ve kahramanlığı bir efsane haline almıştı.[46] Kişiliği ve kahramanlıkları sadece çağdaşlarını[47] değil, sonraki nesilleri de etkilemişti.[48] İşte şimdi böyle bir kişi, kâfir Hazarlar üzerine İslamın zaferini inşa etmekle görevlendirilmişti.

46 *Mustatraf*, transl. Rat, ı, 682, for Mesleme and a lady of Cairo (Mesleme ve Kahireli bir hanımefendi için); Ibn-Qutaybah, *Uyun al-Akhbar*, ed. Brockelmann, 211 ile karşılaştırınız.

47 Örn. *Hamasah*, ı, 774’teki Kumayt.

48 Mesleme’nin Bizans’a seferi, İbni Arabi’ye atfedilen *Muhadarat al-AbrOr’da* ele alınmıştır ve Türk şairi Nergisi’nin Khamsah’ında bir bölümdür.

Daha önce görevlendirilen meşhur Tay kabilesinden Haris ib-ni Amr, Hazar sınırında bazı fetihlerde bulunmuş ve kimi köyleri ele geçirmişti (H.

107).[49] Ancak bu kazanımların önemli olduğu söylenemezdi. Çünkü Hazarlar H. 108 yılında “Kağan’ın oğ-lu”nun yönetiminde Azerbaycan’da görüldüler. Onları Haris ibni Amr karşıladı ve burada iki ordu arasında bir savaş vukû buldu. Savaş Müslümanların zaferiyle sonuçlandı ve Hazarlar Aras nehrinin karşı sahiline atıldılar. Burada vukû bulan ikinci çatışma da Müslümanların zaferiyle sonuçlandı. Hazarların kayıpları bir hayli fazlaydı.[50]

49 Ibn-al-Athîır, *tarihsiz.*

50 *Aynı yerde, tarihsiz,* 108.

Bir sonraki sefer mevsiminde (109/727) Mesleme bizzat sahnedeydi. Azerbaycan’dan geçerek daha önce kaybedilen Daryal Geçidi’ni tekrar işgal edip Hazarya içlerine doğru ilerledi. Ka-ğan’ın direnişiyle karşılaştığı söylenirse de, esir ve ganimetlerle geri dönmüştür.[51] Mesûdî’ye göre Mesleme, belirlenemeyen bir tarihte Daryal Geçidi’ni savunan kaleye bir Arap garnizonu yerleştirmiştir.[52] Bu olay belki de bahsettiğimiz başarılı sefer esnasında gerçekleşmiştir. Mesûdî, bu kalenin, büyük kaya kütleleri arasında dar ve derin bir köprü biçiminde inşa edildiğini ve dünyaca meşhur olduğunu söyler.

51 *Aynı yerde, tarihsiz* 109, Ya’quîbi, ıı, 395 ile karşılaştırınız.

52 *Muruj,* ıı, 43ff.

Ertesi yıl mücadele daha sert bir hal aldı. Mesleme, Daryal civarında kağanın ordusuyla karşılaştı. Çarpışmalar bir ay kadar sürdü (110/728). Bir ara çok şiddetli bir yağmur başladığı ve kağanın bu fırsattan yararlanıp kaçtığı kaydedilmektedir.[53] Müslümanlar burada bir zafer elde edildiğini iddia etseler de, bunun tersi olan görüş daha geçerli durumdadır.[54] Daha sonra Mesleme, Gürcü hükümdarının ikametgahı olan ve “Zü’l-Karneyn Camii”[55] olarak adlandırılan yere çekilmiştir.

53 Taberi, ıı, 1506; Ibn-al-Athîır, *tarihsiz* 110. Ibn-Taghrîıbardi (ı, 297), görünüşe göre yanlışlıkla buna “Mud’un Seferi” adını verir, aşağısı ile karşılaştırınız.

54 Michael Syrus, ed. Chabot, ıı, 501.

55 Ibn-al-Athîır’de, *bahsedilen yerde,* “maslak dhuî-al-Qarnayn” vardır; Marquart, *Streifz.,* 175 ile krş.

Mesleme’nin ününe, yeteneklerine ve kazandığı kısmî zaferlerine rağmen henüz Hazarlara tam olarak boyun eğdiremediği anlaşılıyor. Çünkü Hazarlar ertesi yıl tekrar Azerbaycan’da görülürler ve Haris ibni Amr

tarafından geri püskürtülürler.[56] Bu arada Hişam tarafından merkeze çağırılan Mesleme'nin yerine birkaç yıldır başkentte bulunan Cerrah ibni Abdullah tekrar vali olarak atandı.

56 Taberi, ıı, 1526; Ibn-al-Athîır, *tarihsiz* 111.

Cerrah'ın Hazarya'ya aynı yıl içinde bir sefer düzenlediği söylenir (H.111). İbn'ül Esir'e göre Tiflis ve Daryal Geçidi üzerinden ilerleyerek El-Beyda'ya ulaşmış ve şehri işgal etmiştir. Buradaki kahramanlık öyküsü de ciddi biçimde abartılmıştır. Çünkü bu dönemde sözü edilen başarıların elde edilebileceği türden, şiddetli ve sistemli bir mücadele gerektiren büyük bir sefer düzenlenmemiştir. 111/729 yılında Hazarya'ya kesinlikle diz çöktürüle-memiştir. İbn'ül Esir'in aktardığı üzere, oldukça küçük bir ordu İdil boylarında bulunan El-Beyda şehrine nasıl bu şekilde kolayca ulaşır ve düşman sınırları dahilinde kolayca hareket edebilir? Bu arada diğer otoritelerin bahsi geçen yıl içerisinde Hazarya'ya düzenlenen herhangi bir saldırı konusunda sessiz kaldıklarını da belirtmek gerekir. Bilâhare Halife II. Mervan olarak anılacak olan Mervan ibni Muhammed'in düzenlediği söylenen büyük sefer konusunda da aynı şekilde karışıklık söz konusudur.

112/730 senesi belki de Arapların Hazarlar karşısında en büyük yenilgiyi aldıkları yıl olmuştur. İbn'ül Esir'in 111 yılında meydana gelen olaylarla ilgili verdiği bilgilere kuşkuyla bakmamın cevabı işte bu yenilgide yatmaktadır. H. 112 yılında 300 bin[57] kadar oldukları söylenen Hazar güçleri, kumandan Bar-cik'in komutasında Daryal Geçidi'ne[58] ulaşmıştır. Cerrah'ın kışı daha önceki gibi Şeki'de geçirdiği anlaşılmaktadır. Berdaa'ya ilerleyen Cerrah oradan Erdebil'e geçip gelişmeleri takip etmeye başladı. Çünkü kuvvetlerinin önemli bir kısmı başka bölgelerdeydi. Durumu Gürcistan prensi vasıtasıyla öğrenen Hazarlar,[59] Vara-çan'a kadar ilerleyip şehri kuşatma altına aldılar. Cerrah, Varaçan yakınlarında düşmanla karşılaştıysa da şehri kurtaramadı. Daha sonra onun Erdebil'deki ana Hazar kuvvetleriyle karşılaştığını görüyoruz. Bir yerlinin yakınlarda bulunan Sabalan dağının arkalarına alınıp savunma pozisyonuna geçilmesi yönündeki tavsiyesine rağmen Cerrah, Marj Erdebil [Erdebil Ovası] olarak bilinen düzlükte savaşmaya karar vermiştir. Aynı mevkide Hazarlar da Müslümanların karşısına mevzilenmiş ve iki taraf savaş pozisyonuna geçmiştir.

57 Bal'ami, 517.

58 Tabari, ıı, 1530; Ibn-al-Athîır, *tarihsiz* 112.

59 *Aynı yerde*, 516. Dorn'un tercümesi (469) doğru değildir.

Her zaman olduğu gibi, burada vukû bulan çarpışmayla ilgili güvenilir bilgiler de oldukça azdır. Cerrah mevcut güçlerini ikiye ayırmıştı. Onunla kalan Suriyeliler ve mahalli güçler yeterli sayıdaydı; daha önce benzeri görülmemiş şiddette gelişen çarpışmalar arasında savaş meydanında iki gün boyunca cenk edecek kadar yürekliydiler.[60] Cerrah, savaşı düzlükte kabul etmekle hata yapmıştı. Hazarlar sayıca oldukça üstün durumdaydılar ve ikinci günün akşamında bu durum kendini daha belirgin bir biçimde hissettirmeye başladı. Artık Müslümanların durumu ümitsizdi. Ordunun moralini en üst seviyede tutan kıdemli askerlerin ve kurraların çoğu ölmüştü. Ortalık karardığında hayatta kalanların birçoğu bu fırsattan yararlanarak Azerbaycan veya başka yerlerde bulunan evlerine kaçmışlardı. Şafak söktüğünde Cerrah'ın çevresinde sadece birkaç yaralı ve umutsuz adam kalmıştı. Hazarların bir saldırı daha düzenlemeleri üzerine Araplar kaçmaya başladılar. Cerrah'ın yoldaşlarından birisi "Müslümanlar, cehenneme değil cennete! Allah'ın yolunu takip edin, şeytanınkini değil!" diye bağırdı. Böylece bir araya gelme ve toparlanma gücüne erişen Müslümanlar ölünceye savaştılar. Bu sırada bozulan birlikleri kumanda etmeye çalışan Cerrah öldürülmüş; başı kesilmiş, kadınları ile çocukları Hazarların eline geçmişti. Hazarlar mutlak bir zafer kazanmışlardı. Çok miktarda ganimet ele geçirilmesine rağmen, Arap ordusunun neredeyse tamamı kılıçtan geçirildiği ve hayatta kalanlar da can çekiştikleri için, esir alınamamıştı. Birkaç yüz kişi zaten kaçmıştı. Bu olay üzerine hemen Erdebil'e saldıran Hazarlar, kısa bir direnişin ardından şehri ele geçirmiş; savaşçıları öldülmüş, kadın ve çocukları esir almışlardır.[61]

60 Ibn-al-Athîır, *bahsedilen yerde.*

61 Hazar zaferi Bizanslılarca da biliniyordu. "Kağanın oğlundan" O *'uios Khagano'dan* da bahseden Theophanes, ed. Bonn, 720 (M.S. 728) için 620. Cerrah'ın Belencer'de öldürüldüğünü Taberi (ıı, 1531) ve İbn'ül Esir *(bahsedilen yerde)* de kaydetmektedir. Bunun nedeni, Hicri 104'te başarılı Belencer kuşatması ile orada daha önce alınan yenilgi (Hicret yılı 32) arasındaki bir karışıklık gibi görünüyor.

Bu felaket Müslümanları derinden etkiledi. Oldukça ünlü Cerrah'ın ve askerlerinin kaybı derin bir iz bıraktı. Hazarların acımasızlığı tepkileri daha ateşli bir hale getiriyordu.[62] Cerrah'ın yenilgisi daha sonraki yıllarda Orta Asya'da yankı bulacak ve konuşulacaktır.[63] Halife, verilen ağır kayıplardan

dolayı üzüntülüydü. Ancak bu arada Hazarlar ilerlemeye devam ettiler ve Azerbaycan üzerinden Diyarbakır ve Musul'a ulaştılar.[64] Hazarların halifeden önce davranıp kitle halinde harekete geçmeleri endişe verici bir durumdu.[65]

62 Bal'ami, 519.

63 Taberi, ıı, 1531 ve 1595 (Hicret yılı 119).

64 Ibn-al-Athîır, *bahsedilen yerde.*

65 Michael Syrus, ıı, 501 ile karşılaştırınız.

Cerrah'ın kardeşi Haccac ibni Abdullah kuzey komutanı olarak düşünülmüştü.[66] Daha sonra Hişam, Mesleme'yi daha uygun buldu ve Haccac'dan vazgeçildi. Fakat vezirlerin tavsiyesi üzerine Said ibni Amr el-Hareşi,[67] Suriyede bulunan Menbic'den çağırıldı. Said daha önce Cürcan'da komutanlık yapmıştı.[68] Hişam, Mesleme hazır olana kadar Hazar dalgasını durdurma görevini Said'e verdi. İbn'ül Esir'e göre Hişam, Said Dimaşk'a geldiğinde ona "duyduğuma göre Cerrah Hazarlardan kaçmış" der. Said ise "Hiç de değil, Cerrah, kaçmayacak kadar Allah sevgisine sahiptir. Nitekim öldürülmüştür" diye cevaplar. Halife, "Peki senin tavsiyen nedir?" diye sorar. Said cevap olarak "Kışladan 40 atlıyı benimle, takip eden günlerde de yine 40'arlı gruplar halinde gönder. Sonra birlik komutanlarına bana katılmaları için haber ver" diye cevaplar. Bunun üzerine Hişam, Said'in tavsiyesine uyar. Bir diğer kaynağa göre Hişam, bizzat Said'e sancağı vermiş ve 30 bin seçme asker, yeterli techizat ve sefer masrafı olarak 100 bin dirhem ile kuzeye yollamıştır.[69]

66 Ibn-al-Athîır, *bahsedilen yerde.*

67 Ya da el-Cureşi. Wellhausen, el-Hareşi'nin Haris ibn-'Amr'ın akrabası olduğunu ileri sürmektedir (Das *arabische Reich,* 281).

68 Ibn-Khalduîn, ııı, 82.

69 Bal'ami, 520.

Said, El-Cezire'ye ulaştığında Cerrah'ın ordusundan sağ kalanlarla karşılaştı. Van Gölü civarındaki Ermeni şehri Hilat [Ah-lat]a vardığında Hazarların egemenlik bölgesine ulaşmış oldu. Müslümanlar bir hamleyle şehri ele geçirdiler. Arkasından Berdaa yolu üzerindeki diğer kaleler de birer birer ele geçirildi. Said, Ber-daa'da bir konuşma yaparak ortak tehlike karşısında birlik olunması gerektiğini vurguladı. Ayrıca bu konuşmada zenginlerden, yoksulların ihtiyaçlarının giderilmesi hususunda yardımda

bulunmaları için çağrıda bulundu. Son olarak herkesin zafer için dua etmesini istedi ve Baylakan'a doğru yola çıktı.

Said'in bulunduğu esnada bölge sakinlerinden birisi "kağan'ın oğlu"nun, tarkanlarından[70] birisini yakın civara mevzilendirdiği-ni söyledi. Bahsi geçen tarkan bu adamın kızlarını kapatmıştı ve o sırada hem sarhoştu, hem de âciz bir durumdaydı. Bunun üzerine Said bahsi geçen köye adamlarından birini gönderdi. Müfreze buraya ulaştığında tarkan gerçekten sarhoş ve sızmış durumdaydı. Çıkan çatışmada Hazar askerleri öldürüldü veya dağıtıltı, bahsi geçen kızlar da alınıp babalarına teslim edildiler.

70 Bal'ami, 522: *tarkhâni az ân khod.* Unvan, diğer Türk halkları arasında olduğu gibi Hazarlar arasında da kullanılmaktaydı ve belki de onların Batı Türkleri'yle olan ilişkisini göstermektedir. Esas anlamının "demircilerin soyundan gelenler" olduğu söylenmektedir; Zeki Validi, *Ibn-Fadlan*, 276 ile krş.

Bu arada Varaçan'daki Arap garnizonu zorlu bir kuşatma altında olmasına rağmen tutunabilmişti. Bu kuşatmayı kaldırmaya karar veren Said, Hazarca konuşan bir Persli ile Varaçan'a yardımın gelmek üzere olduğu haberini gönderdi. Buradaki kuşatmayı kaldıran Hazarlar Bacarvan'ı kuşatmak için yola çıktılar, ama Said'in yolda olduğu haberini alınca tekrar Erdebil'e geçtiler. Bacarvan'da beyaz atlı birisi[71] Said'e, dört fersah ilerde beş bin Müslüman esirin yanında yaklaşık 10 bin kişilik bir Hazar ordusunun bulunduğunu haber verdi. Bunun üzerine Said, adamlarından İbrahim ibni Aşim el-Ukayli'yi araştırma yapmak üzere bölgeye göndermiştir. Hazarca[72] bilmekte olan Ukayli, kılık değiştirerek kolayca Hazar kampına girdi. Bu arada Said de dört bin askerle saldırı planı yapmaktaydı. El-Ukayli, Hazarların gerçekten o bölgede bulundukları ve ayrıca orada Cerrah'ın hareminden bir tarkanın tecavüzüne uğramış bir kadının da bulunduğu haberini getirdi. El-Ukayli, bu kadının kendini koruması için Allah'a niyaz edişini görünce ona hemen yardımda bulunmamak için sinirlerine güçlükle hakim olabildi. Said ve askerleri bu anlatılandan oldukça etkilenerek şafak sökmeden Hazar kampına ulaşmışlardı. Hemen saldırıya geçen Müslümanlar, karşı tarafın toparlanmasına fırsat vermeden kampı kuşattılar. Hücum eden askerlerin tekbir sesleri Hazarlar arasındaki Müslüman esirlerin tekbirleriyle karıştı ve böylece saldırı daha coşkun bir hal aldı. Said'in askerleri uyanmaya çalışan düşman askerlerine olanca güçleriyle saldırmışlardı. Anlatılana göre güneş yükseldiğinde 10 bin Hazar

askerinin büyük bölümü katledilmişti. Hayatta kalanlar “kağan’ın oğlu”nun yanına kaçarak felaketi haber verdiler.

71 Bal’ami, doğaüstü bir ziyaretçiyi planlıyor gibi görünür. İbn’ül Esir *(bahsedilen yerde),* sadece beyaz at üstündeki bir kişiden bahseder. İbni Haldun (ııı, 89), hikayeyi daha mantıklı bir şekilde açıklamakta ve “(Sa’îıd’in) casuslarından biri” olarak vermektedir.

72 Muhtemelen Hazar asıllı bir azatlı. Çünkü kendisinden başka bir yerde (Taberi, ıı, 1594-1595) el-Hazarî (Hazarlı) nisbet ekiyle söz edilmektedir. *(orada* D.H. Müller tarafından gereksizce değiştiril-miştir).

Said’in askerlerinin buna benzer birçok başarılı muharebesi görülmektedir. Ancak bu gelişmeler üzerine Hazarlar 100 bin kadar asker toplayarak Barcik yönetiminde Baylakan civarındaki bir nehrin yanında kamp kurdular.[73] Said, Suriye, Irak ve El-Cezi-re’den topladığı 50 bin adamla Hazarları karşılamaya çıktı. İki ordu çarpışmaya hazırlanırken Müslümanlar, Hazar saflarının ortasında “kağanın oğlu”nun emirler verdiği arabasının tepesine Cer-rah’ın başının yerleştirilmiş olduğunu gördüler. Bu manzara karşısında Said’in gözleri yaşarmıştı. Said, “İnna lillahi ve innâ iley-hi râciûn! Cerrah gibi bir Müslüman kardeşimizin başı dinsizlerin elinde bulundukça bizim yaşamamız onursuzluktur” dedi. Saldırıyı başlatan Said, Cerrah’ın başının bulunduğu kısma doğru hamle etti. Bu arada Barcik de arabasından inip atına binmişti. Said, bir darbe ile onu yere düşürdü.[74] Barcik etrafına etten duvar ören adamlarınca korunuyordu. Bir diğer kaynağa göre Said onun başını kesip Hişam’a göndermiştir.[75] Bu da diğer Müslüman zaferleri gibiydi. Hazarlar savaşta zorlanmış, sayısız kayıp vermiş ve büyük bir ganimeti arkalarında bırakmışlardı. Said muzaffer bir biçimde Bacarvan’a döndü ve toplanan ganimeti hesaplatarak beşte birini halifeye yolladı. Orduda kişi başına düşen ganimet 1700 dinar olarak aktarılmaktadır.[76]

73 Ibn-al-Athîr, *tarihsiz* 112.

74 Kasem Beg’in Türkçe “Taberi”si, *bahsedilen eserde*, 637’de yer alan bazı ilave ayrıntılar.

75 Ya’qubi, ıı, 381. El-Mufaddal ibni Seleme, bu Said ibni Amr’ın kahramanlığı ile ilgili “Kağanın başı ile birlikte geldi” atasözünü açıklamaktadır *(Fakhir,* ed. Storey, 80). N. 96 ile krş.

76 Bal’ami, 531. Verilen rakam sarih biçimde abartılı.

Meydana gelen olaylar konusunda orijinal bir kaynak olarak Said’in Hazarlar karşısındaki kahramanlıklarına ilişkin rivayet elbette ciddi şüpheler uyandırmaktadır. Müslümanları yönlendiren ve Hazarların sayıları hakkında bilgiler veren esrarengiz süvari karakteri, gerçek dışı masalımsı

bir havaya sahip. Ayrıca bu rivayet, kağanın ya da oğlunun “Allah’ın düşmanı”[77] biçiminde tasvir edilmesi gibi önceki dönemin izlerini taşımaktadır. Yine muharebelerden birinin günün hangi saatinde gerçekleştiği bildirilmektedir.[78] Taberi’deki kısa ifadeleri genişleterek veya Balazu-ri’nin “Said, Varaçan kuşatmasını kaldırıp Hazarlar üzerine yürüdü” biçimindeki görüşlerini şişirerek veren İbn’ül Esir ve Bal’ami inandırıcı görünmemektedir. Dahası, Taberi ve Yakubî tarafından aktarılan ve detaylara girilmeyen söz konusu gelişmelerle ilgili hikayenin tamamı, olaylarla aynı dönemli ve kurmaca bir kaynak görünümü arzetmektedir.

77 *Aynı yerde,* 529.

78 *Aynı yerde.*

Said, ganimeti taksim ettikten sonra Azerbaycan’daki Maymad şehrine yürüdü. Fakat henüz şehre varmadan Mesleme’nin gönderdiği öfke dolu bir mektup eline ulaştı. Mesleme mektubunda yaptığı saldırıdan dolayı çok kızdığını ve yerine Abdülmelik ibni Müslim el-Ukayli’yi atadını bildiriyordu.[79] Böylece görevden azledilen Said, Mesleme’nin emriyle Kabala’da hapsedildi. Bal’ami onun, burada Mesleme ile görüştüğünü söyler. Mesleme ona Hazarlara saldırmaması konusundaki emre neden itaat etmediğini ve niçin Müslümanları tehlikeye attığını sorar. Said, Allah’ın zafer ihsan edip, dinsiz Hazarları yok edinceye kadar kendisine hiçbir emrin ulaşmadığını söyler. Mesleme, “Yalan söylüyorsun, insanların, öldürdüğün kişi sayısını duymalarını istedin” der. Said ise “Hayır, ben Allah’ın zaferini arzuladım ve onun için çalıştım. Bunun doğru olduğunu Emîr [halife] biliyordur” der. Öfkesi dinmeyen Mesleme Said’e hakarette bulunarak ona oldukça kaba davranılmasına neden olmuştur. Halifenin arması Said’in başında kırılmış ve daha sonra Said Berdaa’daki bir hapishaneye götürülmüştür. Hişam gelişmelerden haberdar olunca hemen kardeşine memnuniyetsizliğini içeren bir mektup gönderdi. Said’i görevden uzaklaştırmış olan Mesleme, yağmur ve kar yağışlarının başladığı bir dönemde el-Bab şehrinin ötesine, Hazarya içlerine doğru ilerlemeye başlamıştı.[80] Ancak kaybedilen zamandan dolayı sonuç getirici şiddetli bir saldırı gerçekleştirme fırsatı elden kaçmıştı. Bu fırsat Mesleme’nin zamansız gayretiyle tekrar yaratılamazdı. Kardeşinin yapmaya kalkıştığı işleri öğrenen Hişam’ın yazdığı mektupta şu ifade bulunmaktaydı:

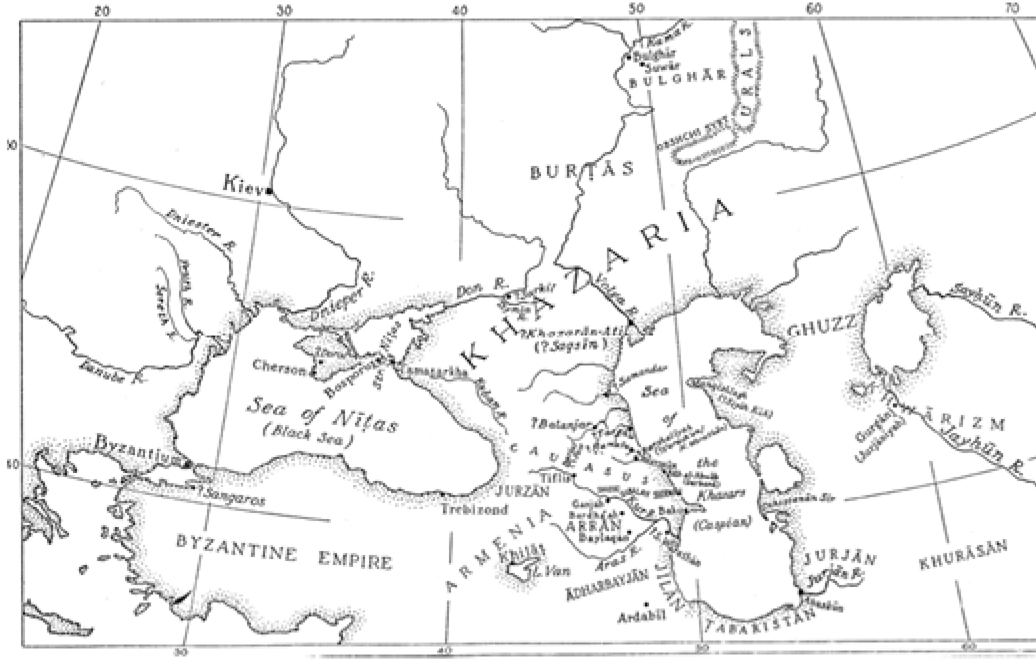
79 Baladhuri, 206; Ya’qübi, ıı, 381. Bal’ami ve İbn’ül Esir’de farklı.

80 Taberi, ıı, 1531-1532; Ibn-al-Ath_r, *tarihsiz* 112.

“Maymad’da karşılaştığında elinden kaçırdığın Hazarları şimdi yeryüzünde sonsuza dek takip mi edeceksin?”[81]

81 Baladhuri, 207; Hitti, *Origins of the Islamic State*, New York 1916, 324 ile krş.

Seferden dönen Mesleme, eski teğmeninin gönlünü kazanmak zorunda kaldı. Halifenin mektubunu Said’e göndererek pişmanlık duyduğu olaylar için özür diledi. Bunun üzerine Said hapisten çıkarıldı ve hâlâ halifenin gözde adamı olduğu ve onurlandırıldı-ğını anlaması için bir hil’at, ailesi ve kendisi için çeşitli hediyeler verildi. O gün kendisine ikta olarak verilen mülkler de daha sonra onun adıyla anılmıştır. Mevcut kaynakları incelediğimizde bir biçimde efsaneleştirilmiş olmasına rağmen, Said’in yaptığı işler gerçekten kayda değer boyuttadır. O, muhtemelen Hazarlar karşısında en başarılı Arap komutanlarından biridir.

112/730 yılında meydana gelen olaylarla ilgili olarak aktardıklarımız Hazarlar tarafından da doğrulanmaktadır. Erdebil’in işgali ile ilgili anıların uzun süre unutulmadığı görülmektedir. *Yo-sef’in Cevablna* göre Hazarlar arasında Mûsevîlik yayılmaya başladığında Hazar meliki bir mabet inşa etmeye karar verir ve bu mabede gelir sağlamak için Daryal Geçidi üzerinden güneye bir sefer düzenler. Bu seferin ana hedefi Erdebil’dir.

Hazarlar bu seferden altın ve gümüşlerle dolu bir hazine elde ederek dönerler ve bunları Hristiyan kilisesi tarzında tasarlanan bir Mûsevî havrası için harcarlar. *Yosef'in Cevabı* (960) bu eserin hâlâ ayakta olduğunu aktarmaktadır.[82] Ancak bu hikaye de, şekil itibariyle bir efsaneyi andırıyor. Çünkü Hazarlar ibadet için basit bir çadır ku-ruverirlerdi. Nitekim bu tür alışkanlıkları daha sonra Moğol Hristiyanlarda da görmekteyiz.[83] Kafkasların güneyinden değerli ganimetlerle dönüldüğü anlatılmaktadır.[84] Bu noktada, Cerrah'ın mağlup edildiği büyük zaferi Hazarların en azından hâlâ unutmadıklarını söyleyebiliriz.

82 VI. Blm.'e bakınız.

83 D.M. Dunlop, "The Karaits of East Asia", *B.S.O.A.S.* 1944, xi/2, 278-279, 286, 287 ile karşılaştırınız.

84 I. Blm.'ün sonuna bakınız.

Mesleme en büyük seferi ertesi yıl yani 113/731'de tertiplemiştir.[85] Ona göre zafer henüz uzaktadır. Bu arada Hazarların taze güçleri Kafkaslar'ın kuzeyinde toplanmıştı. Mesleme'nin daha önceleri el-Bab'da bıraktığı Haris ibni Amr, akrabalarından bin kişi kadarının da yaşamakta olduğu şehrin Hazarlarca işgaline engel olamamıştı.[86] Dahası mahalli yöneticiler de Müslümanlara sürekli baş ağrısı yapıyorlardı. Bunun içindir ki Mesleme Hayzan'da çok sert önlemler almıştır. Daha sonra Mesleme, şartlar gerektirdiği için kendi istekleriyle saflarına katılan eski müttefikleriyle birlikte el-Bab'a [Derbend] geçti. Şehir kalesindeki Hazarlar kendisini ancak birkaç gün durdurabildi. Ardından Hazarya içlerine doğru ilerleyen Mesleme, burada ordusunu mevzilendirdi. Muhtemelen riskli bir girişimdi, ama başlangıçta başarılı olmuştu. Tecrit edilmiş Hazar müfrezeleri ya yok edilmiş ya da kaçmış; sonuçta aralarında Hamzin'in de bulunduğu birçok şehir ve kale ele geçirilmişti. Bu arada şehirlerden birinin sakinleri teslim olmak yerine şehri ateşe vererek içinde ölmeyi tercih etmişlerdi. Daha sonra Belencer'e gelen Müslümanlar, "Belencer dağları"[87] üzerinden Semender'e ulaşmıştılar. Bu şehrin savunması da Hamzin gibi oldukça zayıftı. Akıncılar buradan hayli ganimet elde etmişlerdi.[88]

85 Taberi, ıı, 1560; Ibn-al-Athır, *tarihsiz* 113; Ya'qubi, ıı, 381 ile karşılaştırınız. Ya'qubi başka yerde (ıı, 395), Hicri 114'ü vermektedir. Lammens *(E.I.* mak. Mesleme), Hazar Devleti'nden geri çekilmeyi Hicrî 115'e tarihlendirir.

86 Baladhuri, 207: *alf ahl bayt min al-Khazar.* “ahl bayt” ifadesi, Zeki Velidi’nin dikkati çektiği gibi (Ibn Fadlan, 190 n.) neredeyse yalın halde kesinlikle “seçkin aileler” anlamına gelmez. Bal’ami’de (533-534) *“tarkhanların* bin adamı” ibaresi bulunmaktadır (536, “Hazarların bin ailesi” ile krş).

87 Taberi, *bahsedilen yerde. Hudud al-’cAam,* §47’de “Hazarların bir da-ğı”ndan bahsedilmektedir. Zeki Velidi (“Völkerschaften”, 44), burasını şüpheli bir şekilde Kafkasya zirvesi Bogos ile özdeşleştirmektedir.

88 Zeki Validi, *Ibn-Fadlan,* 305 (? ibn-A’tham al-Kufi’den).

Semender ulaşılan en uç noktaydı. O civarda Hazarlar ve müttefiklerinin oluşturduğu ordunun “ancak Allah’ın bileceği kadar kalabalık” olduğu haberini alan Mesleme, Cerrah’ın pozisyonuna düşmemek için geri çekilmeyi uygun buldu.[89] Şimdi şaşırtıcı geri çekilme başlamıştı.[90] Geri çekilmeden önce kamp çadırları sökülmemiş ve düşmanı aldatmak için ateşler yakılmıştı. Ancak askerlerin birçoğu ne savaşabilecek ne de yürüyebilecek durumdaydı. Onlar konvoyun en önüne, iyi durumda olan askerler ise en arkaya alınmıştı. Güçlükle devam edilen geri çekilme harekatı gelmiş oldukları güzergahtan gerçekleşiyordu. İbn’ül Esir’e göre Müslümanlar Derbend’e güç bela ulaşmışlardı.[91]

89 Yukarıya bkz.

90 Mesleme’nin seferinin ricatle sonuçlandığını Bizanslılar biliyordu. Theophanes, 721 tarihi için 626 (M.S. 729).

91 İbn’ül Esir’in tasviri *(bahsedilen yerde)* en ayrıntılı olanıdır. Taberi *(bahsedilen yerde)* (tıpkı Yakubî gibi) bu geri çekilmeden bahsetmez .

Bir süre sonra geçitleri takip eden Hazarlar Müslümanlarla karşılaştılar.[92] Mesleme, ordunun sol cenahına Süleyman ibni Hi-şam,[93] sağ cenahına Mervan ibni Muhammed ve merkezine ise Abbas ibni el-Velid’i[94] yerleştirmişti. Mahalli kabile reislerinin yönetimindeki birlikler Hazar saldırılarının şiddetini biraz azalta-bilmişlerdi. Araplar ve müttefikleri Emevi sancağı[95] ile pozisyonlarını tüm gün koruyabilmişlerdi. Mervan hareketleriyle dikkat çekmekteydi. Sık sık gözden kayboluyordu ve hatta bir ara Mesleme’ye ölüm haberi getirilmişti. Kumandan “Hayır Allah’ım, ha-lifeliğe ulaşıncaya kadar değil!” demişti. Akşam olmak üzereyken firari bir Hazar askeri Mesleme’ye kağanın çadırlı arabasının[96] yerini gösterdi. Mervan bu işe gönüllü olarak atıldı; ancak, görev Sabit en-Nehrâni’ye verildi.[97] Bunun üzerine küçük bir kuvvetin eşlik ettiği Sabit ileri atıldı ve kağanın arabasının işlemeli çadırını kılıcıyla kesti. Kağan yaralanmıştı, ama

karışıklıktan yararlanıp kaçmayı başardı. Bu arada gelişmeleri takip eden Müslümanlar son bir hamleyle galebe çalmayı başardılar.[98]

92 Bu konuda Theophanes'le (n. 88) aynı görüşü paylaşan Taberi ve İbn'ül Esir, Hazarlarla asıl savaşın bu sefer sırasında vukû bulduğunu kaydederler. Örneğin Taberi ve İbn'ül Esir'e göre Hazar-ya'dan geri çekilmeden önce "kağanın oğlunun" öldürülmesi.Ya-kubi'ye göre *(bahsedilen yerde),* savaş W-r-?_n'da yapılmıştır (Ho-utsma, Varsan). Bu, neredeyse kesinlikle Varaçan'dır. Örn., kuzey Varasan (III. Ünite, n. 17 ile karşılaştırınız). İbn'ül Asam el-Kufi'ye göre, savaş Derbend'de olmuştur (Zeki Validi, *Ibn-FadlUn,* 305). Bal'ami ile İbn'ül Asam el-Kufi'nin güvenilir olmadığı genel kura-lına dayanarak ya da Mesleme'nin halifeyi idaresi (aşağıya bakınız) konusundaki görüşünü verirken Mervan tarafından böyle bir savaş hakkında hiçbir şey söylenmediği için tanımın hayali olduğu varsayılamaz. Olay için bağımsız kanıt var gibi görünmektedir (n. 96).

93 Halifenin oğlu. Bahtsız bir kariyeri vardı ve trajik bir şekilde Ab-basilerin gelişi ile sona erdi.

94 I. Velid'in oğlu.

95 Bal'ami, 534.

96 Zeki Velidi *(lbn-Fadlân,* 120), İbn'ül Asam el-Kûfi'den kaynakta *j-dadah* (Zeki Velidi'ye göre muhtemelen bir Hazar sözcüğüdür) adı verilen arabasının tasvirinin alıntısını yapıyor: Zemini çeşitli halılarla örtülüydü. Çadır örtüsü ipek brokardandı ve tepesinde altın bir nar bulunuyordu. Bir Hazar prensesinin kervanındaki diğer arabalar için, VII. Blm.'e bakınız.

97 Bu şahsın Hicri 103 yılında kumandan olması muhtemel değil gibi görünüyor.

98 Bal'ami hem "kağanın oğlu" Barcik'den hem de kağandan söz etmektedir ki, bu kayıtla iki Hazar kralından söz edilmek istendiğini düşünemeyiz. İbni Kuteybe'ye göre *(Ma'_rif,* 185), Mesleme Türklerin (Hazarların) kağanı ile karşılaşmış, onu öldürmüş ve o yıl yani Hicri 113'te Derbend'i inşa etmiştir. Kaydettiğimiz gibi, Hicri 113 yılında Hazarlarla bir çatışma olmuş, ama hakanın oğlunun Said'le girdiği savaşta öldürülüp başı halifeye gönderildiği göz önünde bulundurulursa, muhtemelen burada bir önceki yıl Said'in kazandığı zafere atıfta bulunulmaktadır. (Nitekim Balazu-ri de (207) bu sırada Mervan'ın Mesleme'yle birlikte olduğunu ve Hazarlara karşı üstünlükler sergilediğini kaydetmektedir). Diğer taraftan, 113 yılında başka bir Hazar reisinin (Taberi ve İbn'ül Esir'e göre "kağanın oğlu", İbni Kuteybe'ye göre bizzat kağan) bütünüyle başarısız geçen ve Mesleme'yi valilikten eden sefer sırasında öldürülmüş olmasından bahsedilmesi şüpheli bir durum. Muhtemelen o sırada Said'in üst rütbeli bir memuru olan Mesle-me bir önceki yılda olanlardan dolayı şeref kazanmıştır. Kesinlikle "Kağanın başıyla geldi" (n. 73) atasözü ya da Meydanî'nin "Kağanın başı ile birlikte gelen kişiden daha şerefli" dizesiyle anlattığı olayla ilgili olması gerekir. Freytag, bunu Orta Asya'da Hicri 119'da meydana gelen bir olayla ilişkilendirmektedir. *(Arabum Proverbia,* ı, 195). Çünkü o yıl Türklerin (Türgişlerin) kağanı uğranılan bir hezimetten sonra çıkan şahsî bir kavgada öldürülmüş ve kendi halkı tarafından yakılmıştı (Taberi, ıı, 1613). Kağanın tuğu ile birlikte bazı Türklerin başları Hişam'a gönderilmiştir *(aynı,* ıı, 1616); ancak Arapların onun naaşına sahip oldukları konusunda hiçbir kayıt bulunmamaktadır.

Hazarların inhizamından sonra artık sıra Derbend'e gelmişti. Mesleme'nin getirtmiş olduğu mancınıklara rağmen şehir saldırı ile düşmeyecek kadar güçlü görünüyordu. Bunun üzerine Mesle-me, eski bir yöntem olan şehrin sularını zehirleme taktiğine başvurdu. Susuz geçen bir gün Hazarlara durumun çaresiz olduğunu ispatlamıştı. Hazarlar ertesi gece şehri terkedip kuzeye doğru kaçtılar. Mesleme ve askerleri şehre girdi. Derbend [El-Bab] şehrinin bu tarihten itibaren baştan sonra yeniden inşa edilmiş ve düzenlenmiş olduğu görülmektedir. Dimaşk, El-Cezire, Kûfe ve Humuslu askerler için ayrı bir kışla oluşturuldu. Ordu için bir depo ile buğday ve arpa ambarları yapıldı. Şehre bir vali atandı.[99] Tahkimat çalışmaları artırıldı ve giriş için demir bir kapı inşa edildi.[100]

99 Bal'ami, 538.

100 Kmosko, *aynı yerde* (MS. B.M. Add. 14,642, ed. Brooks, 235) tarafından bahsedilen Suriye vakayinamesi, Mesleme'nin ordusundaki taşçılardan ve diğer işçilerden bahseder.

İkinci Arap-Hazar savaşının son safhası Mervan ibni Muham-med adıyla ilişkilendirilir. 114 (732)[101] yılının sonunda, Mervan ibni Muhammed 4000 kişiden oluşan bir ordu topladı ve Belen-cer'den geçerek Hazarya içlerine kadar ilerledi. Yağmur hiç durmaksızın yağıyordu. Savaş boyunca Mervan'ın, sefere ismini veren çamurun[102] atların kuyruklarına yapışmaması için kuyrukların kesilmesi emrini verdiği söylenir. Burada daha fazla bir şey yapıldığı hakkında bir bilgi bulamıyoruz. Bu savaşta birkaç düşman öldürülmüş; esirler ve ganimet elde edilmiştir.

101 Taberi, ıı, 1562.

102 Bal'ami, *aynı yerde*, n. 51 ile karşılaştırınız.

Bir süre sonra[103] Mervan kuzeni Hişam'ın huzuruna vardı. Mervan'a neden geldiği soruldu. Mervan, Cerrah'ın yenilgisinden beri Hazarlara karşı alınan önlemleri kabataslak eleştirdi. Arada bir Mesleme hakkında da konuştu. Mervan kendisinin tam yetki verilmesi ve 120.000 kişilik bir orduyla tekrar cepheye gönderilmesi gerektiğini önerdiğinde, Halife Hişam kuzeyden gelen haberlerin etkisiyle bu teklifi olumlu karşıladı. Daha sonra yönetimi ele alan Said ibni Amr katarakt geçirmesi sebebiyle yerine birinin atanması için halifeye mektup yazmıştı.[104] Bu yüzden Mervan harekete geçti ve halifelik heyetiyle birlikte Ermenistan genel valisi olarak Kafkas cephesine doğru ayrıldı.

103 İbn-al Athir, *tarihsiz,* 114. Burada Mervan'ın Mesleme'yle birlikte döndüğü kaydının yanlış olduğu anlaşılıyor.

104 Bal'ami, 539.

Daha önce kaydettiğimiz gibi eğer Said iki yıldır genel vali idiyse,[105] Mervan'ın 117/735 yılına kadar dönmüş olması zayıf bir ihtimaldir. Mervan, varışından kısa bir süre sonra Berdaa'ya 40, Tiflis'e 20 fersah uzaklıktaki Kasak'a yeni bir üs kurdu.[106] Baştan beri, Hazarlara saldırmak onun amacıydı, ancak bunu hemen yapamadı. Zaten, Ermenistan'da bastırılması gereken isyankâr şefler vardı ve bu önemli bir uğraş gerektiriyordu. Müslümanların fethettiği ve muhtemelen üç kaleyi ellerinde tuttukları Alanya'ya bir keşif gezisi de gerekliydi ki,[107] tüm bunlar Mervan'ın bir yıldan fazla vaktini almıştı. Mervan, esas girişimini, istilayı ve mümkünse Hazar'ın istilasını gerçekleştirmek için gereken zamanı 119/737'ye[108] kadar bulamayacaktı.

105 Balazuri, 207. Taberi Said'in genel vali olduğundan söz etmemektedir. (II.1563,1573)

106 Balazuri'de böyle,(*aynı yerde).* Balazuri Kisal, Bal'ami Kasâl, İbn'ül Asam el-Kûfi ise Kasâk şeklinde yazmaktadır ki, muhtemelen doğrusu budur. (Zeki Validi, *Ibn-Fadlan,* 296)

107 Tabari, II, 1573

108 İbn'ül Esir Mervan'ın sefer tarihini (bkz. tarihsiz nüsha) Hicri 114 yılı olarak vermektedir ki, oldukça erken bir tarihtir. Aynı kaydı mükerreren tarihsiz nüshanın 119'uncu sayfasında da vermektedir. Taberi, Mervan'ın Hicri 119 yılında sadece Ermenistan ve Azerbaycan valisi olduğunu kaydetmektedir (ıı, 1635); İbni Tag-rıberdi ı, 314 ile karşılaştırınız. Mervan'ın seferinin 199/737 yılında olduğu konusunda genel bir mutabakat söz konusudur (Arta-monov, 738).

Ordusunu Hazarlara karşı harekete geçirmek üzereyken birden Alanlara saldırmak üzere olduğunu ilan etti. Tam bu sırada kağanın gönderdiği bir elçi Müslümanlarla barış anlaşması yapabileceğini bildirdi. Fakat Mervan Müslümanlar kamptan huruc işlerini tamamlayıncaya kadar Hazar elçisini alıkoydu.

Bu uzlaşma düşüncesi ne olursa olsun, Mervan gibi münhezim ve tehlikeli bir düşmana, onun yurduna karşı kötü niyet besleyen bir Müslüman generalin uyguladığı strateji takdire şayandır. Plan aslında basit ve orijinaldi. Mervan, önce düşmanda bir şok etkisi yaratmak ve hemen arkasından Derbend ve Daryal geçitleri üzerinden eş zamanlı bir saldırı düzenlemeyi planlıyordu. İlk adım tamamen başarılıydı. Şimdi emrinde düzenli ordudan ve gönüllülerden oluşan büyük bir kuvvet vardı (muhtemelen 150 000 asker).[109] Kendisi ana kuvvetlerle Daryal hattı

boyunca ilerledi. Diğer birliklerse Ebû Yezid Useyd İbni Zafir es-Sülemi komutasında Derbend tarafından hareke geçti. Kağan ve danışmanları üzun bir süre olup bitenlerden bîhaberdiler. Ebû Yezid'e Semender'de buluşma talimatı verilmişti. Buluşma yeri dikkat çekicidir. Eğer Mervan gerçekten orada olmuş olsaydı, Hicri 113'de Semender'den başlayan büyük bozgunu hatırından çıkarmazdı. Aynı bozgun Mesleme ve Cerrah'ın da başına gelmiş; hiçbir Arap ordusu daha ilerisine geçememişti.[110] Böyle bir direnişe rağmen Mervan'ın amacı ilk fırsatta Semender'e kadar ulaşmaktı.

109 Bal'ami'de böyle, 539.

110 Belki de tek istisnası akıncı birliklerdi. Daha ileriye bkz.

Belencer kuzey ordusu tarafından baypas edilmişti. Her iki kol da düşmanın zayıf mukaveti sayesinde amacına ulaştı. Semender'e ulaşıldığında[111] orduya büyük bir çeki-düzen verildi. Belirttiğimiz gibi ordu beyaz elbise - ki Emevilerin rengiydi- ve yeni kılıçlarla[112] donatılmıştı. Bunun öylesine uzak bir üsde nasıl başarıldığı konusunda herhangi bir kayıt bulunamadı. Muhtemelen Mervan, Semender'den daha ileri gideceği hesabıyla sıradaki her askere büyük önem verdiği için büyük bir kervan hazırlamanın yararlı olacağını düşünmüştür.

111 Bal'ami, aynı yerde.

112 Zeki Velidi'nin kaydına göre İbni Asam el-Kûfi'de bu şekilde. Ibn-Fadlan, 296 ff.

Hazar elçisi son ana kadar çadırda alıkonulmuştu. Sonra Mervan elçiyi çağırttı ve onun yanında Hazarlara küfür ederek savaş ilan etti. Bundan hemen sonra, mümkün olduğu kadar çok zaman kazanmak amacayla[113] elçi karmaşık bir yoldan geri gönderildi. Sonunda elçi hakana ulaştığında, Mervan çoktan Hazar topraklarının iç kısımlarına dalmıştı. Paniğe kapılan kağan, beyleri çağırtarak tavsiyelerini istedi.[114] Beylerin sundukları en iyi teklif, başkentten acilen kaçış yönündeydi. Çünkü ne Müslümanlara karşı koymanın bir faydası olacaktı, ne de daha büyük kuvvetlerin toplanmasını beklemenin. Kağan bu yüzden kuzeydoğuya, dağlara (Urallar) doğru çekildi. Başkenti, belli sayıda kuvvetin korumasına bıraktı. Mervan Semender'den hareket ederek güzergahı üzerindeki el-Beyda[115] civarına ulaştı. Araplar bu şehre Hazar metropolü adını verdiler, fakat kuşatmayı düşünmediler. Aksine daha ileri yönelerek İdil nehrinin sağ kanalı boyunca kuzeye ilerlediler.

113 İbn-al-Athir, tarihsiz, 114

114 İbn'ül Esir'de "Hazar kağanı", (aynı yerde), Balazuri'de ise "Hazarların reisi (azîm) şeklinde. Krş. s. 208. Beyler kengeşi kastediliyor olsa gerek. Daha ileriye bkz..

115 İbn'ül Esir, İbni Tagrıberdi ve İbni A'sam el-Kûfi'de böyle.

Hazar ülkesinin sınırları üzerinde, Burtaslara ait yerleşim yerleri, İdil Bulgarlarının[116] topraklarına kadar uzayan bir mesafeye yayılmıştı. Her iki millet de o sıralar, sonraları olduğu gibi, kayıtlarda Hazar İmparatorluğu'nun tebaası idi. Burtaslar doğrudan Müslümanların saldırısına maruz kaldılar ve büyük acılar yaşadılar. Rivayete göre yirmi bin aile esir edilerek güneye[117] göç etmeye zorlanmıştır. Ayrıca bölge de süvarilerin atlarının ayakları altında çiğnenerek hayli zarar gördü. [118]

116 V Blm.'e bkz.

117 Baladhuri, 208; İbn- A'tham al-Kufi, *bahsedilen yerde.*

118 Bal'ami 540.

Bu arada, daha önce belirtildiği gibi, Hazar ordusu bir Hazar Tarkan yönetiminde Mervan'ı İdil[119] ırmağının karşı kıyısından takip ediyordu. Mervan'ın planladığı saldırı için vakit gelmişti. Nehir kavşağı düşmanın geçişini engellemesi ve gelmesi halinde imha etmesi talimatıyla Kevser ibn'ül Esved el-Enbari adlı bir Suriyeliye bırakılmıştı. Mervan düşmanı aralarına aldıkları için, karşıya sonra geçmeyi önerdi. Kevser (mümkün olduğunca) harekete geçmekte isteksizdi, fakat general herhangi bir gecikmeyi kabul etmiyordu. Öncü Müslüman kuvvetlerin geçmesi için İdil üzerine bir tür duba köprü[120] inşa edildiği kaydedilmektedir. Küçük bir Hazar avcı grubuna rastlanarak imha edildi. İlk gece ağaçlar altında hazırlık yaparlarken[121] fundalığın orta taraflarından bir dumanın yükseldiği görüldü. İslam ordusu bunun Hazar birliklerine ait olduğu kanaatine vardı. Kevser ve askerleri hızla ileri atılarak ani bir şekilde düşman kampına ulaştı ve hızları sayesinde Müslümanlar bir zafer kazandılar. Kevser esir alınan kişilerden daha önce karşılaştığı öncü grubun başındaki kişinin bizzat Hazar Tarkan olduğunu öğrendi.

119 Ibn-A'tham al-Kufi, *bahsedilen yerde.*

120 Zeki Validi, *lbn-Fadlaân,* 300, n. 1 ile karşılaştırınız.

121 Burtasların yaşadıkları toprakların ormanla kaplı olduğu İbni Rusta tarafından (140) da doğrulanmaktadır.vvv

Nehrin her iki sahilinde de başka bir çatışma olmadı. Kevser tekrar generale katıldı. Hazar kağanı son düzenli birliklerin de yok edilmesi

üzerine müzakere için bir elçilik heyeti gönderdi. Rivayete göre Mervan kağana tek bir şart koştu: Ya Müslüman olacak, ya da ölecekti. Elçi net bir cevap getirmek için üç gün mühlet istedi. Anlaşılan kağan fazla uzakta değildi. Sürenin bitiminde elçi kağanın İslamı kabul etmeye hazır olduğunu bildirmek için geri döndü.

Kağan kendisine İslamı öğretmesi için birinin gönderilmesini istiyordu. Mervan ona Nuh ibn'üs Saib el-Esedi ve Abdurrahman el-Havlani adında iki fakih gönderdi.[122] Dinin temel esaslarına uygun olarak şarap içmek, domuz eti, murdar hayvan eti yemek ve kan içmek yasaklanmıştı. Kağan şarap ve murdar et konusunda kendisine ruhsat verilmesi talebinde bulunduysa da, yasağın kesin olduğu belirtildi. Kağan yine de isteksiz davrandı, ama sonunda ister istemez Müslümanlığı kabul etti.

122 Bal'ami, Ibn-A'tham al-Kufi.

Kanaatimizce Mervan Hazarlara da daha önce İslamı kabul eden diğer küçük Kafkas prensliklerine davrandığı gibi muamele etmek niyetindeydi; fakat Hazarya farklıydı. Bu ülkeyi kontrol altında tutabilmek için bir Arap genel vali ve daimi güçlü bir ordu gerekliydi. O sıralar Mervan bu ikisini de yapabilirdi, ama hiç de öyle yapmadı. Muhtemelen kendi ülkesindeki siyasi buhranlar sebebiyle böylesine uzak bir diyarda bu kadar fazla miktarda askeri tutmama düşüncesi bunda rol oynamıştır. Aksine Mervan, Hazarya'yı Müslüman bir hakan sayesinde kontrol altında tutmak istiyordu. Hazar hakanının başkentine dönme isteğini memnuniyetle kabul edep, baht-ı saadet diledikten sonra, muzaffer ordusu ve kalabalık bir esir grubuyla birlikte güneye doğru yola koyuldu.[123] Cihat seferi böylece sona erdi.[124] Zor ve gülünç duruma düşme hissinden uzaklaşmak zordur. Müslümanlar daha başarılı olmalıydılar. Elbette Mervan'ın çekilmek için yeterli sebepleri vardı. Bir cihetten onun bu davranışı tabii ve mâkuldü. Hazar-ya'da diğer Kafkas prensliklerinde yaptığını yaptı. Karşılaşılan her yeni problem karşısında yeni bir çözümü başarıyla uygulayan ilk Müslümanların yaşadıkları dönemden farklı bir dönemde yaşıyordu. Geçmişini dikkate aldığımızda, Mervan'ın politik mantığının aslında askeri zekâsıyla hiç de aynı seviyede olmadığı görülüyor ya da öyle anlaşılıyor. Artık Araplar o güne kadar ilerlemelerine engel teşkil eden ve kendileri için tehdit unsuru oluşturan şeyleri ortadan kaldırma şansını yakalamışlardı. Fakat bu şans, onu yaratan kişi tarafından geri itilmiş gibiydi ve bir daha da olmayacaktı. Hazarya'nın kaderinde bir İslam eyaleti olmak yazılmamıştı ve aksine

zamanla başka ellere geçinceye kadar Arapların önünde bir engel ve tehdit olarak kalacaktı.

123 Hazarlı esirler, "el-Lakz ovasındaki Samur ve Şabiran [ırmakları] arasına" yerleşmiştirilmiştir. Burtaslar ise Kahit'e (Kahetya) gönderilmiş; burada başlarındaki Müslüman emîri öldürüp kaçmışlar, ancak Mervan tarafından yakalanarak imha edilmişlerdir. (Ba-lazuri, aynı yerde).

124 Ibn-Taghrlbardi, *bahsedilen yerde.*

Mervan'ın genel valilik günlerinden sonra Hazar tarihi doğrudan fazla ilgi uyandırmıyor. 119/737'den sonraki iki ya da üç yıl Serir Avarları ve diğer gruplara[125] karşı saldırılarla harcandı. Bu arada Hazar kağanı bariz bir şekilde kendi haline bırakılmıştı. Hazarya'da neler olmuş olabileceğini Mervan'a itaat etmeyi reddeden ve muhtemelen 122/740'da bekindiği kalede kuşatma altına alınan Lakz prensi Üpas ibni Madar'ın hareketinden anlamak mümkün.[126] Neticede Üpas Hazar kağanına kaçmayı düşünen birkaç yandaşıyla birlikte kaleyi terketti. Lakzların reisi muhtemelen o civara yeni yerleştirilen Hazar esirleriyle temas halindeydi.[127] Anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde Hazar hakanı neredeyse bağımsız bir haldeydi. Eğer M.S. 740 tarihi Hazarların Mûsevîli-ğe[128] geçtikleri tarih olarak doğruysa, kesinlikle öyleydi. Balazu-ri'nin bir kaydından aralarındaki husumet dolayısıyla "Müslümanları Hazarlar'a karşı kullanmak amacıyla" Mervan'ın Şirvan-şah'a dokunmadığı anlaşılıyor.[129]

125 Bal'ami, 541ff; Baladhuri, 208ff; Ibn-al-Athlr, *tarihsiz* 114 ve mü-kerreren, *tarihsiz* 121, üçüncü bir yerde de o yönde ima vardır, *tarihsiz* 118.

126 Bal'ami, 545; Ibn-al-Athlır, *tarihsiz* 114 ve *tarihsiz* 118.

127 N. 121 ile krş.

128 Özellikle VI. Bölüme bkz.

129 Balaldhuri, 209.

İlk bakışta, kağanın 737'de Müslüman olduğu ve üç yıl sonra Mûsevîliğe geçtiği ifadesi, doğrusunu söylemek gerekirse, ilginçtir.[130] Onların birbirleriyle[131] ilişkili olduğu zaten söylenmekteydi. Hazarların Mûsevîliğe geçiş tarihini başka bir zaman tartışacağız. Bu arada, Hazarya'da öncelikli olarak dini ve politik durum bir ya da iki yıl şiddetli bir şekilde çökmüşse de, tarihte bu kadar sık karşılaşılan bir olgunun daha iyi anlaşılabilir olması dikkate değerdir. Yahudi kaynaklarından öğrendiğimize göre kağanın Mûsevîliğe geçişinden önce huzurunda düzenlenen dini bir münazaranın Mervan'ın gönderdiği fakihlerle yapıldığı sonucuna varılabilir. Klasik

metinlerde Bulgar hakanına İslamı kabul ettiren üç kişiden biri olduğu kaydedilen Abdurrahman ibni Zübeyr'in kağanın huzurundaki tartışmaya katılan iki fakihten Abdurrah-man el-Havlani'yle aynı kişi olduğu sanılmaktadır.[132] Ama tartışmadaki başarısızlığından sonra Hazarya'dan çekilen bu kişinin şans eseri İdil Bulgarlarına gönderildiği düşünülemez.

130 737 yılında Mûsevî olmuş olması çok zayıf bir ihtimaldir. Yukarıda 112/730 olayları ile karşılaştırınız

131 Marquart, *Streifz.*, 13.

132 Zeki Validi, *Ibn-Fadlân*, 307.

Bilindiği gibi Mervan Hazarya'dan dönüşünden sonra dağlı prensleri itaat altına almakla meşguldü ve dolayısıyla kağana karşı yeni bir seferi daha sonraya bırakmıştı. Fakat bunu gerçekleştirdiği konusunda herhangi bir bilgiye rastlamadık. Eyaletindeki Müslüman tebaa Haricilerle görüş birliği içinde bulunduğundan devlete karşı isyan halindeydi. Hişam'ın ölümüne kadar (125/743) genel valilik görevini sürdüren Mervan, arkasından II. Velid ve III. Yezid'in kısa iktidarları döneminde aynı görevde kaldı, ama bu sırada Hazarlara karşı herhangi bir hareket gerçekleş-tirilmedi. Bunun güç toplamakla geçirilen bir ara dönem olduğu muhakkak. Ama kağanın ve beylerinin bahtına Mervan halifelik makamı için mücadele etmek amacıyla 126/774 yılında bulunduğu eyaleti terkedecekti. Emeviler ve Abbasiler arasında devam eden taht mücadelesinin Hazarların işine yaradığını söylersek sanırım abartmış olmayız. Olayların seyrinden anladığımız kadarıyla, yapılan bu darbenin sonuçlarından birisi de, Müslümanların Kafkasyadaki yayılışını kesinlikle geciktirmiş olmasıydı.

Ancak, olaylar başka yönde gelişti. 114/732'de Hişam'ın halifeliğinde olduğu gibi, Müslüman orduları aynı yıl içinde hem kuzey Pyrenee'de hem de Kafkaslar'ın ötesinde mevzilendiler. Bunun Şam'daki halife tarafından belirlenen ve kontrol altında tutulan kararlı bir hareket olduğunu gösteren herhangi bir kanıt yok, ama Avrupa ve Hristiyanlığın İstanbul'un Türkler tarafından fethi ve Türklerin Viyana kapılarına dayandığı günlerden daha ciddi bir tehdit altında bulunduğu düşünülebilir. Neyseki o yıl düzenlenen iki sefer de başarılı olmadı. Batıda Charles Martel'in Fransızları, "Abdarame" (Abdurrahman ibni Abdullah el-Gafi-ki)'yi Tours savaşında yendi ve Müslümanları dağların[133] ötesine sürdü. Kafkaslar'da Mervan'ın saldırısı başarısızlığa uğradı. Fakat gördüğümüz üzere 119/737'de Mervan tekrar Hazarya'ya saldırdı ve bu defa, eğer kaynaklarımıza güvenebilirsek,

büyük bir başarı sağlandı. Eğer Hazarya, Mervan ya da yerine gelenlerden biri tarafından kalıcı bir şekilde kontrol edilmiş olsaydı, şüphesiz ki müteakip yıllarda Don ve Dinyeper'e büyük Müslüman göçü olacaktı. Batıda engellenen Araplar, Doğu Avrupa'da muzaffer olmuş olabilirler. Hazarya'nın masun bölgesi ince bir hattı. Gerçi o ayakta kalmayı başarmıştı, fakat İslamın sınırları da Kafkaslarda bu yönde kalıcı şekilde sağlamlaşmıştı.

133 Hitti, *History of the Arabs,* ed. 3, 501, Tours'dan sonra bile Müslümanların Fransa'nın diğer yerlerindeki operasyonlarının devam ettiğine işaret etmektedir.

V.
ARAP KAYNAKLARINA GÖRE HAZARLARIN MUSEVİLİĞE GEÇİŞLERİ

Arap kaynaklarında Hazarların Mûsevîliğe geçişleri ile ilgili kesin bir kayıt yoktur, fakat en sarih ve ikna edici kayıt, belki de yazımına 332/943'te başlanan ve 336/947'de bitirilen meşhur Mu-ruc ez-Zeheb'in (Altın Bozkırlar) "Bu şehirde (Atil, Hazar'ın İdil nehri üzerindeki başkenti) Müslümanlar, Hristiyanlar, Mûsevîler ve paganlar yaşamaktadır" şeklindeki kaydıdır. "Yahudilere gelince, melik[1] ve maiyeti Yahudidir. Hakan Hazarlardandır. Hazar meliki Harun er-Reşid zamanında Mûsevîliği kabul etmiştir. İslam ülkelerinden ve Rum diyarından gelen Mûsevîler de ona katılmıştır. Çünkü içinde bulunduğumuz 332 (943-44) yılında Rum hükümdarı Armeneus (Romanos) ülkesinde bulunan Yahudileri Hristiyanlığa geçmeye zorladığı ve bu konuda takibat yaptırdığı için, Yahudilerin bir kısmı belirttiğimiz gibi Rum topraklarından Hazar yurduna kaçtılar. Hazar melikinin Mûsevîliği kabul edişi meselesini burada anlatacak değiliz. Çünkü o konu üzerinde daha önceki kitaplarımızda durmuştuk."[2]

1 Kitabın bu bölümüne kadar Hazarlar ve Arap-Hazar savaşlarından bahsedildiği, söz daha ziyade Hazar hakanı üzerinde dolaştığı için metnin orijinalindeki "the king" kelimesi hakan olarak çevrilmiştir. Ancak, Hazarya'da Mûsevîliğin kısmî yayılmasından ve iktidarın Yahudilerin hakimiyetine geçişinden itibaren bu ülkede ikili yönetim uygulanmış; Türk asıllı 'kağan' bir noktada "cumhurbaşkanı" sıfatıyla tepede durmuş, ancak ipler "başbakan"a tekabül eden "melik"in elinde olmuştur. Arapça kaynaklar bu ikili yönetim konusunda dikkatli kayıt düşmüşler; Türk hakandan bahsedildiği zaman "hakan", Yahudi kraldan bahsedildiği zaman da "melik" kelimesini kullan-

mışlardır. Rus tarihçiler de bu farkı göz önünde bulundurmuşlardır. Dolayısıyla bu bölümden itibaren İngilizce aslında bir ayırım yapılmasa da, biz, Türkçe çeviride bu nüansa dikkat edeceğiz. (Ed.)

2 *Muruj al-Dhahab,* II, 8-9, Bodleian'ın düzenlemesini göz önüne bulundurdum.

Burada Mesûdî'nin kaydı bir tahmine dayanmaktadır ve bu tahmin kesinlik kazanmış değildir. Dimaşki'nin eserinde (727/1327) şöyle deniliyor: "İbn'ül Esir, Harun döneminde imparatorun [Bizans imparatorunun] Yahudileri göç etmeye nasıl zorladığını anlatır. Mûsevîler, zeki fakat disiplinsiz bir ırk buldukları Hazarların topraklarına geldiler ve onlara kendi dinlerini sundular. Yerli halk bu dini kendi dinlerinden daha iyi buldu ve kabul etti."[3] İbn'ül Esir'deki bu kaydı inandırıcı bulmayan Marquart, Mesûdî'nin görüşünü desteklemektedir.[4] Endülüslü Bekri ise (487-1094), "Vaktiyle ateşperest olan Hazar hükümdarının Mûsevîliğe geçişi şu şekildedir: Önce Hristiyanlığı benimsemişti; sonra itikadının yanlış olduğu kanaatine vararak, valilerinden biriyle saliki olduğu din konusunda sohbete başladı. Vali ona, "Hükümdarım, ehl-i kitap üç gruptur. Onları huzuruna çağır ve bilgi al. Hangisini doğru bulursan onun dinini kabul et" dedi. Bunun üzerine hükümdar Hristiyanlara bir adam göndererek kendisine bir papaz yollamalarını istedi. Yanında münazaralar konusunda deneyimli bir Yahudi vardı. Bu Yahudi Hristiyan papaza "Amran oğlu Mûsa ve ona indirilen Tevrat hakkında ne düşünüyorsun?" diye sordu. Papaz, Mûsa'nın bir peygamber, Tevrat'ın da sahih olduğu cevabını verdi. Bu defa Yahudi hükümdara onun (papazın) kendi itikadını tastik ettiğini belirterek "Sorun ona, kendisi neye inanıyormuş?" dedi. Kral ona bu soruya yöneltti. (Papaz): "Ben diyorum ki, Meryem oğlu İsa-Mesih kelimullah'dır ve kendisine Allah'ın adının sırları öğretilmiştir" diye cevap verdi. Yahudi, "Ben onun söylediği şeyi bilmiyorum, ama o benim itikadımı onayladı" dedi. Ne var ki Hristiyan papaz delil getirmede maharetli biri değildi. Daha sonra hükümdar Müslümanları davet etti ve Müslümanlar ona tartışmadan anlayan bilgili ve zeki bir adam gönderdiler. Fakat Mûsevî onu yolda zehirleyip öldürmesi için bir adam tuttu. Ve Mûsevî Müslüman din adamı gelmediğinden kendi dinini hükümdara kabul ettirdi."[5] Bu hikayenin muhtevası ne olursa olsun, mevcut Arap kaynaklarının Hazarların Mûsevîliğe geçişi öncesinde yaşanan dini münazarayla ilgili klasik bir anlatım tarzıdır. Başka bir önemli Hazar kaynağının kaydının da göz önünde bulundurulması gerekir ki, o da Yahudi rivayetlerinin bir özelliğidir. Ona göre bu münazaranın yapılmasını isteyen hükümdar değil, bizzat o kişidir.[6]

Eğer Marquart'ın tahmin ettiği gibi, Bekri'nin naklettiği bu hikaye Mesûdî'nin bulunamayan bir eserine dayanıyorsa, o takdirde Mesûdî'nin sözünü ettiği hükümdar huzurunda yapılan bir münazarayı müteakiben gerçekleşen din değiştirme olayının 809'dan (Harun Reşid'in ölüm tarihi) daha sonra olmadığı bilgisine zaten sahibiz. Bu sonuç prensip olarak Mûsevî geleneklerine ters değil. Yahuda ha-Levi'ye göre Cos-ri (Kuzari)lerde din değiştirme, bundan bahseden eserinde (ve Yosef'in Cevabı'nın önemli bir kısmında) Mûsevîlik, Hristiyanlık ve İslamın meziyetleri konusunda 740'da yapılan bir münazaradan sonra gerçekleşmiştir. Tarihe baktığımızda, Mesûdî'nin kay-dındaki zaman farklılığı 50 yıldan az olabilir (Harun 170/768'de halife oldu); ama notlarını üstünkörü kaydeden Mesûdî'nin yazdığını göz önünde bulundurursak, olayın Harun'un döneminden birbuçuk asır sonra gösterilmesi çok ciddi bir farktır.[7]

3 Cosmographie, ed. Mehren, 263.

4 Streifz, 6.

5 Kunik and Rosen, 44.

6 Bkz. VI. Blm.

7 Cf. Marquart, Streifz. XXXV

Şimdi din değiştirmenin tarihi ve gerçekleştiği koşullar için Arap kaynaklarından daha çok kanıt göstermek zorundayız. İs-tahrî'nin şu sözleriyle başlamak uygun olur[8]: "Hazarya'ya gelince, bu, o bölgenin adıdır ve başkenti Atil'dir.[9] Atil aynı zamanda

8 De Goeje, 220-226. Prof. Kahle'nin mukayeseli metinlerinden Ches-ter Beatty'ye ait olan nüshayı da kullandım.

9 De Goeje Ithil şeklinde tashih etmişşe de, Arapçadaki en eski şekli Etil, bazen de Atil'dir. İbranice metinlerde '-t-l (Reply in L. V., ben-Daud), '-til (Camridge Nüshası) ve 'ti-l (Eldad ha-Dani) şeklinde daima (') ile yazılmaktadır. Muruc ez-Zeheb'in Paris edisyonunda geçen Amul kelimesi ise önemli bir gaftır.

Rus ve Bulgar topraklarından doğan ırmağın adıdır. Nehir şehri iki parçaya ayırır[10]; bir parçası nehrin batısında olup şehrin büyük kısmını teşkil eder. Şehrin bir kısmı nehrin doğusundadır.[11] Melik bu ırmağın batı yakasında yaşar. Melike kendi dillerinde Bek ya da Bak denir. Melikin yaşadığı kısmın uzunluğu yaklaşık bir fersahtır. Çevresi surla çevrilidir, ama sur alçak ve yayvan yapılmıştır. Hazarların evleri pek az istisnasıyla keçe

bargâhlardır.[12] Çarşıları ve hamamları var. Kasabada on binden fazla Müslüman ahalinin bulunduğu söylenir. Otuz kadar camileri var. Melikin sarayı sahilden uzaktadır ve tuğladandır.[13] Melik kimsenin tuğla bina yapmasına izin vermediği için, onun sarayının dışında tuğla bina yoktur. Daha önce belirtmiş olduğumuz surun dört kapısı vardır; bunlardan biri nehre nazırdır. Bir diğeri şehrin arka tarafındaki bozkıra açılır.[14] Diğer ikisi de bozkıra açılır. Melikleri Yahudi'dir. Dört bin kişilik bir mevkebi olduğu söylenir. Hazarlar Müslüman, Hristiyan[15] ve Yahudidir. Aralarında putperest olanlar da vardır. Yahudiler bu gruplar içinde sayıca en az olanıdır. Halkın çoğunluğu Müslüman ve Hristiyandır. Buna rağmen melik ve mevkebi Yahudidir.

10 Diğerlerine göre şehir üç bölümden oluşmaktadır. Bury, Mesûdî'nin melikin ikamet ettiği yer olarak gösterdiği batı kesiminin bir adayı da içine aldığı görüşündedir. *(Eastern Roman Empire,* 403)

11 İbni Havkal (De Goeje edisyonu, 278), batı kesiminin Atil, doğu kesiminin Hazaran adını aldığını ilave etmektedir. Başka bir nüshada ise *(Kramers,* 389) doğu kesimi Atil, batı kesimi Hazaran adıyla geçmekte. Kramers, adı geçen eserde De Goeje'nin kaydının yanlış okumadan kaynaklandığını belirtiyor. İbni Havkal başka bir yerde burasının küçük bir şehir olduğunu kaydetmektedir (ed. *Kramers,* 15).

12 Rivayete göre şehrin her iki kısmının da evleri eskiden ahşaptanmış. Marquart *(Streifz.,* 18) ve Bury (age.,) böyle demektedirler ama neye istinaden (büyük ihtimalle Mukaddesi) bu kaydı düştüklerini bil-miyorum.Çifte şehrin evlerinin ahşap olduğu söylenmekteydi.

13 Bu kalenin, Don üzerindeki Sarkel'in inşasından sonra ve kullanılan malzeme itibariyle onun taklidi biçiminde yapılmış olması muhtemeldir. Eğer Hazarların bunu inşa edebilecek kadar yetişmiş elemanları yoksa, muhtemelen burada Romalılardan yararlanılmıştır.

14 K.'de eklenen cümle.

15 Astel (Atil), *Notitia Episcopatuum* (Kulakovsky, "The *Gothic Eparchy",* Vasiliev, *Goths in the Crimea,* 97) olarak bilinen belgede VIII. Yüzyılda Constaninople Patrikliği'ne bağlı Doros'taki bir met-ropolitanın idaresinde kilise şehri olarak geçmektedir. Aynı belgede Hazarlardan *Khotzeron* (Khotziron) biçiminde bahsedilir. Burada ön çoğul ekidir. Poliak, Kırım'da Sudak'lı Stephen'ın biyografisinde *George tarkan* isimli mahalli bir Hazar beyinin Ortodoks Hristiyan olduğunu belirtir. Hazarlar kendi dillerinde ibadet ettikleri bir Hris-tiyan kilisesine sahiptiler. (Slavic Life of Constantine, Marquart, *Streifz,* 190)

"Putperestlerin âdetleri en dikkat çekici olanıdır. Birbirlerine hürmeten secde ederler. Bunların aralarındaki Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerin dinlerine uymayan eski ananelerine göre hükümleri vardır.[16] Melikin 12000 kişilik bir ordusu vardır.[17] Bunlardan biri ölünce yerine başkası

tayin edilir. Bu askerlerin sabit maaşları yoktur. Yalnızca arada bir cüzi bir maaş alırlar. Savaş çıktığında veya başlarına bir şey geldiğinde melikin etrafında toplanırlar. Melikin gelir kaynakları kervanların ve gemilerin korunmasından, yollardan, denizlerden ve nehirlerden geçen ticari emtiadan alınan öşürden ve çevredeki ahaliden toplanan yiyecek, içecek vs. gibi vergilerden ibarettir.

16 Bu ve diğer pasajlardan da anlaşıldığı üzere Hazarya'da uygulanan [Talmudî] rabbinizmi değil Türk yasalarını uygulamışlardır.

17 İbni Havkal'da *(Kramers*, 390) bunun yerine "Hazaran'ın bütün ordusu" şeklinde geçmektedir.

"Kralın, halkın malına sahip çıkma hakkı yoktur.[18] Onun hazinesi kullanımlara göre belli miktarlarda tüm karayolları ve deniz ve ırmaktan alınan vergilere (arşâd) ve ticarete bağlıdır. Farklı yer ve bölgelerdeki halkların vergileri krala bağlanır[19] ve tüm yiyecek ve içecekleri içeren ihtiyaçlarını buradan karşılar. Kralın Mûsevîlerden, Müslümanlardan, Hristiyanlardan ve kıdemli kişilerden oluşan yedi hâkimi[20] (hukkam) vardır. İnsanların davalık durumu olduğunda bu yedi hâkim ilgilenir. Grupların kendisi krala yaklaşmaz, sadece bu hâkimler yaklaşır. Mahkeme günü kral ve hâkimler arasında ne olduğu hakkında hâkimlerle birlikte cevap veren ve krala ulaştıran bir sözcü vardır. Sözcü kralın emirlerini hâkimlere taşır.

18 K'da aynı.

İstahrî'nin De Goeje edisyonunda böyle bir cümle yok. (Ed.)

19 De Goeje, "onlara"

20 Mesûdî, Bölüm VII. Yakut, yanlışlıkla "dokuz hakim" diye yazmaktadır.

"Şehrin hiç köyü yok. Fakat çiftlikleri geniş. Halk tarlaları ekmek için yazları yaklaşık yirmi fersah yol gider. Nehirdeki ve bozkırdaki ürünlerin bazılarını toplar ve ürünlerini ya at arabalarıyla ya da nehir yoluyla şehre getirirler. Ana yiyecekleri pirinç ve balıktır. Ülkelerindeki bal ve balmumu onlara Rus ve Bulgar bölgelerinden getirilir. Benzer olarak, dünyanın tüm bölgelerine götürülen kunduz derileri sadece Bulgar ve Rus bölgelerindeki bu nehirlerde bulunur ve bildiğim kadarıyla başka bir yerde de yoktur.

"Hazar'ın doğu kesimi [ülkenin başkenti]nde tacirler, Müslümanlar yaşarlar. Ticaret burada yapılır. Şehrin batı kesiminde melik, yakın çevresi,[21] ordusu ve sade sakallı Hazarlar[22] yaşarlar.

21 K'da eklenmiştir.

22 Marquart *(Streifz., 41, n. 2)* “eigentliche Chazaren”i “gerçek Hazarlar” şeklinde sunarak onları İstahrî’nin tarif ettiği “Beyaz Hazarlar” şeklinde tanımlamaktadır. Onlar muhtemelen Ak Hazarlar’dır (I. Blm.’deki Akatzir’lerle krş.) Zeki Velidi (Jbn *Fadlan*, 317 vd) bu sözcüğün Mesûdî’de geçen “Hazarların hizmetindeki Harezmliler”i gösterdiğini düşünerek, İbni Havkal’daki *“el-Hazar el-halis”i “el-Hazar el-hullas”* şeklinde okumaktadır; ancak, İbn Fadlan s. 270’de Marqu-art’ın kelimeye verdiği anlamı desteklediğini belirttikten sonra onun bu görüşü pek tutarlı görünmüyor. “Saf, bozulmamış” anlamındaki *“el-halisa”* tekil şeklinden sonra *el-hullas* çoğul şeklinin hemen kullanılmış olması kesinlikle saçmalıktır; ama muhtemelen Chester Be-atty’deki İstahrî (K) nüshasında geçen *“el-hazar el-has”* ifadesi İbni Havkal’ın birinci edisyonunda *“halisa”* yerine *“hassa”* (ki 2. edisyo-nunda bu kelime değişiktir) şeklinde geçtiği için ifadenin *el-hazar el-has* yani “üst tabakaya mensup Hazarlar” diye okunması daha doğru olabilir. *Hullas*, muhtemelen “ak, beyaz” anlamındaki *halis*’in çoğul şeklidir. Bkz. Qâmûs. Eğer *el-Halis* şekli orijinal ise Rus kroniklerinde iki defa geçen Hvalis isimli halkla karşılaştırabiliriz. Zeki Veli-di’nin kaydettiği gibi Halis/Hvalis Harezm’le (l’nin r’ye değiştirilmesiyle) ilişkili olsun veya olmasın, bu sözcüğün Hazarlar arasında kullanıldığı şüphesiz. *Notitia Episcopatuum’*daki “Khouales (Hvalis), As-tel (n. 14) ve Tumatarkha gibi Doros metropolitanlığına bağlıdır” ifadesiyle krş. Vasilyev, Khouale’nin İdil nehri ağzı yakınlarında Hazar-ya’ya bağlı bir şehir olduğunu düşünen Kulakovsky’yi (age.) takip etmektedir; ancak, Vasilyev’in Arap kaynaklarına dayanarak Rusların Hazar Denizi’nde seferler düzenlediği görüşü aşağıda tartışılacaktır (Blm. IX). Ben, Arap kaynaklarında, ne de başka bir yerde Rusların Hazarya’da akınlar düzenledikleri Khouale, Hvalis vb. gibi şehir adlarına rastlamadım. İdil üzerinde Hvalinsk isminde bir yerden bahsedilmektedir. Keza, Howorth’ın kaydettiği gibi (3.cü Müsteşrikler Kongresi, II 139) Menander Protector’da (300, 383) *Khliâtai* veya *Kholiatai* ve muhtemelen en doğru şekliyle *Khoalîtai* (Marquart’a göre Kholiatai=Halac (Holac)lardır) geçtiğine göre Halisler de mevcuttu. Dahası, bu isim yani muhtemelen bu halk, Hazarya’nın düşüşüne dek varlığını sürdürmüştür. Khalisioi’ların XII. Yüzyılda Manuel Comnenus’a karşı savaşmakta olduklarından bahsedilmektedir. (John Cinnamus, Bonn edisyonu, 107; Vasiliev, *Goths*, 99)). Vasil-yev’in Yunancadan yaptığı çeviriye göre, diğer “Hunlar” yani Macarlar Hristiyanlığı benimserken, onlar bu döneme kadar “saf haliyle değilse de Mûsa şeriatını uygulamışlardır.” Aynı yazarın eserinin bir başka yerinde (Bonn edisyonu, 247) Khalisioi’ların Macarların tebaası oldukları belirtilmektedir. Bunların, bir dönem Hazar yönetiminden Macarların hakimiyetine geçen (bu konuyla ilgili olarak VII. Blm’e bkz.) halk olduğu biraz şüpheli görünüyor. Anlaşılan onlar Hazarların kullandıklarını sandığımız veya istidlal ettiğimiz Mûsa şeriatını kısmen uyguluyorlardı. Yosef’in Cevabı’nda geçen haraçgüzar halklar arasında Hvalis/Halis/Khalis’lerle bir çırpıda özdeşleştirilebi-lecek herhangi bir halk yok, ama mektupta zikredilen Arisu’lar onlar olabilir. Eğer öyleyse, Hazarlar zamanında bu halk İdil sahilinde yaşamaktaydı. Arisu’ların As (Alan)larla özdeşleştirilmesi nasıl uzak bir ihtimalse, Harezmli Arsiya (Mesûdî’nin aşağıda çevirisi verilen metnindeki Arisiya) ile özdeşleştirilmesi de fazla cüretkârlıktır. Halis Tarkan ibaresine dayanarak Hazarlarla Harezmlilerin karanlık ilişkilerini aydınlatmaya çalışmak hayalden başka bir şey değildir.

Hazar dili Türklerin ve İranlıların dillerine benzemez. Hiçbir halkın dili de bunların diline benzemez.[23]

[23] K, *jumlah Kafiyah* eklemektedir ki, muhtemelen "tamamıyla"(?) anlamındadır.

"Atil nehrine gelince, duyduğuma göre, Kırgız topraklarına yakın bir yerde doğarak Kaymak[24] ve Guz toprakları arasından geçer ve onlar arasında sınır oluşturur. Sonra Bulgar'ın arka tarafından batı istikametinde ilerleyerek Rus topraklarına ulaşıncaya kadar tekrar bir kavis çizer. Sonra tekrar Bulgar topraklarından geçip, Burtas ülkesini katederek Hazar Denizi'ne dökülür. Söylendiğine göre Atil, yetmiş küsur kola ayrılır. Nehrin suyu oldukça bol ve temizdir. Denize döküldükten sonra iki günlük yol boyunca içeride ilerler ve deniz suyunu bastırır. Öyle ki, tatlılık ve berraklığından dolayı kışın donar; rengi deniz suyunun renginden ayrılır.

[24] Yazarın bariz biçimde Kimak şeklinde yazılan kelimeyi hangi Arapça kurala dayanarak Kaymak olarak okuduğunu anlalayabilmiş değilim. Kelimenin doğrusu Kimak'dır ve kesinlikle Kaymak okunamaz. Benzeri bir yanlış okuyuş Yusuf Ziya Yörükan'ın hazırladığı eserde de vardır. (Ed.)

"Hazarların, başkent[25] ve Bab el-Ebvab arasında Semender denilen bir şehirleri vardır. Şehrin çok bağı var. Semender'in, Serir[26] açıklarına kadar ulaşan bağları olduğu söylenir. Temel meyve üzümdür. Burada Müslüman ahali bulunur ve camileri vardır. Evleri ağaçtan yapılmıştır ve çapraz düzendedir. Çatıları yuvarlak, kubbe şeklindedir. Melikleri Hazarların hakanına[27] yakınlığı bulunan bir Mûsevîdir. Onlardan Serir sınırına kadar olan mesafe iki fersahtır.[28] Onlarla Serir hükümdarı arasında sulh vardır.

[25] "fîma beynehâ" ibaresi kendinden önce geçen kısma açıklık getirmektedir.

[26] Avar Krallığı, Minorsky, *Hudud.* s. 447.

[27] Bu şahıs, veliaht prensten ziyade (Zeki Validi, İbn-Fadlan, 106, *elte-ber)* muhtemelen Marquart'ın belirttiği gibi merkezi Hazar yönetimi tarafından atanmış bir tudun yani genel validir. Belencer genel valisi ile krş. (Blm. IV, n. 36).

[28] Semender'in bugünkü Terek yakınlarındaki Kızlar olduğu farzedilir-se (Zeki Validi, *Völkerschaften,* 47) mesafenin çok kısa olduğu görülür. Krş. Minorsky, *Hudud,* 452.

"Serir halkı Hristiyandır. Tahtın (Serir) İran krallarının birine ait olduğu ve altından döküldüğü söylenir. İranlıların egemenlikleri sona erdiğinde, bu taht İran krallarından biri tarafından taşınarak Serir'e getirildi. Onun Behram Çubin'in evladından[29] olduğunu duymuştum. İktidar şu güne kadar onların uhdesindedir. Bu tahtın yıllar önce Hüsrevlerden[30] biri için

yapıldığı söylenir. Serir ve Müslümanlar arasında sulh vardır ve ikisi de birbirinden[31] bağımsızdır.

29 Behram Çubin, Sâsânî Anuşirvan ve Hürmüz döneminde Kafkas sınırında görevliydi.

30 Yazar burada da Kisra'nın (eski İran şahları için kullanılan hitap sözü ve unvan) çoğulu olan Ekasire kelimesini yanlışlıkla Husrev'in çoğulu zannetmiştir. Doğrusu "kisralardan birisi için..." şeklindedir (ed).

31 K'da yalnızca son cümlecik bulunmaktadır.

Hazarya'da Semender dışında insanların yaşadığı başka bir yer olduğunu bilmiyorum[32]. Burtaslar Hazarlarla sınırdaştırlar. Hazarlar ve Burtaslar arasında başka bir halk yoktur. Onlar Atil (Volga) vadisi boyunca saçılmışlardır. Burtas, Rusya ve Hazar gibi bir bölgenin adıdır. Serir ise bir şehir veya halk adı değil, krallık adıdır.

32 Açık bir biçimde Hazar başkentinden ayrıdır.

"Hazarlar Türklere benzemezler. Siyah saçlıdırlar ve iki grupturlar. Birisi Hintlileri andıracak kadar esmerdir ki, Kara Hazarlar denilir; diğeri ise son derece yakışıklı ve beyazdır. Hazarlardan köle olanlar, onlarla birlikte yaşayan, kendi evlatlarını ve birbirlerini köle haline getirmeyi normal karşılayan putperestlerdir. Onlardan Yahudi veya Hristiyan olanlara gelince, onlar da Müslümanlar gibi birbirlerini köle olarak kullanmayı yasaklarlar. Hazar ülkesi balık tutkalından başka ihraç edilebilecek hiçbir şey üretmez. Köleler,[33] bal, balmumu, kunduz derisi ve diğer deriler Hazarya'ya dışarıdan getirilir. Hazarların ve çevre halkların giysileri mont ve kabandır.[34] Ülkede hiçbir giyim eşyası üretilmez. Bunlar Hazarya'ya Curcan, Taberistan, Ermenistan, Azerbaycan ve Bizans İmparatorluğu'ndan getirilir.[35]

33 El-zîbak sözcüğü, "civa" anlamındadır, ama K nüshasındaki er-rakik (köle) kelimesi tercih edilmelidir. De Goeje, aynı yerde, 223 ile krş.

34 Yalnızca K nüshasında bu son cümle vardır.

35 İbn Fadlan'a göre Guz Türkleri, Amu-derya'nın güneyinde bulunan İslam ülkelerindekine benzer biçimde giyinmektedirler.

"Politika ve ülke yönetimine gelince, en baştaki kişi Hazar Kağanı denilen biridir. Hazar melikinden daha yetkilidir, ama bununla birlikte onu tahta çıkaran kişi Hazar melikidir.[36] Bu kağanı atamayı istediklerinde, onu getirirler ve boğulma noktasına gelinceye kadar bir ipek fularla (boğazını) sıkarlar.[37] Sonra ona "Ne kadar süre hüküm sürmek istiyorsun?" diye

sorarlar. O da “şu kadar yıl” der. Eğer o bu süreden önce ölürse, ne âlâ; eğer ölmezse, belirlenen sürede öldürülür.[38] Kağan, sadece tanınmış bir aileden seçilidir.[39] Emretme veya yasaklama hakkına sahip değildir; ama yine de kendisine saygı gösterilir ve huzuruna girildiğinde secde edilir. Melik ve onun ayarında olanlar dışında kimse ona yaklaşamaz. Melik onun huzuruna çıktığında, - ki bu sadece özel durumlarda olur,- onun önünde eğilerek yere kapanır ve kağan yaklaşmasına izin verene kadar belli bir mesafede bekler. Başlarına büyük bir felaket gelince hakan sarayından çıkarılır. Onu gören Türkler ve onlarla birlikte yaşayan putperestler geri döner; ona hürmeten onunla çarpışmazlar. Hakan ölünce gömülür. Mezarına uğrayan herkes hayvanından iner, oraya secde eder. Kabri gözünden kayboluncaya kadar hayvanına binmez. Hazarların hakanlarına o kadar itaatkâr oldukları söylenir ki, eğer eşraftan birisinin öldürülmesi gerekiyorsa ve melik de onun alenen öldürülmesini istemiyorsa, ona gidip kendisini öldürmesini söyler ve o da evine dönüp kendini öldürür.[40] Hakanlık, fazla mal mülk sahibi olmayan tanınmış bir kabilededir. Reislik sırası bunlardan birine gelince onun hal ve vaktine bakmazlar, onu hakan yaparlar. İtimat ettiğim biri, bana onların çarşılarından birinde ekmek satan bir genç gördüğünü, hakanları ölünca hakanlığa ondan daha layık biri olmadığını söylediklerini haber verdi. Ancak, bu genç Müslümanmış, hakanlık ise Mûsevî olan birine verilirmiş. Taht ve altın otağ [altın kubbe] ancak hakan için kurulur.[41] Şehrin dışına çıktıkları zaman hakanın otağı melikin çadırlarından daha yüksekte kurulur. Hakanın şehirde oturduğu yer de melikin oturduğu yerden (evinden) daha yüksektir.

36 İbni Havkal rolleri ters çevirmekte ve Kağanı Bek olarak düşünmektedir.

37 Çinlilerin T’u-chüeler hakkındaki rivayetleriyle bariz bir benzerlik. (St. Julien çevirisi, J. A. VII iii 1864, s. 332).

38 J.G. Frazer’in bu konu üzerine Dr. H.G. Farmer sayesinde vakıf olduğum bir makalesi bulunmaktadır: “Hazar Krallarının Öldürülüşü” (Folklore XXVIII, 1917)

39 Yukarıda geçen cümlenin aynısı. Acaba İstahrî yalnızca bir tekrarda mı bulunuyor, yoksa bu Hazar hakanıyla ilgili rivayetinde bir karışıklığın işareti midir?

40 İbn Fadlan’ın bir yenilgi sonrası Kağan’ın tutumu ile ilgili izlenimidir

41 “Altın Kubbe” diğer şeflerin altın çadırlarına kıyasla daha çok Ka-ğan’ın çadırlı arabası ile ilgili gibi görünmektedir. Bu konudaki altın çadır sahibi olmanın bir yücelik belirtisi olması gibi detaylar Hazarlarla Uygurlar arasında bir ilişki kurulmasına yol açabilir (II. Bölüm). Yosef’in Cevabı’nda M.S. 900 dolaylarında Hazarlar arasında dini kullanım amaçlı bir Mûsevî tapınağının bulunduğuna

işaret edilmektedir. Ancak diğer yandan bunu İstahrî'nin bahsetmiş olduğu "altın kubbe" ile ilintilendirmeye kesin bir neden bulunmamaktadır.

"Burtas bir bölgenin ismidir. Halk ağaçdan yapılmış evlerde yaşar ve yerleşim dağınıktır. Başkirler iki gruptur. Bir kısmı Oğuzların sonunda, Bulgarların arkasında yaşar. Toplam sayılarının 2000 kişi olduğu[42], kimsenin ulaşamayacağı ağaçların arasında bir yerde yaşadıkları söylenir. Diğer Başkirler Peçeneklerle komşudur. Başkirler ve Peçenekler Türk olup Rum (Bizans)a komşudurlar.[43] Bulgarların dili Hazarların dili gibidir.[44] Burtasla-rın farklı bir dili vardır. Keza Rusların dili de Burtaslar ve Hazar-larınkine benzemez.

42 Aynı figür Gardizi'nin anlatısında da geçmektedir. Buna göre belirsiz bir tarihte 2000 asker ile Hazar ile Kaymak [Kimek] arasında bir yere yerleşmiş olan Başkırlar'ın ataları Hazar asillerindendir.

43 Bajanak Atrak, Krş. Hudud, § 20.

44 Bulgarlar'ın dilleri Çuvaşçaya yakın görünmektedir. Böylece İstah-rî'nin onu Hazar diline benzetmesi doğruluk kazanmaktadır.

"Bulgar, bir şehrin adıdır. Bulgarlar Müslümandır ve şehirde bir Cuma mescidi vardır. Suvar denilen başka bir şehrin yakınında da bir Cuma mescidi vardır. Bu camide hutbe okuyan kişi, bana, Bulgar ile Suvar şehirlerindeki ahalinin nüfusunun on bin kişi civarında olduğunu söyledi. Bu insanların, kışları içinde barındıkları ahşap evleri vardır. Yazları ise kırlarda hârgâhlarda (çadırlarda) geçirirler. Buranın hatibi, orada yazın geceleri insanın bir fersahtan daha fazla gitmeden sabah olduğunu, kışın ise gündüzün kısa ve gecenin uzun, dolayısıyla kışın gündüzlerin yaz geceleri gibi kısa olduğunu söyledi.

"Ruslar üç gruptur. Bir grubu Bulgar'a yakındır. Hükümdarları Kuyaba [Kiev] denilen şehirde oturur. Bu şehir Bulgar (şehrinden) büyüktür. İkinci grup birincilerden daha uzakta yaşar. Onlara Sale-viyye [Slav] denir. Üçüncü gruba ise Ersâniyye denilir. Hükümdarları Ersa adında bir şehirde oturur.[45] İnsanlar [Müslümanlar] ticaret amacıyla Kuyaba şehrine kadar giderler. Fakat Ersa'ya herhangi bir yabancının gittiğinden bahsedilmez. Ersa halkı ülkelerine ayak basan (yabancıları) öldürürler. Ticaret için su yoluyla gelirler ve içişleri ve ticaretleri hakkında hiçbir şey söylemezler. Hiç kimsenin kendileriyle beraber gitmesine ve ülkelerine girmesine müsaade etmezler. Ersa'dan siyah samur kürkü ve kurşun getirilir. Burtasların tilki derileri bu yöreden getirilir.[46] Ruslar ölülerini yakan bir millettir. Zenginlerin cariyeleri kendi rızalarıyla efendileriyle birlikte

yakılırlar. Erkeklerin bazıları sakallarını keser, bazıları ise zülüf gibi örerler. Elbiseleri kısa kursak (tunik)dir. Hazarlar, Bulgarlar ve Peçeneklerin elbiseleri uzundur. Bu Ruslar, Hazarlara, Rum [Bi-zans]a, Büyük Bulgar'a ticarete giderler.[47] Kuzeyden Rum'a komşudurlar. Ersalılar çok kalabalıktır. O derece güçlüdürler ki, komşuları Rumlardan haraç alırlar. İç Bulgar halkı Hristiyandır."

45 Ersaniye ve Ersa şekilleri kesinlik kazanmış değildir. Minorsky, Hudud, 434.

46 K'da eklenen cümle.

47 İbni Hurdadbeh'de oldukça detay bulunmaktadır: "Saklablarda (Doğu Avrupalı beyaz ırkların genel adı) Rus tacirlerin ticari güzergahlarına gelince, onlar Rum Denizi'ne (Karadeniz) siyah tilki derisi ve Saklab ülkesinin uzak bölgelerinden kılıçlar getirirler. Rum hükümdarı onlardan öşür alır. Eğer Saklabların nehri olan Don üzerinden giderlerse, aynı türden öşür ödedikleri Hazarya başkenti Hamlic'den geçerek Curcan (Hazar) Denizi'ne ulaşır ve sahilde istedikleri yere çıkarlar."

Yaklaşık olarak 320/932'de İstahrî tarafından tutulan bu çok önemli kayıt,[48] seleflerine, özellikle 308/920 ya da daha sonra[49] eserini kaleme alan Belhî'ye, muhtemelen çok şey borçludur, fakat bunu söyleyecek kesin bilgiye sahip değiliz. Ancak kesindir ki, İstahrî'nin verdiği bilgiler halefleri tarafından yaygın bir şekilde kullanılmış ya da kendilerine bu kayıtları temel olarak almışlardır. Kısacası İbni Havkal'ın Hazarya ile ilgili notları (ki biri De Goeje, diğeri Kramers'in hazırladığı iki değişik versiyonu mevcuttur) genellikle İstahrî'ye aittir.[50]

48 Brockelmann, G.A.L. 229., 340/951 tarihini vermektedir. De Goeje ise eserin yalnızca yayınının o tarihte gerçekleştiğini belirterek 318321 yılları arasını göstermektedir.

49 Barthold, Hudud, 15.

50 977'de yazan İbni Havkal, Hazar başkentinin yıkılışına sebep olan büyük Rus seferi hakkında yeni bilgiler vermekte ise de, genellikle İstahrî'den iktibas yapmaktadır.

Yakut da İstahrî'nin kayıtlarından büyük ölçüde yararlanmıştır. Yakut, 310/922'de İdil Bulgarları'na Halife Muktedir tarafından gönderilen heyet üyelerinden İbni Fadlan'ın müşahedelerini kaleme aldığı eserine istinat ettiği için bu ilk bakışta pek belli değildir.[51] Fakat İbni Fadlan'ın kayıtları genel haliyle her okuyucunun farkedebileceği gibi bariz tenakuzlar içermektedir. Örneğin bir yerde Hazar melikine kendi dillerine Y-l-k veya Bak denildiğini[52] belirtir, başka bir yerde ise adının "kağan" olduğunu kaydeder. Kısacası Hazar meselesinin aydınlığa kavuşturulması konusunda İbni Fadlan'ın notlarının bir kaynak olarak kullanılıp kullanılmayacağı şüphelidir.

[51] Buldan II, 436.

[52] Y-l-k şekli bir hata olabilir. Zeki Velidi'nin görüşleri bana çok açık gelmiyor.

Yakut'un Hazarlar hakkındaki makalesinin ilk bölümünün İs-tahrî'nin makalesinde bulunduğunu gözleyen ilk kişi muhtemelen De Goeje'dir. De Goeje, her ne kadar eser İbni Fadlan'a atfe-dilirse de, kitabın müellifinin bizzat Yakut olduğunu belirtmektedir.[53] Bu tespit genel kabul görmüştü ve aksi için herhangi bir belge yoktu, ama 1921'de eserini kaleme alan Kmosko bunu göz ardı etmekte haklıydı.[54] Kmosko, İbni Fadlan'ın Hazarlar konusunda İstahrî'yle pek çok hususta aynı görüşü paylaşmakta olduğu kanaatindedir. De Goeje'nin İstahrî'nin eserinin edisyonunda belirttiği gibi, Yakut'un eserinin birkaç sayfasını İbni Fadlan'a da-yandırdığına kesin gözüyle bakılıyordu. Kmosko, bunun her ikisinin de aynı kaynaktan faydalandığı teziyle açıklamış; başkaları ise İbni Fadlan'ın daha önce olduğunu, dolayısıyla İstahrî'nin ondan faydalandığını belirtmişlerdi. Kmosko, İstahrî'nin "kağan" konusunda İbni Fadlan'dan daha parlak bir tasvirde bulunmadığı (yani Yakut'un makalesinin son kısmı) gerekçesiyle bu görüşe itirazda bulundu.[55] Frâhn ve Geza Kuun'un aksine, Kmosko İs tahrî'nin İbni Fadlan'dan bilgi almadığını söylemekte şüphesiz ki haklıydı ve sebep olarak da "kağan" hakkındaki bilgilerin benzerliğini gösterdi. Ancak onun İbni Fadlan ve İstahrî'nin aynı kaynağı kullandıkları tezi (ki İbni Fadlan'ın bir gezgin olarak kendinden öncekilerin eserlerinden faydalanmadığı kanaati yaygındı) Zeki Velidi'nin ortaya çıkardığı İbni Fadlan'ın Meşhed nüshası tarafından çürütüldü.[56] Burada İbni Fadlan'la İstahrî'nin ortak yönlerinin bulunmadığı görülüyor. İbni Fadlan'ın Hazarlar hakkında naklettiklerinin tamamı Yakut'un risalesinin ikinci bölümünde vardır. Dolayısıyla Yakut'un kaydı ortak kaynaktır. Gerçi İstahrî her ne kadar İbni Fadlan'dan faydalandığını belirtirse de, ilk bölüm kendisinindir, ama o "kağan" konusunda İbni Fad-lan'ın yazdığını aynen koymayı tercih etmiştir.

[53] Wüstenfeld ile karşılaştırınız, *Mujam al-Buldan,* v, 173: "De Goeje Macht mich darauf aufmerksam dass sich dieses Stück aus dem Re-isebericht des Ibn Fadhlân... auch bei Içtachri... findet, welchem or die Autorschaft vindiciren möchte, was mir noch zweifelhaft sche-int."

[54] Aynı yazarın şu makalesine bkz: "Die Quellen Istachri's in seinem Berichte über die Chasaren," Korösi Csoma-Archivum, 1 (1921), 141.

[55] "Onların siyasetlerine gelince"şeklinde başlayan paragraf.

[56] *İbn Fadlan's Reisebericht, A.K.M.,* Leipzig 1939.

Bu iki kayıt arasında farklılıklar var; ama bağımsız kaynaklar[57] oldukları için şimdilik ikisini de kullanabiliriz.

[57] Professor H. Ritter şöyle yazar (Z.D.M.G., 1942, 126 n.): “Bekannt-lich steht in Yaqut vor diesem Abschnitte noch ein weitere uber die Hazaren, den er gleichfalls Ibn Fadhlân zuschreibt, und der sich auch bei Istahri findet. Durch das Fehlen dieses Abschnittes in M ist wohl endgültig bewiesen, dass dieser Abschnitt nicht aus Ibn Fadh-lân stammt und das Yaqut ihn fâlshlich und versehentlich Ibn Fadh-lân zuschreibt.” Ritter’in uyarısı genellikle haklı. Ama Yakut’un rivayetinin birinci ve ikinci kısmı arasındaki tenakuzlar, onun bir yazarın orijinal eseri olduğu vakıasıyla örtüşmemektedir.

Kmosko, İstahrî’nin notlarının iki ayrı bölümden oluştuğu ve bunlardan birinin Hazarların Mûsevîliği kabulünü münferiden M. S. 800’lere dayandırdığı kanaatindedir. Eğer bu ispat edilebilirse, o takdirde Hazarların Mûsevîliğe geçiş tarihinin 740 yılı olduğu görüşü oldukça güçlenir ve bu olayın 863 (Marquart)[58] ve 865 (Vernadsky)[59] yılında gerçekleştiği görüşünden rahatlıkla sarf-ı nazar edilebilir. Kmosko’nun görüşü, genel haliyle İbni Fadlan’ın Hazarlarla ilgili anlattıklarının başka bir kaynağa da yandığı şeklindeki yanlış kanaatten kaynaklandığı için rahatlıkla çürütülebilir. Geriye onun İstahrî’nin rivayetinin başka bir kaynaktan iktibas içerdiği ve eserin kısmen veya külliyen Hazarların Mûsevîliğe geçiş tarihini 800’lere dayandırdığı görüşünün gözden geçirilmesi kalıyor. İstahrî’nin rivayetinin (Yakut’dan iktibas edilen kısım değil, tamamı) iki bölümden oluştuğu görüşü cazip görünüyor. İstahrî’nin ele aldığı ana konular birbirini takip etmektedir. Bunlar, Hazarlar, özellikle melik (Bak, Beg) meselesi, Atil (Volga) nehri, Semender, Serir, Burtaslar, bilhassa hakanla ilişkili Hazarlar, yine Burtaslar, Başkirler, Bulgarlar ve Ruslardır. Bu konuların tamamı Hazarlar başlığıyla ele alınmakta, önce Hazarlar anlatılmakta, arkasından komşuları, küçük gruplar ve kuzeyli topluluklar hakkında bilgi verilmektedir.[60] Burtaslardan iki defa söz edilmektedir. Söz gelimi Hazarların ithal ettikleri emtia ve Hazar diliyle ilgili başka tekrarlar ve tenakuzlar da mevcut. İs-tahrî, rivayetin sonlarına doğru kağanın sarayının beg [melik]in sarayından yüksek olduğunu kaydediyor. Halbuki daha önce melikin sarayının tek bina olduğunu yazmıştı. Bu tanımlamalar tamamıyla kesin değildir; ama genelde Kmosko’nun haklı olduğu görülüyor ve İstahrî’nin anlatımı, birden fazla kaydın sistematik bir biçimde bir araya getirilmiş hali gibi görünüyor.

[58] Streifz., 23.

[59] *Ancient Russia, (1943) 351, “Hazarlar’ın Musevîliğe Geçiş Tarihi”, Byzantion, XV, (1941), 76-86.*

60 Bu şemada muhtemelen alt gruplardan söz edilmektedir. 23, 36.

Tarihe bakıldığında, Kmosko'nun görüşü daha şüpheli görünüyor. Kmosko, İstahrî'nin bir yerde Hazarların hiç paralı askerlerinin olmadığı, fakat sadece "bir tür milisin daha doğrusu başıbozuk grubun"[61] bulunduğu bir zamana işaret ettiğini belirtiyor. Muhtemelen bu görüşünü şu cümlelere dayandırmaktadır: "Melikin 12000 kişilik bir ordusu vardır. Bunlardan biri ölünce yerine başkası tayin edilir. Bu askerlerin sabit maaşları yoktur. Yalnızca arada bir cüzi bir maaş alırlar. Savaş çıktığında veya başlarına bir şey geldiğinde melikin etrafında toplanırlar." Daha sonra aynı yazar, Hazar ordusunun yeniden düzenlenmeye başladığı 800 yılı civarına kadar, İbni Rusta ve Mesûdî'den beri Hazarya'da düzenli Müslüman ordusunun varlığını tartışıyor. Dindaşlarına karşı savaşmaya gönderilmeyi istemeyen Müslümanlardan oluşan ordunun varlığı, bu ordunun 145/762 ve 183/799 Hazar istilalarından sonra halifeliğin öncekinden daha güçlü olmamasına rağmen, neden tekrar Araplara saldırmadığını net bir şekilde Kmos-ko için açıklıyor. Bunların hepsi çok güzel; fakat Hazar ordusunun 800 yılı civarında yeniden düzenlendiği hakkında gerçek bir kanıt yoktur. Mesûdî, bu ülkeler arasında yalnızca Hazar melikinin paralı bir ordusunun bulunduğunu kaydederek, İslamın zuhurundan sonra ve oldukça uzun bir süre önce Müslüman Ha-rezm'den gelen ve Arsiya denilen insanların kraliyet ordusunu oluşturduğunu belirtmektedir.[62] Bunların geliş tarihini tahmin etmek hayli zor. İbni Rusta, Hazar ordusundaki Müslümanlar hakkında açık hiçbir şey söylemiyor. IX. Yüzyılın ilk yarısına ilişkin herhangi bir şüphe olmamasına rağmen, hiçbir durumda kayıtlarından 800 yılı civarında Hazar ordusunun tahmini bir yeniden oluşumu anılmaz. Dahası, İstahrî'nin sözleri bir ordunun varlığını kesin bir biçimde gösteriyor.[63] İstahrî'nin Hazar kayıtlarından oluşturduğu izlenim alıntı olsun ya da olmasın, genel olarak kendi zamanından çok fazla öncesi sayılmayacak bir döneme işaret ettiğini söyleyebiliriz. Kmosko'nun belirttiği tarih, bilmediğimiz bir sebepten dolayı Hazarların 800'den sonra Müslümanlara saldırılarını kesmesinden itibaren büyük bir fasılaya işaret et-mektedir. Bakış, mantıken doğru olabilir; fakat Mûsevîliğe geçiş öncesi tarih için bir mesnet olarak kullanılması zor.

61 "Insurgenten", Kumosko, age.

62 VII. Bölüm, bu kelimenin yazılış şekli kesinlik kazanmış değildir..

63 Marquart tarafından bu şekilde alınmıştır. Streifz., 4.

Eğer İstahrî'nin Hazar kayıtlarının verdiği izlenim konusunda bir şey söylemek gerekirse, anlattığı şeylerin aynı konuyla ilgili olarak İbni Rusta'nın anlattıklarının tam tersi olduğunu belirtebiliriz. Yine de aralarında otuz yıldan fazla bir süre olmamalı; çünkü İbni Rusta şu an Hazarlar hakkında verdiğimiz kaydını 290/903 civarında derlediği ansiklopedisine almış, İstahrî ise eserini 320/932 yılında yazmıştır. İbni Rusta'nın verdiği bilgi oldukça kısadır:[64]

64 De Goeje, 139-140.

"Peçenekler ve Hazarlar arasında çöller ve ağaçlı ülkelerden geçerek 10 günlük bir seyahat yaptım. Peçenekler ve Hazarlar arasında ne bir düzenli yol ne de sık patikalar var. Tek güzergahları Hazar'a ulaşana kadar bu ağaçlı karışık ülkelerden geçer. Hazar bir kenardan büyük bir dağa (Kafkas) bağlı, aynı şekilde sınırda Tulas[65] ve Avgaz (Abhaz)'a uzanan geniş bir bölgedir. Bu dağ Tiflis yöresine kadar uzanır.

65 Minorsky, Hudud, 456.

"İşa denen bir melikleri var. En üst otorite Hazar kağanıdır. Hazarlar ona değil, yalnızca adına itaat ederler. Emretme yetkisi İşa'ya aittir. Hükümranlık ve askeri yönden öyle bir yetkiye sahiptir ki, kendisinin üstünde hiç kimseye hesap vermez. En üst yöneticileri bir Mûsevîdir ve keza İşa ve generaller ve yönetenler onun görüşünden dışarı çıkmazlar. Diğerlerinin Türklerin dinine benzer bir dini vardır.

"Başkentleri Sarığşın'dır ve onun içinde[66] (?) H-b ?-l'-(gh) veya H (kh)-??-l-gh [? Hanbalığ?] denen başka bir şehir vardır. Ahali kış boyunca bu iki şehirde kalır. Bahar geldiğinde halk yaylalara çıkar ve kış yaklaşana kadar oralarda kalırlar. Bu iki şehirde, camileri, imamları, müezzinleri ve okulları olan Müslümanlar yaşar.

66 Ya da "üstünde veya yakınında"

"Melikleri İşa, hayat şartlarına ve maddi imkanlarına göre zengin ve hali vakti yerinde olanlara atlı asker besleme vergisi koyar. Her yıl Peçeneklere baskın yaparlar, saldırırlar. İşa, seferin sorumluluğunu bizzat üstlenir ve adamlarıyla keşif gezisine çıkar. Görünümleri güzeldir. Herhangi bir yere giderken san-caklarıyla, techizatlarıyla birlikte giderler ve zırhlı elbiselerini giyerler. İşa, bir kısmı paralı, bir kısmı tımar askeri olan on bin savaşçısıyla birlikte gider. İşa bir yere giderken huzurunda davul şeklinde bir disk hazırlanır. Onu İşa'nın önünde giden bir süvari taşır. İşa, diskin ışığını takip

eden ordusunun başında gider. Ganimet aldıklarında tamamı İşa'nın otağının önüne yığılır. İşa istediğini seçerek kendisine alır. Ganimetin kalanını askerler arasında dağıtılmak üzere bırakır."

Burada bazı şaşılacak yeni noktalar var. İstahrî'nin bek veya bâk'ına benzemeyen ikincil krala İşa dendiği söyleniyor. İbni Rus-ta'ya göre Hazarya'nın başkenti ne Arap tarihçilerinin el-Beyda'sı, ne de coğrafyacıların (örneğin İbni Havkal) Hazaran veya Atil'i değil, Sarığşın'dır ki, burada başka bir kasabayla birlikte, muhtemelen Hanbalığ, Hambalığ (Hamlic) ile birlikte zikredilmektedir.[67] Eserini M.S 1050'de Farsça yazan Gardizi'de de İbni Rusta'nın kaydına benzer bir not mevcut. Gardizi, Hazarların ikinci melikine Abşad demektedir. Gardizi'de geçen kasaba isimleri, yine başka bir XI. Yüzyıl müellifi Şeref ez-Zaman el-Mervezi'deki gibi, İbni Rus-ta'nın zikrettiği isimlere oldukça benzemektedir.[68]

67 Barthold, 95.

68 Minorsky, Royal Asiatic Society, (Forlong Fund, XXII) 1942.

İlk bakışta, aslında İşa ya da Abşad ve diğer rivayetlerdeki Bek arasında bir fark yok. İkinci şekil, görüldüğü gibi, sadece Hakan B-h diye kaydeden İbni Fadlan ve "peh" şekline rastladığımız Yunan kaynakları tarafından değil, daha sonraları Türklerin kullandığı Beg veya Bey unvanıyla da doğrulanmaktadır. Halbuki İşa ve Abşad meselesi gerçek bir güçlük arzediyor. Bu kelimelerin orijinali zahiri formlarına göre değişik şekillerde okunmuş olmakla birlikte, ikinci hecenin Şad unvanı olması gerektiği yaygın bir ortak kanaattir.[69] Zeki Velidi bunun Âbâ-şad olması gerektiğini var-saymıştır ki, Âba ve Ebe, İbni Fadlan'daki B-h ve muhtemelen İs-tahrî'nin Bek'i ile aynıdır.[70]

69 Şad, Ziebel'in oğlu ve yukarıda geçen Kat-Hazar.

70 İbn Faldan, 257, diğerleri el-Şad (Marquart, Streifz, 24), Ay-şad (Mi-norsky) ve Alp-şad (Zajaczkowski). Munkacsi zaten Ab-şad'ı önermişti.

Sarığşın ve Hanbalığ'a gelince, daha sonraki Hazaran-Atil gibi çift isimli bir kasaba olmalı. Bunu, muhtemelen bir nehrin iki karşı sahilinde bulunan yerleşim birimlerinin adlarını birbirinden ayırdetmek için verilen bir isim olan Budapeşte ile kıyaslayabiliriz. Burada uygulanan çeviriyazım iğretidir. Sarığşın, daha önce kesinlikle Hazar başkentine verilen ve Arapçada el-Beyda (Beyaz Başkent) denilen "Sarı Kasaba" olmalı.[71] Zajaczkowski'ye

göre Hanbalığ (Heb Balign) “Tüm Kasaba” anlamına gelir.[72] “Tüm Kasaba” sözünün İbni Hurdadbeh’e göre Hazar başkenti[73] ya da daha açıkçası kasabanın doğusundaki ticaret merkezi Ham-lic (ya da Hamlik)’le aynı olması muhtemeldir.[74] Sarığşın’ın Sak-sın’la ilişkisi konusuna ise daha sonra değineceğiz.

71 Zajaczkowski, (O, Pritsak, Der Islam, B. 29 99) ve benzer biçimde Marquart, Streifz ve Minorsky, Hudud, 453. Pritsak,(ib 102) “batı şehri”ni önermektedir.

72 Pritsak, aynı yerde, 99.

73 Krş. n. 44.

74 Marquart, 203, Minorsky, Hudud, 454.

Gardizi’nin Hazar kayıtları, İbni Rusta’nın kayıtlarında olmayan bazı şeyler içermektedir. Bunlardan biri, Hazarların askeri sistemleri hakkında başka bir yerde bulunmayan ilginç bilgiler vermektedir. Abşad (Abarşad) ya da Bey diye kastedilen general (salar), seferde, kampı çevrelemek için belli bir büyüklükte ve kalınlıktaki uçları sivrileştirilmiş kazıkları askerlerin her birinin taşımaları emrini verir. Gardizi, iki köydeki Müslümanlardan küçük bir grubun vergiye bağlandığını da söylüyor ve kayıtta İbni Rusta’nın sessiz kalmasına karşın sürekli Burtaslara baskın yapıldığını ima ediyor. Hazarya’da bağ-bahçenin çok olduğunu, gıda maddelerinin mebzul miktarda bulunduğunu, ülkede çok bal üretildiğini ve balmumunun buradan getirildiğini belirtiyor.

İbni Rusta’ya dönersek, kitabında sözü edilen diğer kuzey halklarının ve Hazarlarla ilgili anlatılanların gerçek yazarı olmadığı konusunda genel bir görüş birliği vardır. Bu tasvirin büyük ölçüde şu an coğrafi çalışmaları kayıp olan Ceyhânî’nin anlattıklarına dayandığı âşikâr.[75] İbni Rusta’nın kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla Ceyhânî’nin eserinde kendi döneminden daha önceki bir tarihin yanlış izleri bulunmaktadır. İbni Fadlan 309/921’de İdil boylarındaki Bulgarları ziyarete giderken Ceyhânî ile karşılaştı. Fakat Ceyhânî’nin kitabının içeriklerinin bazıları için açık farklı bir tarih sırası gösterilir. Britanya’nın 7 kral tarafından yönetildiği - 827’de yedi krallığın çözülmesiyle son bulan bir durum,- gibi ayrı detaylar İbni Rusta’nın kayıtlarında bulunur ve bu detaylar IX. Yüzyılın ilk yarısına işaret eder,[76] fakat tüm halkların, örneğin Peçenekler, başından geçen olaylar daha sonra değil de şimdi olmuş gibi anlatılır.[77] Ceyhânî’nin kuzey halklarıyla ilgili verdiği bilgilerin ana kaynağının 231/846’da berhayat olan, Yunanlılar ve

Hazarları da içeren komşuları hakkında bilgiler veren Müslim İbni Ebi Müslim el-Cermî olduğu Barthold'a[78] istinaden kabul edilebilir.[79] İbni Hurdadbeh, el-Cermî'nin eserinden haberdardı.[80] Dolayısıyla Ceyhânî, doğrudan veya İbni Hurdad-beh vasıtasıyla bu eserden faydalanmış olabilir.[81]

75 Bakınız: Marquart, Streifz., 24-27; Barthold, E.I., Bulgar; Minorsky, Hudud, xvii, ve "Sahte Ceyhânî" B.S.O.A.S., 1949, xiii, 89-96.

76 Marquart, Streifz., 29

77 Marquart, age., 160.

78 Marquart, Streifz., 28.

79 De Goeje, 105.

80 Mas'udi, *Tanbih*, 191.

81 Minorsky, Hudud, xvi.

Her ne kadar bizim belirttiğimizden biraz farklı ise de, daha sonraki bir tarihe ait olması itibariyle, İbni Rusta'nın Hazarlar hakkında verdiği bilgilerin el-Cermî'nin dönemi gibi daha erken bir dönemin izlerini taşıdığı muhakkak. İbni Havkal'da rastladığımız Sarığşın ve Hanbalığ şehir adlarının X. Yüzyılda kullanımdan kalkmış olması pek mümkün gözükmüyor. İbni Fadlan, kendi zamanında (310/922) Hazarların ikinci kralına Kağan B-h dendiğini bildiriyor. İbni Rusta ise bu ikinci kralı İşa [Aba-şad, Ebe-şad] olarak kaydediyor. Yunan kaynaklarında Sarkel'in kuruluşuyla ilgili bilgiden anladığımız kadarıyla şehir bilahere değişik bir adla anıldığına göre, bu bilgi 833'den daha önceki bir döneme ait olmalıdır.[82] Ancak İbni Rusta'nın kaydının ne kadar öncesine ait olduğunu kestiremiyoruz. Onun sözünü ettiği iki kasaba daha sonraki Hazaran-Atil'le ilgili olduğuna göre, bu dönem kesinlikle Hazarya'nın başkentinin İtil'e nakledilişinden daha öncesi olamaz. Yine de bu önemli olayın Selman ibni Rabia zamanında gerçekleştiği söylendiğine göre,[83] İbni Rusta'nın kaydının, Hazarların Mûsevîliğe geçiş tarihi olarak gösterilen 740 yılı gibi erken bir zamana ait olması mantîken mümkün.

82 Bakınız VII. Bölüm

83 III. Bölüm, 43.

Marquart, İbni Rusta'nın kaydının bu kadar erken döneme ait olmasına itiraz etmektedir. Örneğin İbni Rusta'da Hazarya'nın iki şehrinde Müslümanların kalabalık oldukları, bunların camileri, imamları,

müezzinleri ve medreseleri bulunduğu belirtiliyor.[84] Bu bilgi bir ara değerlendirme olarak kabul edilemez. İslamın IX. Yüzyılın birinci yarımında Hazarya'da zaten yerleşmiş olduğunu söylemenin uzak bir anakronizm olmadığı diğer kaynakların şehadetiyle de teyit edilmektedir. İbni Hurdadbeh (232/846'da) Hazarların kıblesinin Kâbe olduğunu kaydetmektedir.[85] Onun burada daha önce sözü edilen Arsiyaları kastettiği kesin görünüyor. Arsiyalar kesinlikle kalabalık bir halktı ve en azından daha sonra İslamı kabul etmişlerdi. Dolayısıyla İbni Rusta'nın işaret ettiği dini yapıya 833'den önce sahip olmuş olmaları tabiidir.

84 Sreifz, 27.

85 De Goeje, 5.

Hazar meliklerinin Mûsevî oldukları vakıasının Ceyhânî veya bir başkası tarafından daha eski bir rivayete ilave edildiği tartışılabilir. Fakat bu durumda diğer "yeni" gelişmelerin de mutlaka yansıtılması gerekirdi. Böyle bir bilgiye rastlayamadığımız için İbni Rusta'nın Hazarlarla ilgili kaydının tek kaynak olarak telakki edilmesi gerekir. Hazarların veya en azından meliklerinin ve yakın çevrelerinin bu eserin yazıldığı tarihte, eğer tespitimiz doğruysa, IX. Yüzyılın birinci yarısından daha önce, Mûsevî oldukları hükmüne direnmek zordur.[86]

86 İbni el-Fakih'e göre "Hazarların hepsi Mûsevîdir ve onlar sonradan Mûsevî olmuşlardır." Ceyhânî vasıtasıyla el-Cirmî'ye kadar (bkz. Fihrists 154, Minorsky, Hudud XVII) dayanmaktadır.

Burada kişisel bir müşahede olmadığı kaydedilerek İbni Fad-lan'ın Hazarlarla ilgili anlattıklarının verilmesi de gerekir. İbni Fadlan anlattığı şeyleri İdil Bulgarlarından ve muhtemelen kısmen Bağdat'dan Buhara gibi uzak bir diyara kadar gezen Hazar ibni Baştva'dan dinlemiştir. Hazar meliki ile onun sözde gümeş-tesi Bulgar hakimi Yaltavar (Elteber)[87] arasındaki gayr-ı dostâne ilişkiler göz önünde bulundulursa, İbni Fadlan'a bilgi verenlerin pek de Hazarlar lehinde şeyler anlatmadıklarını ve hatta olayları çarpıttıklarını rahatlıkla söyleyebiliriz. İbni Fadlan'ın anlattıklarının bir bölümünden daha fazlasında sübjektif tasvir dikkat çekmektedir ki, o da yirmi beş hanım ve altmış odalığı olan hakanın ailevi durumuyla ilgilidir. Süleyman [peygamberle] kıyas edildiğinde gerçek rakamlar bir abartı olduğu izlenimi veriyor. Mama-afih bir süre daha sonra hakanın hareminden Mesûdî tarafından da söz edilmektedir.[88]

87 Zeki Velidi, İbn Fadlan, 105.

88 Aşağıya bkz..

“Her biri hakanın düşmanı olan bir melikin kızıydı” şeklinde zikredilen yirmi beş hanım ifadesini, Eldad ha-Dani’nin (takr. IX. Yüzyıl sonu) nüshalarından birinde hakanın yirmi beş gümeştesi bulunduğu kaydıyla ilişkilendirmek zorundayız.[89] Konu İbni Fadlan’ın Bulgar kralının kızını “Hazar melikinin” elinden kurtarmak için nasıl bir gayret sarfettiği hususundaki rivayetinde doğrudan bir örnek bulmaktadır ve bunun yazarın bizatihi müşahedesi olduğunda şüphe yoktur.[90] O halde mesele fantastik bir tespit olarak verilen kadın sayısı değildir. Bu kadınlardan her birinin birer şatosunun oluşu da, işaret edildiği gibi, Hazar başken-tiyle bağlantılı olamaz. Diğer kayıtlarda gördüğümüz üzere, İdil’-den[91] biraz uzakta ya da alternatif olarak nehir üzerindeki başka bir adada,[92] belki farklı bir dönemde, hem hakanın hem de beg’in kendi mahalleleri veya en azından iki ayrı kraliyet binası vardı. Arapça kaynaklarda böyle. İbranice “Yosef’in Cevabı”nda melikenin nedimeleri ve hadımlarla birlikte kampın dışında bir yerde yaşadığı belirtiliyor ki, oldukça muhtemeldir. Esasen Hazar hakanının da Bulgar Almiş gibi bir mehd-i âlisi[93] (hatun) vardı”, fakat bu durum yanlış bilgilendirilen İbni Fadlan’da belirtilmemektedir.[94] Elbette her bir hanımın ayrı bir şatosu yoktu ve [saray bahçesinde] birer köşkleri veya haremde birer bölümleri vardı. Bu, her birinin hizmetinde birer hadımın bulunduğu kaydından da anlaşılmaktadır ve bu hadımın melikin herhangi bir emrini “göz açıp kapayıncaya kadar” hızlı bir şekilde yerine getirdiği ifadesi bir abartma ise de, tüm saray ehlinin dar bir alanda yaşadığını varsaymamızı gerektirmektedir. Metin, bir bütün halinde, Yahudi meliki gıpta ettirecek kadar karısına düşkün ve - İbni Fadlan’da bir kenara atılmış yahut varlığı yokluğu farkedilmeyen bir kişi olarak tasvir edilse de,- hakanı ise başarısız generalleri cezalandıracak kadar her sahada yetkili bir kişi şeklinde takdim etme gayreti içinde olduğu görülüyor ki, muhtemelen hakanı bir ha-kim-i mutlak ve zalim bir zorba gibi gösterme arzusundan kaynaklanmıştır. Bulgar hükümdarının Yahudi metbûsuna karşı duyduğu korku ve hoşnutsuzluktan[95] bahsederken Hazarlarla ilgili bazı ârızî bilgiler bir yana bırakılırsa, İbni Fadlan’ın Hazarlar hakkında anlattıkları özetle şu şekildedir:

89 Eldad ha-Dani’nin anlatımı için bakınız VI. bölüm.

90 İbn Fadlan, 78.

91 İştahri- İbni Hawkal.
92 Mesûdî, İbn Said in abu el Fida, Reinaud ve De Slane edisyonu, 203 n.
93 Mehd-i âli, tarafımızdan İngilizce metinde geçen "a principal wife" kelimesinin karşılığı olarak verilmiştir ki, Türk geleneğinde hükümdarın ilk hanımına bu isim verilirdi. Mehd-i âli hatun, veliaht anası olsun veya olmasın, diğer hanımlardan daha üstündü ve hükümdarın diğer hanımları onun sözünden çıkamazlardı. Kelime anlamı olarak "yüksek yatak" demektir. (Ed.)
94 Hazarların Hatunu için bakınız VII. Bölüm.
95 §§ 48, 78.

"Hazarların hükümdarına Hakan denir. Gezinti için ancak dört ayda bir dışarı çıkar. Buna Büyük Hakan, vekiline ise Hakan Beh derler. Orduyu kumanda ve sevkeden, memleketin işlerini yürüten, halk arasına çıkan ve harbe giden Hakan Beh'dir. Çevredeki hükümdarlar bağlılıklarını ona arzederler. Her gün mütevazi, sakin ve mahcup, yalın ayak bir vaziyette, elinde bir sopa ile Büyük Hakan'ın huzuruna çıkar. İçeri girip selam verince önünde bu sopayı yakar. Bunu yaktıktan sonra hakanın sağına tahtın üzerine oturur. Hakan Beh'e de K-nd-r [Kündür] Hakan[96] denen biri vekalet eder. K-nd-r Hakan'a da Cavşigir denen bir adam vekalet eder.[97]

96 Zeki Velidi *(Ibn-Fadlan,* 260) burada K-nd-r'yi ism-i tasgiri Künde-cik (aşağıya bkz.) olan K-nde şeklinde okuyarak bunu Macar unvanı Kündü, Künda ile ilişkilendirmektedir. Zajaczkowski *(Studies,* 33) ise köndür "reis, hakim" şeklini önermektedir.
97 II. Bölüm, n.33.

"Büyük Hakan'ın âdeti, halk için meclis tertip etmemek, onlarla konuşmamaktır. Bahsettiğimiz kimselerden başkası onun huzuruna giremez. Anlaşmalar ve tayinler yapmak, cezalar vermek, memleketin idaresiyle meşgul olmak Hakan Beh'in vazifesidir.

"Adet olduğu üzere Büyük Hakan ölünce onun için yirmi odalı büyük bir saray yapılır. Odalardan her birinde onun için bir mezar kazılır. Daha sonra taşlar sürme tozu haline gelinceye kadar kırılır. Kabrinin içi bununla döşenir. Bunun üzerine de sönmemiş kireç atılır. Evin altından akan büyük bir nehir vardır.[98] Nehri bu kabrin üzerinden geçecek şekilde düzenler ler.[99] Böylece "Şeytan, insan, kurt ve haşerat ona dokunanlasın" derler.

98 Yakut'un matbû metni burada anlaşılmaz durumdadır: *(wa-taht aidat w'al-nahr nahr kabir yajri).* Frahn, *w'al-nahr* yerine *w'al-qabr* şeklini önermektedir *(Khazars,* 608). Zeki Velidi'nin metninde *al-dar*'dan sonra *nahr*'in ilave edilmesi anlamı düzeltmektedir.
99 Basılı metindeki *wa-yaj'alûn al qabr fawq dhalika al-nahr* (mezarı o nehrin üzerine kondururlar) Zeki Velidi'nin metninde düzeltilmiştir.

Büyük Hakan gömüldükten sonra, kabrin hangi odada olduğu bilinmesin diye cenazesini gömen kimselerin boynunu vururlar. Onun mezarına Cennet derler. Mezarına gömülünce “Cennet’e girdi” derler. Ayrıca bütün odalar zerdûz ipekle döşenir.

Hazar Hakan’ının âdetlerinden biri de sarayında daime yirmi beş tane kadın bulundurmaktır. Bunların her biri, komşu ülke hükümdarlarından birinin kızıdır. Kimini rıza ile, kimini zorla almıştır. Ayrıca odalık olarak gayet güzel altmış cariyesi vardır. Hür ve cariye olan bu kadınlardan her birinin ayrı bir köşkü, tik ağacıyla kaplı kubbeli bir çadırı vardır. Her kubbeli çadırın etrafında başka bir âdi çadır vardır. Bunlardan başka, her cariyenin muhafızlığını yapan bir hadım bulunur. Hakan bu cariyelerden biri ile cinsi münasebette bulunmak isterse, onun muhafızlığını yapan hadıma haber gönderir. Göz açıp kapayıncaya kadar hadım cariyeyi Hakan’ın döşeğine getirir. Kubbeli çadırının kapısı önünde bekler. Hakan işini bitirince cariyenin elinden tutup alelacele kubbeli çadırına götürür.

Büyük Hakan atına binip maiyyeti ile bir yere hareket ederse, diğer askerler de hayvanlarına binip onunla birlikte hareket ederler. Yürüyüş esnasında onunla birlikleri arasında bir millik mesafe bulunur. Tebaasından onu gören herkes hemen önünde secdeye kapanır. O geçinceye kadar başını kaldıramaz.[100]

100 Bkz. Ibn-Fadlan, § 60. (Bulgar Yaltavar’ı yalnız dolaşır. Tebaası kalpaklarını çıkararak koltuklarının altına koyup ayakta dururlar). İs-tahrî’nin Hazarya’da halkın secde ettiği şeklindeki kaydına (ki üç defa zikredilmektedir) nazaran, azât Bulgarlarla mazlum Hazarlar arasındaki bu tezat biraz sübjektiftir.

Hakanların hükümdarlık süresi en fazla kırk yıldır. Hükümdarlığı bu müddeti bir gün dahi aşarsa tebaası ve maiyyeti onu öldürürler. “Bu bunadı ve beyni sulandı” derler.

Hakan bir yere asker gönderirse, bu askerler herhangi bir şekilde ve hiçbir sebeple muharebeden kaçmazlar. Mağlup olurlarsa, dönenlerin hepsi öldürülür.[101] Kumandanları ve vekili (Hakan Beh) mağlup olup geri dönerse, onları, kadınlarını ve çocuklarını huzuruna getirtir. Onların gözleri önünde kadınlarını ve çocuklarını başkalarına hediye eder. Keza hayvanlarını, silahlarını ve evlerini de başkalarına verir. Bazen onları iki parçaya ayırtarak cesetlerini çarmıha gerdirir. Bazen de boyunlarından ağaca astırır. Nadiren affederek seyis olarak kullanır. [102]

[101] Ayrıca bkz. Mesûdî, VII. Blm. Saxo Grammaticus, Slavlarda yaşlı [prenslerin] resmi statüsü ve taht tevarüs sırası hükümdarların cellatları tarafından tayin edilirdi" demektedir. (Elton çevirisi, London 1894, 334).
[102] İstahrî ve İbn Fadlan bazı hallerde hakanın yetkisinden söz etmekte; Mesûdî ise bu konuda bir kayıt düşmemektedir.

Hazar Hakanının Etil nehrinin iki tarafında kurulu büyük bir şehri vardır. Nehrin bir tarafında Müslümanlar, diğer tarafında hakan ve taraftarları oturur. Müslümanların başında Hakan'ın memurlarından Kh-z adını taşıyan bir Müslüman vardır.[103] Hazar-ya'da oturan ve ticaret için buraya gelip giden Müslümanların hukuki işleri bu Müslüman memura havale edilmiştir. Ondan başkası Müslümanların işlerine bakamaz ve aralarındaki anlaşmazlıklarda hüküm veremez.[104]

[103] Muhtemelen ipek (khazz). İbni Fadlan'dan 20 yıl sonra yazan Me-sûdî, Hazar başkentinde Ahmed ibni Kuya isminde bir Müslüman vezirden söz eder. Muhtemelen bu memurlar müellifin bilgi aldığı kişilere malumat veriyorlardı.
[104] İstahrî bazı Müslüman hakimlerden söz ederken, Mesûdî kesin olarak iki rakamını vermektedir. Yukarıdaki notta sözü edilen vezir buradaki hakimden kesinlikle farklıdır.

Bu şehirde Müslümanların namaz kıldıkları ve Cuma günleri toplandıkları bir camileri vardır. Bu caminin yüksek bir minaresi, birkaç müezzini bulunur. Hazar Hakanı Hicri 310/922-23 yılında Müslümanların Dar el-Babunac'da[105] bir havrayı yıktıklarını duyunca bu caminin müezzinlerinin öldürülmesini emretti. "İslam ülkelerindeki bütün havraların yıktırılmasından korkma-sam camiyi de yıktırırdım" dedi.

[105] Ne olduğu tespit edilemedi. Zeki Velidi'nin dediği gibi Marquart'ın bunu "Camomile House" ile açıklaması konuyu halletmiş değil. Ancak onun söz konusu ismi Endülüs'le (Dar Adhalbunaj=Adalp-hunsların sarayı, Alfonso) ve Ömer ibni Hafsun'un buradaki faali yetleriyle ilişkilendirme gayreti de ikna edici değildir. Zeki Velidi burada "kenise" kelimesini "kilise" olarak çevirmektedir ki, muhteva içinde doğru değildir. Hazar hakanı, muhtemelen kendi hakimiyet alanı dışındaki bir yerde Müslümanların bir sinagogu yıkmalarından dolayı öfkelidir. Brutzkus'un *Encyclopedia Judaicdda* Kha-razen maddesinde bu yerin Kafkasya'da Cungar Kapısı (Bab el-j-nj-r) olduğu varsayımı da çeşitli itirazlara açıktır.

Hazarlar ve melikleri Yahudidir.[106] Sakalibe [İdil Bulgarları] ve bütün komşuları onun tebaasıdırlar. O, onlara köle muamelesi yapar ve onlar da ona itaatle hizmet ederler. Ona bağlılıklarını bildirirler, ona itaat ederler. Bazıları Ye'cüc Mecüclerin Hazarlar olduğunu söylerler."[107]

[106] Bariz bir abartı. Zeki Velidi, Yakut'un kulluhum (hepsi) ifadesini kaldırmaktadır.

107 Zeki Velidi, son üç cümleyi Yakut'un ilavesi olarak görmektedir.

Vakıa İbni Rusta'nın kaydında da camiler, imamlar, müezzinler ve Müslüman medreselerinden bahsedilirken, Cuma mescitlerinden yalnızca İbni Fadlan'da söz edilmektedir. Bu, İbni Fad-lan'ın ifadesinin doğru olmadığı ya da onun zamanında İslamiye-tin Hazarya'da geri planda kaldığı anlamına gelmez. İbni Fadlan, ya haklarında bir şey duymadığı için ya da başka bir sebepten dolayı, yalnızca Cuma mescidiyle ilgilenmiş ve diğerlerini gözardı etmiştir. Yirmi yıl sonra Mesûdî Hazar camilerinden bahsettiğine göre,[108] İbni Fadlan'ın İdil boylarında bulunduğu sırada bu camilerden yalnızca bir tanesinin kaldığı düşünülemez.

108 Bkz. Blm. VII.

İbni Fadlan'ın rivayetinin ilginç yanı, diğer Arapça kaynakların Hazarlardan bahsederken önemle vurguladıkları bir konuyu görmezlikten gelerek, din değiştirme hususuna hiç değinmeme-sidir. İstahrî'de belirtildiği gibi, meliklerin ve yakın çevrelerinin Mûsevîliğinin putperest geçmişlerinden türeyen kurumlarla yan yana olduğunu açık bir şekilde görüyoruz. Ne ikili krallık Mûse-vîliğin kabulüyle ilgilidir, ne de hakan kati surette bir Yahudi hahamıdır.[109] Hakanın cenaze töreni Alaric (M.S. 410) ve Atilla (M.S.453)'nın[110] cenaze törenlerini anımsatmakta ve doğrudan eski Türklerle ilişkilendirmektedir.[111]

109 Hakan isminin İbranice hakham (akıllı) ile açıklama konusunda bazı teşebbüsler olmuşsa da, Kasem Beg onu İbranice kohen "ha-ham"la ilişkilendirme görüşünde. Ancak bütün bunların desteksiz kaldığını söylemeye gerek yoktur. Bakınız, VI. Bölüm, n. 46.

110 Zeki Validi, *İbn Fadlan*, 266.

111 J.L. Rasmussen'in Hazarların VI. Yüzyılda Danimarka Kralı Frode ile savaştıkları şeklindeki tespiti (J. A. ı, v [1824], 305), tahkiki imkansız değilse de, zayıf bir ihtimaldir. Ne Jordanes ne de Saxo Grammaticus böyle bir olaydan bahsederler. Sadece Hunlarla birlikte sefere giden Akatzirlerin Hazarlar olabileceği gibi oldukça zayıf bir ihtimale dayanarak Hazarların Frode'la veya bu adı taşıdığı düşünülen bir kralla ilişkilendirilmesi mümkündür.

Hakanın Mûsevîliğinin halkın bağlı olduğu eski gelenekleri kökten yok etmeye izin vermediği açık. Durum yalnızca İbni Fadlan'ın anlattığı gibi değil, aksine Hazarların 780'de Tiflisli Abo ve keza 860'da Konstantine (Cyril) tarafından kazanılmış pagan bir halk olduğu; Babil (Irak)deki Yahudi akademilerinin Hazarlardan ve yaptıkları işlerden haberdar olmamaları, İbranice "Hazar Yazışmaları"na göre Hazarların Yahudiliğe yaklaşım aşamaları gibi başka türlü nazar-ı itibare alınması zor birkaç vakıa

ile kesinlikle ilişkilidir. Fakat her ne kadar Rabbinizm olarak tanımlanamazsa da, Hazarların detaylı şekilde belirtilen Mûsevîliği, tüm belgelerin ışığı altında en ufak bir şüphe bırakmamaktadır. Sadece kendisine özgü bilgi veren ve verdiği bilgiye başka kaynakta rastlanmayan Yahuda ha-Levi'nin belirttiği gibi, 740'da yapılan dini bir münazaradan sonra zahiri bir din değiştirme konusunda ısrar etmenin hoş bir yanı yok, ama Yahudi etkisinin VIII. Yüzyıl ortalarından önce Hazarya'da azalmaya başlaması da ancak 860'dan sonra daha muhtemeldir. Hazarların elit tabakasının Yahudi oluşunun erken bir tarihte gerçekleştiği kesin görünmekle birlikte, kanıtların gösterdiği üzere, durumun bu şekilde devam etmesi şüpheliydi.

VI.
İBRANİ KAYNAKLARINA GÖRE HAZARLARIN MUSEVİLİĞE GEÇİŞİ

Arapça kaynaklar, din değiştirme konusunda Mesûdî'nin önermiş olduğu Halife Harun Reşid döneminin (M.S. 800 civarı) dışında daha belirgin bir tarihe işaret etmemektedir. Yehuda ha-Levi'nin 1140'da orijinal olarak Arapça yazılmış olan Hazar başlıklı bir çalışmasında ve daha sonra İbni Tibbon tarafından Cos-*ri/Kuzari* başlığı altında İbraniceye çevrilen eserde 740 tarihi verilmektedir. Ha-Levi'nin çok bilinen eseri, Ortaçağ Mûsevîliğinin bir savunmasıdır ve eser, yazarın kendi döneminden 400 yıl önce Hazarya'da geçen bir diyalog şeklinde sunulmuştur. Bu diyalogda konuşanlar, Hazar meliki ve diğerleridir. Ha-Levi, temel ilgi alanı tarihi değil, teolojik olan mekânı genişletmekle ilgilenmekte, fakat melikin Mûsevîliğe bu tarihte geçişini kabul edilmiş bir gerçek olarak görmektedir. Kuzari kitabı, yalnızca Yahudilik bağlamına indirgenmeyerek, büyük bir saygı görmüştür. Bu kitap, XVII. Yüzyılda genç Buxtorf ve diyalogları Platonik konuşmalarla karşılaştıran Alman romancı Herder tarafından incelenmiştir. Bu kitap üzerindeki çalışmalar, henüz yakın dönemlerde de devam ettirilmiştir.

Ha-Levi, Hazarya ve Hazarlar hakkında kısa bir olay naklederek şöyle der: "Bizden farklı düşünen filozoflara ve diğer dinlerin mensuplarına (Hristiyanlar hariç), çoğunluğun kabul ettiği Mû-sevîlikten sapan aramızdaki râfızîlere ne cevaplar sunmam gerektiği sorulduğunda, aklıma bir âlimin, dört yüz yıl önce Mûsevîliği kabul etmiş kişiyi kastediyorum, Hazar melikiyle olan sohbetinde ileri sürdüğü deliller ve muhakemeler gelir.

Tarihî kayıt ve bilgilere göre bu kişi bir rüya görür. Bir meleğin kendisiyle konuştuğu ve Tanrı nezdinde amellerin değil, niyetlerin muteber olduğunu söylediği bu rüya birkaç kez tekrarlanır. Ama o, Hazar dinine henüz çok bağlıydı ve tapınak hizmetlerinde görev almakta, en içten dileklerle adaklar sunmaktaydı. Bu rüya, onu gerçek iman ve dini aramaya yöneltti ve sonuçta kendisi ve kendisiyle birlikte pek çok Hazar Mûsevîliği kabul etti. Yahudi âlimin delilleri ve muhakemeleri arasında bazıları kalbinin derinliklerinden gelen, bazıları da idrakine uygun düşen şeylerdi. Ben bu şeylerin olduğu gibi bırakılmasının doğru olacağını düşünüyorum. Arif olan anlayacaktır.

"Onlar bunu, Hazar melikinin rüyasında amellerinin değil, niyetlerinin Tanrı nezdinde muteber olduğunu görmesi ve yine rüyasında makbul amelleri araştırmasının emredilmesi üzerine, itikadı konusunda o dönemin bir filozofuna sorular sormasına bağlıyorlar."

Bundan sonrası filozofla melik arasında geçen diyalog şeklinde devam ediyor. Ha-Levi şöyle devam ediyor: "Daha sonra Hazar ona, bir Müslüman ve bir Hristiyan çağıracağım dedi... O da bilgili bir Hristiyan çağırması için adam gönderdi."

Metin Hristiyanla yapılan sohbetle devam ediyor ve "daha sonra bir Müslüman âlimi çağırması için adam gönderdi" deniliyor. Önceki gibi onların konuşmaları da verilir. Sonunda âlim bir Yahudi davet edilir ve Yahudiyle birkaç tartışmanın ardından, kitabın ilk bölümü sona erer. Konuşmacıların birbiri ardına tanıtılıyor olmasına dikkat edilmeli. Hepsinin iştirak ettiği genel bir tartışma yok.

Kuzari'nin ikinci bölümü şu mizansenle başlar: "Daha sonra, Hazar Kitabı'nda belirtildiği gibi, Hazar, rüyasının sırrını ordusunun generaline açar. Şimdi, rüyada ona tekrar tekrar Warşiin (krş. Varaçan, Varasan) dağlarında Tanrı'yı memnun edecek ameli araması söylendi. Böylece o ikisi ve general, deniz kenarında bir çöldeki dağlara gitmek için yola koyuldular. Gece, tüm Sab-bat boyunca dinlenen bazı Yahudilerin bulunduğu mağaraya geldiler ve Yahudiler bunları gördüler. Daha sonra Yahudiler bunları dinlerine kabul ettiler ve orada, mağarada sünnet ettiler. Daha sonra kendi ülkelerine döndüler. Kalplerinin Yahudilerin dinine meyilli olmasına rağmen, içlerindeki sırlarını dışa vurabilmek için gereksinim duydukları fırsatları yakaladıkça inançlarını yavaş yavaş âşikâr etmeye başladılar. Sonunda çoğaldılar ve açığa vurmadan önce ne sakladıklarını açıkça söylediler. Böylece Hazarların geri kalanına üstün gelerek, onları Mûsevî

olmaya ikna ettiler. Nasıl zengin oldukları, düşmanlarını nasıl alt ettikleri, bölgeleri nasıl hakimiyet altına aldıkları ve onlara gösterilen hazineyi nasıl sakladıkları da (muhtemelen Hazar Kitabı'nda) gösterilir. Söylendiği üzere, yüzlerden binlere yükseldiler (sayı olarak), Şeriatı sevdiler ve tıpkı Musa'nınki gibi bir tapınak kurma dileğinde bulundular. Yerli İsraillileri onurlandırdılar ve isimlerini kutsadılar. Kral, Şeriat ve Peygamber'i öğrendiğinde, Yahudiler hakkında sorular sormak üzere bilgini kendisinin öğretmeni olması için getirtti. İlk soru Tanrı'ya atfedilen isim ve sıfatlar hakkındaydı." Bu noktadan sonra kitap, bilginle, kralla arasında soru ve cevaplarla devam ediyor.

Henüz alıntı yaptığımız paragrafı okuduktan sonra, ilk izlenimimiz normal olarak onların uydurma olduğu şeklinde olacaktır. Kaba doğaüstücülük aslında, kendi kendine bu dönemin bir belgesini çürütmez. Fakat Hazarlar hakkında söylenen şeyler öykünün tarihi temeli üzerinde şüphe bırakıyor. Onlar, Mûsevîliği kabulden önce, içinde dua edilip adaklar sunulan bir ibadethaneye sahipler-miş gibi gösteriliyor. Bu, Hazarlar gibi din değiştirmeden önce kesinlikle pagan olan Türklerle kolayca telif edilebilecek bir durum değildir. Dahası, bir "filozofun - ki burada biz bunun bir şamanist papaz olabileceği kanaatindeyiz,- Hazarların kralıyla bulunması zordur. Hazar kralı ve generalinin tanınmayan yabancıların sünnet töresine boyun eğmiş olmaları da akıl almaz görünüyor.

Diğer taraftan, öyküdeki bazı detaylar objektiflik açısından daha olumlu görünüm arzediyor. Hazar hakanı ile melikin durumunu göz önünde tutunca, kumandanın kral ile yan yana ve eşit önemde gösterilmesi dikkat çekicidir. "Varsan Dağları"[1] nda gerçekleşen sahnenin "denizin kenarında bir çölde" geçtiği söyleniyor. Varşan, ha-Levi'nin işaret ettiği bir mevki olarak, o sıralar Hazar sınırları içinde bulunmamasına rağmen, Kafkasların doğu ucunda, muhtemelen Hazarya yakınlarındaki Kuzey Varasan ile özdeşleştirilen Varaçan olmalı.[2] Onun sözünü ettiği mağaraya da dikkat etmeliyiz. Bu mağaraya başka bir yerde değinilmiş gibi görünüyor. Fakat özellikle, ha-Levi'nin "400 yıl önce gerçekleşti" dediği ya da diyalogun akışı içinde açıkça verilen *A.M.* 4500, yani M.S. 740 yılı gibi kesin bir tarih, kaydın objektifliğini gösteriyor gibi görünüyor. Halihazırda ha-Levi'nin bu bilgileri nereden aldığı konusunda kesin bir şey söylenemezse de, onun bunları uydurduğunu söylemek de zor.

[1] “Varşan nehri” Yosef’in Cevabı’’nda Hazar başkentinden “20 fersah” uzaklıkta gösterilmektedir. Zeki Velidi’ye göre bu nehir Volga deltasındadır (İbn Fadlan, 157). Marquart’a göre ise Yosef’in Cevabı’nda geçen “Varşan dağı” okuyuşu mufassal nüshaya uygun düşmemektedir (Streifz., 20).

[2] Varaçan için 3. Blm.’e bkz.

Elbette onun edebi değer verdiği bazı kaynakları vardı. Ha-Le-vi, müracaat ettiğini açıkça belirtmemiş olmakla birlikte “Tarihler” ve “Hazar Kitabı”na atıfta bulunmaktadır. “Bir bilginin mantıklı söz ve delillerinden hatırımda kaldığına göre.. “ şeklindeki ifadesinden şifahi anlatımlara dayandığı da söylenebilir. Muhtemel şifahi kaynakları hakkında daha sonra söyleyecek bazı şeylerimiz olacaktır. Ancak, ısrarla “Hazar Kitabı” sözcüğünü kullanması, her halükârda böyle bir kaynağın gerçekten var olduğu izlenimi veriyor. “Fihrist” adlı eserin (takriben 987) yazarının Hazarların İbrani yazısını kullandıkları şeklinde bir kaydı elimizde bulunmaktadır.[3] Elimizde hiçbir Hazar belgesi olmadığı için, ha-Levi’nin belirttiği gibi eğer böyle eserler var idiyse, bunların İbrani harfleriyle yazılmış olduğunu farzedebiliriz. 1206’da yazılan Mübarek-şah Tarihi’nde şöyle deniliyor: “Hazarların Rus alfabesine yakın bir alfabeleri var. Onlara yakın bir yerde yaşayan bir grup Rum bu yazıyı kullanırlar ve onlara Rus Rumları denilir. Soldan sağa doğru yazarlar ve harfleri bitişik değildir. Alfabe 21 harften oluşur.”[4] Ha-Levi’nin çağdaşı olan Abraham ben-David,

[3] Flügel, 20.

[4] E. Denison Ross, Londra 1927, 46 (R.N. Frye tarafından aktarılmıştır. “Notes to Islamic Sources on the Slavs and the Rus” *Muslim World,* Ocak, 1950, s. 23)

Hazar soyundan gelen kişilerin kendi döneminde Toledo’da bulunduklarını belirtiyor.[5] Dolayısıyla Mûsevîliğe geçiş konusunda malumat veren “Hazar Kitabı”nın Endülüs’de de bulunmuş olması kabul edilemez bir durum değildir.[6]

[5] Aşağıda verilmiş olan çeviriye bakınız. İspanya’da Abraham ben-David tarafından görülen Mûsevî Hazarların, Hazar hükümdarlarının soyundan gelmiş oldukları netlik kazanmamıştır.

[6] Simon Akiba Baer ben-Yosef’e ait (Bodleian Library, Opp. 8°, 1103 [ll, fols. 29b-30b) *Ma’aseh ha-Shem* isimli çalışmada geçen bir hikayeye göre Abraham ben-Ezra, rabbi Yuda’nın (Yehuda ha-Levi) kızı ile evlenir. Ancak bu anlatı elbette tarihsel değildir.

Sözü edilen Hazar Yazışmalarının ha-Levi döneminde kesinlikle var olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda, - ki bunlar Kuzari’nin neşrinden kırk veya elli yıl önce Endülüslü bir hahamın elindeydi,[7]- onun bunları biliyor olması gayr-ı tabii görünmüyor. Bunun böyle olup olmadığı

veya he-Levi’nin o mektupları ne derece kullandığı, Endülüs’de meşhur bir kişi olan Hasday ibni Şaprut ile Hazar meliki Yosef arasında yapıldığı var sayılan yazışmaların 961’den daha önce gerçekleşmediği ve her iki metnin de İbranice olduğu konusunda mutabık kaldığımızda nazar-ı itibare alınacaktır. “Hazar Kitabı” ifadesinin Yazışmalardaki ifadelere uygun olmadığını, daha da önemlisi, özellikle ha-Levi’nin verdiği önemli detayların, mesela Varsan ziyareti ve 740 tarihinin, mektuplarda yer almadığını belirtmek gerekir.

7 Bkz aşağıda Yehuda ben-Barzillay al-Barsaloni.

Ha-Levi’nin sözünü ettiği “Tarihler”in “Hazar Kitabı”yla aynı şey olup olmadığı belki kuşkuludur. Ha-Levi’nin, Hazar Yazışma-ları’ndan bağımsız olduğu görülen ve 943/944 yılından önce yazılmış olan Mesûdî’nin Hazarların Mûsevîleşmesi ile ilgili kayıp belgeleri konusunda[8] bilgisinin olduğunu doğal olarak varsayabiliriz. Ha-Levi “Tarihler”den bahsederken de aynı kaynağa veya benzeri Arap kaynaklarına müracaat etmiş olabilir. Alıntı yapılan parçada ha-Levi’nin, argümanları verdiğini iddia ettiği ve başka bir yerde İshak Sangari denen bilginin adını Hazarya’da zikretme-mesi dikkate değer. Eğer ha-Levi, Yazışmalar’la birlikte Mesûdî’ye ya da diğer Arap yazarlara tamamen bağlı olsaydı, muhtemelen İshak Sangari isminden habersiz olacaktı. Diğer taraftan ha-Levi Mesûdî’den nadiren aldığı bir parça bilgiyi, din değiştirme tarihi 740 yılını verir. Detayları ne olursa olsun Mesûdî’nin kayıp belgesinin Muruc ez-Zeheb’de Hazarların Harun Reşid zamanında Mûsevîliği kabul ettikleri ifadesiyle ters düşen bir şey olması hayli ihtimal dışıdır. Bu tarih ha-Levi’nin keyfi bir icadı değilse, ki bu imkânsız gibi görünüyor, o takdirde Mesûdî’nin temsil ettiği Arap kaynaklarından değil, bazı Yahudi, muhtemelen Hazar kaynaklarından almış olmalıdır.[9]

8 Bkz 5. Bölüm.

9 Mûsevî Hazarlar’la ilgili erken dönemli batı kaynakları ile erken dönemli Mûsevî kaynakları arasında bir yüzyıl kadar sapma mevcuttur. Aquitaine’li Christian Druthmar, Ardenes’te bulunan bir manastırın rahipleri için Aziz Matthew’in İncil’ini yorumlamıştır. Marqu-art, bunun 864 yılı veya kısa süre öncesinde yazılmış olması gerektiğini savunur. Eser, Marquart’ın savunduğu gibi 864 öncesinde yazılmış olabilir; ancak, gerçek tarihin belirsizliği nedeni ile Hazar-lar’ın Mûsevîliğe geçişlerinin VIII. Yüzyılda gerçekleşmiş olduğu vakıası ispatlanamaz.

Ha-Levi’nin Hazarla ilgili kitabının berbat bir durumda bulunduğu ve bunun talihsiz sonuçlara yol açtığı şeklinde bir görüş de var. Buxtorf ‘un

Cosri (Kuzari) tetkikinin ana başlığı Hazar meli-kiyle sohbet eden yegane kişi olarak II. İshak Sangari adını taşımaktadır. Buxtorf bunu kendi okuyuşundan çıkarmış gibi görünüyor. Muhtemelen Nahmenides tarafından zikredilinceye kadar İshak Sangari adı XIII. Yüzyıldan önce bilinmiyordu.[10] Şem Tob ibni Şeb Tob'a (1430 civarı) göre İshak Sangari, bazı kaynaklarda belirtildiği gibi, uzun yıllar önce Togarma (Türk)ların ülkesinde Hazar melikine refakat ederek onun Yahudiliği seçmesine sebep olan bir "muallim"di. Bu muallimin Şeriat, Kabbala ve diğer konularda engin bilgi sahibi olduğunu gösteren akıllı cevapları Arapçayla ilgisi olmayan bir dildeydi. Endülüslü şair II. Yehuda ha-Levi, olduğu gibi onları toplayarak sonradan İbraniceye çevrilen Arapça bir kitap oluşturdu.[11] İbni Şem Tob'un muakibi II. Gedalya (1587), Sangari'nin cevaplarının Hazar dilinde olduğunu kaydetmiştir.[12] İbni Şem Tob, açık bir şekilde, bu muallimin ha-Levi'nin Cosri (Kuzari)nde Hazar melikine verdiği cevaplar olarak gösterilen sözlerin, daha önce Hazarya'da faaliyet gösteren İs-hak Sangari'nin cevapları üzerine oturtulduğunu belirtmektedir. Ancak, bunların Arapça veya Gedalya'nın belirttiği gibi Hazar dilinde yazılmış olarak ha-Levi'nin eline nasıl ulaştığını tasavvur etmenin güçlüğü ortadayken, muallimin Kuzari'nin önemli bir kısmını teşkil eden "muhakemeler ve deliller"inin İshak Sangari veya bir başkasından geçmiş olduğuna inanmak mümkün değil. Bunların tamamı, kendisinin de belirttiği gibi ha-Levi'nin işittiği bazı bilgilere istinaden, Mûsevîlik hakkındaki bilgilerinden üre-tilmiştir. Burada ne mevcut cevapların büyük kısmının sözlü naklinden söz ediliyor, ne de yazar Kuzari'de kendinden önce mevcut olan yazılı cevaplar koleksiyonuna sahip olduğundan bahsediyor. "Tarihler" ve "Hazar Kitabı" hiçbir şekilde özel bir hahamın cevapları gibi kabul edilemez ve hayali olsun, gerçek olsun vakayinamelere müracaat edilmelidir.

10 1263 yılı civarında Castile kralı huzurundaki bir görüşmede. (ed. J. Ellinek, *Torat Adonai Temimah,* Vienna, 1872); D. Straek, *Firkoviç und seine Entdeckungen,* Leipzig 1876, 24 n.

11 *Sepher ha-Emunoth,* Buxtorf'u alıntılar, Praef.; Straek, *age.*, 23 n. 18 *age.*

12 Aynı yerde.

İbni Şem Tob'un görüşleri onlara kendi karakteristik özelliğini veren Firkoviç tarafından ısrarla eleştirilmiştir. Firkoviç, kariyerinin ilk döneminde yazdığı bir mektupta, II. İshak Sangari'nin cevaplarının onları rabbinizme aykırı bulan ve tadil ederek Arapça-ya çeviren Yehuda ha-Levi'nin eline geçtiğini belirtmiştir.[13] Yine aynı yazara göre İshak Sangari

bir Karaî idi ve dolayısıyla Karaîler İsa'dan önce Filistin'i terk ederek Hazarların gelişinden evvel Kırım'a yerleşmişlerdi.[14] Firkoviç bu görüşünü sadece belgelere dayandırmıyor, üstadı olarak nitelediği ve "onunla aynı görüşteyim" diyerek söz ettiği Karaî hocasını da referans gösteriyor.[15]

13 Straek'in Almanca versiyonuna bkz , *aynı yerde.*, 16ff, aynı zamanda Harkavy, *Denkmaler, 270.*

14 Straek, s. 25-26. Firkoviç, muhtemelen Cosri (Kuzari)deki bir metne istinaden Karaîlerin Hazarlarca özellikle desteklendiği görüşünde. Ancak M.S. 740 gibi erken bir dönemde Karaîlerden bahsetmek bir anakronizmdir ve günümüzdeki mevcut bilgilere dayanarak ben onların Hazarya'da daha sonraları öne çıktıkları düşüncesindeyim.

15 Straek, aynı yerde.

Firkoviç daha da ileri giderek, İshak Sangari'nin İbranice olarak "İshak Sangari P-g" şeklinde okuduğu bir kitabesini bulduğunu ileri sürdü.[16] Son harflerin Beg of Khazaria'yı gösterdiği düşüncesinde. Tabi ki inandırıcı bulunmadığı için bu görüşleri reddedildi.[17]

16 Bakınız Harkavy, *Denkmaler,* 174, tıpkıbasım (varak 2).

17 N. Slousehz, *Melanges H. Derenbourg* isimli kitabında (Harkavy'nin "Yevrei-kazaki" (Rus Yahudileri), 1880'i mesnet göstererek) "Abra-ham Peeh" efsanesiyle birlikte Polonya'da bulunan İbranice sikkeden bahseder. Lelewel bir makalesinde Harkavy ve Slousehz'e ait olduğu söylenen sikkenin de aralarında bulunduğu bir dizi sikke üzerinde tartışmaktadır.

İshak Sangari'nin eşinin kitabesi olduğu iddia edilen ve kaba İbrani harfleriyle "Sangarith" olarak okunan bir başka kitabe üretildi. Bu düzmece kitabelerin yanında, vaktiyle Firkoviç'in mülkiyetinde olan ama şimdi Leningrad Halk Kütüphanesi'nde bulunan, ithaflar ve benzeri şeyler içeren birkaç İbranice elyazması vardır. Firkoviç, diğerleri arasından bir tanesinin metniyle oynayarak David ben-İshak Sangari'ninki gibi göstermeye çalışmıştır.[18] Firkoviç'in İshak Sangari'ye gösterdiği ilgi, onun gün ışığına çıkartmayı istediği konuya açıklık getireceği yerde, belgenin varlığı konusunun şüpheli olduğu hususunda tabii bir görüş birliği doğurmuştur. Hazarların Mûsevîliğe geçişinin tüm hikâyesinin Firkoviç'in onların Karaîlerle bağlantısı olduğunu göstermeye çalışması gibi çılgınca sebeplerden dolayı şüpheli bölümleri olduğu söylenebilir.[19] Firkoviç'in bu şekilde davranması bir talihsizliktir. Materyali, Harkavy, Straek[20] ve Chwolson[21] tarafından incelenmiştir. Bu ve bu tarz literatür yeterli bir inceleme[22] ve özel bir araştırma ister. Harkavy ve Straek, Firkoviç

yüzünden sahtecilikle itham edilirken, konu hakkında henüz son söz söylenmemiştir. Modern eleştirinin ışığında dokümanların iyi bir analizi Hazarlar hakkında ek bilgi sağlayabilir.

18 J.A., VI, (1865), 538.

19 Firkoviç'in amacı Karaîlerin Ortodoks Mûsevîler'den farklı olduklarını ve onlara Hristiyanlar ve özellikle de Çar Hükümeti tarafından ayrımcılık yapılmaması gerektiğini göstermektir.

20 *Leningrad Halk Kütüphanesi Katalogu;* Harkavy'nin *Altjüdisehe Denkmiiler aus der Krim* (M.R.A., 1876) ve Straek'in kitabında yer almaktadır.

21 *Corpus of Hebrew lnscriptions* (Rusça ve Almanca tercümeleri)

22 Neubauer ve Munk'un (].A., 1865) kısa makalesine bakınız.

İshak Sangari'ye gelince, Yahudi geleneklerinde olduğu gibi, Hazarları Mûsevîleştirmede aktif rol oynamış olması, daha sonra hiç de öyle olmadığının bilinmesi şartıyla, kabul edilebilir. Eğer gerçekse, Sangari adının nereden geldiği Propontis'in Asya sahilindeki Sangarius veya Sangara[23] kasabasıyla açıklanabilir.[24] Bu duruma göre Sangari, Mesûdî'nin sözünü ettiği muhaceretle birlikte Hazarya'ya göç eden Bizanslı bir Yahudi olabilir.

23 Sangarius veya Sangara, eski adıyla Adoreus (bugünkü Emirdağ) yakında, Frigya ile Galatya arasında bir yerleşim birimiydi, günümüzde Sakarya olarak bildiğimiz yerdir. (ed.)

24 Bakınız Marquart, *Streifz,* 211.

Şimdi de X. Yüzyılda Endülüs'ten Hazarya'ya gönderilen bir mektupla ve Hazar melikinin cevabını içerdiği söylenen Hazar Yazışmalarına dönelim. Bu yazışmaların gerçekliği çok tartışıldı. Yazışmalar, Hazarların Mûsevîliğe geçişi konusunda ana kaynaktır ve Melik Yosef'in Cevabı denilen ikinci kısımda detaylı bilgi verilmektedir. Açıkçası Yosef'in Cevabı, konuyla ilgili doğru bilgi vermede en yetkili olan kişinin ağzından nakledilen resmi açıklama havası taşımaktadır. Gerçekten de bazen Hazar meselesi tartışıldığında, bu iki İbranice mektubun orijinal olup olmadığı ele alınmaktadır. Ama Hazar Yazışmalarının önemi abartılıyor olabilir. Günümüzde Hazar tarihini Hasday ve Yosef'in mektuplarına müracaat etmeden de nispeten detaylı olarak yeniden kurmak mümkündür. Her iki mektubun da sahte olduğu ispat edilebilirse, o zaman Hazarların mevcudiyeti de, belli bir süre Mûsevî oldukları vakıası da pek çok bağımsız kaynağın ittifaken şahitliğine rağmen, şüpheli olmanın ötesine geçer.

Kokovtsov'un 1932'de Rusça basılan mükemmel tetkikini esas alarak yapabilecek durumda olmamıza rağmen, mektupların ayrıntılı bir

eleştirisiyle ilgilenmeyeceğiz.[25] Ama bu iki mektubun, İbranice olanlar da dahil konuyla ilgisi bulunan bazı belgeleri, ayrıca bu konuyla ilintilendirilen bazı temel argümanların içeriği üzerinde durarak, önemli olabilecek bir takım mülahazalarımızı ortaya koyacağız.

25 *Yevreisko-khazarskaya perepiska v X veke,* Leningrad, 1932.

Kokovtsov'nun yapıtı çıkana kadar ve hatta ondan sonra dahi, Rusça baskısının temin edilememesi sebebiyle, Batıda Hazar Yazışmaları konusunda genç Buxtorf'un ta 1660 gibi uzun biri zaman önce yayınladığı metin ve Latince çevirisini içeren iki mektup ana bilgi kaynağı olarak kullanılıyordu. Mektuplar, Buxtorf tarafından bir arkadaşının gönderdiği "Qol Mebasser" adlı İbra-nice kitabın Kuzari edisyonundan alınmıştır. Bunlar Buxtorf tarafından büyük şüpheyle incelenmiştir. Buxtorf'un bu tutumunun altını çiziyoruz; çünkü ondan öncekiler ve sonrakiler, Hazar Yazışmalarıyla ilgilendiklerinde hep onun gibi davranmışlardı. Bux-torf, Hazarlar adını ilk duyduğunda bu adı İranlı Hüsrev (Hos-roy) ile ilintilendirmeye çalışmıştır.[26] Bu, onun konuya âşina olmadığını gösteriyor.

26 Buxtorf, *Cosri* (Kuzari), ı, i, n. 6.

Buxtorf, ilk başta Hazarlar ve Hüsrev (Hosroy) arasında ilişki olduğu şeklindeki görüşünü düzeltti,[27] ama bu defa da Hazar-ya'ya mektubu gönderen sözde Hasday ibni Şaprut konusunda bocalamaya girdi. Abdurrahman en-Nasır döneminde Endülüs'de yıldızı parlayan bu kişi hakkında şu anda pek çok bilgiye sahibiz.[28] Yahudi asıllı bu kişinin, Hristiyan bir prensi iyileştirmek, Endülüs'de Yahudi edebiyatını canlandıran önemli zevatı Kurtu-ba'da tantanalı şekilde ağırlamak, Babil'le yazışmak ve daha da ötesi hem Arapça hem de İbranice kaynakları toplamak gibi faali-yetleri vardı. Buxtorf, Ganz'ın *Zemah David* adlı klasik Yahudi kronolojisine müracaat ediyor ve her ikisi de XIV. Yüzyıla ait Hasday Grescos ve Şem-Tob ben İshak Şaprut'u referans olarak kullanıyordu.[29] Hasday ibni Şaprut'un X. Yüzyıldaki vaziyeti hakkında hiçbir fikri yok gibi görünüyor. Dolayısıyla XII. Yüzyılda yaşayan Abraham ben-David'de Hazar Yazışmalarıyla ilgili bir kayıt bulduğunda, metnin tahrif edildiğinden şüphelenmiştir. Abraham ben-David şöyle diyordu:[30]

27 Buxtorf, Praefat.

28 Bakınız: E. Levi-Provençal, *Histoire de l'Espagne musulmane*, T. 1 (1944), 326ff; Gratz, *Geschichte der Juden,* ed. 3, v, 297,

29 Mr. J. L. Teicher tarafından bana aktarılmıştır.

30 *Sepher ha-Qabbalah,* ed. Neubauer, *Mediaeval Jewish Chromeles (Anecdota Oxoniensia, ı),* 78. Çalışmanın tarihi yazarına göre M.S. 1161'dir.

"Mağrib'in uç kesimindeki Sala kasabasından, İfrikiya'nın [Tunus] ücra köşesindeki uzak Tahart'a kadar bütün Afrika'ya, Mısır'a, Sabalıların ülkesine [Habeşistan'a], Arabistan, Babil, Elam, İran, Curcin denilen Girgaşilerin ülkesi Dedan [?], Taberistan, keza Deylem ve halkı tek Tanrı inancına dönen İtil [Atil]e kadar her yere saçılmış İsrail oğullarını bulacaksınız. Onların [İtil'de yaşayanların] kralları Yosef, prens Hasday bar İshak ben-Şap-rut'a[31] bir mektup göndererek kendisinin ve tüm halkının rabbi-nik inancı kabul ettiğini bildirdi. Toledo'da onların torunlarını ve bilgelerin öğrencilerini gördük ve bize geri kalanların da rabbinik inancı kabul ettiklerini anlattılar."

31 Metindeki "Bar" ve "ben" için aşağıya bakınız.

Buxtorf'un anlayamadığı kısma tahrifat karıştırıldığı görüşünü ileri sürmeye hazır oluşu dikkat çekici bir durum. Hasday ib-ni Şaprut'un tarihi bir kişi oluşundan bihaber olduğu ve "Zemah David"in diğer milletlere yaptığı atıflarla yanlış yönlendirildiği için, Abraham ben-David'in eserinde rastladığı bu pasajın Hazar Yazışmalarının bir teyidi olduğunu görememiştir. Buxtorf'un, mektupları batıda kabul edilebilir olmasını sağlayan çalışmaları küçümsenemez; ancak, onun şüpheci yanı çok sağlıklı bir görünüm arzetmemektedir. Günümüzde Hazarya konusunda bizi ay-dınlatabilen daha fazla kaynağa sahip olduğumuz için, elimizdeki bilgiler daha kapsamlı ve gerçekçidir.[32]

32 Özellikle bakınız "Le 'Clozel' khazare," H. Cregoire, *Byzantion,* (1937) 225-266

Buxtorf'un olumsuz tavrı sebebiyle Hazar Yazışmalarının araştırılmasına menfi bir tutum takınılarak başlandığı söylenebilir. Konu hakkında daha çok şey öğrenildiğinde bile duyulan şüphe hâlâ devam ediyordu. Buxtorf, tek kaynağı olan "Qol Mebasser" hakkında bazı üstünkörü bilgiler vermiştir. Kitap yakından incelendiğinde bilginin temelinin basit olduğu görülür. Kitabın yazarı, tanınmayan bir Yahudi olan İshak Akriş'dir. Akriş,1561-62'de İstanbul'dan İskenderiye'ye giderken, tabi ki Mısır'da bulunduğu günlerde, Falaşalara ait bağımsız bir Yahudi devletinin bulunduğu yönünde söylentiler duyar. 1577'de veya sonrasında konu hakkındaki bulguları Buxtorf'un da gördüğü bir kitap halinde İstanbul'da yayınlanır.[33] İshak Akriş'in Hazar Yazışmalarını nereden bulduğu maalesef açıklanmamıştır.

Bu durumda değişik görüşler var. Mann, açıkça onun mektupların bir nüshasını Kahi-re'den aldığını söylüyor.[34] Zaten her iki belgenin de Kahire Geni-zası'ndan alındığı düşünülüyordu. Ama *Qol Mebasser*'de açık bir şey söylenmemiştir ve bu, yazarın İstanbul'a dönüşüne kadar mektupları görmemiş olmasından kaynaklanıyor olabilir.

33 The Bodleian kopyaları farklı baskılara aittir ve ikisi de tarihsizdir.. (Nos. 1074 and 1098) (1577) çalışmanın tarihidir.

34 *Texts and Studies*, ı, 8.

Bu açıklama kesinlikle tatminkâr değildir. Hazar Yazışmalarının görünümünden onların Qol Mebasser'in içinde yer almadığı anlaşılıyor ve başka bir ilaveyi engellemek amacıyla Akriş'in girişinde onun ilave edildiğini gösteren bir notla daha sonra konulmuştur.

Akriş, İskenderiye'den Kahire'ye varışından sonra Sultan Süleyman zamanında Mısır valisinin hekimliğini yapan bir Yahudi hahamı ziyaret ettiğinden bahsediyor. Bu haham Akriş'e, kısa bir süre önce valinin Habeşistanlı prens Döşdömür'ün şu yakınlarda savaş sırasında Yahudi bir yöneticiden aldığı yardımdan söz eden mektubunu okurken gördüğünü anlatır. Akriş, arkasından, adını vermediği başka bir Habeşlinin İstanbul'u ziyaret ettiğini anlatarak, Sultan Murad'ın veziri Sinan Paşa'nın Yahudi Krallığı konusundaki sözlerini naklettikten sonra sözlerini şöyle sürdürüyor: "Bu sözleri duyduğumda ve Hazar kralına gönderilen mektubu ve cevabını görünce, Yahudilerin bir krallığı olduğuna insanların inanmaları için bunları demir bir kalemle yazmaya karar verdim."[35] Metinde Akriş'in mektupları Mısır yerine İstanbul'da gördüğü belirtiliyor. Her halükârda kitap zaten İstanbul'da basılmıştır.

35 Kokovtsov'daki *Qol Mebasser* metnini takip etmektedir.

Landau,[36] Gregoire'ı izleyerek "Hazar kralına gönderilen mektup ve onun cevabı" sözleri üzerinde durmakta ve burada geçen "mektup" sözcüğünün Hazar Yazışmalarıyla ilgisi olmadığı, aksine Habeşistanlı prens Döşdömör'ün Mısır genel valisine gönderdiği mektubun kastedildiğini düşünmektedir. Bu hatalı yaklaşımın sebeplerini sırasıyla izah edelim: a) Döşdömör'ün mektubunun kaynağı Akriş'in Sultan Süleyman zamanında (1520-1566) Mısır'a yaptığı ziyarettir. Akriş, sözlerine devamla başka bir Habeşlinin İstanbul'u ziyaretini, Sinan Paşa'nın sözlerini naklediyor. Döşdö-mör'ün mektubundan bahsetmeye dönmek zorunda olması için bir sebep yok; b) Akriş, Döşdömör'ün mektubunu değil, başka bir mektubu

görmüştür; c) Eğer Döşdömör'ün mektubunu kastetmiş olsaydı, yukarıda gösterildiği gibi, doğrudan "mektup" diye söz ederdi. Şu halde musahhih metnin düzgün olması amacıyla "Hazar kralına yazılan mektup ve onun cevabı" sözlerini ilave etmiştir, ama metinde "bir mektup" *(egereth)* kelimesi geçmektedir. Orijinal olmalı ve eğer Akriş bu şekilde yazmışsa bir musahhihin onu "mektup" şeklinde değiştirmesi için bir sebebi olamaz.

36 M. Landau, "The Present Position of the Khazar Problem," Zion, 1943, § l (İbranice).

Belirttiğimiz bu hususların *Qol Mebasser*'in değiştirildiği görüşünü çürüteceğini sanıyorum. Değiştirme yapıldığı konusunda da zaten kesin bulgular yok. Landau, XVI. Yüzyıl'ın sonunda Constantinople'da bulunan Akriş'in Hazarları tanıdığını ve onların çöküş süreçlerinin uzun zaman önce başladığının farkında olduğunu söylemektedir.

Sambation nehri efsanesini bilmesine rağmen, sanki hiç duymamış gibi görünüyor. Akriş, yazışmaları, geçmiş zamanda bahsedilmeyen bir Yahudi Krallığı'nın yaşadığı iddiasını ispatlamak üzere kullanmakta olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Metin olduğu gibi bunu doğrulamaktadır. Görünüşe göre Hasday ibni Şaprut ismi, Akriş tarafından, belirtilen pasajda, ona âşina olmayan biri olarak atlanmıştır. Metne yeni ilaveler yaparak aslını bozan bir kişi, elbette ona ekleme de yapmış olabilir. Onun, Constantinople'daki veya 1574-1577 arası dönemdeki (Sultan Murad dönemi) herhangi bir yerdeki yazışmaların bir kopyasını görmüş ve çok kısa bir süre sonrasında da iyi niyetle bir kopyasını çıkarmış olması tamamıyla akla yakındır.

Akriş'in çalışmasında metne yeni ilaveler yapılması çok büyük bir olasılıktır. Eğer birisi Hazar Yazışmalarının ilk kez 1577'de oluşturulduğunu ve *Qol Mebasser*'de basıldığını düşünürse, bunu kanıtlama sorumluluğu kesinlikle ona aittir. Akriş, Yazışmalar için tamamı XVI. Yüzyılın sonundan itibaren ilave edilmiş atıflar içerdiği görülen bir takım eski yazmalar göstermek zorundadır. Bunu ispatlamak çok zor, hatta imkansız bir görevdir.

Qol Mebasser'in yayınlanmış baskılarının devamına sahip olmayı denediysek de, tatminkâr bir sonuç alamadık. Bildiğimiz kadarıyla Hasday'ın mektubunu ve Yosef'in Cevabı'nı içeren tek yazma Oxford'daki Christ Kilisesi'ndedir.[37] Bu yazma, Kokovt-sov'un baskısından görülebildiği ve benim de şahsen kontrol ettiğim gibi, yayınlanmış metin ile çok yakın benzerlikler içermektedir. İkisi arasındaki kalıtsal bağlantının ne

olduğunu söylemek zor, fakat bu metnin birçok defa ima edildiği gibi, basılı metnin bir kopyası olması mümkün değildir. Daha doğrusu, Kokovt-sov'un dediği gibi, bu yazma, bir basılı metin kaynağı olarak, doğrudan ya da dolaylı bir şekilde işe yaramaktadır. Ancak çok eski dönemli olduğu ile ilgili bir izlenim oluşturmamaktadır.

37 Christ Church Kütüphanesi'nin tanımış olduğu kolaylık sayesinde bunu, hem Bodleian hem de Glasgow Üniversitesi Kütüphanelerinden karşılaştırma imkanı buldum.

Christ Kilisesi'ndeki tarihlenmemiş yazma gibi bir tane de Leningrad Halk Kütüphanesi'nde vardır.[38] Bu nüsha, Yosef'in Cevabı'nın, Christ Kilisesi'nde bulunan ve Midraşik (Eski Ahit'in Arami dili ile yazılan tefsirleri) malzeme ile birlikte Ak-riş'in basılı metninden daha uzun bir versiyonunu içeren, fakat Hasday'ın mektubunda bulunmayan yazmadır. Eski Çağ Hazar-yası konusunda en çalışkan öğrenci olan Harkavy, tüm titizliği ile bu yazmayı inceledi ve önceki versiyonun kesinlikle orijinal olduğu belirtti.[39] Maalesef Yosef'in Mektubu'nun mufassal nüshası, muhtemelen 1860'larda onu Mısır'da bulan Firkoviç vasıtasıyla Leningrad Kütüphanesi'ne geçti.[40] Fakat nüshanın Fir-koviç vasıtasıyla getirilmiş olması araştırmacıların ona eski zamanlardan kalmış bir belge gözüyle bakmalarını engelledi. Yine de her halükârda olayda illa da bir sahtekârlık olduğundan şüphelenmemize gerek olmadığı görülmektedir. Onu tetkik eden Chwolson, bütün yazmanın tek bir elden çıktığı ve kesinlikle herhangi bir eklemenin olmadığını dile getirmektedir.[41] Belgenin XIII. Yüzyıldan kaldığı tahmin edilmektedir.[42] Bu nedenle, eğer bu zaman tayini tamamen yanlış ve tüm bunların sorumlusu da Firkoviç ise - onun, gerçek belgelerde tahrifat ve eklemeler yapmak gibi alışılmış sahte belge metoduna rağmen,- belki de mufassal nüshanın Akriş'in basılı metninden epeyce daha eski olduğunu hesaba katmak zorundayız. Harkavy, Firkoviç ve onun bulgularına karşı sergilediği eleştirel tavrına rağmen, daha önce de söylendiği gibi, Akriş'deki muhtasar versiyonun orijinali olduğunu kabul etmekte hiçbir tereddüt göstermez. Eğer, bir kez için Chwolson'un görüşüyle benzeşen Harkavy'nin görüşü doğru değil ise, çoğu insan Kokovtsov'un, her iki versiyon için temel olarak kesinlikle aynı orijinal metnin, - ki o da genel olarak mufassal nüshada daha iyi sunulmaktadır-, söz konusu olduğuna dair temkinli ifadesiyle[43] aynı fikirdedir.

38 Heb. 2. Firkoviç Edisyonu, s. 157.

39 *Measeph Niddahim,* ı, no. 8.

40 Chwolson, *Corpus,* German, St. Petersburg, 1882, 143, s. 6.

41 Aynı yerde, 520, (Kokovtsov tarafından benzer biçimde Rusça'dan alıntılanmıştır, 1884, 499)

42 Aynı yerde, 143, s. 6.

43 *Giriş.*

Hazar Yazışmalarının, XVI. Yüzyılın bir sahtekârlığı olması, muhtemelen muhtevasından dolayı, özellikle daha erken zamanlı çalışmalarda ona yapılan alelade atıflar hususunda ciddiye alınabilir. Abraham ben-David'e ait olan bir benzerinden zaten bahsettik. Bu tek değildir. Hazarların din değiştirmeleri konusunda Yahudi kaynaklarında sık rastladığımız genel atıfları bir kenara koyarsak, en azından Barselonalı Yehuda ben-Barzillay'ın X. Yüz-yılda[44] Yosef'in Cevabı'nın gerçek bir alıntısı olduğu görülen ve 1090 ila 1105 yılları arasına tarihlenen *Sepher ha'Ittim'i* gibi erken dönemli bir belgeye sahibiz[45]

44 Hazarların din değiştirmesiyle ilgili en erken İbranice atıf, muhtemelen *Kirkisani'nin Kitab'ül Riyad ve-l-Hadaik* (937)'te yer almaktadır. Ancak diğer yandan Sadiye Gaon'a ait referanslar daha erken dönemli olabilir.

45 S. Asaf, *Jeshurun* XI, 9-10 (Poliak, "İhtida"), Kokovtsov'un metni.

Barselonalı Yehuda şöyle der: "Bazı belgelerde Aaron'un oğlu, Hazar rahibi (ha-Kohen, büyük ihtimalle ha-Kagan, Kağan)[46] Melik Yosef'in, Hasday bar Ishak'a yazdığı bir mektubun nüshasını gördük. Mektubun sahici olup olmadığını ve Türk olan Hazarların din değiştirmelerinin gerçek olup olmadığını bilmiyorum. Mektuptaki bütün yazılanların gerçek ve doğru olup olmadığı kesin değildir. Onda yanlış fikirler yazılmış olabilir veya insanlar yanlış fikirler eklemiş olabilir, ya da katibin konuyla ilgili bir hatası olabilir... Kitabımıza bunu yazmamızın sebebi, Melik Yosef'in Hasday'a yazdığı mektubunda Hasday'ın onun hangi aileden olduğunu, melikin durumunu, atalarının nasıl olup da Var-lık'ın kanatları altında toplandığını (yani Mûsevî olduğunu), krallığının ve hakimiyetinin ne kadar büyük olduğu şeklinde soruların bulunmasıdır. Mektupta bütün hususları yazarak, her sorusuna cevap vermiştir."[47] Yazar genel olarak mufassal nüshayla aynı görüştedir ve Kokovtsov'un onun orijinal metni muhtasar nüshadan daha iyi sunduğu görüşünü destekleyen Yosef'in Ceva-bı'nın bir bölümüyle devam etmektedir.

46 Karşılaştırınız, Poliak, "İhtida", s. 4.

47 Kokovtsov'un bir sonraki metni.

Yosef'in Cevabı ve Hasday'ın Mektubu gibi Hazar yazışmalarının Barselonalı Yehuda zamanında zaten mevcut olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Kokovtsov, Yehuda'nın Hasday'ın mektubu hakkında tek bir söz etmediğinin[48] doğru olduğunu, fakat mektubun mevcudiyetinin kesinlikle ima edildiğini söylemektedir. Gerçeklik payı yüksek olsa da doğruluğu henüz kesinleşmiş değildir. Yehuda'nın bizzat kendisinin Yosef'in Cevabı hakkındaki şüphelerini dile getirmesi çok dikkat çekicidir. Böylece ilk bakışta kuşkulu bir görüşün erken bir dönemde benimsenmiş olduğu gerçeği, şüphelerimizi doğrulamaya yeterli olabilir. Fakat hahamın şüphelerinin açık olmadığına ve Buxtorf meselesindeki gibi, sadece Hazarlar hakkında bilgilendirilmediği anlamına geldiğine dikkat edilmelidir.

48 *Giriş.*

Hasday'ın mektubu, akrostik bir tarzda yazılması sebebiyle dikkate değer bir şiirle *(piut)* başlar. Şöyle okunur: "Ben, Hasday bar Isaac bar Ezra bar Şaprut. Menahem ben-Saruk."[49] *Qol Me-basser*'in metninde pek kusursuz verilmeyen fakat oldukça yeterli olan sonraki isim, X. Yüzyılda Hasday'la kesin ilişkisi bulunan meşhur bir edibe aittir. Akrostik tarzda yazılan şiirin devamının büyük ihtimalle Hasday'ın sekreterliği yapan bu kişi tarafından yazılmış olduğu izlenimini uyandırması mantıklı görünüyor.

49 "ben" yerine "bar", yukarısıyla krş.

Kullanılan akrostik tarz, Hasday'ın mektubunun Menahem ben-Saruk tarafından yazılmadığını (böyle söylenmesine rağmen) kanıtlamaktadır ve bu nedenle hakikidir, fakat başka bir açıdan bu sonuca belki ulaşılabilir. Landau, Menahem'in hâlâ mevcut olan çalışmalarını Hasday'ın mektubu ile karşılaştırmıştır ve yazım stili açısından ona ait olduğu konusunda hiç şüphesi yoktur.[50] Bir başka neden, aynı şiirin, Harkavy ve E. Deinard tarafından bağımsız olarak gözden geçirilmiş olan bir İbrani(ce) İncil yazmasında yer almasıdır ki, orada apaçık bir şekilde Menahem'e atfedilmiştir.[51] Şiirin bu metninin, *Qol* Mebasser'dekinden bağımsız olduğu görülmektedir.[52]

50 *Beitrage zum Chazarenproblem*, Breslau, 1938. Landau, Poliak'ın *Ha*-zarya'sını değerlendirirken, girişin yalnızca *Menahem* tarzında olduğunu söylemektedir.(Karşılaştırınız, *Hazarya*, 21)

51 Landau, op, cit, 2.

52 Karşılaştırınız, Kokovtsov, Giriş.

Şiir, ısrarla Hazar melikinin askeri şöhreti üzerinde durmakta; ordularının muzaffer olması temennilerinin yer aldığı birkaç satırı, özel bir zafere işaret ettiği düşünülen bir atıf takip etmektedir.

Düşün şimdi, yeryüzünün sütunlarını! Kim gördü ya da duydu aynısını?

Hayatta kalanlar, muazzam bir şeyi başardılar. Onları kaçırttılar ve şehri ve içindeki her şeyi yok ettiler.(?)[53]

53 Veya, "gönderildi", karşılaştırınız, *Amos* 6, 8.

En Kudretli'nin güçlü kolları onlara yardım etti ve onların kurtuluşu oldu.

Bu, En Kudretli'nin işi ve günahkâr krallığa cezasıdır.

Landau, "günahkâr krallık"la daima Bizans'ın kastedildiğini belirterek bu pasajın önemine dikkat çekmektedir.[54] Cambridge Belgesi'ni tartışmaya başladığımızda bu konuya tekrar döneceğiz.

54 Op. Cit, 4.

Hasday'ın mektubunun nesir kısmı, övgüler ve genel sözlerden sonra Hazar kralına Endülüs'ün coğrafi durumu hakkında bilgi vermekte ve yazar, Hazarya hakkında olmakla birlikte, aynı türden, anlaşılması hayli güç bazı bilgilerden söz etmektedir. Görünüşe göre, Arapça coğrafya kitaplarından faydalanmıştır. Mektubun genel mahiyeti yine de tetkike muhtaçtır. Yazarın Hazarya hakkındaki bilgisi, yakın dönemli olması itibariyle önemlidir. İki Endülüslü Yahudi'nin, Yehuda bar Meir bar Nathan ve Yosef Ha-garis'in yakın zamanda ülkeyi ziyaret ettiğini söyler, fakat onlarla konuştuğundan söz etmez. Endülüs'ün doğal zenginliklerini ayrıntılarıyla anlatır ve kendisinden genellikle dış ticarete ilgi duyduğunu belirtir. Endülüs'e gelen yabancılar arasında, Horasanlı tüccar temsilcileri olarak görülen önemli kişiler vardır.[55] Mektubun yazarının belirttiğine göre bu Horasanlılar, - eğer gerçekten Horasanlı iseler,- Hazarya'nın bir Yahudi krallığı olduğunu özellikle kaydettilerse de, o, ilk başta onlara inanmaz.

55 Horosanlı elçilerin neden Kurtuba sarayını ziyaret ettikleri açıklık kazanmış değildir.

Mektubun yazarı, daha sonra Bizans elçilerinden Hazar Mûse-vîleri hakkında bazı sözler duyduğunu söyler. Metnin bu kısmı şöyle devam ediyor: "Onları (yani Bizans elçilerini) konu hakkında (yani Horasanlı tüccar elçilerin raporu) sorguya çektim ve bana bunun doğru ve krallığın isminin Hazarya olduğunu söyleyerek şöyle dediler:[56] Onların ülkesi ile Constantinople arasında deniz yoluyla on beş günlük bir mesafe var, ama

karadan gidildiğinde aramızda birçok halk yer alır. Baştaki kralın adı Yosef'dir. Onların ülkesinden bize balık, deri (muhtemelen kürk) ve her tür ticari mal getiren gemiler gelir. Bizimle müttefiktirler ve saygıyla karşılanırlar. Aramızda karşılıklı elçiler gelir gider ve birbirimize hediyeler veririz. Güçlüdürler. Yağmacı çeteler için bir kaleleri ve bazen dışarıya giden orduları vardır."

56 "el-Hazar" metni, aşağıya bkz.

Burada Hasday, eğer gerçekten mektubu gönderen kişi ise, muhatabının adını bildiği anlaşılmaktadır. Yosef, mektubun başında, bu pasaja uygun olarak, "Hazarların kralı" olarak adlandırılmakta, oysa cevabın başında "Türklerin (Togarmaların) kralı" olarak geçmektedir. Bu karışıklık editörden kaynaklanmış da olabilir.

Yukarıdaki pasajda, Hazarya'nın Constantinople'a denizden on beş günlük mesafede olduğu söylenmektedir. Fakat Cambridge Belgesi'nde denizden dokuz gün olarak gösterilen mesafenin doğru uzaklıktan biraz kısa olduğu düşünülebilir. Cambridge Belgesi Constantinople'a olan mesafenin daha kısa olduğunu düşünürken, mektubun yazarı, İdil üzerindeki Hazar başkentine olan uzaklığı kastetmiş olabilir. Bir başka yerde "Hazar yolu"[57] olarak adlandırılan ve Karadeniz, Azak Denizi, Don-İdil geçidi üzerinden dolaşan güzergahla bizim metnimizde sözü edilen güzergah kastedilmiş olmalıdır ve buradaki "kale" hiç şüphesiz 833'de Bizanslı mühendisler tarafından Hazar için kurulan Sarkel'dir.[58]

57 Slav Vita Constantini 'yi mehaz gösteren G. Vernadsky, *Ancient Russia*, Yale 1943, 350, ile krş.

58 Bölüm VII.

Hazarların görünüşe göre kendi gemileriyle Constantinople ile ticaret yaptıkları, burada olduğu kadar başka hiçbir yerde bu kadar açık ifade edilmemiştir. Onların getirdiği söylenen ticari mallar arasında balık ve kürkler özellikle zikredilmektedir. Her ikisinin de Hazarların İslam ülkelerine ihraç ettikleri mallar olduğunu Arap kaynaklarından biliyoruz. Hazar askeri gücüne tekrar vurgu yapılmıştır.

Mektuptan anladığımıza göre, Hasday, kendisine anlatılanlardan sonra Hazar melikiyle temasa geçmeye karar vermiş, fakat yine kendi ifadesine göre bunu yaparken bazı zorluklarla karşılaşmıştır. İlk olarak, Mar Isaac bar Nathan'ı, talimatlarla birlikte, Hazarya'ya gitmesi için Constantinople'a gönderir. Fakat adamı yolculuğuna devam etmesi için imparatordan, muhtemelen Constantine Porphyrogenitus'dan gerekli yardımı alamaz ve

bir süre sonra Hazarların ülkesine varmadan Endülüs'e geri döner. Daha sonra Hasday, yine mektuba göre, Hazarya'ya Kudüs, Mezopotamya ve Ermenistan üzerinden bir mesaj göndermenin mümkün olabileceğini düşünür. Fakat "Saklablardan olan Gebalimle-rin kralı"ndan[59] Kurtuba'ya gelen bir elçilik, planlarında değişiklik yapmasına sebep olur. Bu elçilikle birlikte gelen ve Hasday'ın Hazarlarla ilişkiye geçmek istediğini duyan Mar Saul ve Mar Yo-sef adındaki iki Yahudi, aracı olarak kendisine hizmet etme teklifinde bulunurlar. Hasday bu teklifi kabul eder. Merkezi Avrupalı bir Yahudi olan Yakup veya İshak ben-Eliezer eliyle karşı cevabın getirilmesinden mektubun nihayet Hazar melikinin eline ulaştığını anlıyoruz.

59 Krş. Sakalibe.

Arap yazar Mekkâri,[60] Saklabların kralı Huttu (Otto)'nun Kurtuba'ya gelen bir elçilik heyetinden söz etmektedir. Bu kişi, 953-55 yıllarında İmparator I. Otto'nun elçisi olan John of Gorz'la özdeşleştirilmektedir.[61] "Saklablardan olan Gebalimler" ifadesiyle hangi halkın kastedildiği kesin olarak belirlenememiş-tir.[62] Gregoire, Gebalimlerin Galyalılar[63] olduğu görüşündedir. (Bu kelime İbranice okunuşu ile Gebhalim olarak söylenmektedir.) Her iki şekli de muhtemelen Sakson kelimesinden gelen Saklab'ı Alman imparatorunun tebaası olan ve Mekkâri'de Saka-libe olarak geçen halkla özdeşleştirmek oldukça cazip görünmektedir. Hasday'ın mektubu bu noktada John of Gorz'un ziyaretine bir imada bulunmalıydı. Her ne olursa olsun, Mar Saul ve Mar Yosef'in Hasday'a birkaç yıl önce bir Hazar Mûsevîsinin, ya da en azından daha önce Hazar kralının sarayında bulunan Mar Arman adlı birinin Endülüs'e geldiğinden bahsettikleri,[64] fakat Has-day'ın o adamla ilgili yaptırdığı soruşturmadan bir şey çıkmadığı söylenmektedir. Bu olay Hazarya'yla muhaverenin çok seyrek gerçekleştiğini göstermektedir.

60 235; İbn Haldun, IV, 143.

61 Karşılaştırınız, Levi-Provençal, aynı yerde., 383.

62 Kokovtsov'da uzun bir tartışması bulunmaktadır, 62, s. 3.

63 *Melanges R. Dussaud,* 489. Prof. A. M. Honeyman'ın referansına borçluyum.

64 Açık bir biçimde *ba elenu.* Öbür türlü, "Gebalim'in ülkesine doğru" (Oratio recta).

Poliak'ın, Yazışmaların bütünüyle bir sahtekârlık ürünü olmadığı, yalnızca XI. Yüzyılda Yahudiler arasında Hazarlar hakkında bilgi yaymak

amacıyla düzenlenmiş klasik bir edebi ürün olduğu şeklindeki görüşünün[65] kabul edilebilir bir yanı yok. Eğer öyle olsaydı, Hasday'ın bilgi toplamak için yarım düzine insanla görüşmesinin ve bundan söz edilmesinin ne gereği vardı? Poliak'ın zannettiği gibi eğer onun mektubunun ve Yosef'in Cevabı'nın amacı Hazarlar hakkında sıradan bir bilgi vermekse, neden Hasday'ın Yosef'inkinden daha uzun olan mektubu Hazarlar konusunda daha az bilgi içermektedir? Eğer mektup, Yosef'in Cevabı'ndaki Hazarlar konusunda verilen bilgiye bir giriş niteliğinde ise, Hazarya'yla hiçbir ilgisi bulunmayan Endülüs ve Emeviler hakkında gerçekleri ve önemli detayları anlatan hayli tuhaf bir mektuptur ve nasıl yazılıp yollandığı akla yatkın bir şekilde kabul edilmiştir. Bir vaiz veya katip, elbette ki bütün bunları bir kenara atarak, çok daha az zahmetle Hazarya'yı anlatma işine girişebilirdi.

65 "Conversion", § 3; Khazaria, 19: Mektubun yazarı 1070-1080 yılları arasında Endülüs'de hayattaydı. Landau, adı geçen eserinde haklı olarak bunu bir istisna olarak kabul etmektedir.

Poliak, Hasday'ın mektubunu eleştirirken, onun Arap yazarların Hazarlar konusunda yazdıkları coğrafya ve tarih kitaplarından kesinlikle haber olmadığını ve X. Yüzyılda Endülüs'de Has-day'ın pozisyonundaki bir kişi için böyle bir şeyin düşünülemeyeceğini ileri sürmektedir. Ancak, Poliak'ın görüşünün ikna edici bir yanı yoktur. Çünkü aslında mektubun gönderen kişinin özellikle Hazarya konusunda[66] Arapça coğrafi eserlere başvurduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Kurtuba ve Constantinople'un enlemi ile ilgili verilen bilgiler de açık bir biçimde doğrudur. Poliak bu durumu bir iç tezat olarak nitelendirmektedir.[67]

66 Yukarısıyla krş,

67 "Conversion", 3.

Poliak'dan önce Marquart da benzer görüşler sergilemiştir.[68] Marquart, Hasday'ın Hazarlar hakkında bilgi sahibi olduğunu belirtmekte ve batıdan doğuya ve tekrar Avrupa'dan "Hazarların başkenti Hamlic'e" ve oradan Hazar üzerinden Çin'e kadar uzanan bir güzergah üzerinde seyahat eden Rahdânîlerden bahsetmektedir. Bu konuda yetkili bir ağız olan İbni Hurdadbeh'e göre Rahdânîler Endülüslü Yahudilerdir.[69] Ancak mektuba bakıldığında Hasday, Mûsevî Krallığının varlığını Horasanlılardan ve Bizanslı elçilerden öğrenmiştir. Marquart'a göre bu doğru olamaz. Kısır bir görüş. Görünüşe göre "Horasanlı tacir elçiler" ile doğuda mağribi (Endülüslü), batıda maşrikî denilen Rahdânîler aynı kişilerdi. Ancak her

halükârda mektubun yazarının Hazarya hakkında bilgi sahibi olduğu kesindir. Onun bilgi kaynakları sadece kitaplar değil, aynı zamanda Endülüs'de ağızdan ağza dolaşan söylentilerdir.[70] Onun bir yerde "Henüz ismini duymadığımız krallığınız hakkında bu bilgiyi edinince şaşkına döndüm.. " şeklindeki bir sözünü de fazla uzağa çekmemek gerekir. Yazarın Hazarlar ile ilgili bilgi eksikliğinden yola çıkarak *Mektup'un* orijinalliği hususunda objektif bir tartışma yaratmak zararlı olabilir.

68 *Streifz.*, 24.

69 İbn Kurdadbih, 153'te Ridaniye şeklinde. İbn el-Fakih'de (270) bulunan Ridaniye Farsça'dan gelebilir. *(rahdan,* "yolu bilmek" karşılaştırınız, Marquart, *Streifz.*, 350)

70 Aşağıya bkz.

Yosef'in Cevabı'nın bir yerinde istifhamlar yaratan bazı noktalar vardır ki, bunlar, Poliak ve Marquart'ın serdedilen görüşleri doğrultusunda burada münasip şekilde tartışılabilir. Muhtasar nüshada şöyle denilmektedir: ".. Ülkenle ilgili aktardıkların ve kralının soy kütüğü bize ulaşmış durumda. Atalarımız arasında da karşılıklı nezaket içeren yazışmalar olmuştu. Bu gelişmeler bizim kitaplarımızda hem yazılı bulunmakta hem de bahsettiğiniz üzere tüm doğuda, ülkemizin yaşlı insanları bunu oldukça iyi bilmektedir. Bizler atalarımız arasındaki eski dostluğu yenilemeli ve onu çocuklarımıza miras bırakmalıyız." Bahsettiğiniz üzere "tüm doğuda." sözü açık bir anlam ifade etmemektedir. Hasday'ın mektubunun önceki kısımlarında Endülüs'le Hazarya arasında gerçekleşen yazışmalarla ilgi herhangi bir işaret yok

Elimizdeki bu mektubun yer adları konusunda hem yanlış hem de eksik bilgi içerdiği bir gerçek. Landau, Cevap'ta Has-day'ın araştırma ve bilgi kaynağının Kurtuba'ya gelen bir Hazar elçiden ibaret olduğunu belirtmiştir.[71] Ancak elimizde bulunan mektupta bu durumu kanıtlayan bir bilgi bulunmamaktadır. Bu durumda mektup, Endülüs'le Hazarya arasında eski dönemlerde ilişki bulunduğuna değinmekte midir? Cevap, bunun gerçekleşmediği yönünde görünmektedir. Mufassal nüshada geçen aynı cümleler farklı anlam ifade etmektedir: "Atalarımız arasında dostluk ve iyi niyet içeren yazışmalar gerçekleşti. Bu gelişmelerle ilgili bilgiler kitaplarımızda mevcuttur ve bunlar ülkemizin yaşlı insanları tarafından bilinmektedir. Sizin ülkenizin ihtişamını ve kralının büyüklüğünü hep duymaktayız, tanrı ülkenizin kurucusunu yüceltsin ve onu, atalarının doğudaki ülkesine egemen kılsın. Bizler atalarımız arasındaki eski dostluğu

yenilemeli ve onu çocuklarımıza miras bırakmalıyız.” *Mektupta* bu pasajın devamı şu şekildedir: “Hükümdarımıza bizi yönetenin kim olduğunu söylemeliyim. İsmi Abdurrahman ibni Muhammed (ibni Abdullah ibni Muhammed)[72] ibni Abdurrahman ibni Hakem ib-ni Hişam ibni Abdurrahman... Abdurrahman, Abbasiler zamanında Endülüs’e gelenlerin 8. kuşağıdır. O, Muaviye ibni Hişam ibni Abdülmelik’in oğludur.” Burada *Mektup’un* yazarı Abbasiler zamanında Endülüs’e yerleşen Müslüman yöneticilerin soy kütüğünü ortaya koymuştur. Bu durum, *Yosef’in Cevabı’nda* Endü-lüs’deki Müslümanların Doğudadaki Halifeliğe egemen olmaları doğrultusunda bir dilek olarak yorumlanmıştır.

71 “Present Position”, 2.

72 Her iki isim de zikredilmelidir.

Hazarların, başlıca düşmanları olan Arapların içinde bulundukları politik durum hakkında mükemmel bir biçimde haber sahibi olmadıkları elbette düşünülemez. Eğer *Yosef’in Cevabı* gerçek bir belge olarak kabul edilirse, doğu Müslümanlarının yöneticileri ile ilgili oldukça geçerli bilgiler içermektedir. Bu bağlamda Mufassal Nüsha, Muhtasar Nüsha’ya nazaran daha fazla bilgi içermektedir ve ayrıca yazar, Abbasi ve Endülüs Müslümanları arasındaki ilişkiyi bilmektedir.

Cevap’ta geçen “Atalarımız arasında dostluk ve iyi niyet içeren yazışmalar gerçekleşti” sözüyle ilgili ne söyleyebiliriz? Hasday, geçmişte Endülüs’le Hazarya arasındaki ilişkilerden haberdar değil miydi? Cevap, Hasday’ın bundan neredeyse kesin bir biçimde haberdar olduğu yönündedir. Gerçekten de *Hasday’ın Mektu-bu*’nda “Hazarya’yla olan eski ilişki” başlığı altında Yahudi seyyah Eldad ha-Dani’nin 880 dolaylarında Endülüs’ü ziyaret etmesiyle ilgili bir bahiste bu konuya gönderme yapılmaktadır. Hazarların hangi dili konuştuklarıyla ilgili bir sorunun hemen arkasından ha-Dani’nin adı zikredilmektedir. Amaç, Hazar kralına onun hakkında bir şey bilip bilmediğini sormaktır.[73] Ancak elimizdeki *Ce-vap* versiyonu bu konuya ışık tutmamaktadır.

73 Kokovtsov, 70, s.1.

Eldad geçekten bir Hazarlı mıydı? Bu en azından olası görünmektedir. Kaynaklarda onun İbranice konuşmakta ısrar ettiğinin belirtilmesi önemli bir husustur. Şüphesiz bunun başka bir açıklaması da olabilir; ancak, belki de en basit nedeni onun Arapça bilmediğidir. Onun kullandığı bazı İbranice kelimeler, Kayravan Yahudilerinin Babil’deki Zemah Gaon’a onun

hakkında gönderdikleri bir mektupta yer almaktadır.[74] Frankl, bunun Rumca ile bağlantısı bulunabileceği ve dolayısıyla Eldad'ın Rumca konuşu-lan bir ülkeden olabileceği görüşünü ortaya atmıştır.[75] Onun Ka-raîlerin bir ajanı olabileceğini belirten Gratz ise,[76] Eldad'ın Cons-tantinople'yi ziyaret ettiğini ve İdil Hazarları hakkında burada bilgi edinmiş olduğunu eklemiştir. Bilindiği üzere Eldad anlatısında Simeon ve Manasse oymağının yaşadığı yer olarak Hazaris-tan'a atıfta bulunmuştur.[77] Söylediğine göre Hazarların sayıları oldukça kalabalıktır ve vergiye tabi kıldıkları krallık sayısı 28'i bulmaktadır. Bazı Müslüman topluluklar da onlara vergi vermekle yükümlüdürler. Eldad'ın fantastik anlatısından dolayı Hazarlar ile ilgili söylediklerine çok fazla itibar göstermemiz gerekmese de, aktarılan bilgilerin belirli bir kısmı diğer kaynaklarla örtüşmektedir. İbni Fadlan'ın, Hazar hakanının hareminde her biri civar ülke krallarının kızları olan 25 karısının bulunduğunu belirtmesinden zaten bahsetmiştik. Eldad'ın bazı versiyonlarında tebaa krallıkların sayısı 28 yerine 25 olarak gösterilmektedir. Yine *Ce*-vap'ta Yosef'e tabi 9+15+13 ulustan bahsedilir. Burada 9 rakamının ülke içi eyaletleri kastettiği düşünülmektedir.[78] Diğer 15+13 yani 28 ise Eldad'ın verdiği sayı ile uyuşmaktadır. Eldad'ın kendi kabilesi Dan'a gelince, o, kabilesinin Sambation nehri kıyısında bir yerlerde bulunduğunu belirtmiştir. Gizemli Sambation'un, Constantine Porphyrogenitus'a göre Kiev'le aynı yer olan Samba-tas'la[79] ve ayrıca Dinyeper veya Don[80] ile ilişkisinin olup olmadığını sorgulamak yararsızdır. Her halükârda Eldad ha-Dani yüzyıllar önce Endülüs'e gelmiş olan Hazar Mûsevîlerinden olabilir.

74 Bakınız A. Neubauer J.Q.R., (1889), 105.

75 Karşılaştırınız, aynı yerde, s. 109.

76 *Geschichte*, 3, v, 239.

77 Bakınız aşağıda,

78 Karşılaştırınız, Constantine Por'dan alıntı, aşağıda.

79 De. Adının. Imp, e.9. Karşılaştırınız, Minorsky, Hudud, 431, n. 3, Rus araştırmacı Lashehenko'dan bahsetmektedir (Kiev, Sambatas, Dokladi Akad., S.S.S.R., 1930) ve Sambotas'ın açılımı ile 22 farklı açıklama vererek ismi Brutzkus'un önerdiği biçimde Hazar kökene yakın bulmaktadır. Brutzkus'a göre Kiev ve Sambat Hazar isimleridir (Chasaren).

80 Karşılaştırınız, Marquart, *Streifz*.198.

Ancak elimizde bulunan *Hasday'ın Mektubunda* Endülüs'e gönderilen bir Hazar elçisi ile ilgili bilgi bulunmamaktadır.

Burada çözülmesi güç olan nokta, *Cevapın* yazarının 'Hazarların geçmişte ilişkide bulundukları devlet' sözüyle Endülüs Emevilerini mi, yoksa doğudaki Emevileri mi kastettiği meselesidir. Halife Memun zamanında (813-833) muhtemelen Bağdat'ta Fadıl ibni Sehl'e eşlik eden bir Hazar elçisinin varlığından söz edilmektedir.[81] Görünüşe bakılırsa daha önce de ziyaretler gerçekleştirilmiş olmalıdır. Hazarlar'ın Doğu Müslümanları ile olan ilişkileri Cevap'taki "yazışmalar ve iyi niyet gösterileri" ifadesiyle çok gerçekçi biçimde açıklanmamaktadır. Çünkü bu ifadenin yazışmalar esnasında kullanılan bir iyi niyet sözcüğü olma ihtimali bulunmaktadır. Brutzkus, bu metinden yola çıkarak Hazarların VIII. Yüzyılda Emevilerle sürdürülen ilişkilerinde ellerinde mevcut olan bilgi birikiminden yararlandıklarını söylemektedir.[82] Bu, Cevap'ta yazarın VII. Yüzyılda Büyük Hazarya'nın genişlemesinden bahsederken kullandığı ifadenin Bizans kaynaklarında kullanılan ifadelerle benzeşmesini anımsatıyor: "Elimdeki kayıtlara göre atalarımız sayıca az olmakla birlikte, onlara rahmet eden Kutsal Tanrı güç ve iktidar vermiş ki, bu sayede onlar da kendilerinden daha muktedir ve sayıca kalabalık olan pek çok milletle savaş üstüne savaş yapmışlar. Tanrı'nın yardımıyla onları yenmişler ve ülkelerini ele geçirmişler. Bunların bir kısmı bugün dahi te-baamızdır. Benim şimdi yaşadığım ülkede (İdil nehri boyu) eskiden W-n-nt-r hüküm sürmekteydi. Atalarımız Hazarlar geldiler ve onları yendiler.."[83] Eğer bu kaynak bahsedilen döneme ait ise, yazımında hangi dilin kullanıldığı merak konusudur.

81 *Zahr'ül Xdab,* ı, 254.

82 Chasaren, Jehuda ha-Levi Hazar kralını sanki o yüzyıllık döküma-na sahipmişçesine konuşturmaktadır.

83 Karşılaştırınız, III. Blm.

Ancak bütün bu tartışmalarla, asıl amacımız olan Hasday'ın Mektubu'nun tarihselliğini belirleme noktasından uzaklaşıyoruz. Bütün yaklaşımlar bir yana, mektubun Endülüslü bir vezir tarafından Hazarya'ya yollanmış olduğu en makul sonuçtur. Tarihi ise Abdurrahman'ın hükümdarlığının sona erdiği 961 öncesi ve belki de Mekkari'nin elçilik yılı olarak verdiği 954 sonrasıdır.

Mektupta Mûsevîlerin Mesihî yaklaşımını görenler muhtemelen haklıdır.[84] Mektupta Yosef'in hangi kabileye mensup olduğu sorulmaktadır. *Cevap*'ta buna bir açıklama getirilmemiştir. Bunun nedeni, belki de onun Yahudi soyundan veya bir Yahudi kabilesinden gelmiyor olmasıdır. X. Yüzyılda Hazar Mûsevîliğinin henüz mükemmel hale gelmediği gerçeği bu görüşü desteklemektedir. Bir Hazar kralının, Hasday'ın öğrenmek istemesine rağmen askerlerinin sayısını vermeyi arzu etmeyeceği gayet açıktır. Cevabın her iki versiyonunda da önemli oranda kaldırılan satırlar yoksa, - ki şu an için bu ispat edilememiştir,- Mektup'taki sorular ile Yosef'in Cevabı'ndaki cevaplar arasında bariz bir uyum eksikliği olduğu görülmektedir. Sonuç olarak bu belgelerin, edebi bir bulgu olmanın ötesinde yalnızca kastettiği şeyleri anlatan yalın belgeler düşünülmelidir. Hasday'ın mektubunun tarihselliğini eleştiren yaklaşımlar, bunu ispatlayabilecek veriler sunamamaktadır. Gorzlu John'un Hasday'ı III. Abdurrahman'ın sarayında önemli bir mevkide bulduğu ve onun kendi mektubunda belirttiği görevleri yerine getirdiği düşünülürse, bunun ulaşılan sonucu yani Hasday'ın mektubunun tarihî olduğu sonucunu güçlü bir şekilde teyit ettiği anlaşılacaktır.

84 Karşılaştırınız, Landau, *Beitrage*, passim.

Yosef'in Cevabı'na gelince, Yosef, öncelikle kendisini cevaplandırmakla yükümlü bulduğu Hasday'ın Mektubu'nun ana başlıklarına atıflarla başlamaktadır. Hazarlar'ın yakın tarihi ile ilgili kısa bir açıklamanın ardından Yosef, ağırlıklı olarak Hazarlar'ın Melik Bulan zamanında Mûsevîliğe geçişlerini ele almaktadır. Aslında bu konu Cevabın ana temasını oluşturmaktadır. Daha sonra Bulan'ın torunu olan Obadya zamanındaki reformasyondan bahsedilmekte ve Mûsevîlik tanıtılmaktadır. Yosef, soyunu Obad-ya'ya dayandırarak, ülkesinin ve başkentin tasvirini yapmaktadır. Hasday'ın yüzyılın sonunda neler olduğuyla ilgili sorusunu değerlendirmekte ve son olarak da Hasday'ın Hazarya'ya gelmesini umut etmektedir.

Hasday'ın mektubunun orijinalliğinin Yosef'in Cevabı'nın orijinalliği için geçerli olmadığı açıktır. Jost, uzun süre önce Mektubu orijinal bulduğunu belirtmiş, ancak Cevabın Arapça kokan bir havasının bulunduğunu ve dolayısıyla Endülüs'te Arapça konuşan bir Yahudi tarafından yazılmış olması gerektiği sonucuna varmıştır.[85] Steinschneider de yakın dönemlerde Hasday'ın Mektubu'nun orijinalliğini onaylamış, ancak Cevabın daha

sonraları uyarlandığını belirtmiş,[86] ama neye dayanarak bu kanaate vardığını açıklamamıştır. Landau, Mektubun onu vezir için hazırlayan Menahem ben-Saruk'un diğer hatlarıyla yakın benzerlik göstermesi sebebiyle orijinal olması gerektiğini, Cevabın da orijinal olabileceğini, ancak bunun ispat edilemeyeceğini kaydetmektedir.[87]

85 *Geschichte*, Berlin 1826, vı, 365-366. Cevabın uzun versiyonundaki diğer Arapça unsurları sıralayan Harkavy, *(Measeph Niddahim*, 1, no. 10) haklı olarak onun Endülüs'te teşkil edilmiş olması gerektiği hükmüne katılmamaktadır.

86 *Geschichtsliteratur der luden* (1905), 19.

87 "Present Position" § 3, Landau açık bir biçimde Poliak'ın kendisinin (Landau'nun) Cevap ve Mektup'un her ikisini de orijinal kabul ettiği şeklindeki ifadesini yalanlamaktadır. Landau'nun Mektup kadar Cevabı da orijinal bulduğu şeklindeki şayia oldukça yayılmış ve yalnızca Vernadsky'nin *Ancient Russia* (212)sında değil, aynı zamanda Chadwick'in *Beginnings of Russian History* (41, Vernadsky'e atfen) inde de yer almıştır.

Genel bir kanaat de (Cambridge Belgesi dışında) Melik Yo-sef'in tarihî bir kişilik olduğunu gösteren bağımsız bir kanıt bulunmadığı şeklindedir. Bu durum, Mektuba nazaran Cevaba daha bir şüpheyle yaklaşmamıza sebep olmaktadır. Hazar hükümdarlarının isimlerini veren Müslüman kaynaklarında Hazarya'da İbrani adı taşıyan bir kralın varlığıyla ilgili ipucu bulunmamaktadır. Dahası, Yosef'in hakan veya beg olduğu da tam olarak açıklığa kavuşmuş değildir. Sadece Hasday onu bir kumandan olarak tanımlamakla kalmamakta, Yosef de kendisinden "ordular tarafından henüz yenilememiş kral" diye bahsetmektedir. Yine o "Ben, bir nehrin ağzında yaşıyorum, Tanrı'nın yardımıyla nehri koruyorum, nehirden gemileriyle[88] gelerek deniz yoluyla Araplarla savaşmaya giden Ruslara cefa etmedim, onlarla birlikte savaştım" demektedir. Bu üslup, hakandan çok bir beyin kullandığı dil gibi görünüyor. Beylik makamının babadan oğula geçme-mesine rağmen, o, uzun süreden beri iktidarda olan bir neslin soyundan geldiğini söylüyor. Barselonalı Yehuda'nın *Sepher ha-İt-tim*'indeki metinde ise hakan unvanı belirgin bir şekilde zikredilmektedir.

88 Karşılaştırınız, VII ve IX. Bölümler.

Genel olarak baktığımızda Yosef'in hakan olduğu kabul edilmelidir. Hazaryalı hakanların Türkçe adlarına ilaveten İbranice saltanat isimlerini de kullandıklarını var saymalıyız. Müslüman kaynaklara göre savaşları kesinlikle beyler idare ederse de, hakanın daima orduların başkumandanı mevkiinde olduğu (ki İbni Fadlan hakanın başarısız bir kumandanı, hatta bir

beyi görevinden uzak-laştırabilecek güçte olduğunu belirtmektedir) bir vakıadır. Yine aynı kaynaklardan hakanın fırsat buldukça ve hatta savaş zamanlarında ordunun başında bulunduğunu biliyoruz. Bu bağlamda Yosef, yüzbaşılarıyla birlikte yaşadığını, Hazar sınırlarında gezintiler yaptıklarını anlatmaktadır. Yine ordunun kışlaklarından bahar ve yaz dönemlerinde yeni kışlalara geçilmesi esnasında hakan da başlarında bulunmaktadır. Bu türden hareketlilikler belki de büyük Yahudi şenlikleri münasebetiyle yaşanmaktaydı.[89]

89 Cevap (L. V): "Nisan ayında dışarı çıkarız ... yüzbaşı ve hizmetçilerim yola koyulurlar, Kisliw ayının sonunda adak bayramı esnasında şehre geri döneriz."

Landau, Cevab'ın orijinal olmadığını ispat etmek amacıyla bir dizi pozitif sebep sıralar: 1) Cevabda Müslüman bir hükümdarın üst düzey bir memuruna yazılamayacak türden İslam aleyhtarı aşırı saldırılar vardır; 2) Hazar Devleti tanımlanırken mahalli ve Mûsevî betimlemelere yer verilmemiş; 3) Hazarya'nın coğrafi tanımlamasında eksiklikler var; 4) Dini tartışmalarda muhatapların kullandığı inanılması güç bir takım argümanlardan bahsediliyor.[90] Bu savları irdelemeden önce Cevab'ın her iki versiyonu-nunda da bu iddialara uyan ve uymayan yerlerin olduğunu belirtmek gerekir. Mufassal nüshaya (uzun versiyona) sonradan bazı ilaveler yapılmış olabilmesine rağmen - ki Kokovtsov muhtemelen altı ilave yapıldığını kuvvetli bir şekilde savunmaktadır,[91] -yine de bir bütün olarak muhtasar nüshaya (kısa versiyona) nazaran orijinalliğe daha yakındır. Buna kanıt olarak muhtasar nüshada, mufassal olandan yalnızca özetlenmiş bazı alıntıların bulunmasıdır. Benzer biçimde muhtasar nüshada anlamlandırama-dığımız ancak uzun versiyonda bazı açıklayıcı bilgilerle birlikte sunularak anlayabildiğimiz bir bölüm bulunmaktadır. Kısa versiyonda geçen pasaj şu şekildedir: " O günden itibaren, atalarımın bu dini benimsemesiyle beraber, İsrail'in Tanrısı bütün düşmanlarına baş eğdirdi; ister Hristiyan, ister Müslüman ve isterse Pagan olsun, etrafındaki tüm dil ve dindeki herkesi hükmü altına aldı. Bugüne değin kimse onların karşısında duramadı. Hepsi tâbi oldu ve vergiye bağlandı." Metinden çıkarılan anlama bakıldığında inanılması güç bir takım iddialar ortaya atılmaktadır. Çünkü Bizans imparatoru ve halifenin Hazarlara vergi ödediği konusunda hiçbir kayıt yok. Bu durum uzun versiyonda ise şu şekilde açıklanmaktadır: "Atalarımızın bu dini kabul ettiği günden beri İsrail Tanrısı bütün düşmanlarımızı altetti ve onları, Edom krallarını, İsmail

krallarını ve de Mûsevî olmayan bütün ulusları etrafımızda topladı.” Bu ifade kısa versiyondakine oranla daha fazla anlaşılır haldedir. İmparatorun ve halifenin Hazarlara vergi ödemiş olduğu iddiası oldukça akıl karıştırıcı bir görünüm arz etmektedir. Ancak bu yargı, uzun versiyondaki anlatıyla ilgili mağrur bir ifade biçiminde yansımaktadır. İbni Fadlan zamanında Halife Muktedir tarafından Bulgarlara bir miktar paranın söz verildiğini biliyoruz.[92] Bu para muhtemelen hakanın rızası ve haberi olmaksızın sınırlarından geçirilmiştir. Çünkü Bulgar kralı için bir kale inşası projesi kesinlikle onun çıkarlarına ters düşerdi. Muhtemelen Yosef burada, Hazar ülkesi üzerinden gelip geçen paraları ülkeye yollanan haraç olarak algılamaktadır.[93] Ya da o, Bizans imparatorundan kuzey halklarına düzenli olarak yollanan hediyeleri Bizans’dan gelen vergi şeklinde yorumlamaktadır. Ancak uzun versiyonda da henüz tam olarak doğrulayamayacağımız bazı yanılgılar bulunmaktadır.

90 “Şimdiki Durum” §3.

91 Age., Introd.

92 Ibn-Fadlan, §§ 1,48.

93 Karşılaştırınız VII. Bölüm.

Landau’nun sıraladığı savlardan ilk olarak metin içerisinde Hristiyan muhatabın münazara sırasında İslamı karaladığı şeklindeki iddiaya bakalım: “İsrailinkiyle kıyaslanınca İsmail’in dini nedir? Onların cumartesileri yok, kutsal mevsimleri yok, on emirleri yok, kanunları yok. Onlar temiz olmayan her şeyi yerler.. “ Hasday’a yazılan gerçek bir mektupta bu sözlerin neden bulunamayacağını anlamak oldukça güçtür. İbranice yazılmış olan Cevabın Endülüs’te herkes tarafından duyulabilmesi ve mektubu alan kişiyi zor durumda bırakması pek mümkün değil. Hasday’ın kendisi Müslüman değildir ve efendisinin dini konusunda hassas olmadığı da muhakkak. Ayrıca İslamı karalayan ifadeler Yosef’in kendi sözleri değil, kendi döneminden çok önceleri, ataları zamanında yapılan bir münazara sırasında sarfedilen sözlerdir.

Landau’nun ikinci savına gelince, eğer İsrailîlere has kurumlardan bahsediliyorsa oldukça fazla Yahudi betimlemeleri bulunmaktadır. Yosef’in Cevabı İbranice olarak ve üstelik Hasday’ın mektubunda kullanılan İbraniceden farklı bir biçimde yazılmıştır. Yosef’in Cevabı’nda Erdebil’e yapılan bir saldırının ardından (tarih olarak Arap kaynaklarında 112/730 verilmektedir)[94] İncilî kalıba uygun (kavis, şamdan vs.) bir Mûsevî

tapınağı inşa edildiği anlatılmaktadır. Metindeki en belirgin Yahudi işaretlerini yazarın bahsettiği din değiştirme sonrasında Obadya döneminde bir sinagog inşaası, okulların yapımı ve Hazarlar'ın Tevrat, Mişna, Talmud ve âyin ile tanıştığı dini reformasyondan almaktayız.[95] Ayrıca Yo-sef atalarının İbranice isim listesini (Bulan hariç) oluşturabilir. Çünkü ben-Eliezer adlı bir Yahudiyle teması vardı. Diğer taraftan Hazarların yarı göçebe yaşam şekilleri gibi Yahudilikle bağdaşmayan diğer hususlar, onların Türk kökenli bir ulus oldukları ve onlara özgü karakteristik izler taşıdıkları gerçeğiyle açıklanabilir.

94 Karşılaştırınız IV. Bölüm.

95 Bulan'dan Obadya'yanın hakimiyetine kadar geçen süre içinde (takriben 740-800) Hazarya'da Karaîliğin yaygın durumda olduğu düşünülmektedir. Ancak bu muhtemelen çok erken bir dönemdir (takriben 760'larda ortaya çıkan Anan ben-David'in Karaizmin kurucusu olduğu kabul edilmektedir). Aynı dönem için Poliak Mûse-vîlikten farklı olarak "İbrahim'in dini" şeklinde bir süreçten bahseder (Conversion, §§ 3-4, *Khazaria,* 141-143). Bu ifade Cevap'ta herhangi bir ayırıcı işaret kullanılmaksızın "İsrail dini" şeklinde geçmektedir.

Yosef'in Cevabı'ndaki mahalli tasvirlere gelince, en az Has-day'ın Endülüs hakkında verdiği malumat kadar belirgindir. İlk olarak Hazarlar'ın yarı göçebelikleri fark edilmektedir. Yosef'in haraçgüzar halklarla ilgili olarak söyledikleri Rus kroniklerinde gayet iyi anlatılmaktadır ve[96] "değişik bölgelerdeki halklara düzenli vergiler salındı" şeklindeki kaydını verdiğimiz İstahri tarafından da teyit edilmektedir. İstahri ayrıca "Nisandan itibaren şehirden çıkarız; herkes üzüm bağına, nar bahçesine ve tarlasına gi-der.. " şeklinde Yosef'in verdiği bilgiyi teyit edici bilgiler vermektedir. Cassel'e göre[97] Cevap'da belgenin bütünüyle orijinalliğini ispat etmeye yetecek bir nokta bulunmaktadır. Bu nokta, Cevab'ın ana bölümünde (Din değiştirme hikâyesi) Hazar melikinin yanında muhtasar nüshada "onların başkumanı olan birisi" veya mufassal nüshada "onlardan bir general"in bulunduğunun zikredilmiş olmasıdır. Burada kesinlikle Hazar Beg'ine atıfta bulunulmaktadır. Kayda değer diğer noktalar ise Yosef'in İdil'in ağzını koruması, Ruslar'ın Hazar Denizi'ne inmelerini engellemesi ve Hazar başkentinin üçe taksimlenmiş olmasıdır.[98]

96 VII. Blm.'e bkz.

97 Kokovtsov,age., 76, n. 2'de bahsedilir.

98 *Aynı yerde,* 110, n. 38 ile krş.

Üçüncü olarak Landau, Hazarya coğrafyasının tasvirinde eksiklikler bulunduğunu belirtmektedir. Poliak, Cevap'daki coğrafi bilginin Tamatarha'ya (Taman'a) uğramak suretiyle Kırım yoluyla Constantinople'dan Hazar başkentine seyahat eden bir kişiden elde edilmiş olabileceğini ileri sürmüş ve cevabın yazarının da bu bilgiyi kullanmış olacağını belirtmiştir.[99] Hasday'ın mektubunda "Horasan, Berdaa ve Bab el-Ebvab taraflarında Hazarya'ya yakın" olan şehirler hakkında bilgi verilmesi rica edildiği için, Hazar-ya'nın doğu tarafındaki sınırla ilgili herhangi bir bilginin verilmemesi Poliak'ın da dikkatini çekmiştir.[100] Cevap'taki bu eksiklik, başka nedenlerle de izah edilebilir. Horasan yönünde hiçbir önemli şehir yoktu. Abeskun'un kuzeyinde bulunan bir balıkçılık istasyonu olan Dihistanan Sir[101] haricinde, Hazar Denizi'nin doğu kıyısında İdil'in doğusundaki belki de yerleşik nüfusun yaşadığı tek yer olan Abeskun[102] ve Mankışlak[103] yerleşimleri En-dülüs'deki birisi için neden ilginç olsun? Hazar Devleti'nin doğu kıyıları, çöldü veya belki Hazarlardan hâlâ daha kaba olan yarı göçebe kabile üyeleri tarafından istila edilen otlaklardı. Bu tür isimleri listelemekten daha da önemlisi, Cevap'ta (uzun versiyon) yapıldığı gibi, Arap coğrafyacı Kudâma[104] ile aynı görüşü paylaşarak Hazar sınırının "Harezm istikametinde Curcan'a [Gurgenç mi?] kadar uzak noktalara" uzandığını göstermekti. İbni Fad-lan'ın Hazar hakimiyetini kabul edebilen Guz göçebeleriyle Müslüman toprakları arasındaki sınırın Amu-derya olduğunu anladığımız rivayetinde de bu teyit karşımıza çıkacaktır.

99 "Conversion", §3; *Khazaria*, 21.

100 Poliak burada görünüşe göre Hasday'ın mektubunun gerçek olduğunu varsaymaktadır.

101 Istakhri, 219. Minorsky *(Hudud,* 193), Dihistânân-sar olarak okuyor.

102 Gemiler Abeskun'dan Bab el-Ebvab'a ve kuzeybatı yönünde İdil ağzına doğru giderlerdi (Istakhri, 227, 213 ile krş). Mesûdî, kendisinin Abeskun'dan Taberistan'a gemiyle gittiğini söylemektedir *(Muruj,* ı, 274).

103 Mankışlak, Mukaddesi'ye göre (s. 355 ve orada Binkışlak şeklinde) Hazar sınırında Curcan istikametinde bulunmaktadır. Barthold *(E.I.,* art. Manqishlak) burasını Abaskun'un kuzeyindeki Siyah Kuh ile özdeşleştirmektedir (Istakhri, 190, 219).

104 *B.C.A.*, vı, 259.

Bununla birlikte Poliak, Hazarya ile Harezm arasındaki ticaretten neden hiç bahsedilmediği sorusunu sormaktadır ki, kısacası bunu biz de

bilmiyoruz.[105]

105 V. Altman ("Ancient Khorezmian Civilization in the Light of the Latest Archaeological Discoveries [1937-1945]", *J.A.O.S.*, 67, 2, 1947), Mûseviliğin "Hazar Devleti'ne VIII. Yüzyılda Harezm üzerinden geldiği"ne inanmak için nedenler bulunduğunu ve Sergei Tolstov'un kazı çalışmalarında ele geçirilen VIII. Yüzyıla ait sikkelerin Hazarya ile Harezm arasındaki siyasi birliği ispat ettiğini" söylemektedir. Onun bu kanaate nereden ulaştığını bilmiyorum. Tolstov'un "In the Deserts of Khwarizm" *(Asiatic Review,* 40, 1944, 408-414) adlı makalesi, Altman tarafından bahsedilen noktalara hiçbir ışık tutmamaktadır.

Landau'nun Cevab'a yaptığı itirazların sonuncusu, belirtildiği gibi, dini tartışma sırasında muhatapların kullandıkları kabul edilemez delillerin ortaya sürülmüş olduğudur. Bir hükümdarın kendi zamanından yıllar önce yapılmış teolojik bir tartışmayı anlatırken kendisinin bizzat katılmadığı görüşlerin doğruluğunu ve yanlışlarını ortaya koymak zorunda olmasının *a priori* bir sebebi yoktur. Uydurulmuş bir "Yosef'in Cevabı"nın yazarının tartışmacılarının ağzından kendi uygun gözlemleri dile getirmiş olabileceği açıktır. Hristiyanların "kendi elleriyle yaptıkları esere taptıklarını" söyleyen *fakihin* sözleri, puta tapmaya açık bir gönderme yapıyor gibi görünmektedir ki pek de haksız bir gönderme sayılmaz; çünkü VII. Yüzyılda ve VIII. Yüzyıl başlarında hâlâ puta tapınma vardı.

Cevabın mufassal nüshasında verilen din değiştirme tarihine gelince, orada, olayın "340 yıl önce" gerçekleştiği açıkça belirtilmektedir. Halbuki Cevap, eğer orijinal ise, Hasday'ın Endülüs hükümdarı Abdurrahman en-Nasır'ın henüz hayatta olduğunu belirten mektubundan, kısa da olsa, belli bir süre sonra yazılmış olmalı. En fazla 961 veya 962 yıllarında. Cevab'a bakacak olursak, son din değiştirme tarihi 621 veya 622'dir.[106] Henüz Hic-ret'ten on yıl önce Hazarya'da ve hatta başka bir yerde bir Müslüman fakihin bulunmuş olması mümkün değildir; halbuki Ce-vap'da bu fakihin münazaraya tesadüfen iştirak etmediği, başından sonuna kadar olayın içinde olduğu ifade edilmektedir. Belki de Landau'nun böyle bir tasvirin mektubu istinsah eden kişilerce daha sonra ilave edildiği görüşüne katılmamız gerekmektedir.[107]

106 Sevillalı Isidore *(Contra ludaeos,* ı, 8; Grâtz, v, 63, n. 3) şöyle yazar: "Iudaei mentientes nescio quem regem ex genere Iudaeorum in extremis Orientis partibus regnum tenere." Harkavy, *R.E.J.*, v, 203 ile kıyaslayınız. Bu kayıt, Harkavy tarafından Hazarların din değiştirmesinin takriben 620 yılında olduğu konusunda teyit amacıyla kullanılmıştır. Isidore'nin tarihleri 570-636'dır. Ancak, diğer tüm

kanıtlar, daha sonraki bir tarihin lehinedir. VII. Yüzyılın sonunda Hazarlar hâlâ putperestti: IV. Blm. (Alp Ilutver) ve VII. Blm. (Kher-sones *tudunu)* ile kıyaslayınız.

107 Belki de 240 yerine yanlışlıkla 340 yazılmıştır; Westberg "K anali-zu vostoçnix istoçnikov," Z. M. N. P., 1908, 34 (Bury'e atfen, E. R:E., 408, n. 1).

Konuya bir takım yeni pozitif açılımların getirilmesi gerekiyor. Şimdi söz edeceğimiz basit bir testin şu ana kadar Hazar Yazışmalarına uygulanmadığı kanaatindeyim.[108] Mufassal nüshada, yaklaşık yüz yerde mazi için geçmiş ve birleşik zaman vav'ı kullanılırken, sadece bir veya iki yerde geniş zaman vav'ı kullanılmıştır. Halbuki Hasday'ın mektubunda 50 yerde geniş zaman vav'ı kullanılırken, yalnızca 14 yerde geçmiş ve birleşik zaman vav'ı kullanılmıştır. Bu tamamıyla farklı bir üsluptur ve buna göre Mektup başka bir kişi tarafından yazılmıştır. Dahası, bir kıyaslama yapma açısından, mufassal nüshadan hayli değişiklik arzeden ve üzerinde fazla çalışıldığı konusunda bariz izler taşıyan muhtasar nüshayı gösterebiliriz. Hem geniş zaman, hem de mazi sigası için kullanılan vav, müs-tensih tarafından mufassal nüshanın değiştirme yapılan her yerinde ve başka yerlerde sık sık kullanılmıştır. Bu durum, bize, Ko-kovtsov'un mufassal nüshanın daha orijinal olduğu şeklindeki kanaatini daha bir güvenle teyit imkanı sağlamaktadır.[109] Ancak, muhtasar nüsha ile mektuptaki cümle yapılarının oranı oldukça farklıdır. Örneğin muhtasar nüshada birleşik zaman vav'ı 37 yerde kullanılırken, geçmiş zaman vav'ı 50'nin üzerinde kullanılmıştır. Bunu bir cetvel halinde şu şekilde gösterebiliriz:

108 Bu husus Glasgow'da beraber olduğumuz sırada Dr. John Bowman ile yaptığımız bir sohbette önerilmiştir.

109 Yukarıya bakınız.

MEKTUP

48 *(Geniş zaman vav'ı)* - 14 *(Geçmiş zaman vav'ı)*

CEVAP (KISA VERS.)

37 *(Geniş zaman vav'ı)* - 50 *(Geçmiş zaman vav'ı)*

CEVAP (UZUN VERS.)

1 *(Geniş zaman vav'ı)*- 95 *(Geçmiş zaman vav'ı)*

Bu nedenle, mektubun zannedildiği gibi kısa versiyonu redak-te eden aynı kişi tarafından redakte edilmediğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Dolayısıyla onu doğrudan uzun versiyonla kıyaslama ve bariz kullanım farkı sebebiyle ayrı bir yazarın kaleminden çıktığını belirtme hakkına sahibiz.

Bu sonuçtan başka sonuçların çıkarılıp çıkarılmayacağı konusuna dikkatle yaklaşılmalıdır. Genel olarak, Yosef'in Cevabı'nın daha orijinal şekli olan mufassal nüshada anlatılan hususlara karşı ileri sürülen iddiaların göründüğü gibi kesinlik ifade etmediği söylenebilir. Üslup farklılığı onun doğruluğunu desteklemektedir. Kesinlikle aynı kültür seviyesine sahip olmayan Yahudi dünyasından hayli kopmuş bir bölgede teşkil edilen belgelerde böyle bir şey normaldir. Genel olarak Cevabın dilinin Mektubunkinden daha az tumturaklı ve zayıf olduğu[110] izleniminin doğruluğunu göz önünde bulundurmak gerekir. Cevap'ta Endülüslü vezirin veya daha ziyade katibinin Yosef'e övgüyle başlayan girişten eser yok. İzlenimlerden daha kesin bazı şeylere de dikkat çekebiliriz. Uzun versiyonda Arapça kadı sözcüğü İbranice *daleth* [elif-i memdûde] ile yazılmış ve harf-i tarif kullanılmıştır: *kadı, ha-kâdı* gibi. Kısa versiyonda ise, Arapçanın etkisiyle, uzatma işareti olarak elif-i memdude yerine nokta ve Arapça harf-i tarif kullanılmıştır: *kâdı, el-kâdı* gibi. Bir diğer dikkat çekici husus, Cevap'ta (uzun ve kısa versiyonda) Hazar ve Hazariim şekilleri harf-i tarifsiz ve yalın halde kullanılırken, Hasday'ın mektubunda başına Arapça harf-i tarif getirilen el-Hazar şekline sık sık rastlamamız-dır. Cevapta Daryal Geçidi eski Farsça şekli olan Dar Âlân, Has-day'ın mektubunda ise Derbend Geçici Arapça Bab el-Ebvâb şeklindedir. Cevap'ta ikinci isim de geçmektedir, ama Arapça ismin anlamının bilinmediği izlenimi verecek şekilde lüzumsuz yere "kapısı" kelimesi ilave edilerek "Bab el-Ebvab Kapısı" denilmektedir.[111] Bunlar, Cevab'ın Arapça konuşulmayan bir çevrede yazıldığının gerçek işaretleri gibi görünmektedir.

110 Benzer şekilde, Landau, "Present Position", §3.

111 Sha'ar Bab al-Abwab (Uzun Versiyon).

Poliak'ın Hazar Yazışmalarının klasik mektuplarda görülen popüler bir Hazarya tasviri olduğu şeklindeki görüşü, -ki biz daha önce bunun gerçeği yansıtmadığını belirtmiştik, - artık bir kenara kaldırılabilir ve Mektup ile

Cevap arasında farkın bu durumda beklinilenden daha fazla olduğu fikri en azından benim-senebilir. Ancak, Mektup ve Cevap göründükleri gibi farklı eller tarafından yazılmamışsa, bu izlenimi vermek amacıyla bir teşebbüste bulunulmuştur. Belgelerin daha erken tarihli nüshaları olabileceği ihtimalini hesaba katarak, - ki bu konuda hiçbir kanıt yoktur, - bu hükmü göz ardı edemeyiz. Fakat bu durumda takriben 961-1105 yılları arasında bunları kimin ve hangi maksatla uydurmuş olabileceği soruları cevapsız kalacaktır. Yosef'in Ceva-bı'nın çoğunlukla doğru olduğunu kabul etmemek güçtür.

İbni Havkal'ın 1086 gibi erken bir tarihe ait bir elyazmasında[112] Hazarya'dan bahsedilirken Hasday ibni Şaprut'un adının geçmesi de Hazar Yazışmalarının orijinalliği konusunda [bir delil olarak] farzedilebilir. Metin şöyle: "Hasday ibni İshak, bu büyük uzun dağın [Kafkas], Ermenistan'ın dağları ile bağlantılı olduğunu ve Ha-zaran'a ve Ermenistan'ın dağlarına kadar uzanarak Bizanslıların ülkesine geçtiğini düşünmektedir. Kendisi, bu kısımlar hakkında iyi bilgilendirilmiştir; çünkü buralara ziyarette bulunmuş ve onların büyük krallarıyla ve devlet erkanıyla tanışmıştır." Bu sözcüklerin kaynağı da alındığı yer de belirsizdir. Hasday, mektubunda Hazar-ya'ya ziyarette bulunma isteğini ifade etmekte ve Yosef de cevabında bu fikri hoş karşılamış gibi görünmektedir. Her halükârda, bu, göründüğü kadarıyla, Endülüslü Yahudi devlet adamlarının Hazar-ya meselelerine ilgi duymaları konusunda Yahudi geleneğinin bağımsız ve istisna edilemeyecek erken tarihli bir delilidir

112 Bu not, Kramers'in İbni Havkal'ın eserinin ikinci edisyonunda temel olarak kullandığı 479/1086 tarihli Serai elyazmasındaki bir harita üzerinde bulunmaktadır. Krş. Zeki Validi, "Völkerschaften", 50, n. 1.

Yosef'in Cevabı'ndaki Hazarların din değiştirmesiyle ilgili tasvir, Yehuda ha-Levi'nin *Cosri* (Kuzari)'sindeki tasvirle umumi bir benzerlik göstermektedir. Her ikisinde de Hazar kralı bir meleğin kendisiyle konuştuğu bir rüya görür. Her iki hikayede de general (? Bey) kral (Kağan) ile yan yana olarak tasvir edilir ve yine her ikisinde de bir "tapınak" (Cevap'ta *ahel, Kuzari'de mishkan)* kurulur. Her iki anlatımda da ana konu yapılan dinî bir tartışmadır.[113]

113 Hazarlarla Uygurlar arasında var olduğu ileri sürülen ilişki (II. Blm.) konusunda, Cuveyni'de Uygurların şamanizmden başka bir dine geçmeleri ile ilgili olarak hikaye ilginçtir. Bu hikaye ile Hazarların şamanizmden Mûsevîliğe geçişiyle ilgili olarak anlatılanlar arasında dikkat çekici benzerlikler bulunmaktadır. Cuveyni'nin anlattığına göre, bu din değiştirmenin sebebi Buku Han'ın

gördüğü bir rüyadır. Aynı rüyayı hanın veziri de görür. Burada da dinî bir münazara yapılır. Eski dinin yerli temsilcileri ile tartışmaya davet edilen yeni din temsilcileri arasındaki münazara ikincilerin zaferiyle sonuçlanır. Uygurların yeni diniyle Buddizmin kastedildiği Juveyni'de oldukça açık. Marquart *(Sitzungsberichte d. preuss. Akad.,* 1912, 486ff), hikayenin temelinin Uygurların M.S. 762'den (s. 487) çok kısa bir süre sonra Buku Han döneminde Maniheizme tarihî bir geçiş yapmaları olduğunu ve Cuveyni'nin muhtemelen bu bilgiyi, din değiştirme olayından bahseden üç dilde yazılmış Kara-Balgasun kitabesinden aldığını (s. 496-97) göstermiştir. Yine de, benzerliklere rağmen, bir hikayenin diğerinden türediğine iliş kin hiçbir olasılık bulunmamaktadır. Rivayetlerin farklı tarihî olaylara atıfta bulunduğunu, birbirine benzeşme halinde ise bunun bir tesadüf veya daha ziyade her iki olayla bağlantısı olan kişilerin beyinlerinde aynı konseptlerin bulunmasından kaynaklandığını kabul etmeliyiz.

Tabi ki farklılıklar da var. *Kuzari*de hükümdarın adı verilmezken, Cevap'da ondan Bulan diye bahsediliyor.Cevab'a göre Bulan, o rüyayı görmeden daha önce "büyücüleri ve putperestleri" (şama-nistler) ülkeden kovar. Halbuki *Kuzari* onun bu sırada henüz koyu bir şamani inanç taraftarı olduğunu belirtir. Dini münazaranın seyri de her iki anlatımda farklıdır. Örneğin Cevab'da tartışma sırasında sergilenen muameleleri içeren kısım özellikle *Kuzari*'de atlanmıştır. Tartışmanın ardından "tapınağın" inşaası konusunda da *Kuzari* ile Cevap arasında farklılık mevcuttur. Ayrıca, ha-Levi Cevab'da bir sonraki hükümdar olan Obadya zamanında gerçek-leştirilen dinî reformla ilgili olarak (herhalde Kuzari'nin planına uygun bir şekilde çıkartma yaptığı için) hiçbir şey belirtmez. Bu farklılıklara binaen ha-Levi'nin Cevab'ı şahsen gördüğünü söyleyemeyiz, ama muhtemelen kendini dilediği gibi davranmakta özgür görmüştür. Yine de gerek Cevap ve gerekse Kuzari, hikayenin aynı umumi şablonunu temsil etmektedir.

Hazarların din değiştirmelerinin oldukça değişik bir hikayesi, muhtemelen Kahire Genizası'ndan alınan ve ilk defa Schechter tarafından 1912 yılında yayınlanan, şu anki haliyle[114] tahminen XIII. Yüzyıla ait 100 satırlık bir parça olan Camridge Belgesi'nde oldukça farklı bir biçimde anlatılmaktadır.[115] Bu belge, kuryeleri deniz yoluyla Constantinople'a gelen isimsiz başka birine tıpkı Yosef gibi "efendim" diye hitap eden meçhul bir kişinin Hazar meliki Yosef'den bir çağdaşı olarak bahseden mektubunun bir çarçasıdır. Yazarın Hazar Devleti'nden "ülkemiz", Yosef'den de "efendim", vs. diye bahsetmesi, onun Hazarlı bir Mûsevî olduğunu gösterirken, bu diğer kişinin Hasday ibni Şaprut olarak düşünülmesi doğaldır. Ancak, Belgenin Hazar Yazışmalarıyla ne ilgisinin olabileceği açık değildir. Kokovtsov, Belgeyi Hasday'ın Mektubuna resmen

alternatif bir yanıt olarak görmüş ve durumu şüpheli bulmuştur.[116] Yazışmalarla Cambridge Belgesinin her iki kısmı arasındaki karşılıklı sessizlik özellikle dikkat çekmektediir. Belge, Hasday'ın zaten Constantinople'a elçiler göndermiş olduğunu biliyor gibi görünmektedir, ama Mektuptan ve Cevap'tan bahsetme-mektedir. Bu durumda onun Yazışmalardan önce yazıldığını ve elçilerin Hasday'ın mektubunda zikredilen İshak bar Nathan ve yol arkadaşı olduğunu farzedebiliriz. Peki o halde Yosef neden Cevab'ında Hasday'a Hazarya'dan daha önce gönderilen mektuptan bahsetmemektedir? Aynı şekilde, eğer almış olsaydı Hasday'ın da Belge'ye bir atıfta bulunabileceğini umabiliriz. Eğer Belge Yazışmalardan sonra kaleme alınmış ise, Mektuba veya Cevaba, yahut her ikisine birden bir atıfta bulunması beklenebilirdi.

114 Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi, T-S Loan 38.

115 *J.Q.R.*, ııı (1912-1913), 181ff.

116 *Op.cit.*, Introd.

Belge'nin Hasday'ın özel elçisi İshak bar Nathan'ın, mektupta belirtildiği gibi, daha ileri gidemeyince, Hazar seferinden vazgeçerek Kurtuba'ya dönmesi sebebiyle Hazarya'dan değil Constan-tinople'dan[117] gönderildiği farzedilerek belki bu güçlüklerin içinden sıyrılmak mümkün. Barselonalı haham Jehuda'nın daha önce sözünü ettiğimiz Sepher ha-'Ittim'inde hem Cambridge Bel-gesi'nden hem de Hazar Yazışmalarından bahsettiğini aşağıda vereceğimiz bu pasajından çıkarabilirsek, Dubnov'la[118] bu konuda anlaşabiliriz: "Bir Yahudinin Constantinople kralları namından *[aynen alınmıştır]* kendi dilinde Constantinople'de yazdığı; Constantinople kralları ile Kral Aaron ve keza gayr-ı Yahudi krallarla Kral Aaron'un oğlu Kral Yosef arasında geçen savaşlardan ve yine Hazarların ihtida etmelerinden ve mühtedi kralları olduğundan bahseden mektubunun bir inüshasını bulduk. Tüm bu olayların hikayesinin Arapların kitaplarında yazılmış olduğunu işittik." Constantinople'daki bir Yahudinin dilinin İbranice[119] yerine Grekçe olması gerektiği ve ayrıca Cambridge Belge-si'nin Hazar krallarını, Mûsevîleşenler olarak değil baştan itibaren Mûsevî olarak gösterdiği, bunun haham Jehuda'nın[120] zannettiği gibi olamayacağı iddia edilmiştir. Ancak, bunlar küçük eleştirilerdir ve Dubnov'un tanımlaması doğru olabilir. Camb ridge Belgesi kesinlikle Hazarların din değiştirmesinden bahsetmekte ve Yosef ve hemen önceki selefleri zamanında Bizanslıların ve başkalarının

Hazarlarla yaptıkları savaşlar hakkında çok miktarda bilgi vermektedir. Belge, Constantinople'da yazılsa, ne Hasday'ın ne de Yosef'in ondan bahsetmemesi gerektiği seve seve anlaşılabilir. (Hasday kendi mektubunu yazdığı sırada onu almış olduğu düşünülebilir).

117 Mann, *Texts and Studies*, ı, 8, n. 11.

118 *Weltgeschichte des jüdischen Volkes*, ıv, 481.

119 Mann, *loc.cit.*

120 Poliak, "Conversion", §3.

Ancak bu, Cambridge Belgesi'nin sunduğu diğer güçlükleri çözmez. Cevap'taki din değiştirme hikayesi doğru ise, - ki öyle olması gerekir,- , o zaman Belge'de anlatılan alternatif versiyon için ne diyeceğiz? Burada, Yahudilerin erken bir tarihte, muhtemelen Ermenistan'dan Hazarya'ya geldikleri ve yerli halkla kaynaştıkları anlatılmaktadır. O sıralar Hazarların başında kral yoktur ve savaş esnasında seçilmiş generaller [beyler] tarafından idare edilmektedirler. Bir defasında (isimsiz) bir Yahudi general seçilir. Daha sonra bu general gittikçe Yahudi dinininin doğrudan etkisi altına girer. "Makedon" (Bizans) kralları ve Araplar olayı duyunca o kişiyi uyarmak amacıyla elçiler gönderirler (?). Bu elçiler muhtemelen dinini değiştirmemiş olan diğer devlet erkanı üzerinde etkili olurlar ve böylece dinî bir münazara yapılması kararlaştırılır. Üç dinin alimleri bir araya gelip tatmin edici hiçbir sonuca varmadan tartıştıktan sonra, Hazar reisleri, "Musa'nın Şeriat kitaplarının" bazılarının "Tizul vadisindeki bir mağaradan" çıkarılarak Yahudiler tarafından açıklanması gerektiği önerisinde bulunurlar. Bu iş layık-ı veçhile yapılır ve sonuçta Hazarya'daki Yahudilerin tamamı önceki kayıtsızlıklarını bir kenara atarak diğerlerini de kendileriyle birlikte Museviğe taşırlar. Yahudiler, "Bağdat, Horasan ve Bizanslıların topraklarından" Hazarya'ya gelmeye başlarlar ve Hazar Kağanlığı kurulur. (Buraya kadar adı verilmeyen) Yahudi liderin adı değiştirilerek Sabriel yapılmış ve Hazarların ilk meliki de o olmuştur.

Bu hikayede, "Sabriel"in yönetiminde gerçekleşen bu din değiştirme, "Sabriel", adı belirtilmeyen üvey babası ve eşi Sera ile Hazarya'da uzun yıllardır yaşamış olan bazı Yahudiler tarafından gerçekleştirilen bir reform olarak gösterilmektedir. Schechter'in Cambridge Belgesi'nde yer alan din değiştirme hikayesinin Bu-lan'ın soyundan gelen Obadya'nın yönetiminde gerçekleşen dinî faaliyet konusunda Cevap'ta okuduğumuz şeyin genişletilmiş hali olduğu şeklindeki önerisi, aksi ispatlanıncaya kadar geçerlidir. Schechter, görünüşte başka yerlerde bilinmeyen Sabriel adının,

“El’in kulu”, “Yah’un hizmetkârı” anlamına gelen Obadya’nın alternatif bir şekli olan Abdiel, Abdeel’in bozulmuş hali olabileceği görüşündedir. Ancak, bu zekice görüşün reddedilmesi gerekmektedir. Belgenin şu anda kayıp olan ilk kısmında daha erken bir tarihte gerçekleşen din değiştirme konusunda bir tanımlama getirildiğini varsayamayız. Schechter’in Sabriel’in Obadya olduğu şeklindeki görüşüne katılmak, ya Belge’nin bazı nedenlerle hakkında hiçbir şey söylemediği Bulan dönemindeki tartışmanın daha sonraki bir tarihte Obadya döneminde tekrarlanmış olduğunu, ya da Cevap’ta yer alan Bulan’ın faaliyeti ile Obadya’nın haleflerine ilişkin hikayenin uydurma olduğunu kabul etmek demektir. Her iki alternatif de havaleli ve olasılık dışıdır. Dolayısıyla Sabriel’in Bu-lan’ın İbranice adı olduğunu kabul etmek zorundayız.

Belki de Cambridge Belgesinde yer alan din değiştirme hikayesinin en çarpıcı noktası, onun hemen ardından gerçekleştirilen kurumsal değişiklikler hakkında söyledikleridir. Bu kurumsal değişiklik, kelimenin tam anlamıyla çifte krallığın oluşturulmasıdır. Kağanlığın şimdi ortaya çıktığı açıkça belirtilmektedir. Din değiştirmenin ardından, “ülkedeki insanları bilgin kişilerden birini başlarına yönetici olarak seçtiler. Kazaria [Hazarya] dilinde ona Kağan [Hakan] derler. Bu nedenle, ondan sonra yükselen yöneticilere bugüne kadar Kağan adı verilmiştir” Belge şöyle devam eder: “Hazar-ya’nın büyük generaline gelince, adını Sabriel olarak değiştirdiler ve onu kendilerine melik yaptılar.” Schechter’in dediği gibi, muhtemelen burada Beg makamına atıfta bulunulmaktadır.[121]

121 *Op.cit.*, 189.

Gölge bir hükümdarın daha ziyade bilâhare kağanın varlığı, her halükârda bir hanedanın yerini bir başkasının alması anlamına gelebilir ki Mesûdî de açıkça böyle düşünmektedir.[122] Ancak bu, Hazarlar arasında bir yenilikten çok göçebe geçmişleri ile bağlantılı bir özellikmiş gibi görünmektedir.[123] Daha sonraları kağanın Yahudi cemaatinin lideri tarafından eski hanedanın bir tür “mabeyincisi” gibi başa geçirildiği ve Yahudiler tarafından kenara itilen bir hükümdarı temsil ettiği düşünülebilir, ama Belge’de anlatılan bu değildir. Yahudi general, Hazar Devleti’nin ilk Beyi olarak iktidarı elde tutmak amacıyla kağanı bir kenara itmemiştir. Çünkü (Belge’ye göre) çok daha sonrasına kadar kağanlar hiç olmamıştır. Bu yanlıştır ve ispatı mümkündür. VIII. Yüzyılın ilk yarısında Hazar kağanlarının varlığı konusunda hiç şüphe yok. Nitekim II. Jüstinyen bunlardan biriyle

tanışmıştır.[124] Tek muhtemel şüphe bu dönemde Beg'in mevcut olup olmaması konusundadır ki, onun varlığı konusu da neredeyse kesin bir şekilde belgelenmiştir. Ancak, Cambridge Belgesi, din değiştirmeden sonraki dönemde, Hazarların, muhtemelen Kral Sabriel'e bağlı bir hakem gibi bir kağan tayin ettiklerini söylemektedir. Bu, tarihî ilişkiyi tersine çevirmektedir ve oldukça akıl almaz bir şeydir.[125] Dahası da var. Belgeye göre, ilk kağan, bilgin kişilerden biriydi ki, bunlar muhtemelen biraz önce bahsedilen "Israil'in bilginleri"dir. Ancak, söylendiği gibi, Yahudi bir hahamın herhangi bir zamanda Hazar Devleti'nin kağanı olmuş olması ihtimal sınırlarının ötesindedir. Mûsevî hakimlerin din değiştirmeden[126] sonra tayin edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir, ancak bu dönemde belirtilen ölçüde kurumsal bir değişiklik söz konusu olamaz. Belge, Bulan'ın hikayesini farklı bir açıdan ve İbranice bir isim altında vermektedir. Onun Yahudi kökenli olduğunu söylemek mümkündür; ancak daha erken tarihteki Hazar Devleti'nin kağanlarının geldiği Türk hanedanına mensup olmuş olması daha muhtemeldir.[127] Bulan ne anlama gelirse gelsin,[128] isim açık bir şekilde Türkçedir. Kağanlık hakkındaki yanlış bilginin sebebi, Belge'nin yazarının Hazar kağanlarının daha sonraki durumu hakkında edindiği izlenim ve muhtemelen unvanın İbranicede "bilgin" anlamına gelen *hâûkhâm* ile karıştırılmasıdır. Cambridge Belgesinin bu bulanık din değiştirme hikayesi sebebiyle gayr-ı sahih bir belge olduğu suçlaması yapılmadan, insan, onun verdiği diğer bilgileri yani zaten tek referans olan IX. ve X. Yüzyıl Hazar savaşlarını daha büyük bir dikkatle irdelemek zorunluluğu hissetmektedir.

122 Onun aşağıda zikredilen kaydı ile krş., VII. Blm.

123 "La royaute double des Turcs" (2me *Congres Turc d'Histoire,* İstanbul, 1937) başlıklı bildirisinde, Alföldi'nin çifte krallığın esasen aşiretin sağ ve sol kanatlarındaki bağımsız yönetim sisteminden çıktığına dair görüşü belki de doğrudur.

124 VII. Blm. bkz.

125 Yosef'in Cevabı'na göre, kağanlık tekrar halkın aslına dönmüştür: "Oğul, babasının tahtına oturur. Bu, bizim ve yeryüzünde var oluşlarından bu yana atalarımızın geleneğidir." Burada Zeki Veli-di'nin *(Ibn-Fadlaan,* 270, 274) Hazar kağanlarının Çin kaynaklarında meşhur bir destan kahramanı ve aynı zamanda Türklerin yönetici hanedanının kurucusu olarak geçen Asena (Achena, Ashihna, Assena)nın soyuna (Chavannes, Documents, aynı yerde; Julien J. A., vı, iii, 1864) mensup oldukları şeklindeki görüşünü burada göz önünde bulundurabiliriz. Bu aile, esasen Hiung-nu'lara mensuptur (Parker, *Thousand Years,* 129) ve hem Doğu hem de Batı Türklerine (Parker, *aynı yerde;*

Marquart, *Streifz.,* 46) kağanlar vererek ilk Türk imparatorluğunun (T'u-küeh, Kök Türk) yönetici grubu olmuştur. Zeki Velidi, Karahanlılar (İlek Hanlar) ve Moğol fatihi Çingiz'in mensup olduğu Borçigin Kayat oymağının daha sonraları Asena hanedanının kolları olduğunu tespit etmektedir. Hazar kağanlarının aynı hanedanın bir kolu olduğu görüşünün temel mesnedi, Hazar kralı (kağan) "Ansa'nın soyundan gelenlerden biridir" şeklinde *Hudud ai-'âHam,* §50'de yer alan bir kayıttır. Minorsky'nin soru işareti koyduğu bu isim, Zeki Velidi tarafından Asna=Asena olarak okunmaktadırr. Önerilen yeni okuma çok caziptir. İkinci Hazar kralı (Beg) için İbni Rusta ile Gardizi'de benzer şekillerin (İşa, Abşad) bulunduğu konusunda herhangi bir itiraz yok. Bu formların halihazırda bir açıklaması vardır (V. Ünite). Hazarların Gök Türklerle hiçbir yakın bağlantısının olmamasına rağmen, Zeki Velidi, Hazarlardaki yönetici ailenin Gök Türklerin bir kolu olduğunu ve hatta Türklerdeki yönetici hanedanın aynı aileden geldiğini artık kesin bir hüküm olarak görmektedir. Ha-zarya'da Asena ailesinin yanı sıra Orta Asya'yla ve hatta Uygurlarla dahi akrabalığı olan başka kabile grupları da vardı. Elbette bu II. Bölüm'de izah edilen görüşle aynı paraleldedir. Bar Hebraeus'a göre *(Syriac Chronicle,* ed. Budge, 81v, col. 1=transl. 232) Selçuk Melik Şah'ın eşinin "Hazarların kralı Tafrag'ın" kızı olması bir şekilde dikkate değerdir. "Tafrağ" açık bir şekilde İlek Han *(Ta'rıkh-i Guzıdah,* 444) Tamgac ibni Buğra'dır. İlek Hanlarının Uygur menşeli olması imkansız değilse de, (Barthold, *Zur Geschichte des Christentums in Mittel-Asien*, 1901, 47ff ile kıyaslayınız), bu, asla onların Hazarlar olduğu anlamına gelmez. Bar Hebraeus'un Ase-na ile Hazar Devleti arasında bir bağ bulunduğu konusunda bir şey bilip bilmediği meçhüldür. Marquart da daha önce Asena soyunun Hazarlara kağan verdiğini belirtmişti *(Streifz.,* 47).

126 Hazar Devleti'ndeki Mûsevî hakimlerden İstahri ve Mesûdî tarafından bahsedilmiştir.

127 Gürcü Vakayınamesi'nin Bulkhan'ı 112/730 akınındaki Hazarlı komutanın ismi olarak verdiği söylenmektedir (Poliak, *Khazaria,* 141; Bury, *E.R.E.,* 406, n. 1, *Z.M.N.P.,* 1908, Westberg'e atfen). Bulkhan, aynı olayla ilgili olarak adı zikredilen kumandan Bar-cik'in adının herhangi bir şekliyle kesinlikle örtüştürülemez. (IV. Blm., özellikle n. 29 ile krş). Bulkhan doğru ve =Bulan ise, bu du-rumda Bulan'ın sıradan bir bey olmanın ötesinde Kağan'ın seferine iştirak ettiğini kabul etmek daha tercihe şayan görünüyor.

128 Brutzkus'a göre *(Enc. Jud.,* art. Chasaren), Bulan, "bilgin" anlamına gelmektedir; ancak Zajaczkowski bunu reddetmektedir *(Cultu-re,* §3). Poliak'ın sözleri çok yardımcı olmaz ("Conversion", §4; *Khazaria*, 141): Bulan, Türk ismi olan *balaban* "şahin"in Arapça-laştırılmış *(aynen alınmıştır)* bir formudur - aksi takdirde bu "ayı" - ya da *kaplan* "panter"dir. Hazar isminin Bulkhan, Bulcan, Bluç'an şekliyle kıyaslayınız (önceki not ve VII. Blm). Ayrıca, belki de 576 yılında Bosphorus'daki Batı Türkleri kumandanının ismi olan *ton [tung] Bokhanon* (Menander, 404).

Poliak, Cambridge Belgesi'nin din değiştirmenin hemen ardından gerçekleşen siyasi değişikle ilgili sözlerini Arap kaynaklarıyla teyit etme girişiminde bulunmuştur ki, tam bir başarısızlık olarak değerlendirilmelidir. Getirdiği yorum ne tarihî durumu[129] aydınlatmakta ne de Cambridge

Belgesinin burada güvenilir olduğunu düşünmek için en ufak bir zemin oluşturmaktadır.

129 Örn., kendisi, Yakut'un Hazarlarla (önceki blm.e bkz) ilgili bulanık tasvirinin ikinci kısmını "din değiştirmeden önceki kaynak" olarak görmektedir. Aslında bu kaynak biraz önce belirtildiği gibi, 922'lerde yazılan İbni Fadlan'dır.

O halde, Cambridge Belgesi, ya hiçbir kaynak tarafından kontrol edilemeyen ya da gerçekten başka yerlerde okuduklarımızla çelişen bilgiye sahipse, bu tür durumlarda ona güvenilebilir mi? Dubnov[130] ve ayrıca Landau[131], yazışmadan çok kısa bir süre önce Hazarların başka halklarla olan ilişkileri hakkında Belgenin bahsettiği tarihî vakıalardan açık bir şekilde etkilenmektedir. Ancak, söylediklerinin ne kadarı kabul edilebilir? Verilerin büyük bir kısmı her halükârda kontrol edilemez. Örneğin, Yosef'in büyükbabası Benyamin döneminde Bizanslılarla yapılan bir savaştan bahsediliyor. Yine, Yosef'in babası Aaron zamanında, Bizans imparatorunun Alanları Hazarlara karşı kışkırttığı söyleniyor. Keza Yosef zamanında Rusların, İmparator Romanus'un kışkırtmasıyla Tamatarha'ya[132] saldırdığından, Hazarların da misilleme olarak Bizans topraklarına hücum ettiklerinden, birkaç kenti zaptedip, muhtemelen önemli bir merkez olan Khersones'e bir hücum gerçekleştirdiklerinden bahsediliyor.[133] Tüm bunlar, Hasday'ın mektubunda Bizanslı elçilerin ağzından verilen Hazar Devleti tanımlamasıyla bazı şekillerde uyuşmuyor gibi görünmektedir. Dubnov, din değiştirme sırasında tabiatüstü bir unsuru devreye sokmadığı için Belge'nin objektif olduğunu belirtmektedir. Halbuki bu objektifliğin başka belgelerle test edilmesi ziyadesiyle arzu edilirdi. Eserini M.S. 947-950'de yazan Constantine Porphyrogenitus'un, Alanların Hazarlara karşı kullanılabileceği[134] koşulları gözünde canlandırdığı doğrudur. Ancak, onların takriben o sıralarda özel bir sebeple kullanıldıklarını bilmek zorundayız.Hazarlarla Bizanslılar arasındaki savaş konusunda Camridge Belgesi'nin dışında genellikle bir bilgi bulamıyoruz.

130 Age., ıv, 480-481.

131 "Present Position", §4.

132 Kokovtsov, age.., 118, n. 4.

133 Aşağıya bkz.

134 Aşağıda verilen parça ile krş.

Kokovtsov, Belge’ye bazı itirazlarda bulunuyor ve en çok da üslup ve muhteva açısından Sepher Josippon’a bağlı olduğu noktası üzerinde duruyor. Onun iddiasına göre, Cambridge Belgesi, gerçek bir mektup değil bir derlemedir.[135] Kokovtsov’un iddia ettiği üslup bağımlılığının mevcut olduğunu söylemek zor.[136] Kokovtsov’un yine Josippon’dan etkilendiğini düşündüğü olaylara dayanan içeriğe gelince, iddia ettiği her iki husus da meseleyi fazla ispat etmemektedir: 1) Camridge Belgesi’nin yazarı elbette sonraki Hazarya adını biliyordu (ki kendisi sürekli Qazar-ya şeklinde yazmaktadır) fakat muhatabına onun eski adının Ar-kanus olduğunu söylemeye özen göstermiştir. Bu, muhtemelen Yunanca *Urkanous* kelimesine kadar gitmektedir. Belge yazarının bunu nereden bulduğunu bilmiyoruz. Ancak, kaynağın Josippon olduğu açık değildir. M.S. 1036’da bir kaydında Bar Heb-raeus Hirkanya’yı “Hazarların yurdu”[137] ile özdeşleştirmektedir ki, her ne kadar Belgedeki bilginin nereden alındığını ispat etmezse de, en azından yazarın kelimeyi yalnızca Josippon’dan ödünç almış olmasının dışında başka ihtimalleri de ortaya çıkarmaktadır. 2) Kokovtsov’un yazarın Josippon’a fiilen dayandığı konusunda ileri sürdüğü bir diğer husus, Belge’de “kraliyet şehrinin adı Qazar [Hazar]dır” ibaresinin geçmiş olmasıdır ki, Kokovtsov bunun eserin kaybolmuş bir nüshasından alındığını düşünmektedir. Daha önce görmüş olduğumuz gibi, burada söz konusu edilen şehrin, kralın yaşadığı başkentin batı yarısını teşkil eden Hazaran olduğu muhakkak.[138] Burada Cambridge Belgesi, doğru bilgi vermektedir.

135 *Age.*, Introd.

136 Landau, “Present Position”, § 4 ile krş.

137 *Syriac Chronicle*, ed. Budge, fol. 69, col. 1=transl. 195.

138 V. Blm, n. 10 ile krş.

Kokovtsov, Cambridge Belgesi’nin daha önce üzerinde durduğumuz Barselonalı haham Yehuda’nın gördüğü ikinci mektupla özdeşleştirilmesini nazar-ı itibare almakta, fakat bunu ispat edilmemiş olarak değerlendirmektedir. Belirttiği birkaç nokta, tartışılmaz değildir. Kendisi doğal olarak Belgede kağanlık hakkında söylenenlerden de bahsetmekte ve bunu fantastik olarak tanımlamaktadır.[139]

139 Yukarıya bakınız.

Geçmiş zaman yerine geniş zaman vav'ının Hasday'ın mektubuna nazaran Camridge Belgesi'nde daha sık kullanıldığı ve bu haliyle Cevabın uzun versiyonunun tersi bir durum sergilediği gözlemlenebilir:

Geniş zaman vav'ı geçmiş zaman vav'ı

HASDAY'IN MEKTUBU 48 - 14

YANIT (UZUN VERS.) 1 - 95

CAMBRİDGE BELGESİ 57 - 8

Bu sonuç bariz bir şekilde, Cambridge Belgesi ile Yosef'in Ce-vabı'nın farklı bir kaynaktan olduğunu ispatlamaktadır.

Belgenin tahkik edilebilir tarihî malzeme içerip içermediğine bakalım. Belge, birkaç kez Alanlardan bahsediyor. Kafkasya'daki ünlü Dar-ı Alan (Daryal) geçidi ve istikâmı sürekli olarak daha önce Hazarların ve Arapların savaşlarında yer almaktadır. Arap kaynaklarında Alanların bu dönemde bağımsız oldukları ve kendi kralları tarafından yönetildiği[140] ya da bazılarının Mûsevî olduğuna ilişkin bilgi bulamamamıza rağmen, Belgenin bu iki göstergesi de kendi içinde oldukça güvenilirdir. Gerek Belge'de ve gerekse Yosef'in Cevabı'nda bu konuda zikredilenlere istinaden bir değerlendirme yapacak olursak, Alanların bağımsızlığına vurgu yapılmaktadır veya durumları tartışma konusudur.[141] X. Yüzyıldaki durum konusunda, elimizde Constantine Porphyrogeni-tus'un *De Administrando Imperio'dan* daha önce atıf yaptığımız şu parçası bulunmaktadır:[142]

140 Bu, muhtemelen Mervan'ın 119/737 yılındaki seferine imada bulunmaktadır. (IV. Blm.'de bahsedilen Daryal Geçidi'ndeki kaleden farklı olarak) Alan başkenti Magas, Moğollar tarafından 1239 yılında yok edilmiştir (V. Minorsky, "Caucasica ııı," B.S.O.A.S., 1952, xiv/2 ile krş).

141 Aslında Cevap (Uzun Vers.) "tüm Alanların" vergiye tabi olduğunu iddia etmektedir.

142 Ed. Bonn, ııı, 80.

"10. Hazarya'ya, onlara karşı nasıl ve kimler vasıtasıyla savaş yapılması gerektiğine gelince, yakınlarında oldukları için Guzlar onlara karşı savaşabildiklerine göre Alanya hükümdarı da böyle yapabilir. Çünkü Hazarya'nın Dokuz Klimata'sı Alanya'ya yakındır ve eğer isterse Alan onlara akın düzenleyebilir ve o bölgeden Hazarlara büyük zarar ve sıkıntı

verebilir. Genellikle Hazar Devleti'nin tüm geçimi ve zenginliği bu Dokuz Klimata'dan oluşmaktadır.

"11. Khersones Kalesi ve Bosporus Kalesi'ne gelince, Hazarlarla[143] barış içinde olmadığı, daha ziyade Bizans imparatorunun dostluğunu tercih ettiği için, Hazarlar dostluğu ve barışı muhafaza etmeyeceklerse, kendisi, Sarkel'e, Klimatalara ve Khersones'e geçerken yolları kuşatarak ve beklenmedik bir şekilde saldırarak onlara büyük ölçüde zarar verebilir. Yukarıda bahsedilen hükümdar onları engellemek için çok uğraşırsa, Khersones ve Klimatalar büyük bir barıştan yararlanacak. Çünkü Hazarlar Alanlardan gelecek bir saldırıdan korkarsa ve bir ordu ile Khersones ve Klimatalara saldırma serbestisine sahip olmazsa, her ikisiyle de aynı zamanda savaşa giremeyerek, barışı sürdürmek zorunda kalacaklardır."

143 N. 141 ile krş.

Camridge Belgesi'nde imparatorun geçmişte bir vesileyle Alanları Hazarlara kışkırttığı şeklindeki kayıt bu alıntıya istinaden güvenilirlik kazanmaktadır. Ama imparatorun bunu gerçekten yaptığı konusunda başka bir yerde bir nota rastlamadık.

Bildiğim kadarıyla, Belge'ye göre Yahudi Şeriatıyla ilgili kitapların bulunduğu bir mağaranın yer aldığı Tizul vadisi veya ovası henüz bir yerle özdeşleştirilmiş değil. Derbend Geçidi için Bizanslıların kullandığı Tzour ve Arapların kullandığı Sul kelimesi bu isim için teklif edilebilir. Din değiştirme hikayesinin değişik bir varyantla teyidi mümkün. Örneğin Kuzari'ye göre din değiştirme olayı, kısmen bazı Yahudilerin Varsan dağlarında Sabbat gününü kutladığı bir mağarada geçmekteydi. Bu Tizul da Kafkasların doğu ucundaki aynı yer olmalı.

Daha önce belirtildiği gibi Hazarların X. Yüzyılda Bizanslılarla savaştıkları konusunda başka bir yerde doğrudan bilgi bulamadık. Muhtemelen X. Yüzyılda Grekçe olarak yazılmış sözde Got Toparch'ının Fragmanları (Fragments of the Gothic Toparch)[144], Got kralının Kırım'ın kuzeyinde kendileriyle savaştığı düşmanın adını vermeden Hazarlara atıfta bulunuyor gibi görünmektedir. Brutzkus, Fragmanlar, Camridge Belgesi ve Hasday'ın mektubunun başındaki methiye arasında özel bir bağ olduğunu varsaymaktadır.[145] Mümkündür. Daha önce de söylendiği gibi, Mena-hem ben-Saruk'un şiirinin savaşta Hazarların kesin bir zaferini ilan ettiğini farz etmek makuldür ve belki de bunun haberi Cambridge Belgesi vasıtasıyla

Endülüs'e ulaşmıştır. Melik Yosef, Hasday'ın gönderdiği mektubun başına koyduğu methiyeden onun zaferinden haberi olduğunu anlamış ise, Kokovtsov'un belirttiği gibi yazdığı cevapta aynı zaferden tekrar bahsetmemesi gerekirdi.[146] Bir adım daha atabiliriz. Cambridge Belgesi'ne göre, Rusların Romanus'un kışkırtmasıyla Tamatarha halkına saldır masından sonra Hazar "Pesah" (? Paseah) Bizans topraklarına saldırmıştır. Bu isim, Hazarlardaki Beg'i anımsatmaktadır (Peh veya hatta Pesah<Pe-sad<Pe-shad<Be-shad (Ebe-shad) olabilir). İbrani sözcükleri olan *Bu(o)lsh-tsi hu' Pesah hmygr* zordur. En son sözcüğün (şüpheli bir şekilde Schechter tarafından "the Re-verer" (saygı gösteren) olarak tercüme edilen) kusurlu olarak yazılmış ve *ha-meyuqqar* olarak okunması gereken bir *Pual* ortacı olduğu, en azından açıktır. Şüphesiz, "saygı değer Beg Bulsh-tsi" diye çevirmemiz gerekmektedir. Yüksek komutan olarak Beg'in mevkisi cümle ile iyi belirtilmiş gibi görünmektedir. Belge'de şöyle deniliyor: "O, üç şehri, bunun yanında da birçok ufak köyü zaptetti. Oradan Shorsu(nu) ya ilerledi ve ona karşı savaştı." Shorsunu'nun Khersones olduğu açık.[147] Belge'de, daha Kherso-nes'in Hazarlar tarafından zapt edildiği ifade edildiğine göre, burasının Hasday'ın mektubunun başında yer alan methiyede adı geçen şehir olduğunu varsayabiliriz.

144 Westberg, *Die Fragmente des Toparca Goticus aus dem 10. Jahrhun-dert, M.R.A.,* 1902.

145 *Pismo khazarskogo evreia,* Berlin, 1924 (Landau, "Present Positi-on", §4'de atfen).

146 Aynı yerde., Introd.

147 Kokovtsov, 119, n. 9.

Cambridge Belgesi'nin tarihî bir malzeme içerdiği kanaatine varmamıza imkan veren başka bir dize daha bulunmaktadır. Bel-ge'nin din değiştirme ve onun öncesindeki olaylar hakkında anlattıklarının Yosef'in Cevabı'ndan farklı, fakat daha sonraki kısımlarda Cosri (Kuzari)de anlatılanlarla genellikle örtüştüğünü daha önce belirtmiştik. Cambridge Belgesi de farklılıklar konusunda tek başına değil gibi görünüyor. Bilindiği gibi Hasday da mektubunda, Hazar melikinin kendileri hakkında bir şeyler bilip bilmediğini öğrenmek niyetiyle Endülüs'deki geleneklerden bah-setmektedir. Hasday muhatabından bilgi almak amacıyla .. " İsrail (oğullarının) bu ülkeye (Hazarya'ya) nasıl geldikleri" sorarak şöyle devam ediyor: "Atalarımız bize başlangıçta yerleştikleri yerin[148] adının Seir Dağı olduğunu söylemişlerdi; fakat Efendim Seir Dağı'nın yaşadığı yerden uzakta bulunduğu bilirler. Büyüklerimiz, daha önceleri buranın Seir Dağı

olarak adlandırıldığını; ancak dini takibatların arttığını ve şu anda sahip oldukları topraklara gelinceye kadar pekçok belalara katlandıklarını anlatırlar. Bir önceki kuşağın sözüne güvenilebilir yaşlı insanları, imansızlıklarının cezası olarak nasıl bir zulme uğradıklarını ve Kalde ordusunun nasıl üzerlerine öfke ve gazapla geldiğini anlattılar. Şeriat kitabını ve diğer Kutsal Yazıları bir mağaraya saklamışlar ve bu yüzden mağarada dua etmişler. Kitapların hürmetine, zamanla artık mağarayı unutup, onu hatırlayamaz hale gelinceye, orada niçin dua etmeyi alışkanlık haline getirdiklerini bilemez oluncaya kadar, oğullarına sabah akşam mağarada dua etmelerini öğretmişlerdir. Ancak, sebebini bilmeden babalarının geleneğini uygulamışlar. Uzun bir zamandan sonra, bunun sebebini bilmek isteyen İsrailli bir adam çıkmış. Kendisi mağaraya girmiş, oranın kitaplarla dolu olduğunu görmüş ve onları oradan çıkarıp getirmiş. O günden başlayarak Şeriatı öğrenmeye hazırlanmışlar. Daha önceki kuşakların birbirinden dinlediği gibi, babalarımız da bize böyle anlattılar. Tüm bunlar [çok] eski şeyler [hikayeler]dir.” Sanırım bu son sözler, Hasday’ın Belgenin bazı içeriklerini Yosef’e basitçe yeniden anlatmış olması ihtimalini ortadan kaldırıyor.

148 Hazar Vakayınamesinin bir baskısında, ed. A. Sipron, Tel Aviv, n.d., “sizin yerleştiğiniz yerin” demektedir.

Bu nedenle, Hasday’in Endülüs Yahudileri arasındaki bir geleneği yansıtmaya çalışan mektubunda, Cambridge Belgesi’nin Yosef’in Cevabı’nda ana hikaye diyebileceğimiz anlatımdan bazı konularda farklılık arzeden din değiştirme hikayesinin izlerini görebiliriz. Örneğin, mağaraya giren “İsrailli adam” Belge’de geçen Bulan-Sabriel ile kuvvetli bir benzerlik göstermektedir. Ancak, Belge mevcut bir geleneği içeriyorsa, bu bir doğruluk göstergesidir. Endülüs geleneğinin de ki, onu böyle adlandırmak gerekir, mağarayı ziyaret meselesinde Kuzari’de izini bulmak mümkün..

Belge, Rus kumandan Oleg ve Romanus Lecapenus gibi tarihî şahsiyetlerden bahsetmektedir, ama bunlar meseleyi halletmekten çok daha da karmaşık hale getirecek şekilde girdirilmiştir. Romanus konusunda Mesûdî’de Yahudilere yaptığı dini baskılarla ilgili bazı bilgiler var. Belge ile diğer kaynaklar arasındaki ör-tüşmenin örneği olarak şu tasviri verebiliriz: “Onlar, topraklarımızdaki babalarımızın Simeon kabilesinden olduğunu söylüyorlar, ama bunun doğru olup olmadığını bilmiyoruz.” Bu, Eldad ha-Dani’nin Hazarya’daki Simeon kabilesi ve Manasse oymağı hak-

kındaki rivayetiyle kesin bir benzerlik arzetmektedir.[149] Eldad'ın rivayetinin Carmoly tarafından nakledilen başka versiyonunda Belge'yle daha bir yakın paralellik görülmektedir: "Simeon kabilesi Itil [Atil] nehri üzerindeki Hazar topraklarında yaşamaktadır. Krallarının adı Ezekiel [aynen alınmıştır]'dir. Bunlar sayılamayacak kadar kalabalıktır ve yirmi beş krallıktan haraç almaktadırlar. Arapların birçoğu onlara haraç ödemektedir. Simeon soyundan gelenler İbranice, Hazarca ve Arapça konuşurlar; yazılı ve sözlü Şeriatı uygular, sözlü gelenek ve mantıkî istidlallerle meşgul olurlar vs."[150] Eldad'ın bu versiyonu, Zunz[151] ile Neubauer[152] tarafından sahte olarak tanımlanmıştırtır ki, bu görüşe karşı çıkmak için hiçbir sebep yoktur. Ezekiel'in ismi Cevap'taki Hazar kağanları listesinde yer almamaktadır ve bir uydurma olması oldukça olasıdır.[153] Carmoly tarafından yayımlanan ve yine sahte olarak nitelenen *Aqtan d'Mar Jacob* adlı başka bir eserde şöyle bir cümle var: "Hazarlar Mûsevîliği benimseyince, Simeon onlara katıldı."[154] Eldad'ın şüpheli otorite kabul edilmesi ve Carmoly'nin yayınlarının belirsiz özelliği sebebiyle, ikisini bir arada almak faydalı gibi görünmekle birlikte, yapılan bu iktibaslar onların gerçekliğini kesinlikle teyit etmemektedir.

149 D. H. Müller, *Die Recensionen und Versionen des Eldad had-Dani (D.K.A.W.,* 1892), Marquart, *Streifz.,* 198, n. 3'e atfen.

150 *Eldad ha-Dani,* Paris, 1838, *pereq* g'.'nin sonu.

151 *Gesammelte Schriften,* Berlin, 1875, ı, 157-8.

152 *J.Q.R.,* ı, 114.

153 Bu kağanlardan Zekeriya, Constantine'in Hayatı'nın kısa versiyonunda geçmektedir. Aşağıda VII. Blm.'e bkz. Steingass, *Persian Dictionary,* daha fazla bilgi vermeden İlyas adlı bir Hazar kralından bahsetmektedir.

154 J.E., art. Simeon.

Belge, genellikle tarihî bir gerçeği ihtiva ediyor gibi görünmektedir. Doğu'dan gelen Yahudilerin Hazarya'da erken bir tarihte bulunmaları, Sabriel'in Hazar Jüdaizminin kurucusu olarak Bulan'la özdeşliği, Hazarların daha sonraki savaşları (özellikle Beg'in emriyle Bizanslılara karşı yapılan sefer)- tüm bunların hiç şüphesiz Hazarlar hakkındaki bilgilerimize ilave edilmesi gerekir. Bununla birlikte Belge, bazı şüpheli ve gerçekten yanlış bilgiler -örneğin kağanlıkla ilgili anlatım,- vermektedir. Sanırım problemlerin bir çoğu metnin durumundan kaynaklanmaktadır. Schech-ter'in yazmanın tarihiyle ilgili tespitinin doğru olduğunu varsa

yarsak (XII. Yüzyıl),[155] bu, belge metninin bozulması için yeterli bir süredir. Sanırım Camridge Belgesi'nin objektiflik ve orijinallik konusunda bazı tenkitler almasının zıt izlenim vermesinden kaynaklanması bu şekilde izah edilebilir.

155 *Aynı yerde.*, 184.

Hazarların din değiştirerek Mûsevîliğe geçişi konusunda İbrani kaynaklarında anlatılanlara son noktayı koymadan önce, Mann'ın[156] Geniza'dan alarak yayınladığı belli kısımlar hakkında bir şeyler söylemek gerekir. Bunlardan ilki, editörün Hasday'ın bir bayana hitab etmesinden Constantine Porphyrogenitus'un eşi İmparatoriçe Helena'ya gönderdiğini düşündüğü tamamlanmamış mektubudur. Hasday, görünüşe göre yazarın Kurtubalı Hris-tiyanlara karşı iyi niyetlerinden bahsedilmesiyle kendisinden söz ettirmektedir. 944 yılında Constantine Lecapenus'tan kurtulduktan sonra, karısının hükümette çok faal olduğu bilinmektedir. Constantinople'daki Mûsevîlere müsamahakâr davranılmasını rica etmesi hasebiyle mektubun Romanus zamanında Mûsevîlere yapılan takibatın gerçek olduğunun başka bir göstergesi olarak görülmesi makuldür. Mann'a göre ikinci fragman, adı zikredilmemekle birlikte Constantine'e yazılan ve o alim hükümdarı uygun bir şekilde öven mektubun baş kısmıdır. Yazar, muhatabının Halife Abdurrahman'a gönderdiği bir mektubun Endülüs'e ulaştığından bahsetmektedir. Belki bu mektup da Hasday tarafından yazılmıştır. Her iki kısmın da Hasday'ın Mektubu gibi Menahem ben-Saruk tarafından kaleme alınan aynı belgenin bir parçası olduğunu belirten Landau, indî olarak "Halife Abdurrahman'ın I. Abdurrahman olduğu"nu varsayan Poliak'ı haksız yere azarlamaktadır.[157] Yukarıda uygulanan testin (geçmiş zaman, geniş zaman vav'larının kullanım sıklığı), Geniza belgelerinin fragmanlar halinde olması sebebiyle burada uygulanması hayli zor. Bunlar, esasen Cambridge Belgesi[158] gibi aynı metne ait değil gibi görünmektedir. Yine de, bir zamanlar Geniza'da Hasday'ın mektuplarının bir çeşit koleksiyonu olmuş olabilir. Fragmanların varlığı, Cambridge Belgesi'nin sahte olmadığına dair izlenimimizi kesinlikle doğrulamaya eğilimlidir.

156 *Texts and Studies*, ı, 21ff.

157 *Khazaria* adlı dergisinde,aynı yerde.

158 Cambridge Belgesi, bir sayfaya 23 satır; Mann'ın fragmanları, bir sayfaya 25-26 satır.

Neredeyse netlik kazanan tabloyu şu şekilde toparlayabiliriz:112/730'dan bir süre önce, Hazarların yönetici kesimi Mûsevîliğin etkisi altına girmiş olabilir ve dolayısıyla Yosef'in Ceva-bı'nda gösterilen tarihin (961'den daha önce) reddedilmesi, bununla birlikte Cevap'taki "340 yıl önce" ibaresinin muhtemelen "240 yıl önce" olarak okunması gerekmektedir ki, bu da bizi Hazarların Mûsevîliği kabulü konusunda 721'den daha önceki bir tarihe götürür. 112/730'da Hazarların Erdebil'e düzenlediği bir saldırıda kendilerine karşı çıkan Arap general Cerrah ibni Abdullah mağlup olur ve öldürülür. Halbuki Mervan'ın mağlup Hazar kağanına İslamı kabul ettirdiği 737 tarihinde olaylar tersine dönmüştür. Bundan kısa bir süre sonra ise, Arap orduları geri çekilmektedir ve kağan, ha-Levi'nin *Kuzari*'de gösterdiği takriben 740 tarihinde gerçekleşen dinî bir tartışmanın ardından Mûsevîliği kabul etmiştir. İki nesil sonra yaklaşık 800'lerde,[159] kağanın soyundan gelen birisi Rabbinizmi kabul eder. Bu olaylarda Bizans'ın oynadığı rol üzerinde hiç durulmamıştır ki, bir sonraki bölümde bu husus dikkate alınacaktır.

159 Bunun Arap kaynaklarında din değiştirme konusunda verilen takribi tarih olduğu hatırlanacaktır (V. Blm.)

VII.
HAZAR TARİHİNİN İKİ YÜZYILI

Hazarların Mûsevîliğini tartışırken, X. Yüzyıl olaylarına bakmak gerekir. Kronolojik ilerleyişimize 119/737 yılından, hatta o tarihten birazcık daha geriye giderek başlamalıyız. Bu tarih, IV. Bölüm’ün sonunda anlattığımız Mervan’ın Hazarya seferinin tarihidir.

Bilindiği gibi Heraklius döneminde, yaklaşık M.S. 627 yılında, Hazarlarla Bizanslılar arasında bir ilişki vardı. O tarihten sonra Bizanslı yazarlar IV. Konstantin’in oğlu II. Jüstinyen dönemine kadarki Hazarlar hakkında hiçbir kayıt düşmezler. II. Jüs-tinyen, tebaalarına karşı son derece acımasız davrandığı on yıllık bir iktidar döneminden sonra 695’de tahttan indirilerek sakat bırakılmış ve arkasından Kırım’a sürgüne gönderilmiştir[1] Anlaşıldığı kadarıyla Khersones’de sessiz sedasız birkaç yıl geçiren[2] Jüstinyen’in tekrar iktidarı ele geçirmek istediğinin duyulması halk arasında büyük endişelere yol açmıştır. Doros (Daras)a gitmek üzere Kırımlı Gotların başkenti Khersones’den ayrılan Jüstinyen, Hazar hakanı ile görüşme talebinde bulundu. Hakan, eski imparatoru büyük bir saygı ile karşıladı, söyledik-lerini dinledi ve kendi kızkardeşini evlenmesi için ona verdi.[3] Anlaşıldığı kadarıyla hakanın adı Busir’di.[4] Kızkardeşine ise Theodora adı verildi. Adından dolayı onun evlenmeden önce Hristiyan olduğu anlamı çıkarılamaz. Aksine, Theodora bir vaftiz adı.[5] Evlendiği tarihte başlayan ya da kocasının yeniden başa geçmesiyle ve II. Jüstinyen tarafından seçilen bir isim. Çünkü Jüstinyen’in ünlü bir adaşının hanımının adı da Theodora idi.[6]

Kağanın izniyle Jüstinyen, Kerç Boğazı'nın doğu kıyısındaki Thanagorya'ya[7] - şimdiki Taman- hareket etti.

1 Theophanes, ed. Bonn, 566; Nicephorus, ed. Bonn, 44.

2 Muhtemelen M.S. 704'e kadar; Bury, *Later Roman Empire,* ıı, 360 ile karşılaştırınız.

3 Theophanes, 571; Nicephorus, 46.

4 *Bousuros* (aşağıda n.12 ile karşılaştırınız) ya da *Ibouziros* (Ver-nadsky, *Ancient Russia,* 251). Zajaczkowski Bazir'i tercih ediyor; Pritsak ise IX. Yüzyılda yaşayan Karahanlı Bazir Arslan-han adıyla karşılaştırıyor (Der *İslam,* xxıx, 99).

5 V. Constantine'in karısı Eirene'nin durumunda olduğu gibi. Aşağıya bkz.

6 Bury, *L.R.E.*, ıı, 358'de böyle.

7 Tamatarha (Constantine Por., *De Admin. İmp.,* c. 42), A. Krymsky tarafından (bkz. Pritsak, aynı yerde) "Körfez Tarkanlığı" olarak açıklananmaktadır. Tmutorokan ya da Tmutorakan *(Russian Chronicle,* c. 52, vb.); Samkerç (İbn'el-Faqih, 271, Marquart, *Streifz.,* 163; Reply of Joseph, L.V.; Cambridge Document ile karşılaştırınız, VI. Blm., n. 132 ile karşılaştırınız.). Theophanes, 545: *Phanagouri-an kai tous ekeise oikountas Ebraious* ile karşılaştırınız.

Bu arada olan bitenden haberdar olan İmparator III. Tiberi-us, kağana defalarça elçiler göndererek Jüstinyen'in ölü veya diri olarak kendisine teslim edilmesi için büyük ödüller vaadetmiştir. Hazar kağanı da bir süre önce hüsn-ü ikbal gösterdiği müttefikini kurban etmeye müheyyadır. Güya Jüstinyen'i koruma altına almak için Phanagorya'ya askeri bir kuvvet gönderir. Aynı zamanda bölgedeki tudunu Hazar Papatzes'e ve Bosporus'un öteki yakasının hakimi Balgitzes'e[8], eski imparatordan kurtulmaları yönünde talimatlar gönderildi. Suikast planı, erkek kardeşinin bir yakını tarafından Theodora'ya haber verildi. O da kocasını durumdan haberdar etti. Jüstinyen, yakın ilişkisi olduğu Papatzes'i görmek istedi. Yalnız kaldakları anda, bir yolunu bulup onu iple boğdu. Arkasından Balgitzes'den de aynı şekilde kurtuldu. Theodora'yı kardeşinin yanına yolladıktan sonra, [9] kendisi bir balıkçı teknesiyle birkaç arkadaşının kendisine iltihak edeceği Khersones'e ilerledi.

8 Bu isim genellikle Cambridge Belgesi'nde Bulsh-tsi ile kıyaslanmaktadır. İkincisini Zajaczkowski, "genel vali" anlamında Bulgi (Bolgi)tsi, Balgichi olarak okumaktadır (Pritsak *aynı yerde* bahsetmiştir).

9 Nicephorus (47), babasından bahseder.

Jüstinyen'in tahtı yeniden ele geçirmek amacıyla diğer yaptıkları bizi burada ilgilendirmiyor. Mesûdî, Jüstinyen'in Hazarların davranışlarından hoşlanmadığı için yardım almak amacıyla yüzünü Bulgar hükümdarı Terbel'e döndüğünden bahsederek olaylar hakkında kısa bir bilgi

vermektedir.[10] Jüstinyen, Bizans'da iktidarı yeniden ele geçirip güvenliği sağladıktan sonra (M.S. 705) karısını Hazarya'dan getirtmek için bir filo gönderir. Geçmişi unutmak isteyen kağan, imparatora bir mektup yazarak, sanki karısını zorla geri almak istiyormuş gibi, gemilerden çoğu fırtınada batan bir filo yerine iki veya üç gemi göndermesinden* daha memnun olacağını belirtir.[11] Mektup imparatora, Hazarya'da bir oğlunun doğduğu haberini de getirmişti. Theodora ve küçük oğlu, Bizans başkentine Theopylact adında bir vehilharç tarafından getirtildi. Onlara Augusta ve Augustus adıyla taç giydirildi. Hazar hanımefendisinin statüsü, Konstantinople'da, kocasının yanında yer alacak bir mevkiye yükseltildi. Söylendiğine göre kağan da bu şehri ziyaret ettiğinde çoğu kez aynı mevkide otururmuş.[12]

10 *Tanbih*, 164.

*M. İ. Artamonov'un Hazar Tarihi'nde kağanın şöyle dediği belirtilmektedir: "Behey ahmak! Hanımın için iki veya üç gemi göndermek suretiyle bunca insanın ölümüne sebep olman gerekmezdi. Yoksa sen onu savaş yoluyla mı alacağını düşünüyordun? Aha, bir oğlun oldu. Adam gönder de onları aldır!". (ed.)

11 Theophanes, 575.

12 Banduri, *İmperium Orientale*, Paris 1711, ı, iii, 90'daki (Krumbac-her'e göre yaklaşık M.S. 750'ye tarihlenen) anonim *Parastaseis Sun-tomoi Khronikai=Codinus*, ed. Bonn, 166ff. Kağan'ın ismi, *Bousirou Gliabarou* olarak görünüyor ve bu ismin ikinci kısmı Zajaczkows-ki tarafından Yalbars, Yilbar(s) olarak çevrilmektedir, (örn. *Cultu-re*, §4). Brutzkus, Busir-Gulawar'ın Kağan'ın kızının ismi olduğunu ve "gül toplayıcısı" anlamına geldiğini söylemekle galiz bir hataya düşmektedir. *(Enc.Jud.*, art. Chasaren).

Jüstinyen'in nihai düşüşünden önceki olaylarda, Hazar kağanı, önemli, hatta sonucu belirleyen bir rol oynamıştır. İmparator, Kırım sakinlerinden gördüğü düşmanlığın güçlü etkisini unutmamıştır. 710'da, yüz bin kişilik donanma yollar. Komutanlara Khersones, Bosporus ve diğer bazı yerleşim birimlerinde yaşayan ahalinin kamilen kılıçtan geçirilmesini emreder.[13] Onlarla birlikte, III. Tiberius tarafından sürgüne gönderilen fakat Jüstinyen tarafından geri çağrılan iki önemli şahıs, spatharius Elias ve Barda-nes adında iki güvenilir adamını da göndermişti. Elias, Kherso-nes'in istirdadı halinde şehir valisi yapılacaktı. Ancak, Barda-nes'in bu sefer heyetinde hazır bulunuşu, özel bir tercihten ziyade, imparatorun bazı süpheleri olduğunu gösteren bir işarettir.[14]

13 Theophanes, 578.

14 Nicephorus, 50 ile karşılaştırınız.

Bu rivayet otoriteler nezdinde pek de ikna edici görünmüyor. Çünkü göründüğü kadarıyla Kırım sakinlerini cezalandırma ve Khersones'e bir vali ikame etme görevleri daha küçük bir kuvvetle de yerine getirilebilirdi. Acaba orada kağandan kaynaklanan ciddi bir tehdit mi vardı? Hem Thanagorya hem de Bosporus'da Hazarlı yöneticilerin bulunduğunu kaydetmiştik.[15] Khersones'de de Hazarya'yı temsilen bir *tudun* (askeri genel vali) bulunuyor-du.[16] Bu tudun, hiç şüphesiz ki Khersones'e Jüstinyen'in şehri terk etmesinin ardından, muhtemelen 704'de gönderilmişti. Öbür türlü tahtını kaybeden imparatorun Hazarlarla temasa geçmeden önce Doros'a ilerlemesinin gereksiz olduğunu farzetmek zorundayız. Kırım'daki iki önemli şehrin kısmen de olsa Hazar kontrolü altında olduğunu söylemek için yeterince delilimiz mevcut.[17] Jüstinyen'in büyük seferi için geçerli neden, imparatorluktan kopma tehlikesi taşıyan, hatta gerçekte Hazarlara geçmiş olan toprakların istirdadı olabilir.

15 Bury'e göre *(L.R.E.,* ıı, 358, n.1), Bosporus VI. Yüzyılda Hazarlar tarafından fethedilmiştir. Bu, çok erken bir tarih. Bury'nin elindeki metin (Menander, 404), Bosporus'un yaklaşık 575'te Utigurlarla işbirliği içinde *(aynı yerde,* 399) (Batı) Türkleri'nin saldırısına uğradığını söylemektedir. Buna daha önce II. Bölümde değinilmişti.

16 Theophanes, 578; Nicephorus, 51. *Tudun,* Classen ile I. Bekker adlı editörler ve Bury *(L.R.E.,* ıı, 363-364)'nin düşündüğü gibi bir özel isim değil, bir unvandır. Vasiliev *(Goths,* 85), Çince *tudunj* "il komutanı"ndan bir türetme teşebbüsünden bahsetmekte ve Hazarların "bu ünvanı Orta Asya'da göçebe bir kabile olarak dolaştıkları ve Çinlilerle irtibatta oldukları o uzak tarihte almış olabileceklerini" söyler. *Tudun,* Hazar merkezi yönetimi tarafından tayin edilen, Bulgarlar arasındaki *elteber* ya da yarı bağımsız veliaht prensten farklı olan bir yöneticiymiş gibi görünmektedir. Ancak, sistem açık bir şekilde tek biçimli değildi. İbni Rusta'ya göre (140), Burdaslar ya da Burtaslar, Hazarların kralına tabi idi ve 10,000 süvarilik bir kuvvete sahipti. Reisleri yoktu (ra'_s), örn, ne *tudunları* ne de *elte-berleri* vardı, ancak her mevkiide bir ya da iki büyük, davalara karar verirdi.

17 Bury, *L.R.E.,* ıı, 359 ile karşılaştırınız.

Ne olursa olsun, sonuçlar Jüstinyen için felaket oldu. Bizans ordusu Khersones'i hiçbir direnme olmaksızın ele geçirdi. Aralarında Hazar tudunun da bulunduğu önemli zevattan başka bir miktar çocuk bir kenara ayrıldı; diğerleri kamilen kılıçtan geçirildi. Yapılan ya da yapılmakta kusur edilen şey, bu durumun, Jüs-tinyen'in keyfine göre olmadığını kanıtlamaktadır. Sezonun geç olmasına rağmen, ki o sırada Ekimdi, sefer heyeti tutsaklarıyla birlikte derhal Bizans'a dönmesi gereken birlik komutanlarının itaat etmekten başka hiçbir şansları yoktu. Yelkenleri

açtıklarında, birçok geminin yok olduğu ve tahminen yetmiş üç bin kişinin kaybolduğu büyük bir fırtınaya yakalandılar. Jüstinyen'in bu felakete gösterdiği tepki, onun aklını kaçırdığını göstermektedir. Haberler karşısında memnuniyetini ifade ederek, Khersones'i yerle bir etmek amacıyla başka bir donanma yollamak için hazırlıklara girişti.[18] Yine de Khersones ayanlarının yakılarak veya boğularak işkence edilmesinden kendisini sorumlu görmüyordu.[19] Çünkü bu olay Kırım'da olmuştu ve onun emriyle yapılmış değildi.

18 Nicephorus'da böyle. Theophanes de bir filonun fiilen gönderildiğini ima etmektedir.

19 Bury *(L.R.E.*, ıı, 363), bu görüşünde kesinlikle yanılmaktadır; Ni-cephorus, 50-51 ile karşılaştırınız. Theophanes'in metninden bazı önemli sözcükler çıkarılmış gibi görünüyor.

Kırım halkı başlarına gelecek felaketi haber alınca, akibetleri-ne direnme kararı aldı. Bir yandan müdafaa hazırlıkları yaparken, bir yandan da Hazarlardan yardım istediler. Khersones genel valisi Elias ve Bardanes Jüstinyen'e karşı bayrak açtılar. Bu gelişme tam vaktinde Bizans'a rapor edildi. Jüstinyen, belki geç de olsa durumun ciddiyetini fark edince, Khersones'deki durumu mümkün olduğunca hızlı bir şekilde eski haline getirmeleri ve aralarında Hazar tudununun da bulunduğu hayatta kalan bazı kişilere eski görevlerini iade etmeleri için, Bizans'ın iki önemli şahsının başkanlığında bir heyeti şehre yolladı. Bu, uygulaması imkansız olan bir programdı. Gelenler Khersones'de huzura kabul edilmediler. Bir sonraki gün heyetteki önemli kişilerin şehre girmesine izin verildi, fakat orada kılıçtan geçirildiler. Üç yüz askerden oluşan bir güç elçilik heyetine eşlik etmişti. Bunlar sabık tudun-la birlikte Hazarlara teslim edildi ve hep birlikte kağana yollandı. Tudun yolda öldü. Üç yüz Bizanslı tutsak ise onun şerefine katledildi, daha doğrusu son yolculuğunda ona eşlik etmesi için kurban edildiler.[20]

20 Böyle bir uygulama Herodot'un İskitleri, Hunlar vb.lerinde vardı; Zeki Velidi, *Ibn-Fadlan*, 138ff, 237 ile karşılaştırınız.

Jüstinyen'in elçilik heyetini katletmesinin ardından, içlerinden birini imparator olarak seçmek, isyancılar için mantıklı bir adımdı ve bunu hemen yaptılar. Bardanes seçildi ve Philippicus ünvanını aldı. Jüstinyen ne olduğunu öğrenince, onun öcünü çok korkunç bir şekilde Bizans'taki Elias'ın ailesinden aldı ve bir ortaçağ kuşatması için gerekli olabilecek her türlü donanıma sahip bir filo gönderdi. Bizanslı kumandan Maurus, Khersones'e yaklaşınca şehir direncini kırmaya girişti ve Hazar

kuvvetlerinin gelişiyle birlikte geçici bir sükunet sağlanıncaya kadar iki önemli kaleyi yerle bir etmeyi başardı. Bardanes, ya da yeni adıyla Philippicus, sonucun ne olacağını bilmediği için bir fırsatını bulup Hazar sarayına sığınmıştı. Maurus da bir sonuç alacak kadar kendini güçlü görmüyordu. Jüstinyen'in karşısına başarısız bir şekilde dönmekten çekindiği için Philippicus'u imparator olarak kabul etmeyi uygun buldu ve adamları da aynı şeyi yaptılar. Fakat kağan, bağlılığını ilan etmiş olmasına ve can güvenliği gerekçesiyle ya da Philippicus için kefaret bedeli olarak zorla bir miktar para alınmasına rağmen, ona ihanet etmemeleri için resmi bir taahhüt alınana kadar misafiri bırakmayı reddetti. Bu para Bizanslılar tarafından tam vaktinde ödendi. Kağan başka bir zorluk çıkarmadı ve Philippicus, birkaç ay geçmeden Bizans'a kabul edildi. Justin-yen ve oğlu ölmüştü.[21]

21 Theophanes, 583 ile karşılaştırınız.

Bu olaylar esnasında Hazar kağanının Kırım'da geniş bir alana yayıldığını görüyoruz. Jüstinyen'den yüz çevirmesi sebebiyle onun son kez tahttan alaşağı edilmesinin zeminini hazırladığı anlaşılıyor. Bardanes (Philippicus), Hazar desteği olmaksızın neredeyse yaşayamazdı. Böylesine buhranlı bir dönemde kağanın Bizans İmparatorluğu'na yeni bir hükümdar atayabileceğini söylemek hiç de bir mübala sayılmaz. Yıl, M.S. 711'di. Hazarlar Karadeniz'e geleli henüz birkaç on yıl geçmişti[22] ve işaret edildiği gibi gelişlerinden birkaç yıl sonra İslamın yayılışını durdurabilecek durumdaydılar.

22 III. Bölüm ile krş.

Kaydetmek gerekir ki, II. Jüstinyen, henüz 692'de yani tahtından alaşağı edilip Hazarlarla temasa geçmesinden önce, Trullan Konsülü'nün "Yahudi belasını kökünden kazıma" konusunda bir karar çıkarmasına izin vermişti.[23] Leon İsaur tahta çıktığında, muhtemelen 720'de[24] yayınladığı fermanlardan biri, bütün Mû-sevîlerin Hristiyanlığa mecburi geçişi yönündeydi. Bizans Mûse-vîlerine uygulanan bu işkenceler, Mesûdî'nin de belirttiği gibi,[25] Hazarların Mûsevîliği kabulüyle ilgiliydi. Leo İsaur, bir süre sonra oğlu Konstantin'i bir Hazar prensesi ile evlendirdi. Bu olay için 732 yılı tarih olarak verilir. Yani İslam topraklarının Arap ve Mû-sevî kaynaklarında belirtilen büyük Hazar istilasından bir ya da iki yıl sonra. Olaylar sıkı sıkıya birbirine bağlıdır.[26] Konstantin'in gerçekte bir Hristiyan

olmayan gelini, sessiz sedasız gider. Adının Çiçak olduğu kaydedilmektedir.[27] Düğünü sırasında vaftiz edilmiş ve Eirene adını almıştı. Onun “kutsal risaleleri okuduğu ve kendini zühde verdiği” söylenir.[28] “Kutsal Risaleler” ifadesiyle, özellikle Grekçede, büyük ihtimalle Mûsevî İncili kastedilmektedir. Eğer prensesin Mûsevîlik hakkında bilgi sahibi olduğu kaste-diliyorsa, bunu Hazarya’da öğrenmiş olabileceğini düşünmek gerekir. XII. Yüzyılda Zonaras tarafından kaleme alınan bir metinde, prensesin kocası, “ne Hristiyan ne Hellene (pagan), ne de Mûsevî, ama tam bir dinsizlik halitası” olarak nitelendirilmekte-dir.[29] Zonaras’ın, Hazarlı karısından dolayı Konstantin’i, büyük olasılıkla bir tür Mûsevî olarak düşündüğü görülmektedir. Bu konuda kesin bir işaret yok, ama belki Konstantin ve Eirene’nin evliliği zamanında Hazarlar arasında Mûsevîliğin mevcudiyeti konusunda delil olarak kullanılabilir. Öte yandan 737’de iki Müslüman fakih tarafından dini eğitim verilen kağanın Mûsevî olduğuna dair Arap kaynaklarında yer alan hiçbir delil yoktur.[30]

23 Bury, *L.R.E.*, ıı, 326-327, 388.

24 Bury, *age.*, ıı, 431.

25 V Bölümün *başı* ile krş.

26 Bury *(E.R.E.*, 407), V. Konstantin ile 732’de evlenen Hazarlı prensesin Merwan tarafından yenilgiye uğratılan kağanın kızı ya da kız kardeşi olması gerektiğini kaydederek şöyle diyor: “Bu dönemde Hazarları İsa’nın ve Muhammed’in yolundan başka bir yola çekme eğilimleri bulunmaktaydı. Bu dönem, Yosef’in Cevabı’nda Mûsevî-liğe dönüş tarihi olarak gösterdiği dönemdir (Bury, *aynı yerde).”* IV Blm., *son kısmı* ile krş.

27 Constantine Por., *De Caerimoniis Aulae Byzantinae*, ı, i (ed. Bonn, 22)’deki şerh yazıcısı, belirli bir çeşit devlet giysisi için *tzitzakion* ismini bir Hazar sözcüğü olarak açıklamaktadır ve bu, görünüşe göre bunu ilk tanıtan Hazar imparatoriçesinin isminden türetilmiştir. Reiske’nin ardından (Constantine Por., ed. Bonn, ıı, 126-127), Hazar imparatoriçesinin Hazarlı Leo’nun annesi Eirene olduğu varsayılmaktadır. T_s *KHazarikos t_s augoust_s* metnindeki sözcükler, eşit bir şekilde Theodora’ya da uygulanabilir; yukarısı ile krş.

28 Theophanes, ed. Bonn, 631.

29 Ed. Bonn. ııı, 265.

30 IV. Ünite, *son kısım* ile karşılaştırınız.

Constantin (V. Konstantin), Bar Hebraeus’un belirttiği gibi, 740 yılından itibaren üç yıl hüküm sürdü ve yaklaşık 747 yılında karısını kaybederek dul kaldı. [31] Eirene kocasına IV. Leo olarak tahta çıkan, annesinden sonra Hazar lakabıyla anılan (775-780 arasında hüküm sürmüştür) bir oğul vermişti. *De*

*Administrando İmperio'*da geçen bir pasajda, "Hazarlardan bir eş alan" ve "Hazar kağanıyla bir evlilik ittifakı yapan" bir İmparator Leo'dan bahsedilmektedir.[32] Bildiğimiz kadarıyla, İmparator Leo bir Hazar prensesiyle evlenmemiştir. Oğlu Konstantin'i evlendirme niyetinde olan da Leo İsaur değil, kesinlikle kendisi Atinalı bir kadınla evlenen IV. Leo'ydu.[33] Bu durumda saray müverrihi Porphyrogenitus'un olayları birbirine karıştırdığı anlaşılıyor.[34] Aynı pasajda, Bizans otoriteleri tarafından "imansız ve şerefsiz kuzey ırkla-rı"ndan biri olarak tanımlanan Hazarlara ara sıra saygı nişanı olarak, hilatlar, çelenkler ve taçların gönderildiği bilgisini buluyoruz. Eğer IV. Leo Hazarlı akrabalarına bu tür hediyeler yollamış-sa, ki bizzat kendisi, - bildiğimiz kadarıyla,[35]- yaprak çelenkleri yerli yersiz kullanıyordu, bu gayet tabiidir.

31 *Syriac Chronicle*, çev. Budge, 113.

32 Ed. Bonn, 83, 87.

33 Bu, ölümünü anlatan sözlerden kesin gibi görünmektedir, *aynı yer*de, 84. Bury, *L.R.E.*, ıı, 479 n ile karşılaştırınız.

34 Gibbon, "Leo'nun ya da daha ziyade babası Dördüncü Constanti-ne'in Chozarların [Hazarların] kralının kızı ile evliliğinden" bahsetmektedir ve burada belki de söylenmeden anlaşılan bir şekilde Constantine'i düzeltmektedir *(Decline and Fall*, c. 53). Gibbon genel olarak bu Hazar ilişkilerini aydınlatmamaktadır ve bu durumda V. Konstantin ismi verilmelidir. Başka bir yerde, kendisi Konstantin'in "barbar bir eş seçtiğini" (c. 48) anlatır ki, damadın 13 ya da o civarda bir yaşta bulunduğuna ve eşlemenin açıkça kudretli babası tarafından yapılmış olduğuna bakılırsa, bu hemen hemen hiç olası değildir (Theoph., 614, 631 ile karşılaştırınız).

35 *Aynı yerde*, 83.

Şimdi artık IV. Bölümde bıraktığımız yerden devam edebiliriz. 2. Hazar-Arap savaşı, kağanın bozguna uğraması ve Arap kaynaklarına göre zorla İslama geçmesiyle sonuçlanmıştı. Halifelikte, Marvan b. Muhammed'in tahta çıkışından önce ve sonra meydana gelen anlaşmazlıklar, Hazarların yeniden eski durumlarına dönmelerine zemin hazırladı.. 134/751'de, Abbasiler Hindistan'ın uzak bir eyaletinde kendilerine yer edinmeye çalıştıkları bir sırada, oradaki eski düzenin temsilcisi Mansur b. Cumhur yenildi ve öldürüldü. Mücadele etmek için yetersiz olan halefi, Mansur'un haremi ve mal varlığı ile birlikte Hazarya'ya kaçtı.[36] Anlaşılan bu sırada Hazar Devleti bağımsızdı.

36 Tabari, ııı, 80.

141/758'de Yezid b. Useyd es-Sülemi, Abbasi halifesi Mansur adına Ermenistan'ı yönetiyordu. Darial Geçidi'nde, o dönemde, onun tarafından bir garnizon kurulmuştu. Halifenin yani efendisinin talimatıyla Hazar melikinin kızıyla evlendi.[37] Hazarların yeniden tehlike olacağının hissedildiğini farzetmek gerekir ki, sonraki gelişmeler da bunun doğru olduğunu gösterecektir.

37 Ya'qubi, ıı, 446; Baladhuri, 210. 737'de Merwan'ın teğmeninin bir oğluydu.

Yezid b. Useyd, halifenin isteklerini gerçekleştirmeye hazırdı. Muhteşem bir süvari birliğinin Kafkas geçitleri üzerinden Hazar pransesini[38] güneye götürmek üzere gittiğini biliyoruz. Geline, tarhanlar,[39] çok sayıda halayık ve köle eşlik ediliyordu. Süiti, en güzel ipek ve zemini samur kürkleriyle döşenmiş hareketli çadırlardan meydana gelen on tenteli arabadan oluşuyordu. Yirmi araba da Hazar leydisinin çeyizini oluşturan altın ve gümüş kapları ve diğer değerli eşyaları taşıyordu.[40] Evlilik, büyük ihtimalle prensesin daha sonra oğlunun doğumunda öldüğü yer olan Berdaa'da gerçekleşti.[41] Aynı zamanda çocuk da ölmüştü. Diğer Hazarlar, ülkelerine dönmek üzere bulundukları yeri terk etmişlerdi. Hanımefendilerinin haince öldürüldüğü dedikodusu çıkmıştı ve Müslümanlardan adamakıllı şüpheleniyorlardı. Kağan bu olayı bir savaş bahanesi olarak değerlendirdi.[42]

38 Levond'a göre, kağanın kızıydı (Vernadsky, *Anc.* Russ., 288, Bros-set, *Histoire de la Georgie*, ı, 257, n.1'de bahsedilir).

39 Tabari, ııı, 647.

40 Ibn-A'tham al-Kufi, Zeki Validi, *İbn-Fadlaan*, 120'ye atfen.

41 Tabari, *bahsedilen yerde*.

42 Taberi bir Hazar prensesininin o sıralar Ermenistan genel valisi olan Bermeki Fadl ibni Yahya'ya gelin gidişini H. 182-183'e bağlarsa da, tam tarihin H. 145 yılı olduğu anlaşılıyor. Taberî, Hicri 183'de gerçekleşen Hazar istilası için alternatif sebepler göstermektedir. Kağanın kızı motivasyonu ile burada Hicri 145 yılının olaylarının karıştırıldığı anlaşılıyor. Marquart, *Streifz.*, 5 ve n., 416 ile krş.

Hazarlar, Ras Tahran[43] adlı bir generalin kumandasında güneye bir saldırı düzenlediler.[44] Hasnin (Hamzin), Lakz ve Dartial civarındaki Alan toprakları baştan başa istila edildi.[45] İstilacılar, halifenin topraklarına doğru ilerlemeye devam ettiler. Ras Tarhan, genel vali yardımcısı tayin edildi.[46] Yezid b. Useyd çatışmaya girmekten kaçındı. Olanları duyan Mansur,

Suriyeli ve el-Cezireli yirmi bin kişilik bir kuvveti Yezid b. Useyd ile birleşmek üzere yolladı. Fakat savaş aleyhlerine gelişti ve geri çekilmek zorunda kaldılar. Durum şimdi tehlikeliydi. Halife, düzenli askeri kuvvetlerin mevcut olmaması sebebiyle, sıra dışı bir çareye zorlanarak, hapishaneleri açtı ve sayıları yedi bine varan mahkumu silahlandırıp kuzeye yolladı. Bu askerler arasında duvarcı ve diğer zanaatkarlar vardı. Takviye kuvvetleri geldiğinde, bunların ilk görevi bir dizi istihkamlar kurmak oldu. Arkasından buralar hızlı bir şekilde garnizonlara dönüştürüldü ve Hazarlar bu şekilde zaptedildi.[47] Başka büyük bir savaş duymuyoruz. Çok kısa bir süre sonra, batıda kurulan bu kalelerden biri Bizanslıların eline geçti ve bütün yaz boyunca (151/768) halifenin kardeşinin hücumlarına rağmen istirdat edilemedi. Bu sefer, Hazar kuvvetlerinin, İslam ordusunun bir kısmını oluşturması itibariyle dikkate değerdir.[48]

43 Yakubi'de, ıı, 446 (Tabari, ııı, 328, Astrakhan) böyle. Yakubi bu kişiden "Hazar kralı 'melik el-khazar' diye bahsetmektedir. Barthold (E.İ., art. Khazar) ve Zeki Velidi *(İbn-Fadlaan,* 218 n.)'ye rağmen, Yakubi'de Halis Tarkhan (V Blm., n. 21 ile karşılaştırınız) şekli bulunmamaktadır. Houtsma'nın metni, bir baskı hatası ile iki not (g) sunmaktadır ve bu bilginlerin öne sürdüğü gibi, Halis, Ras'ın değil Halbas'ın farklı bir şeklidir. Houtsma'nın pasaj üzerine olan notu basitçe şöyledir: (g) Ita cod., Ras Tarkhan metnine dikkatleri çekerek. - Eğer orijinal ise, Taberi'nin Astarkan'ı belki de "As'ın Tarka-nı" (Mesûdî'deki Arsiyah ile krş.), As Tarkan (E.İ., art. Tiflis'teki gibi Astair Khain değil) anlamına gelmektedir. Yakubi'nin Rais Tarkhain formu için daha fazla kanıt bulunmaktadır ki, Marquart bir Ermeni kaynağından almış olabileceğini düşünmüştür *(Streifz.,* 355, n.2). Ermeni formunun değişik şekilleri, Tarkhan Rai ve Razh Tarkhan'dır *(Streifz.,* 5, n.1 ve 114). İkincisi, Hazarların kağanının Khatiriltber aşiretine bağlı ve o isimdeki bir generalin idaresinde büyük bir orduyu gönderdiğini söyleyen Levond'dan (ed. Shahna-zarean, 163) alınmıştır. Bu nedenle, eğer bununla kağan kastedili-yorsa, Yakubi Rais Tarkhain'a Hazarların kralı demekle yanılmaktadır. Burada göründüğü gibi, Khatiriltber *elteber* unvanı içeriyorsa da, o, Khazar Beg de değildi. (Zeki Velidi, Khatiriltber'i Hazarlar arasındaki soylu bir aile olarak açıklamaktadır, *İbn-Fadlan,* 106). Taberi *(bahsedilen yerde),* Astarkhan isminin arkasına "the Khwa-rizmian" (Khwarizmli)'yi ekliyor. Bu da yine "Khwarizm'in komşusundan gelen" Arsiyah'ı önermektedir (Mas'uidi). Vernadsky'nin varsayılan bir Rus (<Ras) Tarkhan'la *(Anc. Russ.,* 285ff) ilgili gözlemleri, çok tehlikeli görünmektedir.

44 Yakubi olayı Hicri 141 yılına tarihlerse de, Taberi "Khwarizmli As-tarkhan" idaresindeki istila için Hicri 147'yi göstermektedir. Bununla birlikte Taberi (ııı, 318=ibn-al-Athir, v, 212), Bab (Derbend) üzerinden Hicri 145'te Ermenistan'a bir Hazar saldırısı gerçekleştiğinden söz etmektedir ki, Bar Hebraeus da aynı tarihi vermektedir. *(Syriac Chronicle,* çev. Budge, 114). Şimdi anlatılacak olan olaylar muhtemelen birkaç yıl sürmüştür. Yakut (Buldain, ı, 439) hiçbir tarih vermez.

45 Bar Hebraeus *(bahsedilen yerde)*'a göre, Hazarlar 50,000 kişiyi esir almıştı. Al-Manbiji'nin *Kitab al-'Unwân'ında* (Agapius of Mabbug) da aynı rakam yer almaktadır (ed. Vasiliev, Paris 1909, ıı, 543, Kmosko, "Die Quellen Istachri's etc.," *Korösi Csoma-Archivum*, 1921'de bahsedilir).

46 İsmi, Musa ibni Ka'ab'dı (al-Manbiji, *bahsedilen yerde).*

47 Ya'qubi, ıı, 447.

48 Assemani, *Bibl. Orient.*, ıı, 113, Tel Mahre'den Dionysius bahseder.

Mehdi, 158/775'de Mansur'un halefi olarak hilafet makamına oturdu. 780 civarında, bilahare Tiflisli Aziz Abo olarak ünlenecek olan Bağdatlı genç bir Arap, Gürcü prensi Nerse'nin eşliğinde Hazar ülkesini ziyaret etti. Aziz'in biyografisi ölümünden hemen sonra Gürcüce olarak yazıldı.[49] Birinci el bir kaynak olmaktan maada, manastır cahilliğinde üretilmiş olmasına rağmen, bu kaynak yolculuğun gerçek hatıralarını içermektedir. Eserin yazarına göre, Nerse, Arapların intikam almasından korktuğu için ülkesini terk etmeye karar verir. Karısını ve çocuklarını komşu Abhazya'ya gönderdikten sonra, üç yüz taraftarının başında Hazarya'da Dar-yal Geçidi'ne doğru geri çekilir. Bu ziyaretle ilgili hiçbir açıklama verilmiyorsa da, amacın askeri yardım temin etmek olduğu muhakkak. Onun Hazarlar tarafından dostane bir şekilde karşılanmasından, o sırada onların halifeye bağlı olmadıkları ve dolayısıyla Hristiyanlarla uzlaşmaya meyyal oldukları anlaşılıyor. Burada, daha eski bir rivayete göre Hazarya "Kuzey ülkesi", Hazar kralı "Kuzey hükümdarı"dır. Gürcü rivayetinde yer alan bir efsanede Hazarlar Yecüc Mecüc'le ilişkilendirilmektedir. Hazarların efsanede "çirkin suratları ve hayvani davranışlaryla vahşi adamlar ve kan emiciler"[50] olarak tasvir edilmesi, gezginler tarafından gözlemlenen bilgiler olmaktan ziyade, daha çok geleneğin bir parçası olabilir. Ermeni yazar Kalankatuklu Moses de onlardan, "küstah, kaba, kirpiksiz ve tıpkı kadınlar gibi uzun saçlı, dehşet verici Hazar halkı" olarak bahseder.[51] Bazı Hazar şehir ve köylerinde Hristiyanlar yaşıyordu ve anlaşıldığı kadarıyla, bir süreden beri Hristiyanlık taraftarları "saygın rahipler" tarafından vaftiz ediliyorlardı. Genel olarak, yazara göre, "Hazarlar inançsızdırlar, fakat bir yaratan Tanrı'yı tanırlar".[52] Hazar kralının dini hakkında açıkça hiçbir şey söylenmez.[53] Gürcü gezginin İdil üzerindeki Hazar başkentine ulaştığı açık değil. Onun varışından bir süre sonra, Nerse, Abhazya'ya hareket etmek için ev sahibinden müsade istemiş; kağan da bu isteği kabul ederek ekibi birçok hediyelerle birlikte yoluna göndermiştir. Varacakları yere ulaşmadan önce, "üç gün üç gece boyunca"[54] "tanrının olmadığına inanan kafirlerin

ülkesinden”[55] geçtiler. Abhazya'ya olan bu mesafeyle ilgili detaylar güvenilir olmalı. Belki de Gürcüler Hazar kralını Atil'in güneyinden çok ötede bir yerde kamp yaparken bulmuşlardır.

49 K. Schultze, *Das Martyrium des heiligen Abo von Tiflis, Texte u. Un-tersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, Neue Folge,* 13, 1905'e bkz.

50 Schultze, 23.

51 Marquart, *Streifz.,* 44, n.4.

52 Schultze, *aynı yerde.*

53 Zajaczkowski, Hazarlar arasında eski Türk geleneklerinin varlığına işaret ederek, kraliyet sofrasında gerçek bir karakter olarak yerini tayin etmeden önce Hazar sarayında Constantine'in resmi görevi ve statüsüne gösterilen ilgiye dikkat çekmektedir (“Culture,” §4).

54 Schultze, 24.

55 Vasiliev *(Goths in the Crimea,* 99), yolculuğun üç ay sürdüğünü söyler.

Hazarlar, VIII. Yüzyılın sonuna doğru, 786 veya 787'de, Kırımlı Gotlara saldırdılar. Doros,[56] başkenti, baş kaleleri kuşatılıp fethedildi ve başına bir Hazar tudunu atandı.[57] Gotlar, piskoposları John'un liderliğinde davetsiz misafirlerine karşı harekete geçtiler ve ilk ağızda bazı başarılar bile sağladılar. Neticede, yine de, savaşçı piskopos teslim olmak zorunda kaldı. Hapisteyken, Hazar komutanının çocuğunu iyileştirdiği söylenir.[58] Hazarlar Doros'u uzun süre ellerinde tutmadılar. Fethinden birkaç yıl sonra şehir Bizanslıların elindeydi.[59]

56 Doros genellikle Mankup Kala olarak bilinen muhteşem bölge ile özdeşleştirilmektedir; (Vasiliev, *Goths,* 47ff ile karşılaştırınız), ancak şimdiki Rus arkeologlar, Eski Kermen'in ortaçağdaki Doros olduğunu iddia ediyorlar *(bahsedilen eserde,* 51, 129 n.).

57 *Bahsedilen eserde,* 91; 106 ile karşılaştırınız.

58 Başlıca kaynak, *The Life of St. John of Gothia* (Gotyalı St. John'un Hayatı)'dır *(Act.* Boll.'da). Eser, Vasilievsky, *Rus.-Vizant. İssledova-niya,* ıı'nin şerhleriyle birlikte basılmıştır.

59 M.S. 795'ten sonra bir Gotya hükümdarı için, Vasiliev, *bahsedilen eserde,* 105 ile karşılaştırınız.

Müslüman Doğu'ya tekrar dönecek olursak, Harun Reşid'in halifeliği -176/786'dan itibaren- Ermenistan'daki ardı arkası kesilmeyen karışıklıklarla çevrelenmişti. Ermeniler Mehdi'nin ölümü üzerine ayaklanmışlar ve Hadi'nin kısa saltanatı süresince itaat altına alınmadan kalmışlardı.[60] Harun Reşid'in emrindeki valilerin göreve gelişi barışın kurulmasına yetmedi. Sınırın ötesinde, Hazarların sessizliği tercih ederek halifenin zor durumundan kazanç sağlamaya teşebbüs etmedikleri

görülmektedir. 180/796’da yeni bir vali, Said b. Salm atandı.[61] Bir süre için her şey yolunda gitti. Sonrasında Said, yerel aristokrasiyi gücendirdi ve sorunlar tekrar başladı. Bab’daki komutan, Necm b. Haşim adında biriydi.[62] Vali, onun infaz ettirerek yerine başka birini atadı. İsyan bayrağı açan oğlu Said’in adamını öldürdü[63] ve Hazar melikine mektup gönderip Müslümanlara karşı yardım istedi.[64] Hazar meliki bu talebi olumlu karşıladı ve büyük bir orduyla, kayıtlara göre 100 bin askerle birlikte Bab’a geldi.[65] İstilacılar, direnişi kamilen kırdıktan sonra Kür (Cyrus) ırmağına kadar önlerine çıkan her şeyi yakıp yıktılar. Burada, ancak Harun’un ciddi bir şekilde alarma geçmesinden sonra durdular. Harun’un ilk tedbirleri bir işe yaramadı, ama bazı sebepler yüzünden tehdit de tamamen ortadan kalkmadı. Hazarlar, Müslümanlar kadar Hristiyanların yani muhtemelen Ermenilerin de zarar gördükleri ağır tahribatlarından sonra, ele geçirdikleri esirlerle geri döndüler. Kısa bir süre sonra ise sabık genel vali Yezid ibn Mezyed el-Şeybani tüm güçleriyle saldırıya geçti.[66] Sonrasında Hazarların ortadan kalkmasıyla, Ermenistan sessizce onun yönetimine boyun eğecekti. İstilacılar ülkede yetmiş gün kalmışlardı. Hazarların Araplara karşı elde ettiği başarısıyla (183/799) ilgili elimizde bulunan kayıt budur.

60 Ya’quibi, ıı, 515.

61 Tabari, ııı, 648, olayın neticesiyle ilgili iki alternatif rivayet vermektedir. Birincisi, özellikle daha önceki bir olaya telmihte bulunmakta; ikincisinde ise, İbn’el Müneccim “astronomun oğlu” anlamında bir özel isim olmasına rağmen, İbni Müneccim adında biri tarafından davet edildiği belirtilmektedir. Muhtemelen bunun İbn el-Necm şeklinde düzeltilmesi gerekir. Daha aşağıya bkz. İkinci rivayet tutulmuştur. Çünkü bir kızın hayatını kaybetmesinin Hazar kağanına hilafete karşı savaş açması için bahane olması pek makul görünmüyor. Sanırım bu karışıklık Hicri 145 yılında Yezid bin Useyd ve 183’de Yezid b. Mezyed adlı iki Ermenistan genel valisinin isimlerinin benzerliğinden kaynaklanmaktadır.

62 Ya’quibi, ıı, 518.

63 Weil’e göre *(Geschichte der Chalifen,* ıı, 158), yaklaşık olarak Hicri 183’deki Hazar istilasının tarihçiler (İbn’ül Esir, İbni Haldun ve el-Yaifi’i) tarafından iddia edilen bir nedeni, Hazar kağanının babasının intikamını almak isteyen bir Arap tarafından öldürülmüş olmasıydı. Muhtemelen bu rivayetin kaynağı, geç dönem yazarlarından el-Yafi’i’dir *(Mir’ut al-Canüm’ı* yaklaşık olarak 750/1349 tarihinde yazılmıştır). İbn’ül Esir (vı, 54) ve İbni Haldun (ııı, 225), Hazar kağanlarından herhangi birinin başına bu tür bir felaket geldiğinden söz etmezler. Hata Vasiliev tarafından tespit edilmiştir. *(Goths,* 92).

64 Taberi, *bahsedilen yerde.*

[65] De Goeje tarafından Taberi'ye dercedilen İbn el-Cevzi'de böyle. *Aynı yerde.* Öbür türlü bu rakam, Hazarların esir aldıkları Müslümanların sayısıdır.

[66] De Goeje *(Enc. Brit.* ed. xı, art. Caliphate), Huzeyme ibni Hazım'dan da bahseder. Metinde Yakubi'nin rivayeti esas alınmıştır. Yezid b. Mezyed'in Hazarlar karşısında sergilediği kahramanlıklar şairler tarafından övülmüştür. İbn-al-Athiır, vı, 55 ile karşılaştırınız.

Gürcü kroniğinde de kağanın kızıyla Yezid b. Useyd hikayesine benzer bir destandan söz eden ve olayı 145/762 yılına tarihle-yen bir hikaye geçmektedir.[67] Kroniğe göre Gürcistan prensi Cu-anşir'in genç ve güzel bir kızkardeşi vardır. Hazar kağanı kızın güzelliğinin methini işitince, Araplara karşı Gürcülere yardım vaadinde bulunarak dest-i izdivacını talep eder. Kızın annesi ve Cu-anşir'in kardeşi bu evliliğe şiddetle karşı çıkarlar. Kız da Hazarları tahkir edici sözler söyler. Aradan üç yıl geçer. Kağan, generali Bluç'an'ı Gürcistan'a gönderir. Bluç'an, (ki Ermeni rivayetinde Bulcan olarak geçer)[68] Cuanşir'in kalesini zaptederek, onu ve kızkardeşini esir alır. Daryal Geçidi üzerinden Hazarya'ya dönerlerken kız yolda kendini zehirler. Bluç'an kağanın sarayına vararak müstakbel gelinin ölüm haberini duyurur. Kağan kızın cesedini görmek ister, ama ceset getirilmeyince çileden çıkar ve generalin infaz edilmesi için emir verir. Generalin boynuna bir ip ge-çirilir ve iki ucu iki süvari tarafından ters istikamette çekilerek boynu koparılır. Cuanşir ise yedi yıl tutsak kaldıktan sonra serbest bırakılır ve prensliğine dönmezine izin verilir.

[67] Marquart, *Streifz.*, 416ff.

[68] Marquart, *aynı yerde*, 417, n. 2. İsim için, Bulan, Bulkhan ile karşılaştırınız (VI. Blm., n. 127).

Marquart, Bluç'an'ın yönetiminde Gürcistan'a yapılan Hazar saldırısını, 183/799'daki olaylarla ilişkilendirmekteydi.[69] Hikayedeki önemli noktalar gerçek görünmektedir. Hikaye, bir kağanın komşu ülke yöneticisinin kızıyla mutlaka evlenmek istemesi, bunun için bir generalin ve hatta bir Beg'in ölümüne veya yaşamasına karar vermesi, başka yerlerde rastladığımız hikayelerin ben-zeridir.[70] Öte yandan kağan, görünüşe göre Mûsevî değil putperesttir. Yine de, bu hikaye, kağanın henüz din değiştirmediğine dair kanıt olarak ileri sürülemez.

[69] *Streifz.*, 417.

[70] Ibn-Fadlan, V. Blm.

Aynı Cuanşir'in saltanat döneminde, Hazar kralının kızının oğlu olan Abhazya prensi Leo,[71] Hazarların yardımıyla Bizanslılara karşı

bağımsızlığını ilan etti. Bu, imparatora karşı verilen mücadele sırasında geçen birkaç olaydan biridir.

71 Marquart, *Streifz.*, 422. Barthold, *E.İ.*, art. Abkhaiz ile krş.

218/833'de Hazar beg'i[72] ve kağan, Don üzerinde bir kale inşa edilmesine yardım etmesi için Bizans'a başvurdu.[73] İmparator Theophilus, Hazar topraklarına Azak Denizi ve Khersones üzerinden bir deniz filosu yolladı. Bizanslılar, Don üzerinde bir yerde, Yunancada Aspon Hospition (Constantine Por.) veya Leukon Oikema (Theophanes Con.), Ruslar tarafından Bela Veja olarak adlandırılan[74] tuğla bir kale inşa ettiler. Hazarlar buraya Sarkel (veya Sarkil) diyorlardı.[75] Bütün bu isimler aşağı yukarı Beyaz, Sarı, Ev veya Kale anlamındadır. Sarkel, bu anlamda, Türkçenin Çuvaş lehçesiyle açıklanabilir.[76] İstahri ve İbni Fadlan'ın ifadeleri de bunu doğrulamaktadır. Hazarların dilleri, Türk akrabalarına göre, Türkçeden farklıydı.[77] Çünkü Çuvaş dilinde, çoğu Türkçe lehçelerinde, örneğin Osmanlı Türklerinde olduğu gibi, ş, a ve z yerine l, i ve r yer almaktaydı. "Lir" denilen bir Türk lehçesinde uygun deyimi söylemek anlaşılmayacak türden değildi. Örneğin modern Çuvaşçada olduğu gibi, "Şaz" Türkçesi konuşanlar ve Hazarların Türkçe konuşmadığı gerçeği, herhalde ancak bu şekilde açıklanabilir.[78] İdil Bulgarlarının dili de muhtemelen Lir Türkçesine bağlıdır ve zaten Bulgar dilinin kesinlikle Hazarların-kiyle benzer olduğu söylenir.[79]

72 Constantine Por., *De Admin. İmp.*, c. 42; Theophanes Contin., 122.

73 Tam yeri tespit edilemedi. Vernadsky *(Anc. Russ.*, 305), onu Tsymla ırmağının ağzındaki Don'un sol kıyısına yerleştirir. Marquart'a göre *(Streifz.*, 474), Don'un ağzına uzanan Sarkel'dir.

74 IX. Blm. ile krş.

75 Yosef'in Cevabı, mufassal nüsha: Sarkel (Şarkil).

76 Zajaczkowski'ye göre, bu yaygın örn. ŞAZ Türkçesiyle benzer şekilde açıklanabilir (Pritsak, *Der İslam*, xxıx, 99'da bahsedilir), aşağıya bkz.

77 V. Blm. ile krş.

78 Barthold, E.İ., art. Bulghar.

79 V. Blm. ile krş.

Kalenin kuruluşuyla, herhalde batıdan gelecek bir düşmana karşı savunma amacı güdülmüştür. Bu düşmanın kim olduğu açıklığa kavuşturulamamıştır. Bizans kaynaklarından biri tarafından en muhtemel grubun Peçenekler

olduğu ima edilse de, onların altmış yıl sonrasına kadar[80] Don'un batısına geçmiş oldukları bilinmemektedir. Bunların daha önceki gruplar olduğu düşü-nülmelidir.[81] Mesûdî, Rusların 301/913'de Azak Denizi ve Don-İdil güzergahı üzerinden Hazar'a bir sefer yaptıklarını aktardığı bölümde, Guzlara karşı askeri kuvvetlerin düzenli bir şekilde mevzilendirildiği güzergah üzerindeki bir yerde güçlü bir Hazar noktasından bahseder.[82] Bunun Sarkel olduğu düşünülüyor. Aynı zamanda Sarkel'in Macarlara karşı inşa edilmiş olduğu da dü-şünülebilir.[83] Belki de bu mevkideki Hazarların düşmanları zaten o dönemde batıya ve Hazarya'nın kuzeyine yayılmış olan (218/833) Ruslardı.[84]

80 Aşağıya bkz.

81 Örn: "Muhaceretlerine kadar İdil'in doğusunda ve Guzların batısında yaşayan "Türk" Peçenekler, *Hudud al-'cAam*, §§20, 47 tarafından Asya'daki yerlerini daha erken ve belki de Asların eşliğinde terk eden Kafkasya'daki "Hazarlı" Peçeneklerden ayrılır. Zeki Vali-di, "Völkerschaften", 56-57 ile krş.

82 *Muruj*, ıı, 18ff.

83 Marquart, İbni Rusta'nın, vaktiyle Hazarların kendilerini Magyar-lara ve diğer komşu halklara karşı bir hendek ile koruduklarına
ilişkin beyanatına (143) dayanıyor. *Streifz.*, 28. Zeki Validi, "Völ-kerschaften", 51-52 ile karşılaştırınız.

84 Vasiliev'de böyle, *Goths*, 109ff; Vernadsky, *Anc. Russ.*, 304. Ancak Bury (E.R.E., 418) daha önceydi.

Sarkel, şüphesiz her zaman askeri bir garnizondu. Bunun böyle olduğu Yosef'in Cevabı'nda belirtilmektedir. Fakat Mukaddesi tarafından verilen Hazar şehirleri listesinde, *Hudud el-Alem*'de[85] ve İslam kaynaklarında kesinlikle bu şekilde geçmemektedir. Dolayısıyla Poliak'ın Sarkel'in dört prenslikten birinin merkezi olduğuna dair önerisi, ki ona göre Hazarya bölünmüştü, kabul edi-lemez.[86] Diğerlerinin zannettiği gibi Hazarların başkenti olması ise daha az muhtemeldir.[87]

85 Mukaddesi, iki yerde tekrarladığı dokuz Hazar kasabasının listesini verir (51, 355): Atil, Bulghâr, Semender, Suwar, B-gh-nd, Q-yshw-y, el-Beyda', Hamlic, Belencer. B-gh-nd için, Ahmad Tusi'ye göre Saksın ilinde gelişmekte olan bir ilçe olan Baykend ile karşılaştırınız (Zeki Validi, *İbn-Fadlaan*, 205'te bahsedilir). Muhtemelen Q-yshw-y, *Darband* Nâmah'daki Hazar yer isimlerinden örn: K-ywan (Kasem Beg, 477) birini temsil etmektedir ya da biri tarafından temsil edilmektedir. Geriye kalan yedisi daha tanıdıktır. *Hudud el-Alem*, görünüşe göre en azından beşinin başka türlü bilindiği

on Hazar kasabasını (§50) vermektedir (Atil, Semender, Hamlîh ya da Hamlic, Belencer, Beyda'); Minorsky'nin şerhi ile karşılaştırınız.

86 Poliak ("Conversion", §2), Hazar İmparatorluğu'nun bölündüğünü kanıtlamaya teşebbüs etmez ve Hazar Devleti hakkındaki görüşünü değiştirmiştir, 43-55, ancak 218 ile karşılaştırınız.

87 Örn: *Melanges İİ. Derenbourg* 72, 76'da Slouschz.

Bazı Arap kaynakları, her ne kadar gerçek Hazarya'yı anlatmazsa da, en azından IX. Yüzyılda Arapların Hazarya'ya bakış açısını yansıtan bir hikaye naklederler.[88] Hikaye, Memun'un meşhur veziri Fadl ibni Sehl'in heyetinde yer alan bir Hazar elçisinin rivayetidir.[89] Rivayete göre kıtlık döneminde, Hazarlar kralın kızkardeşi *Hatun*'un hikmetli öğüdüne uyarak kendilerini Tanrının iradesine teslim edip, yardım istemek suretiyle o güç dönemden kurtulurlar.[90] *Hatun'a* atfedilen bu sözler oldukça basmakalıptır. Yine de, bir versiyonda Hazarların önce "aşağı kralın kapısına", - ki görünüşe göre Hatun'un erkek kardeşidir,- sonra "büyük kralın kapısına" başvurmaları tavsiyesi dikkat çekicidir. Kağan ve Beg'den sarih bir şekilde ayrı ayrı söz edilmiştir ki, mümeyyiz sıfatları doğru görünmektedir.[91] Fadl ibni Sehl, İslamın en önde gelen şahsiyetlerindendi ve tabii olarak Hazar büyükelçisinin onu ziyaret etmesi gerekirdi. Öte yandan, Bağdat'a giden bir Hazar heyetiyle ilgili herhangi bir yerde neredeyse hiç bir kayıt yok. Ayrıca, Türk halkları arasında kadınların en yüksek mevkilerde bulunmaları keyfiyetinin Hazar kadınları için de geçerli olmasına rağmen, olaylarda oynadıkları önemli rollerle ilgili herhangi bir işaret mevcut değil. Hikayede Hatun, siyasetteki başarısından sonra muhtemelen krallığı avucuna almıştır. En azından bu detay külliyen uydurma görülmektedir. Yine de Hatun'un konuşması Hazarların Mûsevîliğine delalet etmez.

88 *K. Al-Mustajad min Fa'alat al-Ajwad of al-Tanukhi* (ö. 384/994), ed. L. Paully, Stuttgart, 1939; *the Zahr al-Adab of al-Husri* (ö. 413/1022'den sonra ve the *Siraj al-Muluk of al-Tartushi* (öl. Yaklaşık 520/1126)'de bulunur. Ancak hikaye Cahiz'e (öl. 255/896) kadar gider.

89 El-Fadl'ın ölüm yılı 202/818'den daha sonra değildir.

90 *Zahr al-adab,* ed. Zeki Mubarak, ı, 254-255.

91 *Siraj al-Muluk,* ed. Cairo 1306, 152, Zeki Validi, *İbn-Fadlaan,* 264'te bahsedilir.

Irak Mûsevîlerinin, Hazarların halifeliği yıkacağına dair umutlar taşıdığı söylenir.[92] Tehdidin değişik zamanlarda ne kadar gerçek olduğunu daha önce görmüştük. Afşin'in* düşüşüyle ilgili hikayelerde durumla ilgili bazı bilgiler verilmektedir.[93] Mu'tasım'ın en yetenekli generallerinden biri olan Usruşuna'lı* bu Türk, gözden düşürülmüş ve 225/840'da bütün gücü

elinden alınmıştır. Tutuklanmasından az sonra, Musul ve Ermenistan üzerinden Ha-zarya'ya kaçmayı planladığı, Türkistan'a ulaşmayı ve oradan da bir ordunun başında halifelik topraklarına geri dönme niyetinde olduğu söylenir.[94] Açıkça, bu fikri gönlünde yaşatıyordu ya da en azından muazzam fikirleri olduğundan şüpheleniliyordu. Bizanslılarla yazıştığı ve Hazarları Müslümanlara karşı kullanma niyetinde olduğu söylenir. Mahkemeye verildiğinde, hakkındaki suçlama alışılmışın dışındaydı. Onun, bir Mag - haklarından yoksun bırakılmış Zerdüşt dininin bir taraftarı - olduğu ileri sürülerek iddialarını destekler mahiyette bir delil ortaya atıldı. Bunun Hazarlarla hiçbir ilgisi yoktur.[95] Çünkü bu metne göre, Mag olarak tanımlanmasına rağmen, bu dinin onların ülkesinde geliştiğine dair hiçbir kanıt mevcut değil.[96] Hazarların Mag olduğu ifadesi, İspanya sahillerini yakıp yıkan Vikingleri ve pagan Rusları Zerdüşti yapmakla aynı şeydir. Vernadsky'nin, Hazarların orijinal dininin ateşe tapma olduğu önerisi temelsiz görülmektedir.[97]

92 *Kohut Memorial Volume,* 244'te Harkavy - İbranice - *Magid,* 1877'den bahsedilir.

*Yazar Afşin'i burada bir generalin adı olarak göstermekle yanılmaktadır. Afşin bir isim değil, tegin, elteber vs. gibi Türklere has bir unvandır ve "prens" anlamındadır. Afşin'in asıl adı Haydar b. Ka-vus'tu. Azerbaycan'da kazandığı zaferlerden sonra Halife Mu'tasım tarafından verilmiştir. (ed.)

93 E. M. Wright, "Baîbak of Badhdh and al-Afshîın during the years 816-841", *Muslim World,* 1948, 43-59 ile karşılaştırınız.

* Usruşuna veya Usruşana yahut Usruş. Babür'ün Vak'an'ında Urati-pa olarak geçen yerdir ki, gönümüzde Oratepe şeklinde kullanıl-
maktadır. Çin kaynaklarında Su-tu şeklinde geçer. Oratepe günümüzde Tacikistan sınırları içindedir, ama E. Chavannes, Batı Türkleri adlı çalışmasında, Marquart'ın sunduğu bir tebliğe dayanarak, daha önceki görüşünü değiştirmekte ve Su-tu'nun İbni Hurdad-beh'in Şoturkes dediği ve Taşkent'in 5 fersah uzağına yerleştirdiği şehir olduğunu belirtmektedir. (ed.)

94 Tabari, ııı, 1305.

95 Tabari, *İkhtilaf al-Fuqaha',* ed. Schacht, Leiden 1933, 200.

96 Zeki Velidi *(İbn-Fadlan,* 319, n. 1), Hazarların arasında Budistlerin olma olasılığını belirtir; ancak şu hemen hemen bellidir ki, ne Budizm ne de Zerdüştlük hiçbir şekilde onları derecede etkilememiştir.

97 *Enciclopedia İtaliana,* art. Chazari.

Kitab el-Agâni'de[98] şair Ebû Tammam'ın ilgisini çeken bir köle ya da iç oğlanla ilgili atıf, Halifelik idaresinde yaşayan Hazar halkının menşei sorusunu ortaya çıkarmaktadır. Şüphesiz bu kölelerden çok vardı. Belki de

en bilinenleri, daha önce zikredilmiş olan İshak ibni Kundac (veya Kundacik) el-Hazari ve üç kez Mısır valiliği yapmış olan Tekin ibni Abdullah al-Hazari'dir[99] (takriben 920 yılı). Öyle görünüyor ki her ikisi de, halifenin hizmetinde güç kazanmış zengin askerlerdi. Daha önce de adı geçmiş olan Abdullah ibni Baştva* el-Hazari, kağanın belki de en sevmediği elemanıydı. 854'te "İslama geçmek için Hazarya'yı terk eden" ve Bab'a yerleştikten sonra Ermenistan ve Azerbaycan valileri tarafından bir kuzey kentine iskan edilen alt tabakadan üç yüz aile vardı.[100] Bazı ensab araştırmacıları, onların isimlerinden Hazar kökenli olabilecekleri üzerinde durmuşlardır.[101] Bunlardan bazıları Derben-i Hazaran şehriyle bağlantılıdır ve Hazar yahut Arap kökenli olmasına bakılmaksızın el-Hazari nisbet eki yakıştırıl-mıştır, ama diğerleri safkan Hazarlı olabilir. İslam topraklarında bol miktarda Hazarlının bulunduğu konusunda bir veri mevcut değil, ama onların hayatın çeşitli safhalarında İslam topraklarında bulundukları muhakkak.[102]

98 xv, 107.

99 Zeki Validi, *İbn-Fadlaîn,* 109 ile karşılaştırınız.

* Hazarlarda aynı zamanda bir unvan olarak da kullanılan "baştva" kelimesi uzun tartışmalara yol açmış; konunun lengüistik açıdan uzmanlarından P. Golden, kelime üzerinde bir sürü yorum yap-tıktan sonra kesin bir sonuca varamamış; bunun "baş teve" yani deve başı veya deveci başı anlamına gelebileceğini, ancak Türklerde deve adı içeren isimlere rastlanmadığını belirterek işin içinden sıyrılmaya çalışmıştır. Bu tür kelimeleri çözmek için herhalde öncelikle Orta ve İç Asya tarihini iyi bilmek ve ihtimal oralarda yaşamak gerekir. Eski Türklerde ve halen Türkistan'da deve veya teve kelimesi isimlerle birlikte kullanılmaz; ama onun yerine 'buğra' veya 'deve yavrusu' anlamındaki Farsçadan geçme 'buta' kelimesi kullanılır. Örneğin "Butagöz Begim" şeklinde isimlere rastlanmaktadır. Halbuki henüz Babür zamanında Orta Asya'da "tavacı" kelimesi kullanılıyordu. "Tavacı" savaş zamanlarında orduya asker toplayan, onların iaşe ve teçhizatıyla ilgilenen kişi demektir. Bu noktadan hareketle "baştva" kelimesi Arapça kaynaklarda " **IjLİb** " şeklinde yazıldığı için konunun uzmanı olmayan kişiler bunu "baştava" yani "tavacı başı" yerine "başt-va/baştwa" şeklinde tuhaf okuyuşlara yönelmişlerdir. Türklerde veya hatta dünyanın pekçok halkında bir insanın adı veya lâkabı yaptığı işle birlikte anılır veya doğrudan onun adı haline gelir. Dolayısıyla "İbni Baştva" "Kazancıbaşının oğlu" anlamındadır.
(ed.)

100 Shamkur (Baladhuri, 203); Marquart, *Streifz.,* 412 ile karşılaştırınız.

101 Sam'ani, *Ansab (G.M.S.),* syf. 198.

102 Saîmarra'daki Hazarlar için, VIII. Blm., n. 67 ile karşılaştırınız.

Halife el-Vâsık'ın (227/842-232/847) iktidarının ilk günlerinde bilim adamı Muhammed ibni Musa el-Harezmi'yi "Hazarların kralı olan Tarkan"a gönderdiği söylenir. Harezmi Hazarya'yı ziyaret etmiş olsa bile, bu ancak bilimsel amaçlı bir ziyaret olabilir.[103] Bu kayıt sadece Mukaddesi tarafından verilir.[104] Kısa bir zaman sonra Tercüman es-Sellem'in Hazarya'yı ziyareti[105] daha gerçekçi bir vakıadır. Sellem'in Hazarya seyahati sırasında tuttuğu notların bu ülkeyle bağlantısı olmayanları burada bizi ilgilendirmiyor; ama şartlar hakkında bazı şeyler söyleyebiliriz. Halifenin Türkçe yazışmalarını yapan Sellem'in 30 dil bildiği söyleniyordu.[106] Seyahati, halife için hazırlanmış bir inceleme raporundan harfi harfine İbni Hurdadbeh'e aktarılmıştır. Buna göre Vâsık, "Yecüc-Mecüc" seddinden yarıklar açılmış olduğunu öğrendiği için alarm durumuna geçmiş[107] ve Sellem'i oraya gitmesi ve araştırması için görevlendirmişti. Halifeden Ermenistan valisi İshak ibni İsmail eş-Şuayb'a hitaben yazılmış bir mektup götüren Sellem,[108] Kafkaslara doğru hareket ederek Tiflis'e ulaşır; valiyle tanışıp, ona el-Vâsık'ın talimatlarını bildirir. İshak ibni Şuayb, heyeti dostâne münasebetler içinde bulunduğu Serir hükümdarına gönderir. Böylece ekip Serir ülkesinden salimen Alan hükümdarına ve Filan Şah'a ulaşır. Filan Şah, "Hazarların hükümdarı Tarkan'a" ekibin neyle ilgilendiğini belirten bir mektup gönderir. Sellem'in raporunda Hazarya'yla ilgili bilgiler çok yetersizdir. Onun ekibinin kralın sarayında sadece bir gün ve bir gece[109] ya da beş gün[110] kaldığı söylenir. İbni Hurdadbeh, Mukaddesi'den bir ya da iki yıl önce, Hazar hükümdarından aynı isimle bahsederse de, bunun doğru olduğunu düşünmek zor. *Tarhan*, şahıs ismi olmaktan ziyade bir Türk ünvanıdır. Bu kelimeyle, subay ünvanı olarak birçok kez karşılaşırız. Raporda, Tarhan, hem başka birinin yerine geçiriliyor,[111] hem de eğer Tarhan doğru ise, ondan önce Hazar Tarhan[112] ve Ras Tarhan'da[113] olduğu gibi, başka bir isim veriliyor. Mukaddesi'nin aynı ifadeyi kullanması, onun doğruluğunu tasdiklemiş sayılmaz. Çünkü Mukaddesi (375/985 civarında yazılmış olduğuna göre),[114] hiç şüphesiz Sellem'in seyahatiyle ilgili kaynaklarda bulduklarından faydalanmıştır.

103 D. M. Dunlop, "Muhammad ibn-Musa al-Khwarizmi," *J.R.A.S.*, 1943, 248-250 ile karşılaştırınız.

104 Ed. De Goeje, 362.

105 Zeki Velidi *(İbn-Fadlaan,* 198, n.), Sellem'in seyahati konusunda İbni Hurdadbeh, İdrisî, Mücmel et-tevarih ve Mukaddesi'den faydalanmıştır. Bunlara, İbni Rusta (149), Kazvini *(Cosmography,* ed. Wüstenfeld, ı, 128) ve Nüveyri (ı, 374, Idrîsi'de bahsedilir) eklenebilir. Barbier de Meynard, İbni Hurdadbeh çevirisinde (J.A., 1865, 241, n. 1) şöyle der: "Mukadessy ajoute ici un fait que je n'ai trouve dans aucune autre version: Wathiq avait envo-ye precedemment l'astronome Mohammed fils de Mouça, origi-naire du Khârezm, chez le Tharkhan, roi des Khozars. *Ce voya-geur se joignit Ol moi,* vb." (örn: Sallam'a). Bu, Muqaddasi, ed. De Goeje, 362'de söylenen şey değildir.

106 Ibn-Rustah, 149; ibn-Khurdadhbih, 163.

107 Aynı nedenle Muhammed'in uyarıda bulunduğu bildirilmektedir (Bukhari, ed. Krehl, 60, 7); Qazwini, *Cosmography,* ıı, 417 ile karşılaştırınız.

108 Görünüşe bakılırsa Kalankatuklu Moses tarafından Vâsık'ın halifelik döneminde Ermenistan'ın bir valisi, "Khazr patgos" olarak anılmaktadır (ııı, 20, Marquart, *Streifz.,* 462'de bahsedilir).

109 Ibn-Khurdadhbih, 163.

110 Qazwini, ı, 128.

111 "Kağan, Hazarların kralı", örn: Ya'quîbi, ıı, 518 ile krş.

112 IV. Blm. ile krş.

113 Yukarıya bkz.

114 *Hudud al-'alam,* §50'de de Hazarların kralına Tarkhan Khaqan adı verildiğini okumaktayız.

İbni Hurdadbeh'in eserinde çağdaşı Sellem'in seyahatiyle ilgili olarak ana hatlarıyla kaydettikleri konusunda şüphe etmek için herhangi bir sebeb yok. Ancak sonradan Sellem'in adıyla ilişki-lendirilen ve ona atfedilen değişik rivayetler için durum biraz farklı. Örneğin bunlardan birinde "Hazarlar ile Bulgarlar arasında" yer alan ve güya Sellem'in seyahati sırasında gemiyle uğradığı söylenen hiç duymadığımız bir "Koyun Adası"ndan söz edi-lir.[115] Bir başkasında Hazar kralının heyetinde olduğu sırada Sel-lem'in bizzat gördüğü bir tür deniz kızından bahsedilir.[116] Bu hikayelerin hiçbirine İbni Hurdadbeh'in raporunda rastlanmaz.

115 Qazwini, *bahsedilen yerde.*

116 *Aynı yerde,* ıı, 418 ile karşılaştırınız.

Vâsık'ın halife olmasından bir ya da iki yıl önce, güçlü Uygur devletinin yıkılması (M.S.840) Asya'da bir devrime sebep oldu. Bu olayla ilgili söylentilerin halifeye ulaştığı ve daha önce de sözü edilen bir heyeti göndermesine sebep olduğu tahmin edili-yor.[117] Ancak, Sellem'in doğrudan Orta Asya'ya değil de Kafkaslara doğru yol alması dikkat çekicidir. Yine de bu seyahat halife tarafından "Yecüc-Mecüc Seddi" ile ilgili olarak tasarlanmıştır. Zül-Karneyn'in (Büyük İskender) Yecüc-Mecüc'ü hapsetmek için yaptırdığı büyük sedden tabi ki Kur'an'da da

bahsedilmekte-dir.[118] Eski zamanlara ait esrarlı bir pasaj, Derbend Duvarı olarak bilinen (İslam öncesi zamanlardan kalma) Kafkasya istihkamının ne anlama geldiğini açıkladı.[119] Bundan sonra hiç şüphesiz ilk olarak Sellem Vâsık'ın o bölgedeki valisine gönderildi. Daha önce de değinilen ve Taberi'de yer alan bir rivayet eğer Vâsık tarafından bilinmiş olsaydı,[120] onun bakışlarını Kafkaslara çevirmesine yol açabilirdi. Rivayete göre Derbend'in İranlı valisi Müslümanların çıkıp gelişinden bir süre önce İskender Seddi'ne bir ekip yolladı. İranlı ekip iki yıllık bir yolculuktan sonra yorgun argın döndüğünde Abdurrahmen ibni Rabia çoktan bölgedeydi. Seddi'i gören zat olarak takdim edilen bu kişi, İbni Hurdadbeh'de geçen Sellem'in rivayetine benzer şeyler anlatır.[121] Taberi'nin hikayesinin doğru olduğuna pek inanamasak da, Sellem'in seyahat dönemiyle ilgili tek kaynak şu an için odur.

117 Marquart, *Streifz.*, 90.

118 Yukarıda 18, 91-97.

119 I. Blm. ile krş.

120 III. Blm.'de.

121 Birbirini izleyen parlak ve koyu maden (bakır ve demir) yatakları, her iki rivayette en göze çarpan özelliklerdir ki, muhtemelen demir ve erimiş pirinçten bahsedilen Kur'an âyetinden etkilenilmiştir. Sellem her halukârda görmüş olduğu bir şeyi anlatıyor olmalıdır. Zeki Velidi'ye *(İbn-Fadlaan*, 196 n.) göre, belki de Sellem sonuç olarak Tanrı Dağları'ndaki Kulca'nın kuzeyindeki Demir Kapı (Iron Gate) Talka'ya kadar gitmiştir. Marquart *(Streifz.*, 86), Çin Seddi'nin kastedildiği düşünürken De Goeje'yi (De *muur van Gog en Magog*, 87) izlemektedir. Count E. Zichy ("Le voyage de Sallam I'interprete," *Korösi Csoma-Archivum*, ı, 193ff), Yecüc-Me-cüc Seddi'nin Urallarda bir geçit olduğunu tespit etmiştir; ancak bu pek de muhtemel gibi görünmemektedir. Yine de, İstahri'nin Chester Beatty elyazmasındaki bir bölümde bu duvarın Arta (Ar-sa)nın öte tarafında bir Rus kasabası veya halkı olduğuna işaret edilmektedir. (V Blm. ile krş). Peygamber zamanında sedde yapıldığı iddia edilen başka bir ziyaret, Demîrî tarafından, *Hayat al-Hayawan*, ed. of Cairo, A.H. 1284, ıı, 478, s.v. Yajuj wa-Majuj'da anlatılmaktadır.

Sellem'in hangi millete mensup olduğu açık değil, ama onun bir Arap olduğunu varsaymak ne kadar tabii ise, halifenin hizmetinde bulunan Hazar asıllı birisi olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır. Belki de Hazarlı bir Yahudiydi.[122] Ne olursa olsun, Hazarya'ya vardıktan sonra Vâsık'ın emrini yerine getirmek için nereye gideceğini biliyordu. Hazar hükümdarı tarafından temin edilen beş rehberden söz edilmektedir ki, uzun bir yolculuk için nisbeten yüksek bir rakam.[123] O sıralar Hazarların Orta

Asya'ya ilgilerinin fazla olmadığı, dolayısıyla bölgeyle ilgili etraflı bilgiye sahip olmadıkları tahmin edilmektedir. Ne yazık ki Sellem'in naklettiklerinden Hazarya'nın kuzeydoğu sınırının ne kadar uzaklara uzandığını kestirmek hemen hemen imkansız.

122 Sellem ismine zaman zaman Mûsevîler arasında rastlanmaktaydı, örn: Sellem ibni Ebi el-Hukayk (Ya'qubi, ıı, 51).

123 Ibn-Khurdaîdhbih, 163. Zeki Validi ("Völkerschaften," 52), Hazar Devleti'nden sedde iki aylık bir seyahatten bahseder. İbn al-Faqîıh, 298 ile krş.

Ermenistan ve Azerbaycan genel valisinin, bir grup Hazar ailesinin Bab el-Ebvab üzerinden İslam topraklarına geçmesine izin verdiklerini daha önce belirtmiştik. Bu genel vali, Buga el-Ke-bir'di.[124] Göçmenleri eski Şamkur mevkiine yerleştirmiş ve halifenin onuruna buraya Mütevekkiliye adını vermiştir. Ayrıca Dar-yal Geçidi yoluyla gelen ve muhtemelen Hazar kağanının tebaası olan üç bin Alan (As) getirttiği söylenir.[125] Bununla birlikte yaklaşık aynı sıralarda kuzey Tiflis dağlarında bir grup Hristiyanın yaşadığı Senariye'ye saldırmıştır.[126] Buradaki Hristiyanlar ilk saldırıyı püskürttükten sonra hem Hazar hakanı ile hem de Rum imparatoru ve Slav hükümdarıyla muhavereye başlamışlardır.[127] Bu seferler sırasında kendisine bir müdahele olmadığı, ama daha sonra görevden alındığı görülüyor. Bir rivayete göre onun hemşehrileri sayılan Hazarlarla muhavere içinde olduğu şüphesiyle görevinden alındığı kaydedilmektedir.[128]

124 Baladhuri, 203.

125 *Georgian Chronicle*, Marquart, *Streifz.*, 412'de bahsedilir.

126 Minorsky, *Hudud*, 400ff ile karşılaştırınız.

127 Ya'quîbi, ıı, 598.

128 *Georgian Chronicle, aynı yerde.*

Yaklaşık 833'de, daha önce belirtildiği gibi, bir Hazar elçilik heyeti, Sarkel'i inşa etme konusunda Bizanslardan yardım istemek için Constantinople'u ziyaret etmişti. Aynı asrın daha sonraki yıllarında, muhtemelen 860'da, kağanın imparator III. Mikael'e gönderdiği elçi, Hristiyanlığı öğretmek amacıyla din adamları gönderebileceği şeklinde oldukça değişik bir teklif aldı.[129] Patrik Photius, imparatora, himayesindeki öğrencisi Constantine'in Ha-zarya'ya gönderilmesini tavsiye etti.[130] Mikael teklifi olumlu karşıladı. Photius'un Hazarya'ya doğrudan ve kişisel bir ilgi duymuş olmasının sebebi muhtemelen kendisinin Hazar asıllı

olmuş olmasıdır. Belki de bir defasında imparatorun öfkeli bir saatinde ona “Hazar suratlı!” diye bağırması bu şekilde izah edilebilir.[131]

129 Marquart, *Streifz.*, 13ff; Bury, *E.R.E.*, 486-487; Vernadsky, *Anc. Russ.*, 388. Dvornik’in eseri (Les *legendes de Constantin et de Met-hode vues de Byzance, Byzantino-Slavica Supplementa*, ı, Pragne 1933) Zajaczkowski, tarafından sık sık anılmaktadır.

130 Çoğu kez Slavların Apostolu Cyril adı verilir.

131 Symeon Magister, ed. Bonn, 673.

Constantine, Kırım üzerinden Hazarya’ya doğru yola koyuldu. Hazar dilini öğrenmek veya başka bir kaynağa göre İbranice ve Samarice çalışmak için bir süre Khersones’de kaldı[132]. Ardından Don-İdil yoluyla[133] Atil’e varıp kağanın huzuruna çıkıncaya kadar[134],- muhtemelen Semender’de[135]-, Hazar sahilinden aşağıya seyahat etti. Hristiyanlığı savunan kişi için bir zafer sayılabilecek bir münazara gerçekleştirildi,[136] ama yalnızca iki yüz kişi vaftiz oldu. Hazar hükümdarı üzerinde iyi bir etki bırakmış olmasına rağmen Constantine’in görevini başarıyla tamamlayamadığı aşikâr. Çünkü bir süre sonra Constantinople’a geri döndü.

132 Bury, *E.R.E.*, 394, n. 6 ile krş.

133 Sözde “Hazar Yolu” (Vernadsky, *Anc. Russ.*, 350, the Slavic Vita Constantini’den bahseder).

134 Marquart *(Streifz.*, 21), Kağan’ın adının Zacharias olduğundan söz eden bir Vita Constantini’den bahseder. Başka bir yerde hiçbir kanıt bulunmamaktadır.

135 Vernadsky (350), bunu gerçekten doğrulamaktadır.

136 Ya da tartışma serisi. Bury, *E.R.E.*, 395, n. 2 ile karşılaştırınız.

Dini tartışma, kağanın huzurunda, bir tarafta Kutsal Kitabı çok iyi bilen Mûsevîler ve öte yanda Constantine arasında geçti. Za-jaczkowski,[137] Dvornik’i müteakiben,[138] Hazarların Mûsevîliğe zaten geçmiş olduklarına dair burada doğrudan bir kanıt olmadığı üzerinde dikkatle durmasına rağmen, Mûsevîlerin IX. Yüzyılın ortalarında çok önemli ve hatta kağanın sarayında müessir kararlar alan unsurlar oldukları sonucunu çıkarmaktadır. Öte yandan, Constantine’in misyonunun raporları, Mûsevîliğe geçişin bir süre daha gerçekleşmediğini göstermek için neredeyse hiç kullanılamamıştır. Hazarların Mûsevîleşmiş Türkler oldukları şeklindeki özellikleri zihinlerde yer etmiştir. Bu, muhtemelen onların Yahudiliğinin - ki her halükârda nisbeten sınırlı sayıda olduğu muhakkak,- daima sathi olduğu anlamına gelmektedir. 800 yılı civarında yeni bir melikin idaresi altında gerçekleşen bir reformdan bahsedilen Yosef’in Cevabı’nda, onların eski

pagan dinlerine dönmeye müsait oldukları ima edilmiş olabilir. Bağdatlı Abo ve hayli kültürlü Constantine gibi ziyaretçilerin, ülkenin vahşi koşullarından olumsuz etkilenmiş olabilecekleri farzedilmektedir, fakat öyle olsa bile, bu iki gözlemcinin Hazarya'da ne bulduklarına dair hiçbir doğrudan kayda sahip değiliz. Onların, Hazarlar hakkındaki görüşleri ve aralarındaki faaliyetlerinin kaydı, biyografi yazarının aslında kendi seçtikleridir. Arap rivayetleriyle özellikle bizim yaptığımız araştırmalarla tekrar gözden geçirilen Yahudi rivayetleri arasındaki umumi mutabakata rağmen, Abo ve Constantine'nin 861 yılı civarına kadar Hazarlar hakkında verdikleri bilgilerin olumsuz tanıklığı fazla bir önem taşımıyor.[139]

137 "Culture", §4.

138 n. 129 ile krş.

139 Vernadsky ve diğerleri, Hazarların en son Mûsevîliğe geçişlerini bundan birkaç yıl sonrasına tarihlendirirler.

Artık önemli ve karmaşık bir meseleye, Hazarlarla Macarlar arasındaki ilişkilerin tartışmasına geçelim. Bu konudaki bilgimiz, genellikle Constantine Porphyrogenitus'un *De Administrando İm-perio*'sundaki birkaç bölümle sınırlıdır. Bu saray müverrihi, ellibeş yıl önce, yani 893'de, - ki bu kitabın 948'de yazıldığı farzedi-lir,- Hazarlar ve Guzların birlikte Peçeneklere saldırdıklarını ve onları İdil ile Ural nehirleri arasındaki topraklarından sürdüklerini söylemektedir.[140] Bu tarih, bağımsız otorite Prumlu Reginald tarafından yaklaşık bir tarihle teyit edilmektedir. Reginald, Peçe-neklerin muhacereti için 889 tarihini verir.[141] Onlar şimdi "Türkler" tarafından işgal edilmiş topraklara geçtiler ve Bizans kaynaklarında daima Macarlar olarak zikredildiler. Bu isim kesin olarak Macar kavimlerinden sadece bir tanesinin adı olsa da, biz onları "Macarlar" olarak yorumlayacağız. Macarlar sıra ile göçe zorlandılar. Bu, daha önce gözlemlediğimiz aynı süreçtir.

140 *De Admin. İmp.*, c. 37.

141 *Reginonis Abbatis Prumiensis Chronicon*, Minorsky, *Hudud*, 313, n.2'de bahsedilir.

Constantine, Macarların, Peçeneklerden önce, biri Lebed-ya'dan (Macar hükümdarı veya voyvodası Lebedias'dan sonra verilen bir isim) "nehirler arasındaki ülke"[142] anlamına geldiği sanılan Atelkuzu'dan, diğeri Atelkuzu'dan Constantine zamanında (ve günümüzde) Macarlar tarafından işgal edilen Tuna ortasındaki topraklara olmak üzere Peçeneklerden önce iki

defa göçe zorlandıklarını kaydetmektedir.[143] Yazarımız bize biraz daha bilgi verererek, Macarların Lebedya'dayken üç yıl boyunca Hazarların müttefiki olarak savaştıklarını ve Hazar kağanının Lebedias'a soylu bir Hazar hanımefendisini eş olarak verdiğini belirtmektedir. Fakat bu kadının oğlu olmadı. Macarlar Atelkuzu'ya yerleştikten sonra, kağanın Lebedias'ı Kırım'daki Chelandia (Kalanc-ha)'ya çağırdığı ve ona, Hazar hükümranlığı altında kendi halkının tek yöneticisi olmasını teklif ettiği kaydediliyor. Kağan, ayrıca Lebedias'a, Atelkuzu havzasını vermeyi de vaadediyor. Ama Lebedias, bunu, kendi yerine Arpad'ı da göz ardı ederek, Almut-zes'e veriyor. [144] Bu durum, tam tersine Arpad'ı, Constantine'nin Hazar tarzı[145] diye tanımladığı seviyeye yükseltiyor ve metne göre belki de bir tür kağan ünvanına tekabül eden *zakanos* ilan edi-yor.[146] Fakat bir süre sonra Peçenekler Macarlara yeniden saldırdılar ve onları Atelkuzu'dan batıya doğru sürdüler.

142 Marquart, *Streifz.*, 33.

143 De Admin. Imp., c. 37.

144 Ya da Salmutzes.

145 Constantine burada (c.38) belki de uygulamayı Hazarlar ve Göktürkler (V. Blm., n. 34 ile krş) arasında generalin bir kalkan üzerinde kotarılışına uyarlamaktadır.

146 *Zakanos* için, Vernadsky *(Anc. Russ.*, 214), Slav sözcüğü *zakon*, "hukuk, kanun"u karşılaştırmaktadır.

Macar göçlerinin topografisi ve kronolojisini açıklamak, Hazarlarla ilişkisini izah etmek için çeşitli teşebbüsler yapılmıştır. Bu ilişkinin bir zamanlar oldukça güçlü olduğuna hiç şüphe yok. Constantine, bugünkü Macaristan'a göçlerinden önce, Macarların, Hazaryalı Kabarlar[147] olarak adlandırılan halkın üç kabilesiyle kaynaştıklarını belirtir. Kabar adının, onların orijinal isimlerini mi temsil ettiği, yoksa Macarlar tarafından verilen bir isim mi olduğu pek açık değil. İç savaşta yenilen tarafta yer aldıkları için Macaristan topraklarına kaçmışlar ve bölge sakinleriyle dostluk içinde oraya yerleşmişlerdir. Constantine, bize, onların bugünkü Macaristan'a olan göçün öncüsü olduklarını ima etmektedir. Bu iki halk, birbiriyle o kadar içli dışlıydı ki, ya da daha ziyade Kabarlar o kadar etkiliydi ki, Macarlar yeni gelenlerin dilini öğrendiler ve Constantine'nin kendi zamanına kadar bu böyle devam etti.[148] X. Yüzyılın ortasına kadar Macaristan'da Hazar dilinin konuşulduğu gerçeği, Lir Türkçesine ait eserler tarafından da

doğrulanmış görünmektedir, tahminen Kabarların kullandığı Hazar Türkçesi tarzındaki bu dilin Macar-cada hâlâ ayırt edilebildiği söylenir.[149]

147 Başkaları "Kavars" yazmaktadır. *Chronicle of* Salzburg'daki (Gre-goire, "Le nom et I'origine des Hongrois," *Z.D.M.G.,* B. 91 [1937], 640'ta bahsedilir) "Cowari" ile karşılaştırınız.

148 *Bahsedilen eserde,* c. 39.

149 Z. Gombocz, *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der unga-rischen Sprache, M.S.F. -Ou,* xxx, 1912 ile karşılaştırınız. Son zamanlarda J. Benzing, "Die angeblichen bolgar-türkischen Lehn-wörter im Ungarischen", *Z.D.M.G.,* B. 98 (1944), 24-27, duruma itiraz etmiştir.

Hazar İmparatorluğu'nun IX. Yüzyılda batıda geniş bir alana yayıldığı ve kendisine haraç ödeyen bir takım halkları bünyesinde barındırdığı unutulmamalı. Nitekim Rus vakayinâmesinde,[150] bir zamanlar Orta Dinyeper'in güneyindeki Polyanlara nehir boyunca ormanlık ve dağlık alanda saldırıldığı ve her kelle için haraç olarak bir kılıç ödemeye zorlandıklarını okuruz. Vakayinâme-de, bu kılıçların iki ağızlı olduğu kaydedilmekte ve Hazar hükümdarı ve devlet erkanı bunu öğrendiklerinde çok telaşlandıkları belirtilmektedir.[151] Çünkü Hazarların kılıçları tek yanlıydı. Hikaye, tahminen M.S. 859 öncesine aittir.[152] Yine aynı vakayi-nâmeye göre, bu yıl içerisinde Polyanlar, Severyanlar ve Viyatiç-ler, Hazarlara, her bir hane için bir kakım ya da samur kürkü ödüyorlardı.[153] Kiev'in Hazarlar tarafından işgali kesindir. Ruz vakayinâmesine göre, kentin sakinleri Hazarlara 862 yılı öncesinde haraç ödemişlerdir.[154] Ama bir süre sonra Kinaz Oleg oraya yerleşti[155] ve Kiev Hazar hakimiyetinden çıktı ki, Yosef'in Ceva-bı'nda Kiev adının geçmemesi de bunu teyit etmektedir. Fakat Hazarlar, gözden kaybolurlarken, varlıklarının izlerini bırakmış-lardı.[156] Sözü geçen halkların, en azından Viyatiçlerin, Svyatos lav'ın Hazarlara her pulluk için bir miktar para ödediğinin söylendiği 965 yılına kadar kağana tâbi kaldıkları görülüyor.[157]

150 C. 12.

151 Hazarlar arasındaki bir ihtiyarlar meclisinden başka bir yerde bahsediliyor gibi görülmüyor. Yosef'in Cevabı'ndaki "ülkemizin büyükleri" ifadesi, sadece genel bir öneme sahip görünmektedir. Yine de IV blm. 112 ve VII. Blm. n. 16'ın son kısımları ile karşılaştırınız.

152 Vernadsky *(Anc. Russ.,* 332), Hazarların Kiev'de ilk olarak 840 yılı civarlarında ortaya çıktığını düşünmektedir.

153 *Russian Chronicle,* c. 14.

154 *Aynı yerde,* c. 15.

155 *Aynı yerde*, c. 18.

156 “Kral Bela’nın Meverrihi”ne göre (13. yüzyıl), Kievliler, voyvodaları Olom’un idaresinde Magyarlar tarafından fethedilmiştir (Ver-nadsky, *Anc. Russ.*, 332). Olom muhtemelen Constantine Por.,’daki Almuş (Almiş, aşağıda n. 170’e bakınız) ve *Almoutzes* ile aynıdır. Almuş’un sarayının *Rus Vakayinamesi* c. 18’de Kiev yakınındaki bir tepede olduğu anlaşılıyor. Kiev’deki St. Elias ka-tedralinin durumu da *Vakayiname* c. 27’de Hazarlara bağlanır. Kiev’in kurucu efsanesi (c. 15), belli bir Khoriv’den, örn, belki de Horeb’den Hazar Mûsevîleri münasebetiyle bahseder (Vernadsky, *Anc. Russ.*, 333 ile karşılaştırınız). Kiev ile bağlantılarının daha ileri bir göstergesi sözde Hazar Kapısı’dır ya da Kapısıydı (Gate of the KHazars) (N. Slouschz, in *Melanges H. Derenbourg*, 79).

157 *Chronicle*, c. 32.

Macarların Macaristan’a muhaceretlerinin mevcut şartlara nazaran IX. Yüzyılın sonunda gerçekleştiği hakkında genel bir kanı vardır. Tartışma konusu olan, onların daha önceki tarihleridir. Marquart, onların, (İbni Rusta’nın, bir zamanlar Hazarların, kendilerini Macarlara karşı savunmak için bir duvar yaptırmış ve hendek kazmış olduklarını belirten üstünkörü bir sözüne istinaden) Hazarlara sorun olmalarına rağmen,[158] Sarkel kalesi tarafından kontrol edildikleri ve komşularına zarar verme güçlerini kay-bettiklerini farzetmektedir. Don’un batısına yerleştikten sonra, Macarlar, Hazar kağanına bağlı hale getirildiler. Bir kronikte, 862’de Tuna üzerinde, hatta Alman topraklarında görüldüklerinden bahsedilir.[159] Öncesinde yalnız bir kez 839 civarında, Tu-na’da oldukları söylenir.[160] Marquart, 840-860 arası dönemin, Hazarlarla müttefik oldukları ve kağanın savaşlarına katıldıkları zamana tekabül ettiğini söylemekte.[161] Bu nedenle Constantine, Macarların Lebedya’dayken Hazar İmparatorluğu’na bağlı oldukları zaman süresini üç yıl değil yirmi yıl olarak söylemiş olmalı. Daha sonra, 860 yılı civarında, Peçenekler tarafından Dinye-per’den Seret’e kadar uzanan Batı Dinyeper’e, Atelkuzu’ya kadar itilmişlerdir. Bu Hazarlar için ciddi bir geri çekilmedir ki, Rusların Kiev’e nasıl bu kadar kolay yerleştiklerini de açıklamaktadır. Kağan, batıdaki imparatorluğunu mücadele etmeksizin bırakmaya istekli değildi.[162] Macarlardan artık hiç korkmuyordu ve onları Peçeneklere ve Ruslara karşı güçlendirmek istiyordu. Böylece, Atelkuzu’ya yerleşmelerinden kısa bir süre sonra Lebedias’ı çağırttı ve ona Macarların krallığını teklif etti.

158 Yukarıda n. 83 ile krş.

159 Marquart, *Streifz.*, 33, Hinemar of Rheims, *Mon. Germ. Scr.*, ı, 50.

160 *Streifz.*, 30.

161 n. 156 ile krş.

162 *Streifz.*, 34.

Bury'nin görüşü temelde aynıdır.[163] Macarlar, Peçenekler tarafından Don ve Dinyeper arasındaki ülkeleri Lebedya'dan itilmişler, Volga'dan ilerleyerek Prud ve Seret'in alçak ovaları ile Dinyeper arasındaki Atelkuzu'ya geçmişler ve daha önce de belirtildiği gibi, ilk işleri 862'de Orta Avrupa'yı işgal etmek olmuştur. Bury, Macarların Lebedya'dan göçünün, Constantine'nin Kırım'dan Hazarya'ya giderken Macarların baskınıyla karşılaştığının rapor edildiği 862'den önce, fakat 860'dan sonra olmak zorunda olduğu kanısındadır.[164] Bury'e göre, bu durum, o tarihte onların hâlâ eski bölgeleri Lebedya'da olduklarını göstermektedir. Constantine Porphyrogenitus, Lebedya'dayken üç yıl boyunca Hazarlar için savaştıklarını söyler ki, bu, Marquart kadar Bury için de çok kısa bir zamandır. Bury, Westberg'in 3'ün 33 şeklindeki tashihini benimsemekte ve Kafkaslardan oraya gelişlerinin 822-826'da olduğunu tereddütle saptayarak, Macarların Lebed-ya'da 33 yıl boyunca bulunduklarını farzetmektedir.[165]

163 *E.R.E.*, 423ff.

164 Yukarıya bakınız.

165 *E.R.E.*, 491.

Bury ayrıca, Constantine'in bahsettiği Lebedias'ın Atelkuzu'ya göçten önce soylu bir Hazar hanımefendisi ile evlendiği ve kısa bir süre sonra bu olayın kağan tarafından, yedi Macar kabilesinin yöneticisi olmasını önermesi olarak ele alındığı görüşüne katılmaktadır. Böylece Hazarlar, Macarlar arasında bir krallık tesis ettiler ve kral olarak Arpad'ı seçtiler. Bury, ilk adımı neden Hazarların atmış olmaları gerektiğini anlamanın zor olduğuna dikkat çekmektedir.[166] Bu yeni durumu, daha önce görmüş olduğumuz ve Macar meclisinde hızla önemli bir mevki teşkil eden Kabarla-rın Hazarya'dan gelişleriyle ilişkilendirmeyi önermektedir. Bury, ne Macarların Atelkuzu'ya göçünün Hazarlara gelecek Rus tehlikesini arttırdığı ve bunun kağana, kendisine tabi bir Macar kralı atamasına karar verdirdiğini hesaba katmış, ne de, Marquart'ın Arpad'ın soyundan gelen kralların yeni neslinin Hazarlar (Kabar-lar) olduğu önerisini kabul etmiştir.[167]

166 *Aynı yerde*, 426.

167 *Streifz.*, 52 ve n. Öneri doğru görünmüyor. Marquart başka bir yerde *(Str.*, 497), Arpad'ın babası Almus (böyle)'un "de genere Turul" olduğunu düşünen Simon de Keza, ıı, i, 19'dan bahseder.

Bu belirsiz kayıtlardan biri de Gregoire tarafından verilir ki, o da, Macarların Peçenekler tarafından 894-897 civarında sadece bir kez yenildiklerini ve yerlerinden edildiklerini söyler.[168] Din-yeper ve Seret arasındaki sabık yurtları sırasıyla Lebedya ve Atel-kuzu olarak adlandırılmıştır. Constantine'nin 38. bölümünde ardı ardına gelen göçlerden bahsedilmektedir ki, aslında aynı olayın iki farklı izahını içermektedir. Bu nedenle Macarlar için daha erken bir yerleşim yeri aramak veya bir hayal ürünü olan Lebed-ya'dan Atelkuzu'ya muhaceretleri için bir tarih bulmaya teşebbüs etmek gereksizdir. Macarların Lebedya/Atelkuzu'da Hazarlarla üç yıllığına müttefik olduğunun söylenmesi, Gregoire'a göre bu *t*'nin *treis* olarak yanlış okunuşundan ileri gelmektedir. Çünkü t, *300* demektir. Macarlar, üç yüz yıl Hazarların müttefiki olmuşlar ve Constantine'nin, "onların bütün savaşlarında" dediği gibi, onlarla birlikte savaşmışlardır.

168 H. Gregoire, "Le nom et I'origine des Hongrois," *Z.D.M.G.*, B. 91 (1937), 633.

Böylece Macarların 839'da ve 862'de Orta Avrupa'yı nasıl yağ-malayabildikleri kolayca açıklanmaktadır. Daha öncesinde onların varlığını neredeyse hiç duymayız. Fakat Gregoire'ın dediği gibi, Hazar hükümranlığı altında uzun süre tahminen aynı bölgede olmadıkları sonucunu çıkaramayız. Öte yandan, Dinyeper-Seret bölgesinin, tüm dönem boyunca Macar bölgesi olarak batıya çok uzak olduğu görülmektedir. Toponomik ve arkeolojik delililer eşliğinde Macarların uzun süre Rusya'nın güneyinde bulunduklarını kabul eden Vernadsky, onların, farklı zamanlarda farklı bölgelerde konumlandıklarını düşünmektedir.[169] Aynı yazar, onların VII. Yüzyılda, Bulgarların (Onogundur/Onogurlar) Hazarlar tarafından kovulmasından hemen sonra, muhtemelen Kafkaslardan girmiş olduklarına işaret etmekte ve dolayısıyla 300 yıllık zaman zarfını takribi olarak göstermektedir. Bu sayının doğruluğundan hiç şüphesi yoktur.[170]

169 Vernadsky, *Anc. Russ.*, 240-242.

170 Magyarlar ile Bulgarlar arasında bir zamanlar sıkı ilişkiler olmalı. Çok daha sonraları bile Constantine Por., (X. Yüzyıl) bir Macar kabilesinin Koutourgermat-ou adını muhafaza ettiğini belirtir ki, izaha muhtaç olmakla birlikte (Minorsky, Hudud, 319 ile krş.) muhtemelen Bulgarlar arasındaki Kutrigur ile aynıdır. (III. Blm). Magyar ve Başkir (Başgird) bir anlamda birbiriyle değiştirilebilir isimlerdir (örn. Marquart, *Streifz.*, 68). Minorsky'nin bahsettiği Nemeth'in görüşü *(Hud_d*, 318), ikincisinin esasen Kafkasya'dan kuzeye doğru göç eden bir Macar kavmi olduğudur (aşağıya

bakınız) ve Moravcsik'e göre (Minorsky, *aynı yerde),* bu, Onogundurların batı yönüne gönderilmeleri ile aynı zamanda ortaya çıkmıştır (III. Blm. ile krş). İbni Fadlan zamanında (310/922), İdil boyundaki yerli Bulgar hükümdara muhtemelen Magyar Almutzes ile aynı olması gereken Almiş adı verilmiştir. Magyarların Türk kökenine itiraz edildiğine göre (J. Szinnyei, *Die Herkunft der Ungarn,* 1923), bu ayrım, Bulgarların asıl kitlesinin kendisini Hazar etkilerinden Magyarlardan çok daha önceki bir dönemde geri çekmesi ve iki halkın batıya doğru hareketleri arasında en az 200 yıl bulunmasından kaynaklanmaktadır.

Şimdi de, Constantine'nin daha önce de adı geçen 38. bölümdeki, Peçeneklerin Macarları yenmesi ve ülkelerini işgal etmesinin etkileri hakkındaki yorumlarını dikkate almalıyız. Bu yenilginin sonucunda Macarlardan bir kolun İran'a hareket ettiğinden ve önceden de biliniyor olan Macarların eski ismi "Sabarti-aspha-li"yi koruduklarından bahsedilmektedir. 765 yılı civarında Güney Kafkasya'nın Şamkur bölgesini yağmalayan Savardiya ve Sa-barti (Savarti) arasında bir bağlantı olmalı.[171] IX. Yüzyılın sonuna doğru Peçeneklerin sebep olduğu yenilginin ardından İran'a doğru hareket eden bir gruptan henüz bahsettik. Gregoire'un görüşü, kendisinin de söylediği gibi, Peçeneklerin Macarları sadece bir kez yenmiş olmalarına rağmen, Macarların 896 yılı civarında çabucak yenilmeleri, iki gruba ayrılmaları ve başka bazı halklar tarafından topraklarını terk etmeye zorlanmaları yüzünden mi-dir?[172] Tam anlamıyla söylemek gerekirse, Constantine'e göre Macarları yenen ve onlardan bir kolun doğuya hareket etmesine sebep olan halk, en cesur Peçenek kabilesi olarak adlandırılan Kangarlardır.[173] Gregoire, Kangarları, Kabarlar olarak adlandırılan Hazar kabileleri ile birlikte tanımlar, ki bu çelişki için makul sebepler de vermektedir.[174] Öyleyse bu, Kabarlar tarafından yenilgiye uğratılmalarınından sonra yaklaşık olarak 760'da "Sabar-ti-asphali"lerin İran'a doğru hareket etmesi midir? Kabarları Ha-zarya'dan çekilmeye zorlayan isyanın (apostasia), Constanti-ne'nin de dediği gibi, yaklaşık 740'da Hazar yönetici sınıfının Mûsevîliğe geçişi ile ilşkilendiridiğini düşünmek daha cazip geliyor. Fakat Macarların yenilgisi 760'dan epey sonra olmasaydı eğer, "ilerde"[175] Macarların ilk kralı olacak Arpad belki de, yaklaşık 950'de, Constantine zamanında hayatta kalan hiçbir toruna (erkek) sahip olmayacaktı. Arpad'ın iki torununun o dönem hayatta olduğu gerçeğine dair hiçbir haklı şüphe yoktur.[176] Öyleyse Constantine'in bahsettiği bu olayların, Savardiye'nin 760 yılında veya sonrasında gerçekleştirdiği akınla neredeyse hiçbir ilişkisi yoktur. Bu sadece,

Macarların o dönemde Kafkaslardaki ya da Kafkaslar yakınındaki varlıklarını doğrular[177] ve ayrıca Rus step-lerindeki akrabalarından herhangi birinin yenilgisiyle ilgisi olamaz. Constantine'nin de bahsettiği, aynı halkın "İran'a doğru" hareketi daha sonra olmuştur ki, bunun İslam kaynaklarında kaydedilmemiş olduğu görülüyor.

171 Baladhuri, 203; Mas'udi, *Muruj*, ıı, 75 ile karşılaştırınız: Siyuverdiye. Bu olay, "Yezid ibni Useyd [yukarısı ile krş]'in Ermenistan'dan ayrıldığı günlerde" meydana gelmiştir."

172 Vernadsky *(Anc.* Russ., 271) bu soruyu eski Norveçliler üzerinde yoğunlaşarak cevaplamaktadır, ama söyledikleri ikna edici değildir. Gregoire, *age.*, 635 ile krş.

173 *De Admin. İmp.*, c. 37.

174 *Age.*, 638.

175 *De Admin. Imp.*, c. 38.

176 *De Admin. Imp.*, c. 40'ta adları verilmektedir.

177 *Hudud al-'cAam*, §22'de (372/982'de kaleme alınmıştır) Magyar-lardan Kafkasya bölgesinde bahsedildiği görülür.

Macarlar arasındaki krallığa gelince, Gregoire, Arpad'ın atanmasındaki sebebin, *De Administrando Imperio'nun* 38. bölümünde ima edildiği gibi olmadığını düşünmektedir. De Administrando Imperio'da Lebedias'ın bir yandan erkek çocuğu olmaması, diğer yandan yaşlanmış olması gibi özel sebeplere binaen harekete geçmek istemediği belirtilmektedir. Halbuki Lebedias, İmparator VI. Leo tarafından Bulgar Symeon'a saldırması için çağrıldığında, Bulgar Symeon'a karşı başarısız olmuş ve bu yüzden bir kenara çekil-mişti.[178] Buna karşılık, Constantine, Symeon'a karşı düzenlenen başarısız seferin başındaki kişinin Arpad'ın oğlu Liuntis (Lebedias değil) olduğunu söylemektedir ki, Bury de böyle bir ilişkinin var-lığına dikkat etmiştir.[179] Ayrıca muhtemelen Lebedias sefer sırasında (895) artık Macarların lideri değildi. Gregoire'ın dediği gibi, Macarların Atelkuzu'dan son kovuluş tarihini 896 olarak kabul edersek, Prumlu Reginald'a güvenilebilirse,[180] Peçenekler'in 889'da çoktan ortaya çıkmış olması gerekirdi. Doğrudan Hazar müdahalesi için doğru zaman (Kabarların, daha önceki belirsiz bir zamanda Macarlara katıldıklarını farzedilir), 890 ya da 891'den daha sonra gerçekleşmeyen ilk Peçenek saldırısından sonra olmalıdır. Dolayısıyla o tarihten itibaren Arpad değil, Lebedias'ın hüküm sürdüğü farz edilmektedir. Dolayısıyla Gregoire'ın söylediğinin doğruluğu konusunda ciddi şüphelerimiz var, ama onun asıl

konu -Constantine, Macarların iki değil bir büyük tarihi göçü olduğunu söyler - hakkındaki görüşleri hiç şüphesiz doğrudur.

178 *Age.*, 635-636.

179 *De Admin. Imp.* c. 40; *E.R.E.*, 490.

180 Yukarıda n. 141 ile krş.

Şimdi de, Mesûdî'nin elimizdeki temel eseri *Muruc ez-Zeheb* (Altın Bozkırlar)'dan daha önceki bölümlerde de sık sık atıf yapılan bazı seçme parçalarını sunalım. Bu kitaba 332/943'da başlanmış, 336/947'de tamamlanmıştır.[181] Gerçi Mesûdî, Rusların Hicri IV. Yüzyılda başlayan Hazar (Caspi) seferinden bahsetmekte, ama Hazar başkentine yapılan bir sonraki o korkunç hücum hakkında hiçbir şey bilmemektedir.[182]

181 Brockelmann, *G.A.L.*, ı, 145. 332/943 tarihi için, V. Blm'ün baş kısmı ile krş.

182 IX. Ünite ile karşılaştırınız.

*Yazarın Mesûdî'nin eserinden yaptığı çeviri bazı karışıklıklarla doludur. Tarafımızdan yapılan çevirisi şöyledir ve okuyucunun bu çeviriyi esas alması tavsiye edilir: Bab el-Ebvab halkı Hayzan [Hayzak] memleketinden zarar görür. Bu ülke halkı Hazar hükümdarlarına bağlıdır. Hazarların başkenti, Bab el-Ebvab'a sekiz günlük mesafede yer alan Semender şehridir. Bugün orada Hazarlardan bir grup yaşamaktadır. İslam fütuhatının ilk yıllarında bu şehir Süleyman b. Rebia el-Bahili tarafından fethedildiği için Hazar hükümdarı oradan Etil (Amul/Emil] şehrine göçmüştür. Etil ile birincisi arasındaki mesafe yedi günlük yoldur. Şu sırada Hazar melikinin oturduğu Etil şehri, Türk topraklarının yukarı kesimlerinden akıp gelerek Bürgür (Bulgar) topraklarına doğru kollara ayrılan ve Mayutıs (Maeotis/Azak) Denizi'ne dökülen büyük bir nehir tarafından üç parçaya bölünür. Şehir iki parçadır. Nehrin ortasında melikin sarayının bulunduğu bir ada yer almaktadır. Saray, adanın bir kıyısındadır ve şehrin bir yakasında gemilerden teşekkül eden bir köprüsü vardır. Şehirde Müslümanlar, Hristiyanlar, Yahudiler ve putperestler yaşarlar.

Paris ed., II, 7-14. i) "Bab el-Abvab halkı, Khaydhan* olarak adlandırılan bir kralın zulmüne katlanmaktadır.[183] Bu millet, Hazar imparatorluğunun parçasıdır,[184] ki başkentleri Bab şehrinden 8 günlük mesafede[185] Semender olarak adlandırılan şehirdir.[186] Gerçek, bu kentin eski zamanlarda Süleyman ibn-Rabi'ah al-Ba-hili tarafından fethedildiği[187] ve kralın oradan Atil kentine taşındığı,[188] orası ile Atil arasının ise yedi günlük mesafede olduğudur.[189] O, şimdi Hazar kralının yaşadığı Atil'dedir. Şehir, Türklerin yaşadığı toprakların daha yüksek yerlerinden gelen büyük bir nehrin ayırdığı üç bölümdür. Bir kol, oradan Bulgar topraklarına doğru dışarı çıkar ve Maeotis denizine dökülür.[190] Kent, her iki sahil üzerindedir.

Nehrin ortasında kralın sarayının yer aldığı bir ada bulunmaktadır.[191] Şatosu ise adanın bir ucundadır.[192] Nehrin üzerinde, sanki bir köprü oluştururcasına yan yana dizilmiş gemiler vardır. Şehirde Müslümanlar, Hristiyanlar, Mûsevîler ve paganlar yaşamaktadır...[193]

183 Paris ed.'de olduğu gibi Cidan değildir; IV. Blm., n. 28 ile karşılaştırınız. Mesûdî'ye göre *(Muruj,* ıı, 39), Khaydhan Kafkasya krallıklarının en tehlikelisiydi *(sharr);* ancak fetihten beri o ve Bab el-Ebvab arasında yaşayan bazı bağımsız Arapları baskı altında tutamamıştır. Khaydhan kralı Müslüman olmasına ve Arap soyundan geldiğini iddia etmesine rağmen, muhtemelen Türkçe (? Hazarca) S-l-yfan ünvanına sahipti. Minorsky *(Hudud,* 449, n. 4); Chavannes, *Documents*'te bunu Çin kaynaklarındaki Se-li-fa ünvanıyla karşılaştırmaktadır.

184 Aynı sözcük öbeği *(dakhilah f jumlah mulk al-KHazar)* Burtas'ın aşağısında kullanılmaktadır. Burada Paris ed. *mulk* yerine *muluk* demiştir; ancak doğru metin Bodleian MS. Marsh 243'te bulunmaktadır (V. Ünite, n. 1 ile karşılaştırınız).

185 Istahri'ye göre (219), Bab'dan Semender'e yalnızca dört gün sürmekteydi ki, Semender Terek üzerindeki Kızlar ise (V Blm., n. 26), bu daha makul görünmektedir.

186 *Tanbîh'te* (62) Mesûdî, Belencer'in Hazar başkenti olduğunu belirtmektedir. Yakut *(Buldan,* Semender sözcüğüne bakınız), el-Ezheri yani Ebû Mansur Muhammad ibni Ahmed, ölümü: 370/980 (Brockelmann, *G.A.L.,* ı, 129)'e atfen aynı bilgileri verirken, Nasıruddin Tûsî (J. Greaves, *Binae Tabulae,* 13) Belencer'in başkent olduğu konusunda Tanbîh'deki kayda katılmaktadır. III. Blm., n. 40 ile karşılaştırınız.

187 Kahramanlıkları konusunda III. Blm.'de bilgi verilen Selman ib-ni Rebia tarafından Semender'e düzenlenen herhangi bir saldırı hakkında kaynaklarda hiçbir şey yok gibi görünmektedir.

188 Paris ed., tamamında yanlışlıkla Atil yerine Amul denmiştir.

189 İstahri'de böyle, 219. Başka bir yerde (227), Atil ve Semender arasının sekiz gün olduğunu söylemiştir.

190 "Kol" Don'dur.

191 Mesûdî, Hazarların kralının (Kağan) bir adada yaşadığı konusunda Yosef'in Cevabı'na katılmaktadır.

192 İkinci bir binanın kastedilip kastedilmediği açık değildir.

193 Hazarlardan Mûsevî olarak bahsedilmesi buradan itibaren başlar. V. Blm.'ün başında bu konuya değinilmişti.

*Yazarın çevirisindeki bazı hatalar dolayısıyla metnin bundan sonraki kısmı Arapça aslından tarafımızdan doğrudan çevrilerek verilmiştir. (ed.)

"Melikin ülkesindeki* putperestlere gelince, bunlar çeşitli halklardandır. Saklablar[194]* ve Ruslar onlardandır. Şehrin iki yakasından birinde yaşarlar. Ölülerini, ölülerin hayvanlarını, alet edevat ve takılarını yakarlar. Bir erkek öldüğü zaman karısı ha-yattaysa onu da onunla birlikte yakarlar. Eğer ölen

kadınsa, kocasını onunla birlikte yakmazlar. Eğer ölen bekar biriyse, ölümünden sonra evlendirilir. Kadınlar cennete girecekleri ümidiyle kocalarıyla birlikte yakılmayı isterler.[195] Daha önce belirttiğimiz gibi bu âdet Hintililerde de vardır.* Fakat Hintliler, kadın istemezse onu kocasının cesediyle birlikte yakmazlar.

194 Zeki Velidi *(Ibn-Fadl_n,* 295-331), "Sakâlibe"nin sadece Slavlarla özdeşleştirilmediğini, aynı zamanda Türk-Finli, Finli ve hatta Almanlarla da özdeşleştirildiğini ileri sürmektedir. VI. Blm. ile karşılaştırınız. Sakâlibe ile, görünüşte Saksonlar kastedilmektedir.

* Sakalibe, Saklab kelimesinin çoğuludur. Bu halkın kimler olduğu konusu hayli tartışmalıdır ve halen de tam olarak çözülmüş değildir. Konuyla ilgili tartışma ve sonuçları L. N. Gumilev'in Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları, I. cilt, M. İ. Artamonov'un Hazar Tarihi ve özellikle M. Z. Zekiyev'in Türklerin ve Tatarların Kökeni adlı eserinden detaylı bir şekilde takip edebilirsiniz. (ed.)

195 Bir Rus reisinin ölümünden sonra (Volga) Bulgar toprağında yapılan bir törenin bir şahit tarafından tasviri İbni Fadlan tarafından verilmiştir (§§87-92).

*Hintilerde bu âdete *satı* ve *cevher* denilir. Satı, kocası çatışmada veya savaşta ölen kadının, düşman eline geçmemek için kendini yüksek bir yerden atarak öldürmesine; cevher ise, kocası ölen kadının kendi isteğiyle onunla birlikte yakılmasına denilir. (ed.)

"Bu ülkede hâkim kesim Müslümandır. Çünkü melikin ordusu onlardandır.[196] Burada onlara Arsi (Larsi)ler derler[197] Hava-rizm diyarı yönünden getirilmişlerdir. Eski zamanda, İslamın ortaya çıkışından sonra ülkelerinde savaş ve veba çıkınca bu insanlar Hazar melikine sığınmışlar. Güçlü kuvvetli ve savaşkandırlar. Melik, savaşlarda onlara güvenir. Onlar Hazarya'da yapılan bir anlaşmaya binaen kalırlar. Buna göre Müslümanlar dinlerini rahatça yaşayabilir, cami kurabilir ve ezan okuyabilirler. Ayrıca melikin veziri de onlardan olmak zorundadır.[198] Şu andaki vezir onlardandır. Adı Ahmed b. Kuya'dır.[199] Hazar meliki Müslümanlarla savaşmaya kalkarsa, onlar [Arsiler] bir kenara ayrılır ve kendi dindaşlarına karşı savaşmazlar. Ama diğer putperest halklara karşı melikle birlikte savaşa giderler. Şu zamanda melik ordusunda 7000 pusatlı, tolgalı ve zırhlı Müslüman süvarı vardır.[200] Ayrıca Müslümanlarda olduğu gibi mızrakçılar da vardır. Arsilerin kendi Müslüman kadıları vardır. Hazar başkentinde geçerli âdete göre yedi kadı bulunmak zorundadır.[201] İkisi Müslümanlar, ikisi Hazarlar içindir. Hazarların davalarına bakanlar Tevrat'a göre hüküm verirler. İkisi Hristiyanlar içindir ve onlar da İncil'e[202] göre hüküm verirler. Bir tanesi ise Saklab, Rus ve diğer putperest halklar içindir. Putperest

geleneklerine, yani aklî hükümlere göre karar verirler.[203] Putperestler, daha önce karşılaşmadıkları mühim meselelerle karşı karşıya kalınca, Müslüman kadılara başvururlar. Davalarını da Müslüman kadılara getirirler ve İslam hukukuna göre verilen hükümlere uyarlar.[204]

196 Istahri (V. Blm.) ve aşağısındaki benzer sözcük öbeği ile karşılaştırınız.

197 Paris ed.'de Larslye (Larislye), Arslya (Arisîya), Arisîya vb. değişik şekilleri vardır. Alanlar için daha sonraki genel isim olan as, as'ı karşılaştırmak doğaldır (Moğol istilaları zamanında, aynı zamanda da IX. Yüzyıla kadar erken bir dönemde, Marquart, Str., 172). V. Blm., n. 21, *son kısım* ile karşılaştırınız.

198 Mesûdî belki de burada abartmaktadır. Aşağıya bakınız.

199 Ya da "Güya", "Guvaih", "Kuvaih".

200 V. Blm.'de İstahri ve İbni Rusta tarafından verilen rakamlar, ayrıca Müslüman tarihçilerin savaş zamanlarıyla ilgili olarak verdikleri daha yüksek rakamlar ile karşılaştırınız.

201 *Aynı yerde* İstahri ile karşılaştırınız. *Hudud al-alam,* §50'ye göre, "Bu kral, bu ilçede [Atil] yedi farklı itikata ait yedi hakime ["yöneticilere" değil] sahiptir." Kullanılan sözcük *(hakim),* Mesû-dî'den *(qudat)* ziyade Istahri'yi *(hukkam)* yansıtmaktadır.

202 Yanlış bir kavramdır. Rusya'daki "Livre Timonnier" gibi kiliseye ait bir şifre kastedilmiş olabilir (Platonov, *Russie Chretienne,*
521).

203 Kullanılan sözcükler, *qadaya 'aqlayahXır.* Ibni Fadlan'da (§20) Guzlardan bahsedilen kısımla karşılaştırınız: *la yadmün liİlâhı bi-dun wa-la yarji'ün ila 'aql,* "Tanrı'ya da tapmıyorlar, mantığa da başvurmuyorlar."

204 İbni Havkal'ın kaydı da bu durumu teyit etmektedir. Aşağıya bkz.

"Bu civarda Hazar melikinden başka hiçbir hükümdarın paralı ordusu yoktur. Bu yöredeki tüm Müslümanlar, sözünü ettiğimiz "Arsi"lerden sayılırlar. Petperest olduğunu belirttiğimiz Ruslar ve Saklablar, melikin ordusu ve kullarıdırlar.[205] Melikin ülkesinde Arsilerin dışında Müslüman tacir ve zanaatkârlar da var-dır.[206] Bunlar, melikin adaleti ve sağladığı güvenlik sebebiyle buraya gelmişlerdir. Büyük bir camileri [Cuma Mescidi] vardır. Minaresinin boyu melikin sarıyının boyundan yüksektir.[yuşrifu *alâ kasr'ıl melik]** Başka mescitleri de vardır ve buralarda çocuklar için Kur'an kursları bulunur. Eğer Müslümanlar ve ülkedeki Hristiyanlar aralarında söz birliği etmiş olsalar, melikin onlara karşı çıkacak gücü olmazdı.[207]

205 Biraz tereddüt ile Paris ed.'in tercümesini değil metnini izledim ve *hum* için *wa-hum* (K)'u benimsedim.

206 Bodleian MS. (n. 184) *kathâri* eklemektedir.

* Metinde geçen "yuşrifu alâ..." kelimesi Prof. Ramazan Şeşen tarafından yanlışla "nâzırdı" şeklinde çevrilmiştir. Halbuki Araplar "nazır olmak.. " için "yutilli alâ" ibaresini kullanırlar. "Yuşrifu alâ" ise bir şeye tepeden bakmak anlamına gelir. Hazar melikinin kendisinin dışında hiç kimseye tuğla ev yapma izni dahi vermediği göz önünde bulundurulursa, başka bir binanın kendi sarayının boyundan yüksek oluşuna izin vermesi zaten düşünülemez. Metinde Mesûdî "yuşrifu alâ" ibaresini tesadüfen kullanmış olamaz ve melikin Müslümanların mescidinin minaresinin kendi sarayının boyundan yüksek oluşuna ses çıkaramaması, onların gerçekten çok güçlü olduklarını gösterir ki, Hazarların Yahudi ol-
dukları veya ülkenin bir Yahudi devleti olduğu şeklindeki iddiaların ne kadar abartılıldığı da böylece kendiliğinden anlaşılmış olur. (ed.)

207 Aşağıdaki Mesûdî'den alınan bir sonraki aktarılan bölüm ile karşılaştırınız.

*Yazarın çevirisi birçok hata içerdiği için kendi çevirimizi vermeyi uygun bulduğumuzu belirtmiştik. Örneğin yazar bu satırları şu şekilde çevirmiştir: "Söylediğimiz şey, Hazar kralını kastetme-mektedir, bizim kastettiğimiz Kağan'dır. Gerçek şu ki, Hazar-ya'da bir Kağan vardır ve geleneğe göre bu kağan, başka bir kralın güdümünde ve hanesindedir... "

"Mesûdî der ki:

Burada sözünü ettiğimiz hakan değil, Hazar melikidir. Çünkü Hazarya'daki âdete göre hakanın nezdinde kendinden başka bir melik bulunmak ve kendisinin ayrı bir sarayı olmak zorundadır.* Hakan sarayında oturur. Ata binmez; yönetici kesimin ve halkın karşısına çıkmaz. Dışarı atımını atmaz. Bir haremi vardır. Herhangi bir şey emretmez, herhangi bir yasak koymaz ve ülke işlerine karışmaz.[208] Ancak, hakan olmadan melik ülkeyi yönetemez. Ülkenin işleri ancak hakan başkentte olduğu ve sarayında oturduğu sürece yürür. Eğer ülkede herhangi bir kuraklık olur yahut bir felaket yaşanır veya bir savaşta hezimete düçar kalınır, kısacası başlarına bir iş gelirse, zâdegânlar ve halk tabakası Hazar melikine müracaat ederek, "Bu hakan ve devri bize uğursuzluk getirdi; ya onu öldür, ya da ver biz öldürelim!" derler. Melik de bazen hakanı öldürmeleri için teslim eder, bazen bizzat kendisi öldürür, bazen de ona acır ve haksız yere öldürülmemesi için arka çıkar.[209] İşte Hazarların o sıralarda âdeti böyleydi. Bu âdet eskiden de var mıydı, yoksa yeni mi çıktı bilmiyorum. Yalnız hakan daima Hazarların ileri gelen bir ailesinden çıkar. Sanırım melik onlarda eskidir.[210]

208 Bu ya abartmadan kaynaklanıyor ya da daha sonraki zamanlarda geleneğe başvuruyor. Ancak Istahri, aynı zamanda da Yosef'in Cevabı, Kağanın askeri faaliyetlerde yer aldığını göstermektedir.

209 Bazı durumlarda Kağan da İbni Fadlan'a göre Beg'in hayatını elden çıkarabilir (V. Blm.).

210 Zeki Velidi, İbni Fadlan'da (s. 292-295, keza 257 ve 272) Kara-hanlılar, Avarlar ve - Ortaçağ Japonya'sında Mikado'nun yanı sıra Şogun gibi - gayr-ı Türk halklarda benzeri görülen çifte krallık kurumundan söz etmektedir. Hazar kağanı ve Mikado arasındaki paralelliğe Schechter de dikkat çekmiştir *(J.Q.R.,* ııı, 189). İs-parta'daki çifte krallık da doğal olarak akla gelmektedir. Son za-manlarda Alföldi'nin göçebe halklar arasındaki kabilelerin bölüşülmesi gibi ordanın da çifte çırallık tarafından yönetilmesi geleneğinin gözetildiği teorisi (O. Pritsak, "Karachanidische Streitf-ragen," Oriens, ııı, 2 [1950], 211 ile karşılaştırınız) büyük kabul görmüştür. VI. Blm., n. 123 ile krş.

"Hazarların tekneleri vardır. Bu teknelerle şehrin yukarı kısmından gelen ve yukarı akımlarında nehre karışan Burtas nehrinde gidip gelirler.[211] Burtas sahillerinde yerleşik düzende yaşayan Türk halkları vardır. Bunlar Hazar melikine tâbidirler. Yerleşim merkezleri Hazarya ile Bulgar arasındadır. Burtas nehri Bulgar taraflarından akar. Bulgar'la Hazar arasında gidip gelen gemiler bu nehri kullanırlar..."

211 *Zavarık, zavrakkın* çoğul halidir. Bunlar çok küçük tekneler olamaz; çünkü Hicrî 321'de (Ibn-al-Athîr, vııı, 86) bir *zavrakla* Bağ-dat'dan 'Umman'a kadar bazı sorun çıkaran Hanbelilerden söz edilmektedir. Aşağıya bakınız.

Paris ed.,II, 18-23.ii) "Ruslar, çeşitli kollara ayrılan kalabalık bir halktır. En kalabalık olanları Luzâne[212] denilen halktır. Bunlar, ticaret amacıyla Endülüs'e, Rumiyye'ye [Roma'ya], Kostantiniyye'ye ve Hazar'a giderler. 300 (912) yılından sonra her birinde yüz kişinin bulunduğu yaklaşık 500 gemiyle gelerek, Hazar nehrine* bitişik Pontus Körfezi'ne girdiler. Burada Hazar melikinin iyi teçhizatlı askerleri vardır. Bunlar bu denizden ve Hazar nehrinin bir kolunun Pontus Denizi'ne döküldüğü kara tarafından gelenleri defederler. Çünkü göçebe Guzlar, bu kara parçasına gelerek burada kışlarlar. Hazar nehrini Pontus Körfezi'ne bağlayan bu nehir bazen donar. İşte Guzlar o zaman atlarıyla karşıya geçerler. Büyük bir nehirdir; çok katılaştığı için Guz atlarının ayakları altında çök-mez ve onlar da Hazar topraklarına geçerler. Bazen melikin burada onları defetmekle görevli askerleri bu işi yapmaktan âciz kalırlarsa, bizzat melik onlara karşı harekete geçerek buz üzerinden yürüyüp geçmelerini engeller ve ülke sınırlarından uzaklaştırır. Yazları ise Türklerin bu nehri geçmeleri mümkün değildir.

212 Bodl. MS. Paris ed.'de "Lithuanians" (Litvanyalılar) olarak çevrilen al-Ludh'anah şeklinde. Her zaman al-Ludhghanah'ı okuyan *(Streifz.,* 342-353) Marquart, Mesûdî'de tekrar *(Tanbuh,* 141) al-Kudhkanah (De Goeje, *bahsedilen yerde,* Gotland'ı karşılaştırarak ikincisi için al-Kudhlanah'ı önermiştir) olarak gelen sözcüğün olası açıklamalarını tartışmıştır. Marquart, al-Rudhamyah ya da al-Rahdamyah ile bir bağlantı bulmak istemiştir (VI. Blm., n. 69 ile krş). Ancak Minorsky, zor sözcüğü

al-Urdımanlyan, İskandinavyalılar ile bir tutmakta haklı gibi görünmektedir *(E.I.,* art. Rus). Leiden MS. 537a (Marquart, *Streifz.*, 330 ff ile karşılaştırınız) burada Ludhalyah demiştir. - Bu bölümde başka bir yerde kendisinin metinlerini bir ya da iki kez izlemiştim.

* Dunlop, metindeki “bahr al-khazar” kelimesini Hazarların nehri şeklinde tartışmalı bir tarzda, fakat Nitas veya Naytas körfezini Kerç olarak okumaktadır. (ed.)

“Rus gemileri, körfez girişinde görevli Hazar askerlerine yaklaşınca, Hazar melikine adam göndererek ele geçirilecek ganimetin yarısını vermek şartıyla topraklarından geçip gitmelerine ve nehir yoluyla Hazar nehrine geçmelerine ve yukarıda belirttiğimiz gibi Curcan, Taberistan ve diğer Acem ülkelerinin denizi sayılan Hazar Denizi’ne girmelerine izin vermesi talebinde bulundular. Melik onlara istedikleri izni verdi. Böylece Ruslar körfeze girerek, nehir mansabına ulaştıktan sonra nehrin bu kolunda yukarı doğru ilerleyerek Hazar nehrine vasıl oldular ve oradan da Atil şehri üzerinden nehrin ağzına ve Hazar Denizi’ne dökülen yerine vardılar. Rus gemileri denize saçılarak, savaşçı birlikler Gil, Deylem, Tabe-ristan, Curcan sahilindeki Abeskun, Naffata [Bakü civarı] ve Azerbaycan taraflarına dağıldılar. Azerbaycan’ın Erdebil şehrinden Hazar Denizi’ne kadar olan mesafe yaklaşık üç günlük yoldur.

Ruslar, oluk gibi kan döktüler; kadınlara ve çocuklara tecavüz ettiler, ganimet aldılar, akınlar düzenlediler, yaktılar, yıktılar. Sahillerde yaşayan halklar, eskiden beri oradan kendilerine hiçbir saldırı olmadığı için dehşete kapıldılar.[213] Çünkü Hazar Deni-zi’ne ancak ticaret ve balıkçı gemileri gelirdi.

213 Daha önce Hazar Denizi’ne Rus seferleri olmuştu.

*Er-Ran=Arran: Azerbaycan’ın eski adıyla Albanya denilen şimdiki Gence civarı (ed.)

Ruslar, Gîl, Deylem, Curcan sahili, Berdaa, er-Ran,* Baylekân ve Azerbaycan halklarıyla ve İbni Ebi’s-Sac’ın kumandanıyla[214] savaştılar. Şirvan’ın Bakü adıyla bilinen Naffata şehri sahiline ulaştılar. Ruslar, daha önceleri de sahillere düzenledikleri saldırılardan dönerken Naffata’ya birkaç kilometre mesafedeki adalara sığınırlardı. O sıralarda Şirvan meliki Ali ibni el-Heysem’di.[215] Ordusunu hazırladı. Teknelere ve tacirlerin gemilerine binerek bu adalara doğru yola çıktılar. Ruslar onlara karşı saldırıya geçtiler. Binlerce Müslüman öldürüldü ve boğuldu. Dediğimiz gibi, bu denize komşu olan halklar onlara bir zarar veremeyeceği için Ruslar burada aylarca kaldılar. Halk onlara karşı hazırlıklıydı ve korku içindeydi. Bu deniz, çevredeki halkların faydalandıkları bir denizdi.

214 Abu-al-Qasim Yûsuf ibn-abi al-Saj, ö. 315/928 (Zambaur, 179).

215 Kendisi daha sonra Hazarlara karşı yapılan bir savaşta öldürülmüştür (Minorsky, *Hudud*, 406, Ahmed ibni Lutfullah Münec-cimbaşı'nı kaynak göstermektedir, *Saha'if al-Akhbar*, iii, 174; onun Ebu es-Sac'ın daha geç öldürüldüğünü belirten Cami ed-düvel adlı Arapça eserinin (ki yazarı 1113/1702'de ölmüştür) muhtasar Türkçe çevirisi [İstanbul, 1285/1868] X. Veya XII. Yüzyılda kaleme alınan Tarih Bab el-Ebvab adlı eseri kaynak olarak kullanmaktadır.)

* Dunlop'un sadece dipnotlarını muhafaza ettiğimiz çevirisi başından beri kağanla meliki birbirinden ayırt etmemektedir ve belki de bunu kasıtlı yapmıştır. Çünkü yetkileri elinden alınmış kağan Türk, melik ise Yahudi idi. Melik burada tipik bir Yahudi zihniyeti sergilemektedir. Müslümanlar ülkede çoğunlukta ve güçlü oldukları için onları gücendirmek istememekte, ama Rusların galip gelmesi halinde aralarının açılmaması için de gizlice haber göndererek kendisini garanti altına almaktadır. Artamonov, Hazar Tarihi adlı eserinde bu konuya özellikle dikkat çekmektedir. (ed.)

"Ruslar, yeterince ganimet toplayıp, sıkılmaya başladıktan sonra Hazar nehri ağzına ve mansabına doğru ilerlediler. Hazar melikine adam göndererek anlaşmaya uygun olarak mal ve ganimetlerden hakkına düşen payını yolladılar. Gerek Hazar melikinin ve gerekse askerlerinin gemi kullanma âdetleri yoktu. Eğer öbür türlü olsaydı, Müslümanlar için büyük bir felaket olurdu. Arsiler ve Hazarya'daki Müslümanlar olup biteni öğrenmişlerdi. Hazar melikine gelerek, "Bu kavimle bizim aramızdan çekil. Çünkü onlar Müslüman kardeşlerimizin topraklarına saldırdılar; kan döktüler, kadın ve çocukları köle ettiler!.." dediler. Melik onları engelleyemezdi. Yine de Ruslara haber göndererek, Müslümanların kendilerine saldırmaya hazırlandıklarını bildirdi.* Müslüman askerler, nehir boyunca onları aramaya başladılar. İki taraf karşı karşıya gelince Ruslar gemilerinden indiler. Müslümanların on beş bin atlı ve zırhlı savaşçısı vardı. Atil şehrinde oturan Hristiyanlardan bir grup da Müslümanların yanında yer almıştı. Savaş üç gün sürdü. Allah Müslümanları muzaffer kıldı. Rusların bir kısmı kılıçtan geçirilmiş, bir kısmı boğulmuştu. Müslümanlar tarafından sahilde öldürülenlerin sayısı otuz bin civarındaydı. Beş bin kadar Rus kurtulmuştu. Onlar da gemilerine binerek Burtas sınırlarına doğru çekildiler. Burtas topraklarına gelince gemileri bırakarak kara yoluyla ilerlediler. Bir kısmı da Burtaslar tarafından öldürüldü. Kurtulmayı başaranlar Müslüman Bulgarlara sı-ğındılarsa da, onlar tarafından da kılıçtan geçirildiler. O yıldan sonra Ruslar bir daha böyle bir harekete kalkışmadılar."[216]

216 Mesûdî 943 ve 965 yıllarındaki müteakip Rus seferleri hakkında hiçbir bilgi vermemektedir. IX. Blm.'e bakınız.

Paris ed., II, 58ff.iii) “Hazar ile El-Lan [Alan] ülkesinden sonra, bu ikisi ile batı arasında aynı atadan türeyen dört Türk kavmi vardır. Bazıları göçebe, bazıları yerleşiktir. Ama güçlü ve savaşta zorludurlar. Her birinin ayrı bir hükümdarı vardır. Her bir ülkenin mesafesi günlerce sürer. Bazılarının toprakları Puntos Denizi’ne bitişiktir. Bunlar çevredeki halkları mağlup ettikleri için, düzenledikleri seferler Roma [Bizans] ve onu müteakiben Endülüs’e kadar ulaşır. Bunlarla Hazar meliki ve ayrıca el-Lan hükümdarı arasında sulh vardır. Toprakları Hazar topraklarıyla hemhuduttur.

Bu halklardan ilkine Becni [Becna] denir. Sonra Bacgırd [Başkurt][217] denilen ikinci halk gelir. Ondan sonraki halkın adı Becnak’tır [Peçenek] ve savaşta en zorlu olanlar da bunlardır. Daha sonrakinin adı ise Nukerde’dir.[218] Hükümdarları göçebe hayatı yaşar.

217 Burada belki de Magyarlar kastedilmektedir, n. 170 ile karşılaştırınız.

218 Belki de Lombardlar kastedilmektedir. Enk_rde (İbn-’Abd al-Barr, *K. al-Qasd wa-l-Amam,* Cairo, Hicri 1350, 28), Enku-
berdîyun (İbn-Rustah, 128) ile karşılaştırınız; ancak Marquart haklı olarak Lombardların Peçenekler ve Magyarların yanında ne işi olduğu sorusunu yöneltmektedir *(Str.*, 66).

“320 (932) yılından sonra veya o yıl bu halklarla Rumlar [Bizanslılar] arasında savaş oldu.[219] Rumların sözünü ettiğimiz bu dört halkın topraklarının sınırında Valandar [veya Vanandar] denilen büyük bir Yunan şehri vardı.[220] Bu şehir, dağlarla deniz arasında muhkem bir yere kurulmuştur ve halkı kalabalıktır. Bu şehir halkı sözünü ettiğimiz halklar için bir engel teşkil ediyordu. Yolları dağlar ve deniz tarafından kesilen bu Türklerin Rum topraklarına geçmeleri ancak bu şehir üzerinden mümkündü. Türklerin ülkesine giden Erdebilli Müslüman bir tacire yapılan haksızlık sebebiyle aralarında çıkan ihtilaf yüzünden savaş patla-dı.[221] Valandar’daki Rumlar onların geride bıraktıkları yurtlarını yağmaladılar. Pek çok kişiyi esir aldılar, birçok yağmada bulundular. Onlar, birbirleriyle savaşmakla meşgul oldukları bir sırada bu haberi öğrendiler. Hemen çatışmaya son verip, birbirlerine kan bedellerini bağışladılar ve arkasından da topluca Valandar şehrine doğru yürüdüler. Atmış bin kadar süvarileri vardı. Bu sefer, herhangi bir hazırlık yapılmadan tertiplenmişti. Eğer hazırlık yapıp, tüm askerlerini toplamış olsalardı yaklaşık yüz bin kişilik biri ordu çıkarırlardı. Rum kralı Armenos [Romanos] bu durumu öğrenince,

ki bu olay 332 [943/944] yılındaydı, Arap kıyafetli, Hristiyanlığı kabul etmiş on iki bin atlı ve mızraklı asker ve ilaveten 50 bin Rum askeri yola çıkardı. Bu ordu sekiz gün içinde Valandar'a vardı ve şehrin karşısında kamp kurarak mevzilendi. Bu arada Türkler Valandar halkından birçoğunu öldürmüş, kalanlar yardım gelinceye kadar surların arkasına çekilmişlerdi. Dört Türk hükümdarı Hristiyanlığı kabul edenlerden ve Rumlardan müteşekkil bir ordu geldiğini öğrenince, memleketlerine adam göndererek, Hazar, El-Bab, El-Lan ve diğer ülkelerden kendilerine gelen Müslüman tacirlerden taraftarlar topladılar. Bu dört Türk kabilesi içinde Müslümanlığı kabul eden ve ancak kâfirlerle yapılacak bir savaşta saflarda yer alan insanlar da vardı. Taraflar saflarını düzeltip, Hristiyanlaşanlar Rum ordusunun ön safında yerlerini alınca, Türkler arasındaki Müslüman tacirler ileri çıkıp onları Müslümanlığa davet ettiler. Onlar bunu reddedince iki taraf birbirine girdi."

219 Mesûdî'yi izleyen İbn'ül Esir, 322/934'ü vermektedir ve Georgius Monachus'a göre 934'te Magyarlar Trakya'yı istila etmiş ve Cons-tantinople'a kadar gelmiştir (her ikisi de Marquart, *Streifz.*, 64'te bahsedilir).

220 Aşağıya bakınız.

221 Doğuda İslam topraklarından ve Orta Avrupa topraklarından gelen tüccarların varlığı başka bir yerde doğrulanmaktadır, aşağıya (İbni Havkal) ve VIII. Blm.'e bakınız.

Mesûdî, daha sonra Türklerin zaferinden, Valandar'ı zapt etmelerinden ve ganimet için uzaklara gitmelerinden önce Cons-tantinople'a komşu oluşlarından bahsetmektedir.

Burada aktardığımız pasajlarda anlatılan birinci ve ikinci olaylar üzerinde diğer bölümlerde durulmuştur. Artık üçüncü bir noktaya dikkat çekmek gerekiyor ki, o da 320/932'de dört Türk kabilesinin Valandar şehrine saldırmalarıdır. *Tenbih*'de[222] Mesû-dî, Valandar kentinin, Bizans İmparatorluğu'nun en doğudaki sınırında yer aldığını ve ismini, o civarda göçebe halde yaşayan ve el-Valandariye diye bilinen Türk halklarına ve biraz önce Muruc ez-Zeheb'den aktardığımız pasajda sözü edilen dört Türk kabilesine verdiğini kaydetmektedir. Bu pasajda belirtilenlerden Türklerin Valandar şehrini zaptettikten sonra onun adıyla anılmaya başladıkları sonucunu çıkarmamız gerekiyor. Her iki metinden Mesûdî'nin Bosporus'un Avrupa yakasına ve Merkezi Avrupa'nın iç kısımlarına akın düzenleyenlerin bu Türkler olduğunu düşündüğü net bir şekilde görüyoruz. Valandar adının Kafkasya'daki V-n/nd-r, V-b-nd-r, V-n-nt-r vs. gibi[223]

isimlerle bağlantılı olduğunu düşünmek için bazı mesnetler olmasına rağmen, Mesûdî'nin sözünü ettiği askeri operasyonların orada gerçekleşmesi imkansız görünüyor.[224] Gregoire'ın Valandar'ın (923'de Bulgarlar tarafından zaptedilen) Adrianople[225] olduğu önerisi, Bizanslıların Türklerle karşılaşmak için sekiz gün ilerledikleri (Constantinop-le'dan?) detayıyla ve çatışmalara çok sayıda insanın katıldığı gerçeği ile tamamen uyuşmaktadır. Bununla birlikte metnin başka bir şeyle karıştığı şeklinde genel bir kanı vardır. Belki bir şerh eklenmiştir. Çünkü başka bir yerde, daha önce bahsetmiş olduğumuz Macar seferinin öncesinde, Constantinople'dan gelen bazı imparatorluk muhafızlarının Bulgar Symeon'un eline düştüğünden söz ediliyor. Muhafızlar arasında her zaman olduğu gibi, Hazarlar da vardı.[226] Symeon'un onları kesilmiş burunlarıyla birlikte başkente geri gönderdiği söylenir.[227] Bu vahşi davranışın sebebi, onun veya bazı adamlarının Bizans hizmetindeki Hazarları vatan hainleri olarak görmeleri olabilir ki, Mesûdî'nin anlattığı hikayede belirtildiği gibi bu durumda Symeon'un ordusunda Hazarların da bulunduğu kesindir.

222 Ed. De Goeje, 180.

223 III. Blm. ile krş.

224 Zeki Velidi ("Völkerschaften," 48ff), "Valandar adı verilen büyük Bizans şehrini" Abhazya'da bir dağ kalesi olarak düşünmektedir.

225 *Age.*, 642.

226 Aşağıya bkz.

227 Marquart, *Streifz.*, 521 ile krş.

İbni Havkal'ın rivayeti her zaman olduğu gibi,[228] İstahri'nin-kine çok yakındır, çoğu kez neredeyse aynıdır. İbni Havkal'da İs-tahri'nin Hazar yargıçlarıyla ilgili kaydının arkasına konulan şu çok ilginç ilave vardır.[229]

228 V. Blm. ile karşılaştırınız.

229 Ibn-Hawqal, ed. De Goeje, 279ff; ibn-Hawqal, ed. Kramers, 391ff.

".. Melikin hükümleri içinde hurafe kabilinden olanları da vardır. Mesela Mu'tezid'in hikaye ettikleri bu kabildendir. Bu hikayeler Mu'tezid huzurunda anlatılınca, Mu'tezid, "Rasullah şöyle dedi: 'İsmi yüce olan Allah, bir kimseyi bir kavme reis tayin etti mi, o kimse kâfir bile olsa, onu adalet ve istikametle te'yit eder' dedi.

Bu hikayelerin güzel olanlarından bir tanesi şöyledir: Haza-ranlı[230] bir adamın bir kölesi var. Onu oğulluk edinmişti. Adamın kendi oğlu da vardı. Fakat daima seferde olur, gurbette gün geçirirdi. Adam, bu satın alınan köleyi tüccar komşuları arasında, özel sohbetlerde, dostları ve kardeşleri yanında "oğlum" diye çağırırdı. Bu köle, öz oğlunun olmadığı günlerde ölünceye kadar efendisine hizmet etti. Delikanlı babasının öldüğünü bilmediğinden köleye mektup yazarak babasının göndermekte olduğu malları göndermesini istedi. Fakat köle bu istenilen şöyleri göndermeye yanaşmadı. Bunun üzerine delikanlı, 'Oraya gelecek ve elindeki malları alacağım; çünkü hepsi benimdir' dedi. Bu olay delikanlının hızlı bir şekilde ülkesine dönmesine sebep oldu. Mal konusunda aralarında tartışma çıktı. Her biri iddiasını ispat için deliller ileri sürüyordu. Birinin ileri sürdüğü delillerin doğru olduğu kesinlik kazanırken, öbürü karşı tarafın delillerini çürütecek başka deliller ortaya atıyordu. Böylece tam bir yıl geçti. Bu halk arasında ve diğer kâfir memleketlerinde iş böyle uzayınca, mesele hükümdarın görüşüne arz edilirdi. Neticede bir yıldan sonra bizzat hükümdar ihtilafı halletmek için bir meclis topladı. Şehir halkı da toplandı.[231] Hükümdar her iki tarafa olayı başından sonuna kadar bir daha anlattırdı, ama birinin lehine karar verebilecek bir kanaat hasıl olmadı. Hükümdar delikanlıya dönüp, 'Babanının mezarını kesin olarak biliyor musun?' diye sordu. Delikanlı, 'Biliyorum, ama tam kestiremiyorum; çünkü gömülürken burada değildim' dedi. Sonra davacı köleye döndü: 'Sen babanın kabrini biliyor musun?'. 'Evet' dedi köle, 'kendi ellerimle gömdüm.' Hükümdar, 'Eğer bulabilirseniz, onun kemiklerinden bir ikisini bana getirin' dedi.

230 İki parçadan ibaret olan şehrin batı yarısı kastedilmektedir, aşağıya bkz.

231 Muhtemelen münazaayı duymuş olanlar.

Köle kabre giderek onun çörümüş kemiklerinden bir ikisini alıp hükümdarın huzuruna getirdi. Hükümdar, 'Davacı köleden bir parça kan alınsın' dedi. Köleden biraz kan aldılar ve kemik üzerine damlattılar. Fakat damlalar kemik üzerinde durmadı. Sağa sola akıp gitti. Arkasından delikanlıdan kan alınıp kemik üzerine damlatıldı. Kemik kanı emdi. Kan kemik üzerinde kaldı. Bunun üzerine hükümdar köleyi azarlayarak cezalandırdı ve bütün malı delikanlıya verdi."[232]

232 Hikayenin konusu, *üvey* oğulun tek başına babasının mezarının kutsallığını bozmak istemesi olmalıdır.

Oldukça ilkel bir bakış açısıyla karşı karşıyayız. Ancak, Hazarların henüz Mu'tezid zamanında yargılama konusunda böyle bir gelişme kaydetmiş olmalarına rağmen, komşu halkların onlar hakkında ne düşündükleri açık bir şekilde görülmektedir. Hikayenin gerçek olduğunu kabul edersek, Arapların kendilerini Hazarlardan daha kültürlü bir millet olarak görüyor olmalarının haklı olduğu izlenimi uyanmaktadır. Diğer yandan bu hikaye bize Hazar Devleti'nin Rabbinizmle yönetilmediği konusunda bir ip ucu vermektedir. Çünkü Rabbinizmde Hazar hükümdarının bu uygulamasına kesinlikle yer yoktur.

Tüm olaylarda bazı detayların gerçekliği şüphelidir. Bir kere Mu'tezid, kendi rivayeti bile olsa, bu hikayeyi ikinci elden almış olmalı. Hükümdarın davalara doğrudan bakması, tabii bir olay olmakla birlikte, İstahri'nin İbni Havkal'ın rivayeti içine dercedi-len hikayesiyle tezat teşkil etmektedir. Diğer yandan yargıçlar davanın seyri sırasında muhtemelen hazır bulunmuş ve karar aşamasında halkla birlikte mecliste yer almışlardır. Mesûdî'nin çözülmesi güç konularda fakihlere başvurulduğu ve Şeriat kurallarının uygulandığı yönündeki rivayeti teyit edilmiş değildir.[233] Fevkalâde hallerde melikin (bek?) devreye girmesi elbette ki mümkündür. Ana rol oynayanlar, muhtemelen iki parçadan oluşan şehrin aristokratik batı bölümü, Hazaran'da yaşamaktadır.[234] İstahri'nin şehrin doğu kesiminde serâpâ Müslümanların yaşamadığı, ancak ahalinin kahir ekseriyetini teşkil ettikleri şeklindeki rivayetine rağmen, yine de bu aristokrat kesimin Yahudi olduğunu söyleyemeyiz. Sözü edilen babanın oğlu İç Bulgarya'ya, muhtemelen şimdiki Bulgaristan'da Tuna civarına gönderilmiş-tir.[235] Mesûdî'den öğrendiğimiz kadarıyla Bizans'ın kuzey sınırlarında ticaretle uğraşan Müslüman tüccarlar bulunmaktaydı.

233 Yukarıda bahsedilmiştir.

234 Kralın ikametgahı olarak Hazarân adının bazen tüm Hazar başkenti için kullanılması mümkündür, V Blm., n. 16 ile karşılaştırınız. Diğer taraftan, Hazarân, görünüşte Farsça çoğul eki -ân ile el-Hazar muadili olarak halk için kullanılmış da olabilir. (I. Blm., n. 61).

235 Marquart, *Streifz.*, 517.

İbni Havkal'ın bu hikayesi, büyük oğlunun Başgırd'da (krş. Bac-gird) yaşadığını, kendisinin de 545/1150'da bizzat orada bulunduğunu belirten Ebû Hamid el-Endülüsi'nin *Tuhfet'ül-Albab*da[236] anlattıklarında yankı bulmaktadır.[237] Esasen Ebû Hamid'in eseri kendi halinde bir seyahatnâme

olarak nitelendirilmektedir.[238] Ama Başgırd'da her biri Isfahan veya Bağdat büyüklüğünde ve zenginliğinde 78 şehrin bulunduğu şeklindeki bir notla uzlaşmak oldukça zor.[239] Ferrand'ın söylediği gibi, Başgırd Macaristan'da dahi olsa, aşırı bir mübalağa söz konusudur. Ebû Hamid, Tuhfe'sinde Halifeliğin kuzey bölgelerine defalarca seyahat ettiğini söylemektedir. O, "Hazarların ve Türklerin topraklarındaki Sakhsin (Sak-sin)den Harezmşah'ın[240] [ülkesine] doğru üç defa[241]" gitmiş ve bir miktar tasvir ettiği "Roma"nın[242] yakınlarında bulunmuştur. Muhtemelen Ebû Hamid'in yolculuğu Irak ve Suriye dolayları ile sınırlı kalmıştır. Çünkü doğum yeri olan Granada [Gırnata] bu bölgelere oldukça uzaktı. *Tufet'ül-Elbab*, verdiği bir takım bilgiler itibariyle genel anlamda çeşitli erken dönem yazarlarından derlenmiş ve bazı kısımları da uydurulmuş izlenimi vermektedir. Başgırd'da-ki oğul, burasının Macaristan veya Rusya'daki Başkır ülkesi[243] gibi başka bir yer olup olmadığı bir yana, tamamen kurmaca olabi-lir.[244] Ancak bütün bunlar bir kenara Marquart'ın Yosef'in Ceva-bı'nın *Tuhfet'ül Elbab'a* bağımlı olduğu iddiası kabul edilemez.[245] Çünkü bu kitap 557/1162 yılında[246] yazılmıştır, fakat Yosef'in Cevabı XII. Yüzyılın ilk yıllarında bilinmekteydi.

236 Ed. Ferrand inJ.A., 1925.

237 Ferrand, 194-195.

238 Brockelmann, *G.A.L.*, yukarıda. I, 878.

239 Ferrand, 195.

240 Ya da büyük bir ihtimalle buralarda bir yer adıdır. IX. Blm., n. 59 ile karşılaştırınız.

241 Ferrand, 87.

242 *Aynı yerde,* 195.

243 Brockelmann, *bahsedilen yerde.*

244 Abû Hamid'in statüsünün mükemmel bir şekilde netleştirilebil-mesinden önce kendisinin adını taşıyan tüm kitaplarla ilgili tam bir inceleme gerekmektedir. Madrid'ten Profesör E. Garcıa Gö-mez bu konuda bir çalışma yapacağı sözü vermiştir.

245 *Streifz.,* 10.

246 Brockelmann, *bahsedilen yerde.*

Bulgar Symeon'un bozguna uğrattığı Bizans hizmetindeki Hazarlardan daha önce bahsetmiştik. Rum başkentindeki Hazar muhafızlardan İbni Rusta zamanına kadar dayanan erken dönemlerde söz edilmiştir. Hazar muhafızlar, imparatorluk saraylarının birisinin kapısında ellerinde yayla

tasvir edilmişlerdi.[247] Daha sonraki dönemlerde de Bizans imparatoru Constantine onlardan sık sık bahsetmektedir. Onlar Ferganalı askerlerle[248] birlikte hatırı sayılır bir kayıt ücreti ödeyerek küçük bir *hassa birliği* teşkil etmişlerdir.[249] Hazarlar ile Ferganalı askerlerin bir arada olmaları ilginçtir. Bu durumla aynı şekilde Samarra'da da karşılaşılmıştır.[250] Constantine'de, İsa'nın Doğumu festivaline Hazarlar, yoldaşları Ferganalılar ile birlikte davet edilmişlerdir.[251] Paskalya'da olduğu gibi bu törende de[252] Bulgarlar Hazarlar'dan daha ön safta yer al-mışlardır.[253] İmparatorun hizmetinde bulunan Hazarların Mûse-vîliği seçmiş olacaklarını düşünmek imkân dâhilinde değildir.

247 Ibn-Rustah, 120.

248 *De Caer. Aul. Byz.*, ed. Bonn, 693.

249 Bury *(E.R.E.*, 228, n. 5), muhafızlardan bir Hazarlının kabul edilmek için £302.8.0 ödediğini hesaplamıştır.

250 VIII. Blm., n. 67 ile krş.

251 Age., 749.

252 *Aynı yerde*, 772.

253 İbni Rusta (124), İmparatorun merasim bölüğüyle Ayasofya kilisesine gelişine ilişkin olağanüstü bir betimleme yapmaktadır ki, bu betimlemeye göre, göğsüne yaldızlı zırh geçirmiş, yaldızlı mızrak ve kalkan taşıyan 10,000 (!) Türk ve Hazarlı süvarinin kendisine eşlik etmektedir. Marquart, *Streifz.*, 219 ile karşılaştırınız.

Bu bölümü Hazarlar'ın Irak'da veya İbrani yazarların hâlâ kullandıkları şekliyle Babil'de bulunan bazı Mûsevî okullarıyla olan ilişkilerinden birkaç örnek vererek kapatabiliriz. Yosef'in Ceva-bı'nda Hazarların "mucizelerin sonuncusu" yani beklenen Mesih'in zuhuru konusunda "Efendimiz'e, İsrail'in bilge kişilerine, Kudüs ve Babil rabbilerine itibar ederler" şeklinde bir ifade bu-lunmaktadır.[254] Ancak bunun yanında Hazarya'nın Esir Prens'in otoritesi altına girmiş olduğunu söylemek güçtür. Yahudi seyyah Tudelalı Benyamin (1170 dolayları) hem Constantinople'de hem de İskenderiye'deki Hazarlar'dan bahsetmektedir.[255] Ancak o da Adler[256] gibi Hazarya hususunda sessiz kalmaktadır. Esir Prens'in hükmü altında bulunan Curcan ve Alanya ile "Türklerin (Togormim) bütün toprakları" hakkında yazarken şüphesiz Mû-sevî Hazarları da dahil etmektedir.

254 Kokovtsov (Giriş), Sura'daki akademinin yaklaşık 943-953'e kadar işlevini sürdürdüğüne dikkati çekmektedir. Daha sonra sadece tek bir Babil akademisi bulunmaktaydı ki Yosef'in Cevabı'nda

(muhtasar nüsha) işaret edilen akademi de odur.

255 VIII. Blm., n. 64 ile krş.

256 Benjamin of Tudela, ed. Adler, Introduction, xii.

Diğer taraftan haham Petahya'nın[257] (1185 dolayları) Bağdat'ta kuzey ülkelerinden gelen ve Akademi Başkanı'yla görüşmek isteyen Mûsevîliği kabul etmiş Meshech ve Magog isimli elçileri görmüş olduğu söylenmektedir. Bunlar, çocuklarına Tevrat ve Tal-mud dillerini öğretmeleri için fakir öğretmenleri davet etmiş-ler.[258] Ancak Meshech[259] ve Magog'un Hazar bağlantılarına rağmen hiçbir şekilde burada Hazarların kastedildiği söylenemez.. Haham Petahya Hazarya'dan münhasıran bahsetmekte ve yalnızca ülkeyi sekiz günde boydan boya geçtiğini, ağlayan kadın sesleri ve köpek havlamaları işittiğini anlatmaktadır. Ancak İbrani kaynaklarına göre Hazarların Irak'da biliniyor oldukları açıktır. Meşhur Sa'adiah Gaon (892-942) onların varlığından kesinlikle haberdardır ve onlardan defalarca bahsetmiştir.[260] Sa'adiah, "Tire Kralı Hiram" ifadesini normal bir isim olarak değil "Arapların yöneticisi olarak Halife ve Hazarların hükümdarı olarak Kağan" şeklinde bir unvan olarak açıklamaktadır.[261] İncil'den bir ayeti[262] yorumlayan Sa'adiah, Hazar hükümdarlarıyla ilgili bir gelenekten bahseder. Hazarya'da bir kişi görevlendirildiğinde ona yeni bir görev verilene kadar önceki görevin ifa edildiğini hükümdarına söylemezdi. Sa'adiah başka bir yerde de Irak'dan Hazarya'ya giden İs-hak bar Abraham'dan bahsetmiştir. Basralı Karaî Yafet İbni Ali'ye ait bir pasajda geçen *mamzer* sözcüğü "Mûsevî olanlar" biçiminde açıklanmaktadır.[263] Bir diğer Karaî yazar Jacob ben-Reuben (XI. Yüzyıl) Hazarların Mûsevîliğe geçişleri ile ilgili olarak "ülkelerden göçürülmeyen ve Mûsevî olmayanlara vergi ödemeyen tek ulus" demektedir.[264] Dahası, W. Bacher[265] Hazar hükümdarının din de-ğiştirmesi ile ilgili olarak Aramice *Tanna d'Be Elijah'ı* (Elijah Rab-bah, 974 dolayları)[266] referans göstermiştir.

257 Ed. Benisch, London, 1856, 46ff.

258 Mısır'dan giden bilim adamlarından özellikle bahsedilmiştir.

259 Meschech=Saqsîn için, IX. Blm. ile karşılaştırınız. Petahya ayrıca Dinyeper'in doğusunda bir Kedar ülkesinden bahseder. Belki de her iki durumda da Kitabı Mukaddes'e ait isimlerin kullanımı aşağı yukarı keyfidir, Sepharad=Spain ile karşılaştırınız.

260 Harkavy, *Kohut Memorial Volume,* 244ff ile karşılaştırınız.

261 Harkavy, Biruni'de Hazar kağanından bahsedildiğini gördüğünden bahsetmektedir (age., 245). Hangi bölümden bahsettiğini bilmiyorum.
262 *Exodus*, 19.9.
263 Yazar Sürgün günlerinde diye ekleme yapıyor. Bunun çok uzun zaman önce olduğunu söylemek istiyor.
264 Bu iki referans da Harkavy tarafından yazılan aynı makaleden alınmıştır.
265 *R.E.J.*, xx (1889), 144-146.
266 Hazarların Mûsevîliği konusunda en erken Latin otorite Druth-mar'ın (VI. Blm., n. 10) tüm bu referansları birçok yıl ile tarih-lendirmesi dikkat çekicidir.

İbranice kaynakların atıfları oldukça küçük boyutludur ve bu da bize Hazarlar'ın merkezi bir Mûsevî organizasyonunun denetimi altına girmiş olduklarını ispatlamaz. Hazarlar Mûsevîliğin merkezinden uzak olarak tasvir edilmişler ve temel bilgilerin ya da gözlemlerin değil, varsayımların konusu olmuşlardır. Elimizde bulunan edebi metinlerden anladığımız kadarıyla, Mûsevî otoritelerinin tavırlarını yönlendiren etken, Hazarların yalnızca coğrafi açıdan uzakta oluşları değildir. Hazarların resmi açıdan ihmal edilmelerinin önemli bir nedeni, onların Mûsevîliği tam anlamıyla uygulamıyor olmalarıdır.

VIII.
HAZARLARIN ÇÖKÜŞ NEDENLERİ

Hazarların bir zamanlar Bizanslı Yunanlılar ile Arap Halifeliği dışındaki tüm komşularından daha güçlü oldukları kesin. Yine de, Hazarlar uzun yıllar önce tarihten silinirken veya Kırım'da, Kafkasya'da ve muhtemelen başka yerlerde iz bırakan topluluklar tarafından temsil edilirken, onlardan zarar gören ya da aslında Hazar İmparatorluğu bünyesinde yer alan Bulgarlar ve Gürcüler gibi ulusal gruplar, hâlâ berhayattırlar.[1] Bir halkın çöküşünün nedenlerini incelemek daima ilginç gelmiştir. Hazarların durumunda da, süreç, özel dikkatimizi hak edecek kadar tamdır. Hazar Devleti'nin yıldızının parladığı döneme ait kaynaklar zayıflığın herhangi bir doğal nedenini belirtiyor mu?

1 1Geçen yüzyılda Kırım'da, Bahçesaray yakınındaki Çufutkale'de bir "Hazar" cemaatinin varlığından Munk *(J.A.*, vı, v [1865], 544) tarafından bahsedilmiştir. Zajaczkowski'nin, Karaîlerin Hazarların modern temsilcileri olduğu görüşü zaten dile getirilmiştir. Karaçayların, Hazarlarla en çok ilgisi bulunan Kafkasyalı bir grup olduğu genellikle söylenmektedir (örneğin, Zajaczkowski, "Culture", §6, A. Samoy-lovitch, *The Question of the Successors of the Khazars and their Culture* - Rusça *[Yevreiskaya Starina*, xı, Leningrad 1924]'ten alıntı yaparak). Kafkasyanın "dağlı Mûsevîleri" için, Marquart, *Streifz.*, 285 ile karşılaştırınız. George Sava *(Valley of Forgotten People*, Faber and Fa-ber, 1941), dağlı Mûsevîlere yapılan bir ziyareti anlatır, ama ayrıntılar için güvenilemez.

Hazar tarihini araştıranların hakim zümrenin dininin Mûsevîlik olmasına rağmen, - ki dolayısıyla gelişiminin zirvesinde bulunduğu IX-X. Yüzyıl için bir Yahudi Devleti olduğu söylenebilir, - diğer dinlerin de yoğun şekilde yaşandığını tespit etmeleri tabiidir. Özellikle ordunun önemli bir kısmını oluşturan Müslümanlar, hatırı sayılır bir siyasi güce sahip olmuş olmalılar.

Devletin bu bağlamdaki karmaşık özelliği, herkese tam dini serbesti politikasını temel prensip olarak kabul eden Mûsevî yöneticiler sayesinde uygun bir atmosfer yaratmıştır. Bu arada Hazarya'nın ulaştığı uygarlık seviyesinin rahatlıkla abartılabileceğini kaydetmek gerekir.[2] Dini hoşgörü fikrinin herhangi bir zamanda ortaya çıktığı ya da çıkmış olabileceği kesinlikle sarih değildir. Ancak, bilâhare Moğollar tarafından yönetilen ülkelerdekine daha çok benzeyen bir durumun yani değişik itikatlara karşı *bilfiil* hoşgörünün çağdaş Hristiyan, hatta Müslüman ülkelerdekinden bile daha fazla olduğunu kabul ederek, din birliğinin olmayışının ciddi bir zaaf sebebi olup olmadığını araştırabiliriz. Hazarların Mûsevîliğinin milli gücün azalmasına bizzat neden olduğu düşüncesi kısır bir görüştür.[3] Mûsevî yönetim tarafından devlete kazandırılan kozmopolitan özelliğin, onun hayatta kalmasını tehlikeye soktuğu ve sonuçta yıkılmasına yol açtığı görüşü daha ağır basabilir.

2 H. Rosenthal, J.E.'de şöyle der: "Hazarlar, medenileşmiş ulusların tüm ayrıcalıklarından, iyi oluşturulmuş ve hoşgörülü bir hükümetten, gelişen bir ticaretten ve disiplinli düzenli bir ordudan yararlanmışlardır. Bağnazlığın, bilgisizliğin ve anarşinin Batı Avrupa'da hüküm sürdüğü bir zamanda Hazar Krallığı, kendi adil ve serbest fikirli yönetimi ile övünebiliyordu." (art. Chazars). Munk *(loc. cit.)* dahi şöyle diyor: "Les lois des Khazares proclamaient une liberte de cons-cience illimitee."

3 3Marquart, *Streifz.*, 27, 5 ile krş.

Bununla birlikte, tarihi açıdan, göründüğü kadarıyla Hazarlar arasındaki durum, asla hatırı sayılır düzeyde gelişmeyen Mûsevî-likle ilgisi bulunmayan sebeplerin sonucudur. Moğol devletiyle olan benzerliği zaten belirtilmiştir. Yükselişlerinin ve siyasi bir güç olarak tebarüz etmelerinin normal seyri sırasında, değişik dini görüşlere bağlı gruplar henüz erken bir tarihte Hazarların hakimiyetine girmişlerdi. Hazar Devleti içinde Hristiyanların ve Müslümanların tahminen büyük sayıdaki varlıklarından Hazar Mûsevîliği hiçbir şekilde sorumlu değildir. Bunun uzun vadede zararlı olduğu da söylenemez. Göreceğimiz gibi, Hazar Devleti'nin çöküşü, Bizans ya da Hilafet tarafından uğratılan hezimetlerin sonucu değildir. Herhangi bir toplu terk ve gayr-ı Mûsevî düşmanlardan birine gitme gibi bir sorun yoktur. Daha ziyade, Hazar nüfusu arasındaki dinî farklılıkları ırkî farklılıklarla birlikte almamız gerekiyor. Çünkü bu iki unsur kesinlikle Hazar İmparatorluğu'nda oldukça farklı bir şablon oluşturmuştur. Hazarya'da bozkırlı göçebeler, başkent ve diğer şehirde yaşayan yerleşikler (ki elbette her birinin değişik özellikleri vardı) çiftçiler, batı bölgelerinden

gelen avcılar, Türkler, Yahudiler, Araplar ve keza Slavlar, Finler yahut aynı soydan gelen insanlar yaşıyorlardı. Çeşitli halklardan ve inançlardan oluşan bu konglomeranın Ak Hazarlar[4] diyebileceğimiz kısmen Yahudileş-miş Türklerin oluşturduğu görece küçük bir aristokrat sınıfı tarafından yönetildiği göz önünde bulundurulmalıdır. Diğerleri mahalli yöneticilerin idaresinde kalırken değişik ülke ve şehirleri bir arada tutan görünüşte bu sınıftı. Bu tabloyu incelediğimizde, diğer imparatorluklarda rastlamadığımız bir durum ortaya çıkmaktadır. Hazarlar tarafından kontrol edilen topraklardaki nüfus elbette ki çok çeşitliydi; diğer çağdaş devletlerde hemen hemen bir benzeri yoktu, ama değişik zamanlardakinden de farklı değildi. Etnik veya dini dayanışmanın olmayışının bu imparatorluğun yıkılışının başlıca sebebi olduğunu söylemek cüretkârlık sayılır.

4 4V. Blm.'de alıntı yapılan İstahri ile krş.

Mevcut bilgiler başka bir zaaf kaynağına işaret etmektedir. Hazar Devleti'nin geçim kaynakları sınırlıydı. Örneğin Mukaddesi, başkent yakınlarındaki İdil bozkırlarından bahsederken, toprakların boş ve kupkuru olduğunu, büyükbaş hayvanlarının veya meyvelerinin bulunmadığını belirtmektedir.[5] Mukaddesi'nin biraz abarttığı muhakkak. Hazarların develerinin olduğunu biliyo-ruz.[6] Bu develer, belki de özel bir türdü, küçüktü ve iki hörgüç-lü "Bactria" türünden farklıydı.[7] Başka bir yerde ülkede çok miktarda koyun bulunduğunu söyleyen de yine Mukaddesi'dir.[8] Hazarların binlerce atlı savaşçısı vardı ve dolayısıyla çok sayıda atları olmalıydı. Esasen 119/737'de Arapların Hazar Devleti'ni istilası sırasında, Mervan'ın İdil'e doğru ilerlerken çok sayıda damızlık atı yok ettiğini okumaktayız.[9] İbni Said'e göre, Hazarların binek hayvanları, - muhtemelen atları kastediyor,- oldukça iriydi.[10] Bozkırda en azından yer yer tarım yapılıyordu. Daha önce de belirtildiği gibi, gerek Hazar Yazışmaları ve gerekse İstahri, başkente atmış-yetmiş mil uzaklıkta bulunan tarlalardan bahsetmektedir. Gardizi de Hazarların arazilerinden *(kishtz_rha)* bahseder.[11] Akdarı[12] ile pirinç[13] yetiştirilmekteydi. Mukaddesi, "esîr" denilen kalitesi düşük ekmek kullandıklarını belirtmektedir.[14] Balık, temel gıda maddesinin bir kısmını oluşturmaktaydı.[15]

5 Ed. De Goeje, 361.

[6] Görünüşe göre Bulgarların da yaptığı gibi (Abu-Haîmid al-Andalusi, ed. Ferrand, 238, Qazwîni'den alıntı). Burtaslarda deveden başka büyükbaş hayvanlar da vardır *(baqar)* (ibn-Rustah, 141).
[7] Zeki Validi, *lbn-Fadlân,* 15, n. 3, İbn-A'tham al-Kufi'ye atfen (Sarai MS. ıı, 241b).
[8] Ed. De Goeje, 355.
[9] Bal'ami, 540, Zeki Validi, *lbn-Fadlân,* 304 ile kıyaslayınız.
[10] I. Blm., n. 35'le karşılaştırınız. İbni Said, bunun sebebini soğuk ve yağmurlu iklim ile izah etmektedir.
[11] Ed. Barthold, 96.
[12] D'Herbelot, art. Khozars'dan alıntı yapılan Mirhond'daki öykü ile kıyaslayınız.
[13] İstahri'nin V. Blm.'de verdiğimiz kaydı ile krş.
[14] Ed. De Goeje, 361, 359 ile kıyaslayınız.
[15] İstahri, aynı yerde.

Yine gerek Mukaddesi[16] ve gerekse Gardizi,[17] ülkede bol miktarda bal üretildiğini belirtiyorlar. Gardizi, bu ürünlere mükemmel balmumunu da ilave ediyor. Ancak, İstahri, Hazar Dev-leti'nden gelen bal ve balmumunun başka yerlerden getirildiğini ve yeniden ihraç edildiğini birçok kez kaydetmektedir.[18] Ayrıca, Hazarlarda tilki derileri bulunduğunu da okuyoruz.[19] İstahri, değişik kürk türleri ile bal ve balmumunun Hazarlara Rus ve Bulgar topraklarından geldiğini açıkça belirtiyor.[20] İbni Rusta[21] ve Gardizi'ye[22] göre, Hazar Devleti'nin yukarı kısımlarından doğrudan Bulgar topraklarına giden güzergah üzerindeki Burtas ülkesinde daha fazla bal bulunmaktaydı. Kürklere gelince, Bulgar samurlarının ününe[23] ve özel bir tilki derisinin bulunduğu Burtas kürklerine[24] ve mebzul miktardaki zerdeva[25] kürklerine rağmen, büyük miktardaki kürkler, elbette ki adını verdiğimiz bölgelerden farklı olarak Hazar İmparatorluğu'nun dışında kalan Rusya'dan gelmiş olmalıdır. İbni Hurdadbeh[26] ve daha sonra İbn el-Fakih,[27] Rus tüccarlar tarafından önce Constantinople (İstan-bul)'a daha sonra da Karadeniz, Kerç ve Don boğazları üzerinden İdil'e ve Hazar başkentine getirilen kunduz derileri ile siyah tilki derilerinden bahseder.[28] Kağan ya da onun temsilcisi, Rus tüccarlarından öşür vergisi alıyordu. Bu tüccarlar, Hazar Deni-zi'nin karşı tarafındaki Curcan'a getirdikleri kılıç kınları ile kürkler dahil bütün malları sattıktan sonra İdil'den aşağıya, de-

nize doğru yollarına devam ediyorlardı. İbn el-Fakih, Hazar mızraklarından da bahseder.[29] Rus tacirlerin her zaman evlerinden uzak bölgelere seyahat etmeleri ihtimal dışıdır. İbni Fadlan zamanında onları İdil Bulgarları arasında bulmaktayız.[30] İstahri[31] ve İbni Havkal'ın[32] açıkça belirttikleri gibi, hiç şüphesiz oradan Hazarân-Atil'e kadar ilerlemekteydiler. Mesûdî, onların Hazar başkentinin bir kenarında yaşadıklarını belirtir.[33] Ticaret muhtemelen kazançlıydı; çünkü aristokrat Müslümanlar arasında kuzeyden gelen bu kürklere talep vardı[34]; ancak, gönderilen mallardan alınan vergiler dışında, bunların önemli bir Hazar emtiası sayılıp sayılmayacağı şüphelidir.

16 Ed. De Goeje, 355.

17 Ed. Barthold, 96.

18 *Aynı yerde.*

19 Abu-Haîmid al-Andalusi, 212.

20 İstahri *(aynı yerde)* iki yerde kunduz derilerinden bahseder. Bunlardan birinde (aynı şekilde kunduz derileri vb.), Chester Beatty yazması. (V. Blm., n. 7 ile kıyaslayınız), onun yerine "susamuru derile-ri"ni koymaktadır.

21 Ed. De Goeje, 141.

22 Ed. Barthold, 97.

23 Abu-Haîmid al-Andalusi, *aynı yerde.*

24 Ibn-Rustah, 141.

25 İstahri'nin Chester Beatty elyazmasında (n. 20), *julud al-tha'alib al-mansubah ila Burtas* ibaresi vardır. Mesûdî *(Tenbıh,* 63)'den, Burtas-ların siyah tilki derilerinin dünyadaki en iyileri olduğunu öğrenmekteyiz. Mesûdî, diğer türler olan kırmızı ve beyaz tilki derilerinden de bahseder. Halife Mehdi, tahta çıkmadan önce Rey'de yaşarken, kürklerin hangisinin daha sıcak tuttuğunu anlamak için onları soğuk bir gecede ağzı mühürlü cam kaplara koyup dışarıda bekletmiş ve kap içinde donmadan kalan siyah tilki kürkünün en sıcak tutan kürk olduğu sonucuna varmıştır (!). Çok yaşlı bir kişi olan Halep kadısı Bahauddin ibni Şeddad (ö. 632/1234), Burtas kürkünden yapılmış bir palto giyiyordu (ibn-Khallikaîn, ıı, 530).

26 Ed. De Goeje, 154. V. Blm., n. 44'le kıyaslayınız.

27 Ed. De Goeje, 270-271.

28 İbni Hurdadbeh'e göre, *Khamly madınat al-Khazar* (Hamlic bir Hazar şehridir). İbn el-Fakih'in (agy.) "khalıj al-Khazar"' (Hazar körfezi) ibaresi düzeltilmelidir.

29 Ed. De Goeje, 50 (Zeki Validi, *lbn-Fadlân,* 210'da bahsedilmiştir.)

30 VII. Blm., n. 195'le kıyaslayınız.

31 *Aynı yerde.*

32 Ed. De Goeje, 281; ed. Kramers, 392.

33 VII. Blm.

[34] Mas'udi, *Tanblh*, 63; n. 24'ün üst kısmıyla kıyaslayınız.

İstahri, Hazar Devleti'ne ulaşan başka mallardan da bahseder. Aynı zamanda Ruslarla kurşun ticareti de yapılmaktaydı; ancak bu, muhtemelen Hazarlı tacirler tarafından Kiev'den alınıp getiril-mekteydi.[35] İdil'in aşağı akımlarında İstahri'nin sözünü ettiği, İb-ni Fadlan'ın da doğruladığı[36] yoğun köle ticareti daha da önemliydi. Rusların kuzeyden köle getirdikleri muhakkak ve sık sık Müslüman topraklarına geçtikleri[37] Hazar başkentinde[38] bir köle pazarı olduğu da ima edilmektedir. Bunda şaşılacak bir şey yok; çünkü çok daha sonraları da Avrupa'nın başka yerlerinde kölelik devam etmiştir.[39] İstahri, kendi çocuklarını köle olarak satmanın Hazar Devleti'ndeki Mûsevîlere, Hristiyanlara ve keza Müslümanlara ters olduğunu ve sadece putperestler tarafından uygulandığını söyler.[40] Böyle bir yerleşik geleneğe açıkça hiçbir itiraz yoktu ve yöneticilerin Mûsevî oluşu da buna engel teşkil etmemiştir. Aksine, kölelerin varlığı hoş görülmekteydi ve köleler, diğer pazarla-nabilir mallar gibi açıkça alınıp satılıyordu. Kuzeyden uzanan köle güzergahının daha sonraki durağı, galiba Derbend (Bab el-Eb-vab)'deydi.[41] Keza aynı dönemde Batı Avrupa, Fransa ve Endü-lüs'de, kuzeyden güneye doğru bir köle ticareti devam etmekteydi ve Mûsevîlerin oynadığı söylenen rolün kötü niyetli düşmanların bir icadı olduğunu zannetmek[42] için bir neden yoktur.

[35] Istakhri, *aynı yerde.*

[36] §§77, 83.

[37] Istakhri, ed. De Goeje, 305, Saklab ve Hazar köleleri ile Khwaîrizm (Harezm)'e ulaşan diğer Türk uluslarınınkilerden bahseder, Zeki Validi, *İbn-Fadlaan,* 309 ile kıyaslayınız. Ibn-Hawqal, ed. De Goeje, 281 (Khwarizmliler, Bulgarların ve Saklabların topraklarına akınlar yaptılar, yağmaladılar ve onları esir aldılar) ile kıyaslayınız.

[38] Iştahri'nin sözleri şöyledir: “Hazarların arasında bulunan köleler, kendi çocuklarının satılmasına ve birbirlerinin esaretine izin veren putperestlerdir.” (yukarıda V. Blm.'de bahsedilmiştir). Satışlar açık bir şekilde Hazarân-Atil'de yer almıştır. Ebu'l-Fidaî (217), Saray'ın (aşağıya bakınız) büyük bir köle pazarı olduğunu söyler.

[39] İskoçya'da M.S. 1178'de ve M.S. 1258 kadar, Cunningham'ın Church History of Scotland (1882), ı, 110'una bakınız.

[40] *Aynı yerde,* yukarıda n. 37'de bahsedilen açıklamanın ardından.

[41] *Hudud al-'aiam,* §36. 40.'la kıyaslayınız.

[42] *Maqqari,* ı, 92.

Eğer Derbend-nâme'deki kayıt doğruysa, Hazarlar, sınır bölgesindeki askerlerin maaşlarını ödemek için Kafkasya'daki gümüş ve altın[43] (veya bakır)[44] madenlerini kontrol ediyorlardı. Dağların kuzey yamacında yer alan Semender şehri, zengin ve verimli olmalıydı. İstahri ve İbni Havkal, buranın bağlarından ve binlerce nar bahçelerinden bahsederler.[45] Gardizi'nin işaret ettiği gibi Hazarya'nın başka yerlerinde de bahçelerin olması gere-kir.[46] Hazarların maddî kaynaklarının sistemli bir izahını yap-mak açıkça pek mümkün değildir. Bunların en önemlileri şüphesiz canlı hayvan yetiştiriciliği ve et üretimiydi. Hiçbirinde de üretim fazlası yok gibi görünmektedir. Ülkeye getirilenlerden ve ihraç edilenlerden farklı olarak, Hazarların tek ihraç malının balık tutkalı olduğu konusunda elimizde İstahri'nin dikkat çekici bir kaydı bulunmaktadır.[47]

43 Ed. Kasem Beg. 477: "Kızılyar yakınlarında bir altın (?) madeni ve Terek'in kaynağında bir gümüş madeni bulunmaktaydı."

44 Kasem Beg, 465'le kıyaslayınız.

45 İstahri'nin rakamı (V. Blm.'de bahsedilmiştir) 4,000'dir; ancak, bu sayı İbni Havkal'ın metninde 40,000'e yükselir.

46 Ed. Barthold, 96.

47 İstahri, *aynı yerde*.

Bununla birlikte Hazarların tacir olarak sanıldığından daha faal oldukları görülüyor. Mesûdî'nin Hazar melikinden bahsederken hiç gemisinin olmadığı, adamlarının da gemi kullanmayı bilmedikleri şeklindeki kaydı[48] bu bağlamda yanıltıcı bir bilgidir. Barthold, Mesûdî'nin bu kaydının "Hazar gemilerinin girişini önlemek" amacıyla Derbend'in sahil kısmında bir deniz duvarı kurulduğunu belirten Hilal eş-Şâbi'nin verdiği bilgiyle örtüşmediği-ni tespit etmiştir.[49] Dahası, Mesûdî'nin Hazarlardan bahsederken bir yerde onların başkentten yukarı doğru gidiş-gelişte kullandıkları teknelerinin olduğunu söylemesi,[50] bir başka yerde ise gemilerin (sufun) Hazarlarla Bulgarlar arasında gidip geldiğini belirtmesi bir çelişki teşkil etmektedir.[51] Nitekim gemilerle ilgili bir kayıt Mukaddesi'de de[52] vardır ve İbni Fadlan Hazar Devle-ti'nden gelen bir geminin (sefine) Bulgar karasularına girdiğinde Bulgar kralının (Yaltavar, Elteber) bizzat gelerek öşür aldığını be-lirtmektedir.[53] Bulgarların gemileri bulunduğuna dair bir kayıt yok ve İdil üzerindeki ana trafiğin Rusların elinde olduğunu düşünmemiz de

oldukça zor.[54] Mesûdî'nin açık beyanatına göre, Hazar başkentindeki nehrin karşısında her halükârda bir gemi *(sufun)* köprüsü bulunmaktaydı.[55] Mesûdî'den daha önce yaptığımız alıntı, 301/913'teki İdil'den aşağıya doğru gerçekleştirilen bir Rus seferinden bahsetmektedir ve muhtemelen yazarın demek istediği şey, Hazar melikinin istilacılarla boy ölçüşecek bir donanmaya sahip olmadığıdır. Yazarın yanlış bilgilendirilmesi de mümkün. Mesûdî'nin görüşünün bariz bir şekilde hâlâ geçerli kabul etmek ilginçtir.[56]

48 VII. Blm.'de bahsedilmiştir.

49 Hilal al-Şabi' ed. Amedroz, 217, E.İ., art. Khazar'da bahsedilmiştir. Muhtemelen bu bilgi, Hilal eş-Şaîbi (c. 390/999)'nin çağdaş yetkililerden bahsettiği ünlü vezir 'Ali ibn-al-Furat (c. 288/900) dönemine aittir. Bu, esasen Hazarlara karşı Anuşirvan tarafından yaptırılan efsanevi deniz duvarı da (al-haî'it fi-al-bahr'dan bahseden Kudama, 261 ile krş.) olabilir. (I. Blm.le krş). Genel olarak, Hazarların Hazar sahillerine denizden yaptıkları saldırılardan bahsedilmez (ancak aşağıda IX. Blm. ile krş).

50 VII. Blm.'de bahsedilmiştir.

51 *Aynı yerde*.

52 Ed. De Goeje, 365.

53 §77.

54 Mesûdî *(Tenbih*, 62), büyük gemilerin ticari emtia ve her türlü mal ile Harezm'den ve başka yerlerden İdil'e düzenli seferler yaptığını söyler.

55 VII. Blm.'e bakınız.

56 Sava (n. 1'le krş.), Mesûdî'nin Hazar meliklerinin Hazar Denizi'nde hiç gemilerinin olmadığı; çünkü Hazarların denizci olmadıkları şeklindeki kaydını zikretmektedir.

Muhtemelen, Hilal eş-Şâbi'nin de belirttiği gibi, eğer Der-bend'i tehdit etmiyorsa Hazar gemileri İstahri'nin işaret ettiği güzergahları kullanarak sadece İdil üzerinde değil, sözde Hazarların olan Hazar Denizi'nde seyr-ü sefer ediyorlardı.[57] Hasday'ın mektubundaki kısa Hazar Devleti tanımından ülke gemilerinin İdil üzerindeki başkentten (Don-İdil geçidini kullanarak) değil, - gördüğümüz gibi,- daha ziyade çok önceleri Bizans imparatoru II. Jüstinyen'in ülkesine geri dönmek için gemi temin ettiği Karadeniz'deki Tamatarha (Thanagorya, Taman, Tmutorakan) limanından Constantinople'a kadar gelmiş olabileceği anlaşılıyor.[58] Azak Denizi ile Hazar Denizi'nin bazen Hazarların Denizi olarak adlan-dırıldığı göz önünde bulundurulmalıdır.[59]

57 Ed. De Goeje, 226-227.

58 VII. Blm.

[59] Mas'adi, *Tenbih*, 138.

Hazar ticareti karadan da sürdürülmekteydi. Sadece Hazar Devleti ile Harezm'i[60] birbirine bağlayan güzergahtan nisbeten kesin bir şekilde bahsetmemize rağmen, Hazar Denizi'nin ön tarafının çevresindeki kervan yolu, her zaman büyük ölçüde öneme sahip olmuş olmalıdır. İbni Havkal'ın rivayetine göre,[61] muhtemelen İç Bulgar'da yani şimdiki Tuna nehri üzerindeki Bulgaristan olarak gösterebileceğimiz yerde bir firmanın temsilcisi bulunmaktaydı. Mûsevî seyyah Ibrahim ibni Yakub'a (X. Yüzyıl) göre, Hazarlar, Saklabların[62] dilini konuşuyorlardı. Eğer bu doğruysa, bu dili ancak bu ülkeye yaptıkları seyahatler sırasında öğrenmişlerdir. Mesûdî, Bizans'ın kuzey sınırlarında Hazar Devleti'nden gelen Müslüman tacirlerin bulunduğundan söz etmektedir.[63] XII. Yüzyıl seyyahı Tudelalı Benyamin de Cons-tantinople (İstanbul)'da ve ayrıca İskenderiye'de Hazar Devleti'nden gelen tacirlerle tanıştığını söyler.[64] Yakubî ise Bağdat'a ulaşan bol miktardaki ticari emtia arasında Hazar Devleti'nden gelen malların bulunduğunu belirtir.[65] Görmüş olduğumuz gibi, Rus tacirler Hilafete ait şehirlerle doğrudan irtibat kurmuşlar ve Yahudi rahdânîler,[66]* Hazar başkenti ile Bağdat ve diğer Müslüman şehirleri ziyaret etmişlerdir. Hazarlı tüccarlar, ticarete katılmış olabilirler. Yakubî Hazarların Samarra'da Türklerle ve Fergana yerlileriyle yan yana yaşadıkları bir mahalle veya sokaktan söz etmektedir.[67] Bunların özel paralı askerler olduğunu farz etmeye gerek yok.

[60] İbni Fadlan kendi ekibinin takip ettiği güzergah boyunca düzenli bir trafik olduğundan söz etmektedir.Dn. 38'le krş.

[61] VII. Blm.'e bakınız.

[62] El-Bekri, 39 (Marquart, *Streifz.*, 192'de bahsedilir). T. Kowalski, *Re-latio İbrahim ibn-Ja'küb de itinere Slavico quae traditur apud al-Bakri (Monumenta Poloniae Historica, Nov. Ser.*, T.I., v, Cracow 1946) ile krş.

[63] VII. Blm.e bkz.

[64] Ed. Adler, 12, 76. Asher'ın edisyonu referansları çıkarmıştır.

[65] K. *al-Buldain*, 234.

[66] VI. Blm., n. 69 ile krş.

* Farsça yol bilen, rehber anlamındaki bu sözcük, Yahudi rahdâniler ve marifetleri hakkında L. N. Gumilev'in "Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları" adlı eserin birinci cildinde oldukça detaylı bilgi bulabilirsiniz. (ed.)

[67] *Buldain*, 262.

Mamül mallara gelince, balık tutkalından biraz önce söz edilmişti. Bu tutkal muhtemelen İdil boyundaki balıkçıların avladıkları balıklardan hazırlanmaktaydı. Hazar başkentinde çok sayıda Müslüman zanaatkârın bulunduğunu en azından bilmekteyiz.[68] Ancak, İstahri'nin ülkede hiç giysi üretilmediği şeklindeki notu enteresan.[69] Hazarların giydiği gocuklar[70] ve tunikler, Müslüman ülkelerinden ya da Bizans'dan ithal edilmekteydi. Siyasi açıdan kağana bağlı olan Oğuzlar da Müslümanlardan giysi almaktay-dı.[71] Her ne kadar İstahri'nin söylediği kadar bütünüyle değilse de, bu önemli sanayinin eksikliği, Hazar imalatının düşük seviyede bir gelişme kaydettiğini[72] göstermektedir ki, bundan başka Bizans ve Hilafetin Hazarya üzerinde kültürel yönden etkili olduğunu gösteren emarelere sahibiz.

[68] Mas'udi, VII. Blm.'de geçmiştir.

[69] V. Blm.'e bkz.

[70] İstahri *(aynı yerde)*, Hazarların uzun ya da bol gocukları ile Rusların kısa ceketleri arasındaki farka işaret etmektedir.

[71] Ibn-Fadlan, §25.

[72] İstahri (213), Astarâbâd'la Hazarya arasında düzenli bir ticaretin mevcut olduğunu ve bunda Astarâbâd yakınlarında imal edilen ipeğin önemli bir yer tuttuğunu kaydetmektedir.

Arkeolog T. J. Arne, Hazar medeniyetinin büyük ölçüde Pers tarzlarından etkilendiğini ve dolayısıyla bir noktaya kadar Sâsânî el işlerinin taklitlerinin Hazarya'da bol miktarda bulunduğunu tespit etmiştir.[73] Aynı arkeolog, Batı Rusya ve İsveç'de ortaya çıkarılan ve kemer süslemesinde kullanılan levhaların Pers dizaynının izlerini taşıdığını ve bunları İran'dan alan Hazarların sınırlı kültürel etkisiyle imal edildiğini de tespit etmiştir.[74] T. J. Arne, tahminen Bizans menşeli olan ve VIII. Yüzyıldan sonra Hazar kültürünün etkilediği ülkelerde taklidi yapılan tokalardan (kancalı büyük iğneler) da bahsetmektedir.[75] Ancak, tüm bunlar, nü-mizmatik Zambaur'un genellikle İsveç ve Rusya'daki arkeolojik yadigârlar arasında mol miktarda rastlanan Arap sikkelerinin taklitlerinin düzenli bir şekilde Hazar darphanelerinde yapıldığına ilişkin iddiası kadar dikkate değer değildir.[76] Arne, *(a)* bu tür taklitlerin Hazar topraklarında neredeyse hiç bulunmadığını ve (*b)* Sâmânî sikkelerinin sahtesini yapmak için planlanan bir taş kalıbın daima Hazar'ın etki alanından çok ötede (Vitebsk) bulunduğunu söyleyerek

Zambaur'a karşı çıkmıştır. Vitebsk'den gelen bu taş kalıbından Rus para basımı ile bağlantılı olarak Barthold bahsetmiştir.[77] Elimizde hiç Hazar parası[78] olmaması tabi ki bir eksikliktir, ama Hazarân-Atil'deki ticari etkinliğin ilkel takas yoluyla ilerlediğini düşünmek de neredeyse imkansızdır. Bununla birlikte Zambaur'un görüşünü teyit eden hiçbir kanıt ortaya çıkmış gibi görünmemektedir.

73 *La Suede et l'Orient (Archives d'Etudes Orientales,* 8), Upsala 1914,
96-99.

74 *Aynı yerde,* 157.

75 *Aynı yerde,* 143.

76 E. von Zambaur, "Orientalische Münzen in Nord- und Ost-Europa" (Vortrag in der Wiener Numism. Gesellsch., 1902) ve "Die Münzen der Chazaren" *(Monatsblatt der numism. Gesellschaft in Wien,* vııı, 1911), Arne'de *aynı yerde,* 86'da bahsedilir.

77 *Decouverte,* 196, R. Hennig, "Die mittelalterische arabische Han-delsverkehr in Ost-Europa", *Der İslam,* B. 22 (1935)'te bahsedilmiştir.

78 VI. Blm., n. 18 ile krş.

Serdettiğimiz vakıalardan Atil'in, kuzey ve güneyin olduğu kadar doğu ile batının da önemli bir ticari antreposu olduğu kanaati doğuyor. Hazar Devleti'nin refahı, bariz bir şekilde, ülkenin kendi kaynaklarından ziyade önemli ticaret yollarının kavşak noktasında bulunmasına bağlıydı. Mali sistemden öğrendiklerimiz de bunu doğrulamaktadır. Vergi yükü nisbeten yerli halkın omuzuna yüklenmişti ve asil Hazarlar (Ak Hazarlar) yalnızca askerlik yapmakla yükümlüydü. Sık sık müracaat ettiğimiz İstah-ri'ye göre melik bireylerin mülkleri üzerinde hiçbir hakka sahip değildi.[79] Muhtemelen bu durum sadece Beg için geçerliydi, çünkü anlaşıldığı kadarıyla hakan, tüm halkın ödemek zorunda olduğu vergilerden ve sabit gelirlerden pay alıyordu.[80] Her halükârda Beg icra gücünün başıydı ve muhtemelen harcamaları Hazar bütçesinin en büyük kısmını oluşturuyordu. İstahri, melikin gelir kaynaklarının biri kara ve deniz yoluyla ülkeye giren mallardan alınan gümrük ve âşar vergileri, diğeri imparatorluk bünyesinde cebren toplanan haraçlar olmak üzere iki gelir kaynağı olduğunu belirtmektedir.[81]

79 V. Blm., n. 17'ye bkz.

80 Ibn-Hawqal, ed. Kramers, 396.

81 Yukarıda V. Blm.'e bakınız.

İstahri’nin birinci gelir kaynağı olarak gösterdiği vergilere gelince, Rus tacirlerinin ülkeye getirdikleri kürk ve kılıçlar için Hazar hakanına malın onda biri oranında vergi ödedikleri daha önce belirtilmişti. Bu vergilendirme sistemi tüm Rus ticareti için uygulanmış gibi görünüyor.[82] Bunun genel bir sistem olduğu ve muhtemelen ülkeye gelen Müslüman tacirler için de uygulandığı hükmüne varabiliriz. Muhtemelen gümrük gelirlerinin ve mutad vergilerin toplanması işiyle görevli memurlar vardı ve İbni Fadlan zamanında Khazz[83] ve Mesûdî döneminde Ahmed ibni Kuya[84] adlı biri aynı makamı işgal ediyordu. Her ikisi de kesinlikle Beg’den pek de aşağı olmayan yetkilere sahipti. Bunlar Müslümandı ve Beg de tabii olarak Mûsevî bir Hazardı.[85] Ama anlaşıldığı kadarıyla her ikisi de Müslüman hakimlerden değildi. Gerçi Mûsevî ve Hris-tiyanlar gibi Müslümanların da iki hakimi [kadısı] vardı,[86] her ne olursa olsun Khazz ve bilâhare Ahmed ibni Kuya kendi alanlarında bağımsızdılar.

82 Ibn-Hawqal, ed. Kramers, 392.

83 V. Blm., n. 99.

84 VII. Blm., n. 199.

85 Ibn-Rustah, Istakhri, V. Blm.’e bkz.

86 Mas’udi, VII. Blm.

İki gelir kaynağından ikincisinin ne olduğu Rus vakayiname-siyle de aydınlatılabilir. Daha önce Slav halklarının, Polyanların ve diğerlerinin IX. ve X. Yüzyılda Hazarlara vergi ödediklerini belirtmiştik.[87] Hazarlar, tebaa halklardan hane veya pulluk vergisi alıyorlardı ve bu vergi bir kılıç veya kılıç kını, yahut diğer hallerde her pulluk veya kişi için bir miktar para olarak alınıyordu.[88] Muhtemelen bu vergi düzensiz bir şekilde toplanıyordu ve zaruret halinde veya gerek görüldüğü hallerde vergi salınıyordu. Bulgar kralı (Yaltawar, Elteber) de aynı şekilde her hane için bir kılıç kını veriyordu.[89]

87 VII. Blm.’e bkz.

88 *Russian Chronicle,* cc. 12, 14, 15, 32.

89 Ibn-Fadlan, § 77, § 56 ile krş. Her ev halkı, Yaltavar’ın Hazar vergi tahsildarlarına ödediği bir samur derisini bağışlamıştır. Yakut aynı vergiden bahsederken *(Buldan,* art. Bulghar), muhtemelen yanlışlıkla “samur derisi” yerine “öküz derisi” demektedir.

O zamanlar bunlar, Hazarların tebaa halkların ödedikleri gümrük vergileri ve haraçlarından oluşan ana milli gelirinin bir kısmını oluşturmuş gibi

görünmektedir. Özellikle ithalata dayalı ticari teşebbüslerden elde edilen milli hasıla şüphesiz önemli miktardaydı. Bununla birlikte, belirttiğimiz gibi, ihracat konusunda hem ülkenin tabii zenginlik kaynakları fazla değildi, hem de milli endüstri için yeterli hammadde vardı. Bu şartlar altında Hazar ekonomisi haddinden fazla yapay görünüyor. Her şey siyasi prestije ve askeri güce dayanıyordu. Ticaret erbabından alınan ağır gümrüklerin haraçgüzar halklardan toplanan haraçtan daha sevimli olmayacağı âşikâr. Her ikisini de toplamak için en azından güce veya güç gösterisine ihtiyaç vardı. Slav kavimlerinin ele geçirecekleri ilk fırsatta Hazarlara olan bağımlılıklarından kurtulmaya istekli oldukları *Rus Vakayınamesinden* anlaşılmaktadır.[90] İbni Fadlan'ın verdiği bilgilerden de merkezi otoritenin imparatorluğun doğu kesiminde, Bulgarlarla Oğuzlar arasında artık ge-çerliliğini yitirdiğini görüyoruz.[91] Hazarlar güçleri yettiği ölçüde ve tabi ki askeri yoldan fetihlerini sürdürebildikleri sürece bu sistemin işleyebileceği söylenebilir. Ancak, askeri güçleri bir kez kırıldığında, tüm ekonomi çökmeye maruz kalacaktı.

90 C. 15. Platonov, *op.cit.*, 497, 498 ile krş.

91 §§ 36, 48, 78.

Nitekim aynen bu şekilde olmuştur. Çeşitli ödemeler ve gümrük girdilerinin sonuçta o dönemde hazineye girişi mecburen durur ve gönülsüz halklar bağımsızlık peşinde koşmaya başlarlar. Zayıflamış bir merkezi hükumet, daha önce kontrol altındaki stratejik noktaları tekrar işgal etmek veya eski vergileri toplamak için hemen ordu sevk edemez ki, bu durumda ülkenin adam akıllı dumura uğrayan mekanizmasını yeniden işler hale getirmenin imkansız olduğu âşikâr. İdil-Kafkasya arasındaki bölgede yer alan kuvvetlerinin üsleri tabiat tarafından daha cömertçe ödüllendiril-seydi veya üretime yönelik zanaatlarda dişe dokunur bir istidatları olsaydı, Hazarların kendilerine kalan şeyleri konsolide edebileceklerini, diplomasi yoluyla geri kazanabileceklerini ya da ayaklandırılan halkları yavaş yavaş yeniden fethedebileceklerini ve eski topraklarındaki siyasi ve ticari sistemlerini tedrici olarak yeniden kurabileceklerini düşünebilirdik. Ama bu şartlar eksikti.

Hazar İmparatorluğu içindeki ırkî ve dinî farklılıkların onun dağılmasına katkıda bulunduğu muhakkak, fakat bu parçalanmanın asıl sebebini tabii sınırları olmayan, kendi başına yetersiz, uzun vadede kalıcı bir siyasi istikrar ve ekonomik birlik sağlamaktan uzak olan bitişik bölgelerin

birbirine katılmış olmasında aramak gerekir. Bu topraklar, belli bir süre, garnizonlarıyla şehirler arasındaki bölgeleri süvarilerin kontrol altında tuttuğu sürece muhteşem bir gücü kullanan askeri bir demokrasinin, Mûsevîleş-miş Hazarların hakimiyetinde kalmıştır. Hazarya'nın coğrafi konumu ve siyasi ehemmiyetine gelince, daha önce gördüğümüz gibi, o çağın büyük halklarına bir süre meydan okumuştur. Ama bu durum uzun süre devam etmemiş, askeri hakimiyet düzeni bozulmuş ve daimi birlik bağlarının olmayışı sebebiyle Hazar Devleti çökmüştür. Hazar İmparatorluğu tarafından işgal veya tehdit edilen daha küçük halkların bazılarının günümüze kadar hayatta kalmış olması da bu tezatın bir parçasıdır. Halbuki bir zamanlar "mukayese kabul etmez şekilde"[92] komşularından daha güçlü olan Hazarların adı zar zor hatırlanmaktadır.

92 Bu sözler, Barthold tarafından Bulgarlara atıfta bulunarak Hazarlar için kullanılmıştır. (E.l. art. Bulghar)

Her şeye rağmen, doğudaki ve batıdaki ulusal devletlerin benzerlikleri özellikle öğretici değildir. Örneğin, Fransa'nın ya da Pers İmparatorluğu'nun tarihi, yükseliş ve çöküş dönemleri boyunca oldukça eskiye doğru düzenli şekilde izlenebilmektedir. Eski Galya ve İran, günümüzün önemli toplulukları arasında hâlâ varlığını sürdüren temsilcilerine sahiptir. Aksine Hazar İmparatorluğu, uluslararası camiada inanılmaz bir hızla yükselen, belli bir süre neredeyse tarihin akışını kontrol altında tutan, fakat aynı hızla çöküp yok olan göçebe imparatorlukları anımsatmaktadır. Örneğin Hun ve Moğol imparatorlukları bu türdendi. İkincisinin, büyük devletleri geniş toprakları içinde yutarak medeni-leşmiş dünyanın çoğunu nasıl altüst ettiğini ayrıntılarıyla bilmekteyiz. Ama sonuçta sular mecrasına dönmüş ve Moğollar, devirmiş oldukları Pers İmparatorluğu ya da bir hanedan verdikleri Çin gibi devletlerden çok daha az önemli hale gelmişlerdir. Hazarların macerası Moğollarınkinden çok daha küçük ölçekliydi. Savaşçı kuvvetlerinin ve kontrol ettikleri bölgelerin sayısı, takriben de olsa, asla bu kadar büyük olmamıştı, fakat yükselişleri takdire şâyândı. Yine de Moğolların veya kendilerinden önce Hunların yok oluşu, X. ve XI. Yüzyıllarında Hazarların yaşadıkları kaderi anlamamıza izin vermektedir.[93]

93 Rus arkeologlar halihazırda çok sayıda Hazar yerleşim alanında veya benzerlerinda kazı yaptılar, ama ne yazık ki detaylı bilgiye ulaşmak zor. Özellikle Donetz üzerindeki Yukarı Saltov'da 1914 yılına kadar on iki yıl boyunca yapılan kazıların bir özeti, Rus edebiyatına atıfta bulunularak Arne

(op.cit.) tarafından verilmiştir. Poliak *(Khazaria,* c. 5), buluntuların bazılarını tartışır. Önemli olması gereken diğer çalışma, Bulgar'da, (Smolin, *Po razyal. drev. Bulgara,* Kazan 1926; Minorsky, *Hudud*, 461, n. 2 ile karşılaştırınız,) ve Su-var'da yapılmıştır. İkinci bölgede değerli sonuçların zaten elde edil miş olduğu açıktır. Zeki Velidi *(İbn-Fadlaan,* 75 n.) X. Yüzyıla ait iki katlı bir sarayın ve birçok paranın bulunduğunu A. P. Smirnov'a atfen bahsetmektedir. Bunlar, yukarıda sözü edilen Hazarların Arap paralarını çoğaltmaları sorusuna ışık tutmalıdır. *Sovietskaya Archa-eologiya,* ıv (Moscow 1937)'de kısa bir not bulunmaktadır. Günümüzde, Yukarı Saltov'un bir Hazar bölgesi olması konusunda oldukça az bir mutabakat olduğu da eklenebilir (Vernadsky, *Anc.* Russ., 157, 241, 269'la krş.; N. Fettich, *Die Metallkunst der landneh-menden Ungarn, Archaeologia Hungarica,* 21 (1937) ve A. Zakhanov ve V. V Arendt, *Studia Levedica,* aynı seri, 16 (1935)'ten bahseder. VI. Blm, n. 105'le de krş.

IX.
HAZAR DEVLETİ'NİN SONU

Önceki bölümde Hazar Devleti'nin zaafının tahminen nereden kaynaklandığını tartıştıktan sonra, şimdi de onun ayrılıp dağılmasına ve nihai olarak yok oluşuna neden olan olaylar zincirinin izini sürmeyi denememiz gerekiyor. İstahri (320/932), Mesûdî (332/943) ve Hazar Yazışmalarından anladığımız kadarıyla Hazar Devleti X. Yüzyıl ortalarında gelişmekteydi. Cambridge Belge-si'ne güvenilirse, Hazarlar bu dönemde özellikle Bizanslılara karşı dikkate değer askeri başarılar kazanmışlardır.[1] Bununla birlikte Rusların güçlerini birleştirmesiyle Hazar İmparatorluğu'na karşı bariz bir tehlike gelişmeye başlamıştı. Volga'nın [İdil'in] aşağı akımlarına doğru gerçekleştirilen Rus akınlarının ne kadar erken başladığı kesin olarak belirlenememektedir.[2]

1 1Yukarıda VI. Blm.'e bkz.

2 2Bal'ami'nin 22/642-643 gibi erken bir tarihte Rusların Kafkasya topraklarında tehlikeli oldukları şeklindeki (ed. Dorn, 500) kaydı III. Blm.'de tartışılmıştır. Rusların ortaya çıkış tarihiyle ilgili benzeri bir kayıt, Yermuk savaşında (15/636) Saklabların Rus kralı Kanatir (ed. of A. H. 1335, ı, 97) komutasında Bizans saflarında savaştıklarını belirten kayda meşhur *Futuh eş-Şam* (Vakidi'nin 207/823'de yazdığı sanılan, ancak Haçlı Seferleri'nden önce yazılmış olması hayli şüpheli bulunan) adlı eserde rastlanmaktadır. Bu, yalnızca bir fantazi-dir. İsim konusunda Nizami'deki (Blm. I, n. 61) Kantal ile krş.

Erken dönemde Rusların en azından kültürel açıdan Hazarların etkisi altında oldukları görülüyor.[3] Gerek Arap kaynaklarında[4] ve gerekse M.S. 839 (Chacanus) yılında Batı İmparatoru'na gönderilen Bizans elçisine ait

Latince bir kayıtta Rus Hakanı'ndan söz edilmektedir.[5] Marquart'ın da ifade ettiği gibi, bu unvan Hazarlardan ödünç alınmış olabilir.[6] Dahası, İbni Fadlan zamanında (m.s. 922) Hazar Kağanının olduğu gibi, Rus kralının da orduyu yöneten, düşmanlarla savaşan ve halka karşı kralı temsil eden bir yüzbaşısı *(khal_fah)* vardı.[7] Zeki Velidi, Ruslardaki bu memuriyetin Hazar sisteminden alındığından şüphe duymamaktadır.[8] Galiba İbni Fadlan Rus voyvodalarından haberdardı.[9]

3 Bu konu, Artamonov'un Ruslar üzerindeki Hazar etkisinden bahsetmesi üzerine Rusya'da şu yakınlarda tartışılmıştır. (The *Times*, 12.1.1952'ye bkz).

4 Ibn-Rustah, 145, vb. (Marquart, *Streifz.*, 200'le kıyaslayınız).

5 *Annales Bertiniani*, a. 839, *Mon. Germ. Scr.*, ı, 434 (Marquart, Str., 202'e atfen).

6 Zeki Velidi ("Die Schwerter der Germanen", 32), kağan unvanının Rusların Hunlarla olan daha önceki dostluklarından geldiğini düşünmektedir (?).

7 *İbn-Fadlaan*, §93.

8 *İbn-Fadlaan*, 253.

9 N. K. Chadwick, *Beginnings of Russian History*, 115 ile krş.

Her halükârda Ruslar IX. Yüzyıldan itibaren Kiev şehri de dahil olmak üzere batıda Hazar topraklarının bir kısmını işgal edebilecek kadar güçlüydüler. (M.S.. 878?)[10] Artık Rusların İdil'in aşağı akımlarına düzenledikleri seferlerden bahsedildiğini duymaktayız. Ruslar, 251/864 ile 270/884 yılları arasında Taberistan hükümdarı Seyyid Hasan ibni Zeyd zamanında, Hazar Denizi'ne ulaşarak doğu kıyısındaki Abeskun'a başarısız bir saldırı düzen-lediler.[11] 297/910 yılında, on altı gemiyle Abeskun'a geldiler ve bu defa bu defa çok sayıda Müslümanı kaçırdılar veya öldürdü-ler; yerleşim birimlerini ve çevreyi tahrip ederek yağmaladılar.[12]

10 Vernadsky, *Ancient Russia*, 368 ile krş.

11 Ibn-Isfandiyar, 199.

12 *Aynı yerde.*

Bu gemilerin Hazar sularındaki varlığı, belki de İdil yolunun açık olduğu günlerde, Hazarya'daki ticari avantajlarla izah edilebilir. Daha önce de belirtildiği gibi, ülkeden geçen Rus gemileri, yüklerinin onda biri oranında vergi ödemek zorundaydı. Eserini yaklaşık 840 yılında yazan İbni Hurdadbeh'in kaydı böyle; ancak, söz konusu ticaret Hazarların batı bölgelerinin Rusların eline geçmesinden çok sonra da devam etmiştir.[13]

Abeskun’a sefer düzenleyen gemilerin Hazar Denizi’ne Hazar hükümetinin bilgisi dahilinde ulaştığını farz etmekte haklı olabiliriz.

13 İstahri-ibn-Hawqal, V. ve VIII. Blm.ler, n. 82 ile krş.

Ancak, durum değişmekteydi. Sözü edilen Abeskun seferlerinin ikincisinden kısa bir süre sonra, bir Rus donanması Hazarlı yetkililerden İdil su yolunu kullanmak için izin istemiş;[14] Hazar sahillerine akın düzenleyeceklerini belirten Ruslar, bu izin mukabilinde ele geçirilen ganimetin yarısını teklif etmişler ve teklifleri kabul edilmiştir.

14 Mas’udi, yukarıya bakınız.

Gibbon bir yerde şöyle der: “Dünya tarihinde, Hazar sularında sadece iki donanmayı algılayabilirim.”[15] Ona göre bunlardan biri Orta Asya’dan[16] gelerek Amu-derya’ya indiği söylenen Amiral Patrocles komutasındaki Makedon filosu, diğeri ise Moskova’nın komşu bölgesinden Büyük Petro kumandasında Hazar kıyısına gelen Rus filosudur. Şu anda sözünü ettiğimiz Rus silahlı gücü de, büyük ölçekli bir savaş filosuydu. Bu, o dönemde bariz şekilde güçlü sayılabilecek, her biri için 100 kişi taşıyan 500 gemiden müteşekkil bir donanma idi. Sonucun da gösterdiği gibi, Hazarların topraklarını koruyacak kadar güçlü olmalarına rağmen, neden Rus donanmasının ülkenin iç kesimine geçmesine izin verdiklerini bilmiyoruz. Belki de Rus seferi doğrudan Hazar sahilindeki Müslüman yerleşim birimlerine yönelik olduğu için, onlara karşı özel bir sempati beslemeyen Hazarlı yöneticiler, hiçbir şey yapmadan kendi hesaplarına önemli bir kazanç sağlayacak olmaktan ziyadesiyle memnundular. Her halükârda Hazar liderlerinin bu kararı, geçmişte eşi görülmemiş oldukça tehlikeli bir karar olarak düşünülmelidir.

15 *Decline and Fall*, c. 46, n. 5.

16 Günümüzde bu seferin hiç yapılmadığı şeklinde şüpheler de var.

Böylece Ruslar, Hazar sahillerindeki pekçok yerleşim birimine saldırılar düzenlemiş (yaklaşık olarak 913)[17], üç gün boyunca iç kesimde ilerleyerek Azerbaycan sınırları içindeki Erdebil’e kadar gelmişlerdir. Bilâhare neler olduğunun tasvirini VII. Bölümde Mesûdî’nin ağzından dinlemiştik. Gerçi Mesûdî Rusların o olaydan sonra bir daha böyle bir harekete teşebbüs etmediklerini kaydederse de, eserini yazdığı yılda (332/943) kendilerine ve düşmanlarına sadece daha az tahripkâr sonuçlar getiren bir sefer münasebetiyle tekrar Hazar Denizi’ndeydiler. 943 seferi, esasında büyük çaplıydı. Ruslar, Berdaa’yı zaptederek bir yıl boyunca ellerinde

tutmuşlardır.[18] Bir nesil ömründen daha uzun bir süre sonra dahi, onların şehir dışındaki kampları hâlâ hatırlanıyordu.[19] Ruslar, bu işteki payları ancak tahmin edilebilen Hazarlardan ziyade, zayıf düşmelerine ve hayatta kalanları gemilere çekilmeye mecbur eden Azerbaycan hakimi Musafirid Merzeban ibni Mu-hammed'e karşı direnmekten âciz bırakan salgın hastalıktan çektiler. Dindar Müslümanlar ise vukû bulan bu olayı yaptıklarının cezası olarak ilahi bir ikab şeklinde değerlendirdiler.[20]

17 Sefer, Rus Igor'un (Minorsky, *E.* İ., art. Rus) göreve gelmesinden kısa bir süre sonra 301/913'te gerçekleşmiş olabilir. Mesûdî, olayın tarihini verirken "Hicri 300 yılından bir süre sonra demekte, fakat İb-ni İsfendiyar, age., Hicri 298 yılını göstermektedir.

18 Ibn-al-Athîr, vııı, 134-135; İbni Miskaveyh, II, 62-67, Rusların Ber-daa'ya ulaştıktan sonraki ilerlemeleri konusunda görgü şahitlerine dayanarak oldukça önemli bilgiler vermektedir.

19 *Hudud al-aHam*, 29, 144. İbn el-Fakih, Berdaa civarında çoğu harabe haldeki pek çok köyün Ruslar tarafından işgal edilmiş olduğunu kaydetmektedir (Kahle'nin daktilo ile yazılmış çevirisinde, Meshed elyazması., fol. 189a, *Z.D.M.G.*, B. 88 [1934], 43ff ile krş.)

20 Yaqut, *Buldan*, s.v. Rus.

Anlaşıldığı kadarıyla Hazarlarla Ruslar arasındaki ilişkilerin başka bir aşaması, Yosef'in Cevabı'nda gösterilmektedir. Hazarân-Atil'deki yetkililerin bu yabancı savaş filolarına İdil'in aşağı akımına açılan bir geçidi esirgedikleri zaman da olmuştur. Daha önce de bahsedildiği gibi, belgenin muhtasar nüshasında Yosef şöyle der: "[Atil] nehrinin denizle birleştiği geniş ve açık yerde yaşıyorum ve gemilerle gelen Rusların [Araplara] geçmelerine izin vermiyorum, aynı şekilde, kara yoluyla gelen düşmanlarının da onların ülkelerine geçmelerine izin vermiyorum. Onlarla zor bir savaş yapıyorum. Onlara izin versem, Arapların ülkesini Bağdat'a kadar yok ederler." Aynı konu mufassal nüshada şu şekilde genişletilmiş: "Nehrin ağzında yaşadığımı bilin ve anlayın. Tanrı'nın yardımıyla nehrin ağzını koruyorum ve ne gemilerle denizden gelen Rusların Araplara karşı gitmesine, ne de karadan gelen düşmanların [? Bab el-Ebvab]'a gelmesine izin veriyorum.[21] Onlarla savaşıyorum. Bir saatliğine onlara izin versem, Arapların ülkesini Bağdat'a kadar ve .... ülkesini yok ederler." Anlaşılan Hazar kağanı M.S. 960'larda Rusların İdil'den aşağıya doğru Hazar Denizi'ne gelmesini engellemeyi önemli görüyordu.

21 Lit. "to a gate" *(sha'ar)*. Cevab'ın başka bir yerinde, Sha'ar al-Abwab, (VI. Blm., n. 111) ifadesi kullanılır.

Bu seferlerin Ruslara anlatılacak öyküler ve intikamı alınacak yenilgiler sağladığı kesin. Daha da önemlisi, artık Hazar savunmalarının türü ve gücü hakkında iyi bir fikre sahip olmuş olmalılar. Anlaşıldığı kadarıyla İdil'in aşağı akımına olan alışılmış trafik yine de devam ediyordu.[22] 332/943 seferinden sonra Hazarlar kendi paylarına nehri Rus savaş filolarına kapatmaya karar vermiş olabilirler. Sözü edilen politika değişikliği, belki de yirmi yıl kadar sonra Rusların Hazarya'da gerçekleştirdiği son ve en büyük seferinin bir sonucudur.

22 N. 13 ile krş.

Rus Vakayinamesine göre, Kievli Rusların hükümdarı Svyatos-lav, M.S. 965 yılında hanın (kağanın) hakimiyeti altındaki Hazarları yenilgiye uğratıp Bela Veja [Akkale] kasabasını ele geçirmiş, arkasından Yasları ve Kasogları itaat altına alarak Kiev'e dönmüş-tür.[23] Bela Veja, "Akkale"[24], genellikle Sarkel'le özdeşleştirilmek-tedir.[25] Ancak, Marquart, burada adı geçen şehrin, daha önceki Arap kaynaklarında bazen el-Beyda (Beyaz) olarak adlandırılan Hazar başkenti olduğunu görüşündedir.[26] Vakıa Hazar başkentine saldırmak için bir kara kuvvetinden çok bir filonun düşünülmesi daha doğaldır. 965 yılında Svyatoslav tarafından kullanılan gemiler konusuna *Vakayinamede* değinilmiyor. O sıralarda Hazarân-Atil'in artık Rusların eline geçmiş olduğu konusunda bağımsız bir işaret mevcut.[27] Doğal olarak, böyle önemli bir konuda *Vakayına-me*de bir takım bilgilerin olmasını beklerdik. Sarkel'in böyle olmuş olduğunu varsayarak, bir Don kalesinin zaptının niçin kaydedilmesi ve diğer bir olayın çıkarılması gerektiğini anlamak zor. Bu nedenle, Marquart'ın görüşü kuvvetli bir ihtimalle doğrudur.

23 *Chronicle*, c. 32.

24 Ya da "Beyaz Çadır", Marquart, *Streifz.*, 3 ile kıyaslayınız.

25 Sarkel'in Yunanlı muadili "Aspron Hospition", benzer bir anlama sahiptir, VII. Blm. ile krş.

26 *Streifz.*, 1-3; el-Beyda için III. Blm. ile krş..

27 Aşağıya bkz.

Hazaran-Atil'in yerle bir edildiği muhakkak. İbni Havkal, bu konuda İstahri'ye ilaveten 358/968-969 tarihlerini vererek, buranın Ruslar tarafından tahrip edildiğini birden fazla yerde belirtir. İdil boyundaki Bulgar ilçesi hakkında şöyle der: "Burası, bu ülkelerin (kuzey bölgelerinin) ticaret merkezi olarak şöhret yapmıştı. Ruslar, Hazaran, Semender ve Atil'i

tamamen yok ettikten sonra Hicri 358'de burayı yağmaladılar."[28] Kürk ticaretinden bahsederken de şöyle der: "Hicri 358 yılına kadar böyleydi; çünkü Ruslar [bu yıl] Bulgar ve Hazaran'ı yok ettiler."[29] İbni Havkal'a ait üçüncü bir metin, Rusların saldırısı ile ilgili bilgisinin kaynağını gösterir: "Semender'de pek çok bağ vardı ve vaktiyle burada 40,000 asma olduğu söylenmektedir.[30] Bunu 358 yılında Curcan'da, son zamanlarda orada bulunmuş olan bir adama sordum. Adam şöyle dedi: Eğer orada üzüm bağı yahut bostan varsa, yahut Tanrı orada dal üstünde yaprak yaratmışsa, bütün malım yoksullara sadaka olsun. Çünkü Ruslar buraya geldiler ve burada ne yaş üzüm kaldı, ne de kurusu. Semender kasabasında Müslümanlar ve baş-kaları otururlardı. Burada Müslümanların mescitleri, Hristiyanla-rın kiliseleri ve Yahudilerin havraları vardı; ancak, buradan göç ettiler. Topraklarının verimliliği ve mahsulatın bolluğu nedeniyle, tekrar eski haline gelmesi üç yıl sürmez."[31] Barthold bu pasajdan 968 yılının Svyatoslav'ın düzenlediği seferi değil, İbni Havkal'ın Curcan'ı ziyaret tarihini gösterdiği kanaatine varmaktadır.[32] Hazarya'nın tahrip edilmesinin aynı yılın daha erken bir döneminde vukû bulduğu izlinimini İbni Havkal'ın oluşturmuş olduğunu var saysak bile, tarihler arasındaki uyuşmazlık konusunda mutlaka bir açıklama yapmak gerekiyor.

28 Ed. Kramers, 15.

29 Ed. Kramers, 392.

30 İstahri'nin rakamı 4,000'dir, V. Blm.'e bkz..

31 Ed. Kramers, 393.

32 E.I., art. Bulghar.

Zeki Velidi, bu pasajda *Rus Vakayinamesinde* belirtilen[33] Rus istilasının 965 yılında gerçekleştiği konusunda bir kanıt aramaya teşebbüs etmekte ve bu durum onu İbni Havkal'ın ya da ona bilgi veren kişinin sözlerini çarpık bir şekilde tercümeye zorlamaktadır: "Topraklarının verimliliği sayesinde ... o eski haline gelene kadar varı yoğu üç yıl *geçti."* Bu, asla kabul edilemez[34] ve sanırım gereksizdir. Marquart, *Rus Vakayinamesi*nde Bela Veja'nın zapt edilmesinden sonra Svyatoslav tarafından itaat altına alındığı belirtilen Yas ve Kasogların her halükârda Kafkasya'da ya da civarında yaşayan ve muhtemelen Hazarlara tabi olan[35] Kafkasyalı Alanlar (As) ve Keşekler (Kaşak/Kazak) olduğunu göstermiştir. Bu nedenle, Vakayiname'nin yalnızca Svyatoslav'ın seferini doğru tarihe, m.s. 965'de

yerleştirmekle kalmadığı, aynı zamanda askeri harekatın tüm kapsamını da açıkladığı sonucunu çıkarmalı-yız.[36] Bu arada, eğer Kossakların Kasoglar olduğu ispat edilebilirse, o zaman bu, Hazarlar ile Kossakları[37] ilişkilendiren eski teorinin belli bir kanıtı olarak kullanılabilir.

33 *İbn-Fadlaan,* 319, n.

34 Metin: *fa-lan tamdiya thalath sinin.*

35 *Streifz.,* 2, 479. Marquart, Kashak ve K_sak_yah *(Tanblh,* 184); *Ka-sakhia* (Con. Por. *De Admin. İmp.,* c. 42); Reply of Joseph, S.V B_sa, L.V. K_sa'da düzeltilmiştir; vb ni dile getirir. *Hudüd'a,* §48, göre, K_sak, Alanya'daydı. *Kas_k* formu şurada da ortaya çıkmaktadır; IV. Blm., n. 104'le kıyaslayınız. V.'ye bakınız. Minorsky, "Transcaucasi-
ca", J.A., t. 217 (1930), 73-90.

36 Grâtz'in *(Geschichte,* v, 307) Svyatoslav'ın Hazar Devleti'ni 965 yılında (Sarkel) ve yine 968 yılında (Atil ve Semender) akın yapmasına ilişkin varsayımı kaynaklara dayanmamaktadır. Daha aşağısı ile krş.

37 Örn., Fr. Bodenstedt'in *Völker des Kaukasus,* Frankfurt-am-Main 1848, 238ff. Gr0nbech'in bir eleştirisi olan *Komanisches Wörter-buch*'taki en yeni O. Pritsak, *Der İslam,* B. 30 (1952), 113 ile kıyaslayınız.

Marquart daha sonra Svyatoslav'ın *Vakayiname'de* bahsedilen seferinin sadece Sarkel'e kadar uzandığı görüşüne geri dönmüştür. İbni Havkal'ın sözünü ettiği Hazarya'nın tahribi olayının esasen 968'de vukû bulduğu; ancak, bundan sorumlu olanların Svya-toslav'a tabi olan Kievli Ruslar olmadığı, bu nedenle de *Rus Vaka-yınamesinde* bundan bahsedilmediği onun daha sonraki duruşuydu.[38] Bunun yanında, Sarkel'in Hazarlardan 965 yılında zaptedil-mesi ve Hazarya'nın 968'de başka düşmanlar tarafından tahribi sebebiyle *Vakayiname*'de herhangi bir kayıt bulunmaması da müm-kün. Ancak, genellikle diğer çözüm ön plana çıkmaktadır. Marqu-art'ın analizinin de gösterdiği gibi, *Vakayiname*'deki 965 yılı olayıyla ilgili kayıt, seferin Don kalesinin bulunduğu alandan daha geniş bir bölgeyi içine aldığını göstermekte ve Rusların Hazar-ya'nın Kuzey Kafkasya bölümündeki topraklarında elde ettikleri zaferlere işaret etmektedir ki, İbni Havkal'ın metninden anlamamız gereken de budur. Bu yıllarda Hazar Devleti'nin baştan aşağı birden fazla tahribi söz konusu değildir. İbni Havkal'a rağmen, Hazarya'nın fethi için gösterdiğimiz tarihin (965) doğruluğu, Arap kaynaklarındaki başka bir metinle de desteklenmektedir.

38 *Streifz.,* 474.

İbni Miskaveyh (ö. 421/1030), 354/965 yılında çok sayıda Türkün Hazar Devleti'ne saldırdığını ve bunun üzerine Hazarların Harezm halkından yardım istediğini; ancak Harezmlilerin Mûsevî oldukları için onlara yardımda bulunmayı reddettiklerini, Müslüman olmaları halinde yardıma geleceklerini söylediklerini kaydetmektedir. Hazarlar bu teklif kabul ederler ve kralları hariç tamamı Müslüman olur.[39] Burada geçen "Harezm halkı" konusunda değişik görüşler ileri sürülmüştür. Marquart[40], Harezmli-ler ifadesiyle aslen buralı olan Arsiyaların kastedildiği,[41] Zeki Ve-lidi ise doğrudan Harezmlilerin göz önünde tutulduğu görüşün-dedir.[42] Ancak, metinde geçen "Türklerin" Ruslar olduğu konusunda genel bir mutabakat söz konusudur ve Barthold gibi dikkatli bir yazar dahi burada Svyatoslav'ın büyük seferinin kastedildiği düşüncesindedir.[43] İbni Miskaveyh'in bu kaydı, daha sonra Hazar kralının Müslüman olduğunu[44] ilave eden İbn'ül Esir (ö. 630/1234) tarafından kullanılmıştır. Bunu, Rusların Hazar Devle-ti'ni istila tarihinin 965 yılı olduğu konusunda bağımsız bir delil olarak rahatlıkla kullanabiliriz.[45]

39 Ed. Amedroz, ıı, 209. Barthold *(E.İ.,* art. Khazar)'a göre, uyarı Sabit ibni Sinan'dan gelmektedir. İkincisi, 365/975 yılında ölmüştür (Brockelmann, *G.A.L.*, ı, 324).

40 *Streifz.*, 4.

41 Tam anlamıyla Mesûdî'ye göre "Harezm bölgesinden", VII. Blm.'e bakınız.

42 *İbn-Fadlaan,* 320, xvii ile krş.

43 E.İ., art. Khazar.

44 vııı, 196. Aynı kayıt (yanlışlıkla A.H. 254 tarihiyle) Dimaşki (ö. 727/1327), ed. Mehren, 263'de de görülüyor.

45 Vasiliev de *(Goths, 120 ff)* İbni Havkal'ın Hazaran-Atil ve çevresinin tahribiyle ilgili olarak verdiği 968 tarihini kabul etmekte, ancak Svyatoslav'ın Bela Veja (Sarkel) üzerine tertiplediği sefer tarihi için 963'ü vermektedir. Westberg'den sonra Vasiliev de bu konuda kehanet türünden Ocak 963 tarihini veren Fragments of the Got-hic Toparch'ı (Blm. VI, n. 144) esas almaktadır. Te'vile göre, Hazarlar 962 yılında (X.Yüzyılda Peçeneklerin güçlenmesi, Bizanslıların da onlara destek vermesi sebebiyle son bulan, *Vasilev,* ib. 116)) hakimiyetlerini yeniden diklemek için çok sayıda atlı ve piyadeyle Kırım'a saldırmış, 10 şehri ve 500'den fazla köyü harap etmişlerdir. 962 yılının kış mevsiminde, Got hükümdarı, Svyatoslav ve Ruslardan yardım almak amacıyla Kiev'e doğru yola koyulmuş ve bahsedilen tarih olan Ocak 963'te geri dönmüştür *(aynı yerde* 130). (Kiev'deki Svyatoslav'a yapıldığı iddia edilen bu ziyaret, oldukça riskli bir öneridir ve sadece bir tahmin gibi görünmektedir.) Sonuç olarak, Svyatoslav, bir sonraki mevsimde (963), *Vakayinamenin* belirttiği gibi, ancak 965 yılının ikinci yarısında Bela Veja'yı zaptettikten ve Yas ve Kasogları itaat altına aldıktan

sonra Hazarların üzerine yürümüştür. Daha sonra, 960'larda Ruslar Hazar Devleti'ni "yerle bir etmiş"lerdir *(aynı yerde* 134). - Eğer Hazarlar Kırım'a gerçekten 962'de saldırmışlarsa, Cambridge Belgesi'nde belirtildiği gibi, eğer doğruysa, daha önce bir tarihte gösterilmesi gereken aynı olay olamaz. - L. Schmidt, *Geschichte der deutschen Stâmme bis zum Aus-gang der Völkerwanderung,* Munich 1934, 400 (Vasiliev, *aynı yerde,* 129 n. da bahsedilen), Hazarların Got kralının Mankub'u kendisine başkent yapmasından sonra Doros'u 962 yılında tahrip ettiklerini düşünmektedir.

İbni Miskaveyh'in kaydına ihtiyatla yaklaşmak gerekir; ancak Barthold'un bunu gayr-ı tarihi olarak nitelemesi pek haklı gibi görünmüyor. Şartların zorlaması karşısında bir Hazar hükümdarının geçici olarak Müslümanlığı kabul ettiğini gördük.[46] Buna benzer bir şeyin Rus istilasını püskürtmek için Müslüman yardımının gerekli olduğunda meydana gelmesi en azından olanaksız değildir. Bu tarihten sonra Hazarlar hep Müslüman olarak gösterilmektedir. Mukaddesi Hazar kasabasından - Hazaran olsa gerek[47]- bahsederken bir yerde ahalinin orayı terkederek sahil kesimine gittiğini ve halihazırda (Mukaddesi'nin eserini yazdığı tarihte, takriben 375/985) dönmediğini, ancak onların artık Yahudi değil Müslüman olduklarını kaydetmektedir. Mukaddesi'nin Rus istilasını duyduğu; ancak, Hazaran'ın tahliyesini muhtemelen bu olaya bağlamadığı göz önünde tutulmalıdır. Kendisine "tüm zamanların en büyük coğrafyacısı"[48] pâyesi verilmesi, muhtemelen pek de içine sinmemiş olarak yazdığı Hazarya notlarıyla fazla te'lif edilemez ise de,[49] Mukaddesi'nin bu tahliye ve geri dönüşle ilgili kaydı kabul edilmelidir. Bu olay, gayr-ı muteber bir kaynağı kullanan İbni Havkal tarafından da doğrulanmakta ve nisbeten detaylı olarak anlatılmaktadır. İbni Havkal,[50] Atil'deki Hazarların Ruslardan kaçtıktan sonra, bazılarının Hazar Denizi'nin doğu kıyısındaki Si-yâh-kûh adasına gittiğini, diğerlerininse güneye doğru, 301/913 yılında Rusların o dönemde hüküm süren Şirvanşah'a karşı kendilerini başarıyla korudukları "Nafta kıyısı"nın[51] açıklarındaki adalardan birine çekildiklerini belirtmektedir.[52] 9 65 Rus saldırısının ardından, hayatta kalan Hazar beyleri, daha sonraki bir Şirvanşah ile irtibat kurmuş ve onun yardımını elde etmiş gibi görünmektedir. Nitekim İbni Havkal şöyle devam ediyor:[53] "Şu anda [yani tahminen 376/977 yılına doğru], Bulgarlara, Burtaslara ve Hazarlara, zaten yağmaladıkları birkaç harabe dışında Ruslar tarafından hiçbir şey bırakılmamıştır. Her şeyin üstüne üşüştüler ve hayal ettiklerinden fazlasına komşularında buldular. Duyduğuma göre [Hazarların] çoğu,

ordusu ve halkı ile kendilerine yardımcı olan Şirvanşah Muhammed ibni Ahmed el-Ezdi'nin desteğiyle Atil ve Hazaran'a geri dönmüş. Onlar, [yani Hazarlar], onlarla [? Ruslar][54] bir anlaşma yapmayı ve kıtanın kendileri tahsis edilecek bir yerinde onların hakimiyeti altında olmayı bekliyor ve ümit ediyorlar." Hazarlar bu kadar kötü durumdalarsa, Şirvan-şah'ın onlara yardım vermek için Müslümanlığı kabul etmeleri şartını ileri sürmesi ihtimalden hâli değildir.

46 Yukarıda IV. Blm.'e bkz.

47 Muqaddasi, 361; De Goeje ile *aynı yerde* krş.

48 Barthold, *Turkestan* (G.M.S.), 11.

49 Mukaddesi, "gecelerin kısa geçtiği" Bulgar'ın (V Blm.'de İstahri'nin kaydıyla krş.) Hazar başkentinden çok Hazar Denizi'ne daha yakın olduğunu belirtiyor; Zeki Velidi de Bulgarların nehrin yukarı akı-mındaki kasabalarının tahrip edilmesinden sonra Aşağı İdil boyunda kurulan yeni Bulgar yerleşim birimini göstererek bu bilgiyi savunmaya teşebbüs ediyor. Ne var ki Mukaddesi'nin Hazaran-Atil hakkında açık bir görüşü yok ve muhtemelen Bulgar bölgesi konusunda kafası karışık.

50 Ed. De Goeje, 282.

51 İbni Havkal tarafından "Bab el-Abvab adası" olarak adlandırılır. Marquart, Str. 2, n. 1 ile krş.

52 Yukarıda VII. Blm. ile krş.

53 Ed. Kramers, 397.

54 Bu, diğer metinden açıkça anlaşılmaktadır (De Goeje, 286), yani Şirvanşah konusuna parantez içinde kısaca değinilmektedir.

Mukaddesi'nin Me'mun'un Gurgenc (Curcaniye)den Hazarlara saldırdığını ve onları fethederek Müslümanlığa davet ettiğini işittiği şeklindeki kaydı da[55] Hazarların Harezmle birlikte Müslüman olarak zikredildiği ve olayın aynı sırada meydana geldiği konusunda başka bir referanstır. Bu kaydın tarihî bir kayıt olduğunu yine reddeden[56] Barthold'a göre, burada sözü edilen kişi halife Me'mun değil, Gurgenc'in ve 995'den sonra tüm Harezm'in hakimi Me'mun ibni Muhammed'dir.[57] Bu dönemde, Hazar kasabalarının Gurgenc hakimi tarafından ardı ardına işgal edildiğini belirten Mukaddesi, başka bir yerde bu dönemde Harezm ile Hazar tarihi arasında bir bağ olduğunu kaydetmektedir.[58]

55 Ed. De Goeje, 361.

56 E.İ., art. Khazar.

57 Abbasi halifesi Me'mun'un böyle bir faaliyeti olduğundan hiçbir yerde söz edilmez. Marquart bu olaya halife Me'mun'un saltanat döneminde bir yer bulmak için hayli uğraşır. Diğer yandan Mukadde-si'nin henüz on yıl önce Harezmşah unvanı alan Me'mun ibni Mu-hammed'den başka

biriyle karıştırılması ihtimalini göz önünde bulundurmadan yalnızca Me'mun şeklinde söz etmesi de ayrıca şaşırtıcıdır. (Minorsky, *Hudud*, 174 ile krş).

58 Ed. De Goeje, 371 n.

Şirvanşah Muhammed ibni Ahmed el-Ezdi istisna bir şahsiyet olmasına rağmen[59], İbni Havkal'ın Hazarların Şirvan'dan gelen yardım sayesinde geri getirildikleri konusundaki detaylı hikayesinden şüphe duymak için hiçbir sebep yok. Şirvanşah ile Hazarları yine temas halinde göreceğiz. İbni İsfendiyar'ın da Hazar hükümdarını yanlışlıkla "şirvanşah" olarak göstermesi muhtemelen tesadüfi değildir.[60] Şartlar hakkında bilgi sahibi olmadığımız için, Mukaddesi'nin bilâhere bir şekilde Harezm ile olan bağlantıdan söz etmesi de göz önünde bulundurulmalıdır. Yine de Rus istilasından sonra Hazarların bu Müslüman devletlerle olan ilişkisi bir spekülasyon konusu olarak kalmalı. Ancak, 965 yılından sonra İdil boyunda bağımsız bir Mûsevî devletinden artık rahatlıkla bahsedemeyeceğimiz kesin. İbni Rusta, İbni Fadlan, Mesûdî, İs-tahri ve İbni Havkal'da tasvir edilen Hazarya tablosu hayli farklılıklar içermektedir, ama diğer kaynaklarca da teyit edilen çifte krallık, devletin başında göstermelik olarak bulunan kişinin tecrit edilişi ve Mûsevîliğin kabulü gibi ana çizgiler aynı. Daha sonrasında ise ne Müslüman yazarlar bu tür kayıtlar düşerler, ne de başka kaynaklar Hazarlardaki karakteristik kurumların muhafaza edildiği konusunda olumlu bir söz söylerler. Rus istilasından sonra geleneksel biçimiyle Hazar Krallığı'ndan hemen hemen eser kalmamıştır. Diğer taraftan, kaynaklarımızın üstünkörü değindiği gibi, artık meclislerinde kesinlikle yeni etkilerin ön plana çıkmasına rağmen, geri dönen Hazarlar arasında İslamiyetin genel kabul görmesi muhtemel gözükmüyor. Bunlar neredeyse hiç Rus değildi. Barthold'un söylediğine göre[61], Svyatoslav, oradaki zaferinin ardından[62] Tuna Bulgarlarına karşı Bizanslılarla kuvet-lerini birleştirmek amacıyla Hazar ülkesini terk etmiş gibi görünmektedir.[63] Barthold, bu olayı Rus tarihinin önemli bir vakıası olarak görmektedir. Ona göre, Ruslar İdil boyunda kalsalardı, kesinlikle İslam kültürünü benimseyeceklerdi.

59 Barthold, E.İ., art. Shlrwanshaih. Minorsky, *Hudud,* 406 ile krş. "Sahib Shirwân Shah" unvanı (Ibn Hawqal, ed. De Goeje, 250, 254) muhakkak *vitium ab auctore commissum* (De Goeje) değildir. Buradaki Shirwan Shah daha ziyade bir yer adı olabilir. VII. Blm., n. 253 ile krş.

60 *Loc. cit.*

[61] *The Discovery of Asia* (1925) adlı eserinde, Rusça (B. Nikitine tarafından Fransızca tercümesi yapılmıştır, Paris 1947, 195).

[62] İbni Havkal, Rusların terk ettiğini açıkça söyler (ed. De Goeje, 14).

[63] Gibbon'a göre (c. 55), Hazarlar bu sefer sırasında Svyatoslav'a eşlik etmişlerdir.

İbni Havkal ve Mukaddesi'den Hazar başkentinin yeniden imarı konusunda bir teşebbüs olduğunu[64] anlıyoruz, ama Birunî zamanında (ö. 440/1048) Atil harabe halde olduğuna göre,[65] bu teşebbüs başaralı olamamış. Herhalde Saksın kasabası Atil'in yerini almıştı. Saksın, muhtemelen Hazaran-Atil ile özdeştir veya en azından onun yakınındadır ve isim de yeniden canlandırılan eski Sarığşın'ın adıdır.[66] Saksın'ın Biruni'nin zamanında bile var olduğundan emin değiliz. Kendisi bundan bahsetmez.[67] Ebû Ha-mid el-Endülisî'nin (yaklaşık olarak 1150) Bulgar'a kırk günlük mesafedeki Harezm'i anlattığı XII. Yüzyılda burasının güllük gü-lüstanlık olduğu anlaşılıyor ki, Kazvini de bundan bahseder.[68] Ahmad et-Tasi, Saksın'ın Türkistan'da genişlikte emsali olmayan bir kasaba olduğunu hikaye etmektedir.[69] Bu kasabanın adı Moğol istilası sırasında sık sık geçerse de[70] muhtemelen tabii sebeplerle hızlı bir şekilde tarihten silinmiştir.[71] Cengiz Han'ın torunu Batu, Saray şehrini, daha doğrusu Saray-ı Batu'yu onun harabeleri üzerine kurdurmuştur.[72] Saksın, aslen Hazarlar tarafından yaptırılmış ve adlandırılmış olabilir. (İkinci derecedeki Kazvini dışında) bu şehirden bahseden hiçbir kaynakta Hazarların onu elde tuttukları veya Mûsevî bir nüfusa sahip olduğunun belirtilme-mesi[73] sebebiyle, bunu sadece önemli bir veri olarak görebiliriz.

[64] Zeki Validi, *İbn-Fadlaan*, 206 ile krş.

[65] Yukarıda bahsedilmektedir.

[66] Minorsky, 453, n. 5'de Westberg'e istinaden böyle söylüyor. Poliak ("Conversion", § 2), Saksın'ın bugünkü Stalingrad (Tsaritsyn) civarında olduğunu ispat etmeye çalışmakta ve onun 965'den önce önemli bir şehir olduğunu farzetmektedir. Belki de Don-İdil arasındaki münakaleyi kontrol eden önemli bir Hazar şehriydi (Vernadsky, *Ancient,* 215'e göre Hamlic) ama kaynaklarda bundan açıkça söz eden bir kayıt yok. Saksın'ın 965'den önce var olduğunu düşünen Poliak'ın dayanağı, bu eserlerde geçen meşhur Meşek'i Saksın'la bir şekilde özdeş-leştiren Harkavy'i *((Skazanya yevreiskikh pisatelye o Khazarakh,* St. Petersburg 1874, 57, 73, 75'te) takip ederek, şehrin adının Josippon ve Book of Jashar'da zikredilmiş olmasıdır. Ancak bu oldukça şüpheli bir durumdur. Daha sonraki bir döneme ait olduğu sanılan özdeşleştirmeye göre Meşek=Saksın'dır. (VII. Blm, n. 272 ile krş).

67 Zeki Validi, *İbn-Fadl_n,* 206.

68 Ed. Ferrand, 87, 117. n. 73 ile kıyaslayınız. Saksın'ı "40 Oğuz kabilesi" tarafından işgal edilen "büyük ve kalabalık bir Hazar şehri" olarak gösteren Kazvini'de de (ed. Wüstenfeld, ıı, 402) benzer bir kayıt vardır.

69 Zeki Validi, *İbn-Fadlaan*, 205. Ahmad Tusi, XII. Yüzyılda yaşamıştır.

70 Cuveyni (ı, 31), Cengiz Han'ın en büyük oğlu olan Cuçi'nin ulusunun Kayalıg (? Balkhash Gölü yakınında, Minorsky, *Hud_d*, 277 ile kıyaslayınız) ve Harezm'den başlayarak Saksın ve Bulgar'ın en uç noktasına kadar uzandığını belirtir. Reşidüddin ise (ed. Blochet, 18) Ögeday'ın Cengiz Han'ın yerine geçtiğinde Harezmşah'a karşı 30 bin süvari gönderdiğini, bilâhare Kokotay ve Subetay Bahadur'u benzeri bir kuvvetle Kıpçak, Saksın ve Bulgar üzerine yolladığını kaydetmektedir. Keza Cuçi'nin oğlu Batu-han kendi ulusu olan Saksın ve Bulgar'dan (Cuveyni, ı, 205) Moğol kurultayına gelmeyi reddetmiştir ...

71 Bakuvi'de böyle (Brockelmann, ıı, 213); Westberg'in kaydı *(Beitrâge,* 290).

72 Zeki Velidi'nin *İbn Fadlan*, 204, no. 1'de, muhtemelen Cuveyni'den alıntı yapan Vassaf'da böyle.

73 Ebû Hamid el-Endülüsî (Ferrand, 116), kendi zamanında Saksın'da Müslüman alimler, camiler, pazarlar ve saraylar bulunduğunu belirtir. Saksın'dan getirilen esirler Türklerin (Kıpçak veya Guzların) elindeydi. Tarih, yaklaşık olarak 545/1150 olmalı.

Genellikle Hazar Devleti'nin yıkımına Rus istilasının sebep olduğu söylenir. Örneğin Ebu'l Fidâ (1273-1331), tahminen 965 yılındaki büyük felakete atıfta bulunarak, "Hazar Devleti'nden ve Ruslar tarafından[74] yıkılan Hazarlardan" bahseder. Modern zamanlarda, birkaç isim saymak gerekirse, Kunik[75], Howorth[76] ve Marquart da[77] aynı görüştedir.[78] Biraz önce hayatta kalan Hazarların ülkelerine geri döndükleri konusunda gösterilen kanıt, bu devletin X. Yüzyılda bağımsız varlığının sona erdiğini belirten ortodoks görüşle tenakuz teşkil etmez. Bununla birlikte, en azından Rasmussen'den[79] sonra bazıları Hazar Devleti'nin nihai olarak XIII. Yüzyıldaki Moğol istilası sırasında ortadan kalktığı görüşünde iseler de, henüz yakın bir zamanda Poliak bu görüşe şiddetle karşı çıkmıştır.[80]

74 Ed. Reinaud and De Slane, 203.

75 Bakri, ed. Kunik and Rosen, St. Petersburg 1878, 73-74 (Westberg, *İbrahim ibn-Ya'qüb,* 79'da bahsedilir). Kunik, daha sonra, Hazar Devleti'nin varlığına devam ettiği görüşünü benimsemiştir (West-berg, *Beitrâge,292* ile kıyaslayınız).

76 "The Khazars, were they Ugrians or Turks?" *3rd İnt. Congress of Ori-entalists* (1879), ıı, 138.

77 *Streifz.*, 5, 27.

78 Profesör Minorsky, XI. Yüzyılda Moğolistan'dan gerçekleştirilen kabileler göçü sırasında Hazarlardan bahsedilmemesinin Hazar Devle-ti'nin X. Yüzyılda önemli bir devlet olarak varlığının sona erdiğini gösterdiği kanaatindedir.

79 *J.* A., ı, v (1824), 306.

80 "Conversion" and *Khazaria, passim.*

Daha öteye gitmeden önce, genel bir gözlem yapabiliriz. Rusların Hazar Devleti'ni X. Yüzyılda ortadan kaldırdığıyla ilgili tüm kayıtların son kaynağı hiç şüphesiz konu hakkındaki sözlerini biraz önce naklettiğimiz İbni Havkal'dır. Ancak, İbni Havkal, Orta İdil'de Bulgar'ın ortadan kaldırıldığından kesin bir dille söz eder. XIII. Yüzyılda Moğol saldırıları sırasında Bulgarların gelişmiş bir topluluk olduğu muhakkak. Acaba Hazarya'nın harabaye dönüşü de geçici bir olay mıydı?[81]

81 Poliak, "Conversion", §1 ile krş.

* Konuyla ilgili ve önemli olduğu için Gumilev'in "Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları" adlı eserinin I. cildinden bu metni aynen aktarıyoruz: " ... Hazar Yahudileri gelip dediler: "Duyduk ki, Bolgarlar ve Hristiyanlar size gelmişler. Her biri kendi dinini öğretmek niyetin-deymiş. Hristiyanlar, bizim çarmıha gerdiğimiz kişiye inanıyorlar. Biz ise Avraam'ın (İbrahim'in), İshak'ın ve Yakub'un tek Tanrısına inanıyoruz." Vladimir sordu: "Sizin şeriatınızda ne var?" Onlar cevap verdiler: "Sünnet olmak, domuz ve tavşan eti yememek, Cumartesi gününü mübarek gün kabul etmek." O yine sordu: "Sizin ülkeniz nerededir?" Onlar cevap verdiler: "Kudüs'de". O tekrar sordu: "Onun orada olduğu kesin mi?" Ve cevap verdiler: "Tanrı bizim ata larımıza öfkelendi ve günahlarımızdan ötürü bizi çeşitli ülkelere dağıttı. Topraklarımızı ise Hristiyanlara verdi." Bunun üzerine Vladi-mir dedi: "Farklı bir dinden bahsediyorsunuz, ama kendiniz Tanrı tarafından tardedilmiş ve dört bir yana dağıtılmışsınız. Eğer Tanrı sizi ve şeriatınızı sevseydi, başkalarının ülkelerine dağıtılmazdınız. Bizim başımıza da aynı şey mi gelsin istiyorsunuz?" (ed.)

Rus Vakayınamesi, muhtemelen Kiev'de, M.S. 986 yılında Hazar Yahudilerinin Vladimir'in huzuruna çıkarak Mûsevîliğe davet ettiklerini belirtmektedir.* *Vakayıname'de* verilen uzun izahata göre Rus hükümdarı kendi dinlerinin en iyisi olduğunu ileri süren Latinleri, Bizanslıları ve Müslümanları da dinler.[82] Bazı araştırmacılar bu kısmın Vakayıname'ye ilave edildiği kanaatindedir.[83] Yine de bu dönemde Hazar Mûsevîlerinin Kiev'de bulundukları inkar edilemez bir vakıadır ve Vladimir'in vaftiz olmadan önce dinler hakkında bir takım araştırmalar yapmış olması en azından bir ihtimaldir. Grâtz, olayın gerçek olduğunu iddia etmiştir. Ona göre 965'de Hazarya'ya düzenlenen saldırıdan sonra, hayatta kalan Yahudiler Bosporus'u (Kerç) başkent yaparak bir hakanın yönetiminde tekrar organize olurlar ve onların misyonerleri Kırım'dan Ruslara gelirler.[84]

82 *Chronicle*, c. 40.

83 Leger'in açıklamaları, *Chronique dite de Nestor,* 389 ile krş.

84 *Geschichte,* v, 341-342.

Grâtz, bu tespiti için “Rusların ve M-sh-k prensinin adamlarının” Dünyanın Yaratılışının 4746 = M.S. 986. senesinde Kiev şehrinden *Rus Vakayınamesine* göre Hazar Mûsevîlerinin Vladimir’in huzuruna varışıyla aynı yılda dinî konularla ilgili araştırma yapmak amacıyla Tamatarha (Taman)’da oturan “Hazar Prensi, Efendimiz David”e gelişinden bahseden bir belgeye dayanmaktadır. Bu tarihler arasındaki ilişki dikkate değer. Firkoviç’in eline geçen ve oldukça ses getirdiği söylenebilecek bu belgenin *buna uygun olarak* düzenlendiği şüphesinden kaçınmak zor. [85] Grâtz’in deyişiyle Hakan David ve Kırım’daki Hazar Devleti’nden bahseden başka bir kanıt yok. Ancak, şüphelerimiz yersiz ise, “Efendimiz David” olarak anılan kişi, muhtemelen Hazarların hakimiyetinden ancak 988’de çıkan ve Rus Vakayınamesine göre Mstislav’ın yönetimine verilen Tamatarha’daki Hazar reisi (hakan olması çok zor)[86] olmuş olabilir.[87]

85 J.E., art. Jacob b. Reuben ile krş (İddia edilen yazar Kerçli Abraham ben-Simha, Firkoviç tarafından uydurulan bir şahsiyettir). Diğer taraftan Grâtz şöyle der: “Jedes Wort dieser Urkunde trâgt den Stem-pel der Echtheit an sich” *(aynı yerde,* v, 476).

86 Aşağıda n. 88 ile krş.

87 *Chronicle,* c. 43; c. 52 ile krş.

Hazarya ve Hazarlardan daha sonraları da bahsedilir. XI. Yüzyılın güvenilir bir tarihçisi olan Cedrenus’a göre, M.S. 1016 yılında, Bizans imparatoru Hazarya’ya Ruslarla müttefiken bir ordu sevketmiş ve ilk karşılaşmada hükümdar Georgius Tzul’u yenilgiye uğratarak ülkeyi hızlı bir şekilde boyunduruk altına almıştır.[88] Bir Hazar’ın Hristiyanlara ait olan Georgius adını taşıyor olması şaşırtıcı değildir. Çünkü çok daha önceleri (VIII. Yüzyıl), George[89] adında bir tarkan vardı ve belirtildiği gibi Hazarlar arasında Hristiyanlık oldukça yaygındı. Tzul ismi, Derbent Geçidi zaman zaman bu şekilde adlandırıldığı için, muhtemelen Tzur ya da Şul bağlantılıdır.

88 Ed. Bonn, ıı, 464. Grousset *(L’empire des steppes,* 237), Georgios Tzoulos’tan Taman Hanı olarak bahseder.

89 Sudak piskoposu Stephen’in biyografisi, Poliak, “Conversion”, §2’de bahsedilir.

Bu seferin nereye düzenlendiği sorusu biraz önemlidir. Grâtz, biraz önce sözünü ettiğimiz belgede işaret edilen Kırım Hazar Dev-leti’ne karşı düzenlendiği ve kağanın yönetimine son verildiği gö-rüşündedir.[90] Kimilerine göre, 1016’daki ortak Rus-Bizans seferi Azak Denizi kıyılarına

kadar ulaşmıştır.[91] Kutschera, Kafkasya bölgesinin belirtildiği konusunda şüphe duymamıştır. Bu, belki de Cedrenus'un Georgius Tzul'un yenilgisinden sonra, "Yukarı Me-dia" hükümdarının teslim olduğunu önermek zorunda kalmasıyla ilgili beyanatı tarafından doğrulanabilir. Kutschera, metnimize göre[92] adı "Sennaherib" olan ikincisinin Kafkasya'da bir yerde hükümdarlık eden bir Hazar olduğunu varsayar. Her halükârda bir Mûsevî için pek de kullanmayacağı bir ismi hayalinde canlandırmak zordur.[93] Belki de genellikle, Bizanslıların ve Rusların Hazar Devleti'ne karşı düzenledikleri seferin ana hedefinin Kafkasya olduğunu düşünmekte haklı çıkartılıyoruz. Mstislav'ın oraya yerleştiği 988'den sonra Tamatarha'da durum belirsizdir.[94]

90 *Geschichte,* v, 342.

91 Poliak, "Conversion", §1; *Khazaria,* 210 ile krş.

92 X. Yüzyılda Kafkasya'da hükümdarlık yapan Hıristiyan prensi Sanhlrab ibni Sevade el-Senârî (VII. Blm., n. 126) ile krş. (V Minorsky, "Caucasica IV", B.S.O.A.S., 1953, xv/3, 519, 522, 526).

93 Talmudî Sennaherib konusu için *Sanhedrin,* 94b ile kıyaslayınız.

94 Vasiliev, *Goths,* 134 ile krş.

Rus Vakayınamesinde Hazarlardan Mstislav'ın kardeşi Yaros-lav'a karşı Hazarlar[95] ve Kasoglardan[96] müteşekkil bir kuvvetle yürüdüğü 1023 seferi münasebetiyle söz edilmektedir ki, muhtemelen Tamatarhalı Hazarlar kastedilmiştir.

95 Yukarıdaki n. 63 ile krş.

96 *Chronicle,* c. 52.

İbn'ül Esir'de de 1030 yılında Kürd Fadlun'un Hazarların üzerine yürüdüğü şeklinde bir kayıt mevcut."[97] Barthold, Transkaf-kasya'da şimdilerde Yelizavetopol denilen Gence'de[98] hüküm süren Şeddadi hanedanından Fadl ibni Muhammed'le bu Fadlun'u özdeşleştirmektedir. İbn'ül Esir, onun Hazarlara düzenlediği saldırıdan sonra ülkesine dönerken, onların ani bir hücumuna maruz kaldığını ve on binden fazla asker kaybettiğini belirtmektedir. Aynı kayıtta Fadlun'un aldığı ganimetlerin istirdat edildiği ve Müslümanların teçhizatının yağmalandığı söylenmektedir. Poli-ak, bir noktada Hazarların en enerjik çağlarındaki gibi dinsiz olduklarını gösterdiği için bu son cümleyi önemli bulmaktadır.[99] Marquart bu kaydı sadece bir bilgi olarak görürse de, Barthold bunu

Hazarların tarihte son olarak görünüşü olabileceği belirtmekle birlikte,[100] muhtemelen yanlış bir okuma olduğu ve burada Hazarların değil, belki Gürcüler veya Abhazların kastedildiği kanaatindedir. Muhtemelen saldıranların sayısının kalabalık olması, 965'den sonraki tarihte Hazarların söz konusu edilmiş olabileceği ihtimalini gölgelemiştir.

97 ıx, 142.

98 E.İ., art. Khazar. Gence konusunda daha aşağı kısmını krş.

99 "Conversion", §1 *(Khazaria,* 218 ile krş).

100 Barthold, *aynı yerde.*

Yaroslav'ın torunu Oleg, *Rus Vakayınamesine* göre daha sonraları 1078'de hâlâ Tamatarha'daydı. Bir sonraki yıl, onun Hazarlar tarafından yakalanarak, sanki Bizanslılar Tamatarha'da iktidar için vuruşan iki tarafa da karşıymış gibi, deniz yoluyla Constan-tinople'a götürlüdüğü söyleniyor. Aşağı yukarı aynı sıralarda Oleg'in kardeşi Roman da Polovesler (Kıpçaklar) tarafından öldürülmüştü. 1083'de Bizans'dan dönen Oleg, kardeşinin ölümüne yol açan ve ona karşı isyan eden Hazarlardan intikamını aldı.[101] Vaktiyle burada pek çok yabancı topluluğu kontrol altında tutan Hazarların Kıpçakları yönlendirmiş olmaları mümkündür. Fakat bu olaylarda rol alan iki güç aynı değildir. Örneğin Kıpçakların 1106'daki saldırısı "Hazar İvan"la müştereken hareket eden bazı Rus beyleri tarafından püskürtülmüştü.[102]

101 *Chronicle,* cc. 70-71.

102 *Russian Chronicle, s. anno;* N.K. Chadwick, *Beginnings,* 128. Bayan Chadwick kombinasyonun dikkat çekici olduğunu belirtirken kesinlikle haklıdır. Daha aşağı,, n. 151'e bkz.

Hazarya ve Hazarlardan 965'de başlarına gelen felaketten çok sonraları da söz edilmiştir. Olayları süzgeçten geçiren Barthold, Rusça metinlerin "Hazarlardan Rusların tebaası olarak bahsettiğini" tespit ettikten başka, bu tebaalığın yalnızca Kırım Yarımada-sı'nın bir kısmı ve karşısındaki yarımada için geçerli olduğunu ilave etmektedir.[103] Onun bu görüşü, Hazarların XI. Yüzyılda Kırım'ı elden çıkardıklarını ve akabinde Hazar Denizi ve Aşağı İdil boyu arasına sıkışıp kaldıklarını belirten Klaproth'un[104] görüşüne prensipte benzemektedir. Bu durumda Hazarların Rusların özellikle Hazarya'nın iç kesimlerinde bariz üstünlüklerinin olmadığı yerlerde hakimiyetlerini korudukları anlamını mı çıkarmalıyız? Fakat hayatta kalan Hazarların geri döndükleri kaydının dışın-da,[105] 965

Rus saldırısından sonra İdil ile Kafkasya arasında onların esamesinin bile okunmadığını biliyoruz. İdil'in aşağı akımlarının Rusların eline geçtiği konusunda herhangi bir kanıt olmadığı için, Hazar Devleti'nin Moğollar tarafından nihai şekilde ortadan kaldırılıncaya kadar ortadan kalkmadığı, başkent Saksın olmak üzere, yalnızca zayıfladığı ve hakimiyet alanının daraldığı iddiasında bulunmak kesinlikle tehlikelidir.[106] Açıkca söyleyemesek de, kaynaklarda bu hususu teyit eden bir kayıt mevcut değil.

103 Barthold, *loc.cit.*

104 *J.A.*, ı, iii (1823), 155.

105 Yahudi seyyah *İbrahim ibni Yakub,* Kunik'in belirttiği üzere, esasında sanki Hazarlar kendi zamanında (muhtemelen 973) hâlâ gelişi-yormuş gibi anlatmaktadır (Bakri, ed. Kunik and Rosen, 74, West-berg'in *İbrahim ibn-Ya'qüb*, 79'a atfen).

106 Westberg, *Beitrâge*, 288-292.

Bununla birlikte Hazarların XII. Yüzyılın geç dönemlerine kadar mevcudiyetlerini sürdürdükleri çeşitli kaynaklar tarafından doğrulanmaktadır. Burada iki ayrı belgeden bahsedilebilir. Bunlardan ilki, Kahire Genizası'ndan alınan ve Hazarya'nın siyasi yükseliş günlerinde, 965'den önceki tüm olayları gölgede bırakan Hazar Mûsevîliği konusundaki gelişmelere ışık tutması açısından istisnai ilgiyi hakeden Yahudi belgeleridir. Bunlar iki belgeden ibarettir ve daha önemli olanı Mann[107] tarafından yayınlanmıştır ki, şu pasajı içerir: "El-Afdal adlı hükümdarın zamanında, İsrail halkı içindeki zalimlerin oğulları ortaya çıkarak peygamberliği diklemeye giriştiler ve sözlerinde durmadılar. Hazarya'daki dağlarda Solomon ben-Dugi adında bir Yahudi ortaya çıktı. Oğlunun adı Menahem'di ve onlarla birlikte Ben Sahalon [?Sahlun] diye bilinen Kudüslü Efraim ben-Azariya adında bir hatip vardı.[108] Bunlar, yakındaki ve uzaktaki, çevrelerindeki tüm ülkelerde yaşayan Yahudilere mektuplar gönderdiler ... Bunlar, Tanrı'nın Kendi İsrail halkını tüm ülkelerden kutsal şehir Kudüs'de bir araya toplayacağı günün geldiğini ve Solomon ben-Dugi'nin Eliya, oğlunun ise Mesih olduğunu söylediler." Poliak,[109] Mann'ın Mena-hem ben-Solomon ben-Dugi'yi Menahem ben-Solomon el-Ruhi veya Disraeli'nin bir romanında Kürdistan'daki Amediye'de dünyaya geldiği ve 1160'daki bir ayaklanma sırasında öldürüldüğü söylenen sahte Mesih David el-Roi ile özdeşleştirdiği görüşündedir. David ismi, Mann tarafından İsrail kralı olma sevdasındaki birinin adına uygun düşecek şekilde açıklanmıştır, ama aynı kişiye göre el-Roi ve el-Ruhi'nin el-Dugi

için gösterilmesi bir hatadır. Geniza belgesi, bu Mesih hareketinin Hazar Devleti'nde başladığını söylemektedir ve Poliak, David el-Roi'nin destekçileri ile birlikte Kudüs'e gitmek üzere Amediye'ye gelen bir Hazar Yahudisi olduğu görüşündedir. Belgenin tarihi ise yalnızca iktidar döneminde Mesih hareketinin başladığı söylenen Müslüman hükümdarı el-Afdal'ın adının zikredilmesine bağlanmaktadır. Mann, el-Afdal'ı 1094-1121 yıllarında Mısırda hüküm süren meşhur Fatımî veziri olarak göstermektedir. Bu hayli erken tarih bazı zorluklar çıkarmaktadır, ama Poliak'ın önerisi, muhtemel köken ve önemini aydınlığa kavuşturmak amacıyla David el-Roi'nin ölümünden önce Amediye'de vukû bulan kargaşa üzerindeki karanlık örtüyü kaldırmaya yöneliktir.

107 *R.E.J.*, 71 (1920), 89-93. Ben, Mann'ın Poliak tarafından *Khazaria*, 339'da sözü edilen *Ha-Tequphah*, Vol. xxiv'deki makalesini görmedim.

108 Poliak'ın önerisi, aşağıdaki nota bkz.

109 *Khazaria*, 232ff, 15 ile krş.

Diğer Geniza belgesi de Hazarya'da takriben 1096 yılındaki bir Mesih hareketinden bahseder. İlk olarak Neubauer tarafından yayımlanan metin, her hangi bir sonuç çıkarılamayacak kadar muğlak. Metinde şöyle deniliyor: ".. ve tüm cemaatler harekete geçirilmiş; oruç ve zekatlarla Tanrı'ya geri dönmüştü. Ve söylediklerine göre, Hazarya bölgesinden 17 cemaat de 'ulusların el değmemiş çölüne' gitmişti; onların kabilelerle buluşup buluşmadıklarını bil-miyoruz."[110] Burada ayrıca Kudüs'e doğru bir yürüyüş planlanacak gibi görünmektedir. Poliak'ın belirttiği gibi, 'ulusların çölü', Kitab-ı Mukaddes'de Tanrının kendi halkını İsrail topraklarına geri getirmeden önce onlarla yeni bir anlaşma yapacağı yeri tanımlayan bir tabir olarak geçer.[111] Bu ikinci belgeye göre hareketin taraftarları onunla ilgili haberleri Bizans'a getirdikleri için, Hazar ve Bizans Mûsevîliği arasındaki bir ilişki ima edilmektedir. Eğer Po-liak'ın "Davud'un kalkanı"nın Mesih hareketi tarafından Yahudi halkının yeni sembolü olarak adlandırıldığı teorisi[112] kabul edilebilirse, Orta Avrupa'daki Yahudileri doğrudan etkileyen bu büyük dalga Hazar Mûsevîliğine işaret etmektedir.

110 *J.Q.R.*, ıx (1896-1897), 27.

111 *Ezek.* 20. 35; *Khazaria*, 232 ile krş.

112 *Khazaria*, 233-234.

Poliak, XI. Yüzyıl sonları ile XII. Yüzyılda Hazarya'da bir Mesih hareketinin olduğuna dikkat çekmekte kesinlikle haklıdır.[113] Bu hareketin

ortaya çıkış sebebi üzerinde dururken (hareketin geniş kapsamlı olduğunu göz önünde bulundurarak), Hazarların başına düşen yeni belaları ve özellikle XI. Yüzyılda zalim Kıpçak-ların zuhurunu dikkate almalıyız.[114]

113 Landau'nun Poliak'ın Khazaria'sını *(Qiryath Sepher,* xxı [1944], 19ff) tenkit ederken oldukça katı davrandığı görülmektedir.

114 Tarihleme için, Minorsky, *Hudud,* 316 (M.S. 1054) ile krş.

Hazarların varlığını sürdürdükleri yönündeki ikinci dereceden kanıt, XII. Yüzyılda yazılan Farsça şiirlerdir. Nizami'nin (takriben 1141-1190) Büyük İskender'den bahsederken dizelere tuhaf bir şekilde Rusları ve Hazarları da[115] girdirdiğine daha önce değinilmişti. Diğer taraftan, Nizamî'nin yaşça daha büyük olan çağdaşı Hâkânî (takriben 1106-1190), XII. Yüzyıl Şirvanşahların-dan Aksatan'a ithafen yazdığı mersiyesinde onun yenilgiye uğrattığı Ruslardan ve Hazarlardan bahseder.[116] Her iki şair de hayatlarının büyük bir kısmını Bakü yakınlarındaki Gence hükümdarlarının hizmetinde geçirdikleri için Kafkasya bölgesinin mahalli olaylarını iyi biliyorlardı. Hâkânî'nin şiirlerini inceleyen Hanikov, Şirvan'ın istilası sırasında Rusların Hazarların yanında yer aldıklarını tespit etmiştir. Hanikov, bu olayın 1135 ila 1193 yılları arasında vukû bulduğunu belirterek kesin bir tarih verememekte-dir.[117] Hâkânî'nin takriben 1175 yılında Hazarlardan bahsettiği görüşünde olan Barthold ise, burada Oğuzların veya Kıpçakların kastedilip edilmediği şüphesine düşmüştür.[118] Halbuki Hâkânî, başka bir yerde Kıpçaklardan açıkça bahsetmektedir.[119] Niza-mî'nin takriben 1203'de ölümünden kısa süre önce yazdığı son eseri olarak kabul edilen İskendernâme'sinde, Hazarlar ve Ruslardan bahsederken aynı şartları göz önünde bulundurduğundan ve o dönemde Hazar adının varlığının bir diğer son çağdaş şahidi olduğundan şüphe edilemez. Hâkânî'nin dizelerinden 72 parça Rus filosunun desteğiyle[120] Kafkas geçitleri üzerinden gelerek[121] Şirvan'ı istila edenlerin kastedildiğini düşünebiliriz. Onun bir başka dizede Hazarları Alanlar olarak göstermesi de dikkat çekicidir.[122]

115 I. Blm., n. 61'e bakınız.

116 V Minorsky, "Khaqani and Andronicus Comnenus", *B.S.O.A.S.,*

1945, xi/3, 550-578 ile kıyaslayınız.

117 "Lettre de M. Khanykov â M. Dorn, 8/20 May, 1857", Melanges Asiatiques'te, ııı, 120-121.

118 *E.İ.,* art. Derbend; *aynı yerde,* art. Khazar ile krş.

119 Khanykov, *aynı yerde,* 117, 121.

120 Khanykov, *aynı yerde*, 125.

121 Ya da Derbent'den. Şirvan'ın Ruslar ve Hazarlar tarafından istilasının, bağımsız Derbent emiri Bek-Bars ibni Muzaffar tarafından başlatıldığına ilişkin Pakhomov'un önerisini izleyen Minorsky, "Khaqani etc." 557 ile krş.

122 *Aynı yerde*, 127. Başka bir kayıt ise *(aynı yerde*, 132) şöyledir: "Ruslar ve Hazarlar, kaçtılar; çünkü onun [fatihin] yardımı sayesinde Hazarların denizinde şaşkına döndüler." Minorsky, *B.S.O.A.S.* (1930), 905 ile kıyaslayınız. Hemen sonrasında da *(aynı yerde*, 133), "Bakü, onun sayesinde Hazarlardan, Rey'den ve Zirigi-rân'dan haraç talep etmektedir." Son isim muhtemelen Doğu Kafkasya'daki Zirigaran'dır. (Minorsky, *Hudud*, 450).

Daha sonraki günlerde Kafkasya'nın güneyindeki mahalli yöneticilerin vaktiyle Halifeliğin uğraştığı kuzeyli istilacılarla boğuşmak zorunda kalmaları son derece tabiidir. Sabık Şirvanşahlardan Ali ibni Heysem'in ölümü, Kürd Fadlun'un karıştığı olay[123] ve Hâkânî'nin sözünü ettiği istila örnek gösterilebilir. Tamamı 965'den önce vukû bulan bu gibi olaylarda Hazarların ismen zikredilmesi dikkat çekicidir.

123 Her ikisi için de yukarıya bkz.

İdil-Kafkasya bölgesinin Moğol fethinden önceki döneminin büyük olayı - bir noktada yegane olayı diyebileceğimiz vakıası,-Rus Vakayinamesi'nde Poloves diye geçen Kıpçak veya Kumanla-rın ortaya çıkışıdır. Onlar beklenilenden farklı bir tavır sergileyince,[124] bozkırdaki hakimiyetleri sona erdi.[125] Harezmli Sen-cer[126] ve Bahman'ın[127] anlattıklarına göre Moğolların bu bölgede boğuşmak zorunda kaldıkları yegane düşman Hazarlar değil Kıpçaklardı. Onların gelişinden önce Hazar tarihinin en muğlak ve karanlık döneminde vukû bulan olaylar ne olursa olsun,[128] artık bir Hazar Devleti'nin uzun süre varlığını muhafaza ettiğini düşünmek çok zor.

124 Marquart'a göre *(Ost.-türk. Dialektstudien*, 102, Barthold, *E.İ.*, art. Kipçak) XII. Yüzyılda, Pelliot, "A propos des Comans", J.A., xı, xv (1920), 148-150 ile kıyaslayınız. Muhtemelen geç bir tarih, yukarıda n. 114 ile krş..

125 Moğol dönemine ilişkin kaynaklarda Deşt-i Kıpçak daima Deşt-i Hazar'ın muadili olarak kullanılmıştır.

126 *History of JalaH al-Din*, ed. Houdas, text 48, transl. 81.

127 *Rashld al-Dın*, ed. Blochet, 44-45, Juwayni, ıı, 9-11 ile krş. Artık V Minorsky, "Caucasica ııı", *B.S.O.A.S.* (1952), xiv/2, 225'te İngilizce çevirisi bulunmaktadır.

128 Kazvini'nin katı hükmüne göre (n. 68 ile krş.), Saksın bir dönem Oğuzların eline geçmişti; ancak, Kıpçaklar diğer yerlerde olduğu gibi kesinlikle orada da hakimiyeti ele almışlardır.

İlk kez Kutschera'nın belirttiği gibi,[129] Selçukluların yükselişiyle Hazar Devleti'nin çöküşü arasındaki bağ, ilginç ihtimaller akla getirmektedir ve konu daha da aydınlığa kavuşabilecektir. Zeki Velidi[130], İbni Hassül'ün[131] *Kitab Tafdıl el-Etrak*'ından Selçuklu Türklerinin kahramanı Sercuk veya Selçuk'un bizzat Hazar kralına saldırdığı belirtilen bir parçaya dikkat çekmektedir. Zeki Velidi'nin belirttiği gibi, bu olay, bir zamanlar Hazarlarla genellikle Selçukluların aslen mensup oldukları kabul edilen Guzlar arasında bir çatışma çıkmış olmasını açıkça muhtemel kılmaktadır. İbni Hassül, Selçuklu hakimiyetinin yayılmaya başladığı dönemde Rey'de görev yapan önemli bir Gazneli memurdu. Kitabı, muhtemelen 437/1045 yılından kısa bir süre sonra vezir Amid el-Mülk[132] tarafından Tuğrul Bey'e takdim edilmiştir. Dolayısıyla yazarın yeni hanedan hakkındaki kabul edilmiş gerçeklere hürmetsizlik gösterme olasılığı yok gibidir. Zeki Velidi'nin zikrettiği parça tam olarak şöyledir: "Sultanın [yani Tuğrul Bey] soyuna gelince, - Allah onu daim muzaffer eylesin - aslının başkalarınınki gibi bazı meçhul veya köleliğe kadar giden bir soydan olmaması onun asaletinin beliğ bir delilidir. Atalarının arasında, kılıcı ile Hazarların kralına vuran ve atı sakatlanıncaya ve yüzüstü düşünceye kadar elindeki ağır topuzla ona vuran Sercuk [Selçuk] bulunmaktaydı. Böyle bir iş, ancak hür bir ruh ve Capella [ayyuk] yıldızının peşinde koşan bir yürekle yapılabilir. Ondan [yani, Selçuk veya belki de "o şeyden", biraz önce bahsedilen iş] [Selçuk] imparatorluğu başlamış ve davaları yücelmiştir."[133]

129 *Chasaren*, 104.

130 *İbn-Fadlaan*, xxvii n.

131 Abbas el-Azzavi'nin tahkik ederek önsöz yazdığı Arapça metin, Türkçe çevirisiyle birlikte Profg. Şerafettin Yaltkaya tarafından *Belleten*, no. 14-15'de (İstanbul, 1940) yayınlanmıştır. Profesör Yalt-kaya, bana bir kopya gönderecek kadar kibardı.

132 *Aynı yerde*, 45.

133 *Aynı yerde*, 49-50.

Buradaki, köle Sebüktekin'in soyundan gelen Gaznelilere yapılan dolaylı atıf, doğrudur; ancak, İbni Hassül, babasının kahramanlığını Selçuk'a maletmiş olabilir. İbn'ül Esir'de Selçuk'un babası Tukak ile "Paygu denilen Türk hükümdarı" arasında geçen benzer bir olay hikaye edilmektedir.[134] Bu sonuncusu, Hazar kağanı değil, İbni Fadlan'ın[135] sözünü ettiği unvanı taşıyan Oguz yabgusu olmalı. Ayrıca, Bar Hebraeus, Tukak'ın Hazar ka-

ğanının komutanlarından biri olduğunu ve ölümü üzerine çocuk yaştaki oğlu Selçuk'un kağanın sarayına alınıp burada yetiştirildiğini zikreden Meliknâme'den[136] bir alıntı nakletmektedir. Daha sonra, Hatun onun kocasına lakaydi davranışlarına karşı tavır alınca Selçuk'un ayrılması gerekli hale gelmiştir.[137] Yine, İbn'ül Edîm'in *Halep Tarihi*'nde "Emîr Selçuk ibni Dukak'ın Hazar Türklerinin reislerinden biri olduğuna" ilişkin bir kayıt mevcuttur.[138] Barthold'un sözünü ettiği Selçukluların yönetimindeki Oğuzların önce Seyhun'un (Sir-derya'nın) aşağı akımına, daha sonra da Buhara bölgesine doğru göçünün[139] "bilinmeyen sebebi" Selçuk'un Hazarlarla artık geçinemeyeceğinin nihai olarak ortaya çıkması da olabilir.[140]

134 ıx, 162, *s. anno* 432.

135 §33.

136 Bar Hebraeus ona Mülk-nâme demektedir ki, başka bir yerde ben de bu şekilde kullandım ("Zeki Validi's *İbn-Fadlan", Die Welt des Orients*, 1949, 310; "Aspects of the Khazar Problem", *Transactions of the Glasgow University Oriental Society*, xııı [1951], 42). Claude Cahen ("Le Malik-nâmeh et l'histoire des origines seljukides", *Ori-ens*, ıı (1949, 32-33, nn.), bu eseri Şah-nâme ile karşılaştırmakta ve Tuğrul Bey'in 1063'de ölümü üzerine Sultan unvanı almadan önceki Melik unvanı taşıdığı dönemde yazılan bu eserin Alp Arslan'a ithaf edildiğini var saymaktadır.

137 *Syriac Chronicle* ed. Budge, text fol. 69, col. 1 = transl. 195.

138 Zeki Validi, *İbn-Fadlaan*, 143, ayrıca xxvı. *Al-Fakhrı*, ed. Derenbo-urg, 392 ile kıyaslayınız.

139 *Turkestan* (G.M.S.), 256.

140 N. 137'de bahsedilen makalelerde, Hazar kralının Oğuzlardan rehin aldığını belirtmiştim. (Zeki Validi, *İbn-Fadlaan*, 143 ile kıyaslayınız). İbni Fadlan zamanındaki Selçuk'un bunlardan biri olduğunu söylemek açıkça mümkün değildir.

Selçuk'un oğullarının ismi Mikaill, Yunus, Musa ve İsrail'dir ve Tuğrul Bey'in kardeşi Davud bir sonraki kuşakta dünyaya gelmiştir. İlk Selçukluların Kitabı Mukaddes'e ait isimlerinin ailenin aslen Hristiyan olduğunu gösterdiği düşünülmüştür.[141] Bu çok muhtemel görünmemektedir. Bu isimlerden Mikail, İsrail veya benzerlerinin Orta Çağda kullanılan Mûsevî isimleri olduğu açıkça söylenmektedir ve Müslümanlar arasında bu isimde birine rastlandığında onun yabancı olduğuna hükmedilirdi.[142] Ancak, İsrail her halukârda bir Hristiyan ismi değildir. Bu konudaki genel kanaat, Hazarlar arasında sivrilen yönetici

Oğuz ailelerinin dini etkilerle bu isimleri aldıkları şeklindedir. Kazvini'nin sözünü ettiği Oğuz "tapınakları" belki de bir sinagogdu.[143]

141 *E.İ.*, art. Seldjuks ile krş.

142 Cahen *(op.cit.*, 42) bu Selçuk isimlerini tartışır ve (57) Hacı İsrail adında bir Türkmen beyinden bahseder. Bu ismin muhtemelen İsrail bin Selçuk'la bir bağlantısı vardır veya benzer bir kökeni bulunmaktadır.

143 Ed. Wüstenfeld, ıı, 395.

X. Yüzyılda Selçukluları Hazarlara bağlamak pekala mümkündür ama Selçukluların 965'de Rusların yapmayı beceremedikleri şeyi başardıklarını ve Hazar Devleti'nin gerçek fatihleri olduklarını düşünmek büyük bir hata olur. Esas Selçuklu fütuhatı, öncelikle doğuda Mâverâünnehir ve Acem yurduna, arkasından da Batıya doğru olmuştur. Eğer Hazarlara karşı büyük zaferler kazanılmış olsaydı, herhalde bunların izleri kalırdı ve Selçuklu hakimiyeti başka bir bölgede, Hazar Denizi'nin batısında gelişirdi. Selçukluların bu taraflara doğru yönelmemelerinin sebebi, hiç şüphesiz orada onları yutacak bir gücün var olmasıydı ki, bu da X. Yüzyıl sonlarına doğru Hazar Devleti'nin hâlâ ayakta olduğunun başka bir delilidir. Sözlerimizi bir kez daha yinelersek, Hazarlar Rus istilasını bir şekilde atlatmışlardır, ama yıkılıp gitmelerini mukarrer kılan karanlık olaylar zinciri hâlâ aydınlığa kavuşturulamamıştır. Bu çöküş, daha önce söylendiği gibi, muhtemelen XIII. Yüzyıl Moğol istilasından önce tamamlanmıştı.

Günümüzde Doğu Avrupa'da yaşayan Yahudilerin veya daha özel haliyle Polonya'dakilerin Orta Çağ Hazarlarının torunları oldukları şeklindeki teoriye gelince,[144] konuyla ilgili çok az kanıt bulunduğu için mesele ancak kısaca gözden geçirilebilir ve ulaşılacak sonucun ancak bir var sayım olması mukarrerdir. Doğu Avrupalı Yahudiler arasında sarışın, açık tenli, genellikle mavi gözlü kişilere sık sık rastlanmasının nedeni açıklığa kavuşturulmalıdır ve bunun sebebinin gayr-ı Mûsevîlerle yapılan yaygın evlilikler olduğu şeklindeki izahat şüpheyle kabul edilmektedir. Doğu Avrupalı Yahudilerin ağırlıklı nüfusunu, eğer yerleşik değillerse, en azından daha doğudan gelen Yahudilerin oluşturduğu bilhassa öne sürülmektedir.[145] Bir yandan doğu ve güneydoğu Alman lehçeleriyle akrabalığı ispat edilirken,[146] lengüistik açıdan Yiddiş dilinde Batının etkisi olmadığını göstermeye yönelik araştırmalar yapılmaktadır.[147] Tarihi seyir içinde (Macarların belli bir süre hem Hazarcayı, hem de kendi dillerini

konuştukları)[148] Macaristan'a giden Hazarlardan başka, özellikle Moğol istilası dönemin-de[149] sabık Hazar topraklarından önemli miktarda nüfus transferi yapıldığı düşünülmektedir.[150] Bu görüşün mümkünlüğünü göz önünde bulundurarak, birden çok kaynakta Hazarlar hakkında yapılan tanımlamaları dikkate almak zorundayız[151] ve bu bilgiler doğru olsun veya olmasın, Hazar İmparatorluğu'nun başta şüphesiz yönetici kesimin değişik dinlere mensup oluşu gibi, farklı ırkları ve fizikî tipleri bünyesinde barındırdığı muhakkaktır. Ancak, Doğu Avrupalı Yahudilerin Hazarların torunları olduğunu söylemek, genel olarak[152] bugünkü Yahudilerin büyük bir kısmını Aşkanazilerin bünyesine sokmak demektir ki, üzerinde durduğumuz konunun çok ötesinde bir meseledir.

144 Kutschera, *Chasaren,* 13-17, antropolog K. Vogt'a atfen. Poliak bu konuyla yakından ilgilenmiştir. Onun *Khazaria*'sının Giriş Bölü-mü'ne ve özellikle 255-270'ine bakınız. Zajaczkowski'nin Polonyalı ve Kırımlı Karaîleri eski Hazarların temsilcileri olarak gördüğünden daha önce bahsedilmişti.

145 W.E.D. Allen, *History of the Georgian People* (London 1932), 323, *Ripley, Races of Europe'den* bahseder.

146 H. Smith, *aynı yerde.*

147 Mieses, *Historical Grammar of Yiddish* (1924), Profesör H. Smith tarafından *Transactions of the Glasgow University Oriental Society,* v 67'de bahsedilir.

148 VII. Blm.'e bakınız.

149 Moğol Batu'nun yaklaşması üzerine, Kumanlar Macar kralı Bela'ya Hıristiyan olmaları koşuluyla ülkesine girmeye izin verilmesi teklifinde bulunmuşlar ve söylendiği gibi, köleleriyle birlikte 40,000 kişiye izin verilmiştir. Bu kişiler daha sonra Macarlara karşı Mo-ğollara katıldılarsa da (Raverty, *Tabaqat-i Nasiri,* 1167, n.), Doğu Avrupa'daki Yahudilerin bu dönemde dindaşları tarafından önemli ölçüde takviye edilmiş olması daha az muhtemel gözükmektedir.

150 Macar dükü Taksony'nin X. Yüzyılda Hazarlara kendi topraklarına yerleşmeleri yönünde teklifte bulunduğu söylenmektedir (Vasiliev, *Goths,* 100). Hazarlar, Kıpçaklardan korunmak amacıyla Vladimir Monomah'a sığınmışlar ve Çernigov yakınında Bela Veja adını verdikleri bir ilçe inşa etmişlerdir (Kutschera, *Chasaren,* 175). (Bu doğru ise, bu Hazarlar daha önce Bela Veja'da [Sarkel] yaşamışlar ve artık [M.S. 1117] Çernigov'a yerleşmişlerdir. Brutzkus, *Encycl. Jud., art.* Chasaren.) Bu olaydan daha önce de Mûsevîler, muhtemelen Hazarlar (N.K. Chadwick, *Beginnings* 129), Svyatopolk tarafından Kiev'e getirilmişlerdi.

151 I. Blm., nn. 34 ve 35 ile krş.

152 N. Slouschz *(Melanges İİ. Derenbourg,* 75), daha ziyade Sabbatik mezhep mensuplarını Hazarların torunları olarak görmektedir.

KAYNAKÇA

a.—anno.

Abu-al-Fidâ’—*Geography,* ed. Reinaud and De Slaoe, Paris 1840.

Abu-Hâmid al-Andalusi—*Tuhfat al-Albdb,* ed. Ferrand, *Journal Asiatique,* tome 207 (1925).

Ad fin.—ad finem, at the end.

A.H.—Anno Hegirae.

Ad init.—ad initium, at the beginning.

A.K.M.—Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes.

A.M.—Anno Mundi.

Arne—*La Suede et l’Orient, Arehives d’Eiudes Orientales,* Upsala 1914.

art.—article.

Assemani—*Bibliotheca Orientalis,* Rome 1719-1728.

B-Band.

Baladhuri—*Futüh al-Bulddn,* ed. De Goeje, Leiden 1866.

Bal’ami—*Chronicle,* ed. Dorn, *Nachrichten über die Ghazaren, Memoirs of the Russian Academy,* 1844.

Bar Hebraeus—*Syriac Chronicle,* ed. and translated Sir E. A. Wallis Budge as *Chronography,* Oxford 1932.

Barthold—*Decouverte de l’Asie,* French transl. by B. Nikitine (Paris 1947) of Barthold’s *Istoriya Izucheniya Vostoka,* 1925.

Bashmakov—”Une solution nouvelle du probleme des Khazares,” *Mercure de France,* July 1931.

Baumstark—*Geschichte der syrischen Literatür,* Bonn 1922.

B.G.A. } —*Bibliotheca Geographorum Arabicorum*,
Bibl. Geog. Arab. } ed. De Goeje.
Bibl. Ind.—*Bibliotheca Indica.*

B.R.A.—Bulletin of the Russian Academy.

Bretschneider, *Researches—Mediaeval Researches from East Asiatic Sources,* 1910.

Brock elmamı—*Geschichte der arabischen Litteratur,* VVeimar 1898-1902, Leiden 1937, ete.

Browne—*Literary History of Persia,* London and Cambridge 1902-1930.

B.S.O.A.S.—Bulletin of the School of Oriental and African Studies, London.

Bury, *L.R.E.*—J. B. Bury, *A History of the Later Roman Empire from Arcadius to İrene*, London 1889.

Bury, *E.R.E.*—J. B. Bury, A *History of the Eastern Roman Empire from the Fail of irene to the Accession of Basil I,* London 1912.

Bury, *Gibbon—Gihbon's Decline and Fail of the Roman Empire,* edited by J. B. Bury.

Bury, *Theodosius—History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian,* London 1923.

Buxtorf—*Cosri (Kuzari),* ed. Buxtorf, Basle 1660. e.—chapter, or *cırca.*

Carmoly—*Des Khozars,* in *Itineraires de la Tene Sainte,* Brus-sels 1847.

Carra de Vaux—*Le livre de Vavertissement et de la revision*, Paris 1896.

Chabot—*Chronique de Michel le Grand,* ed. and transl. J. B.

Chabot, Paris 1899, ete. Chadvvick, *Beginnings*—Mrs. N. K.

Chadwick, *Beginnings of Russian History,* Cambridge 1946.

Chavannes, *Documents—E.* Chavannes, *Documents sur les T'ou-Kiue occidentaux,* St. Petersburg 1903.

Chronicle—Russian Chronicle, transl. Leger, *Publications de TEcole des Langues Orientales, II sene,* xiii (1884). col.—column.

Constantine Por.—Constantine Porphyrogenitus.

Darband Nömah—Knscm Beg's edition in *Memoirs of the Russian Academy, Divers Savants,* 1851.

Decouverte—see Barthold.

Dorn
Dorn, *Bal'ami* }—*Nachrichten über die Chasaren, Memoirs of the Russian Academy*, 1844.

Dubnov, *Geschichte*—*Weltgeschichte des jüdischen Volkes*, Berlin n.d.

ed.—edited by, edition of.

ed. Bonn—*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae,* Bonn. edd.—editors.

E.I.—Encyclopaedia of islam.

Ene. Jud.—Encyclopaedia Judaica.

Eranshahr—see Marquart, *Eranshahr.*

E.R.E.-see Bury, *E.R.E.*

Ferrand—see abu Hâmid al-Andalusi.

flor.—florvint

fol.—folio.

Fragmente—Westberg, *Die Fragmenie des Toparca Goticus, Memoirs of the Russian Academy,* 1902.

Frâhn, *Khazars—Veteres Memoriae Chasarorum, Memoirs of the Russian Academy,* 1822.

G.A.L.—see Brockelmann.

Gardîzi—ed. Barthold in *Memoirs of the Russian Academy,* 1897.

Gibb, *Arab Conquests—ll.* A. R. Gibb, *The Arab Conquests in Central Asia,* Royal Asiatic Society, 1923.

G.M.S.—Gibb Memorial Series.

Gregoire—H. Gregoire, “Le nom et Toriğine des Flongrois,” *Z.D.M.G.*, B.91 (1937).

Grâtz—*Geschichte der Juden,* ed. 3.

Harkavy, *Denkmaler—Altjüdische Denkmaler aus der Krim, Memoirs of the Russian Academy,* 1876.

Historische Glossen—see Marquart, *Historische Glossen.*

Hudüd—see Minorsky, *Hudud.*

ib.
ibid. }—*ibidem.*

Ibn-A’tham al-Küfi—*Kitâb al-Futûh*, Seray MS. 2956, cited by Zeki Validi, *lbn-Fadlân*, etc.

Ibn-al-Athîr—ed. Cairo, A.H. 1303.

lbn-Fadlân—ibn-Fadlân’s *Rihlah,* ed. Zeki Validi, whom see. § means section of this text.

Ibn-al-Faqîh—ed. De Goeje, *Bibi. Geog. Arab.,* v.

Ibn-Hajar, *Işâbah—al-Işâbah fi Tanıyız al-Şahâbah, Bibi. Ind.,* 1856-1873.

Ibn-Hawqal—1 ed. De Goeje, *Bibi. Geog. Arab.,* n; 2 ed. Kramers, 1939.

Ibn-Isfandiyâr—*History of Tabaristân,* transl. E. G. Browne, *Gibb Memorial Series.*

Ibn-Khaldün-ed. Bûlâq, A.H. 1284.

Ibn-Khurdâdhbih—ed. De Goeje, *Bibi. Geog. Arab.,* VI.

Ibn-Qutaybah, *Ma’ârif—Kitâb al-Ma’ârif* ed. “VVüstenfeld, Göttingen 1850.

Ibn-Rustah—ed. De Goeje, *Bibi. Geog. Arab., va.*

lbn-Sa’d-Tabaqât, ed. E. Sachau, Leiden 1904-1917. *id.—idem.*

Iştakhri—ed. De Goeje, *Bibi. Geog. Arab.,* i.

J.A.—Journal Asiatique.

*J.A.O.*S. *—Journal of the American Oriental Society.*

J.E.—Jeıvish Encyclopedia.

J.Ç.R.—Jeıvish Ç-uarterly Review.

J.R.A.S.—Journal of the Royal Asiatic Society.

Juwayni—Ta’rifc/ı-i *Jihân-gushây,* ed. Mirza Muhammad in *Gibb Memorial Series.*

K—Professor Paul Kahle’s collation of the Chester Beatty **MS.** of Iştakhri.

Kasem Beg—*Darband Namah* (ed.), *Memoirs of the Russian Academy,* 1851.

Kmosko, “Araber”—”Araber und Chasaren,” *Körösi Csoma-Archivum,* 1924-1925.

Kmosko, “Quellen”—”Die Quellen Istachri’s in seinem Berichte über die Chasaren,” *Körösi Csoma-Archivum,* 1921.

Kokovtsov—Evreisko-khazarskaya perepiska v X veke, Leningrad 1932.

Kutschera—*Die Chasaren,* ed. 2, Vierma 1910. *l.—lege.*

Landau, *Beitrage—Beitrage zum Chazarenproblem,* Breslau 1938.

Landau, “Present Position”—”The present position of the Khazar problem,” *Zion,* 1942—in IIebrew.

Lat.—Latin. Leger—see *Chronicle.*

L.V.—Long Version of the Reply of Joseph.

Mann, *Texts and Studies—Texts and Studies in Jevoish History and Literatüre,* Vol. i, Cincinnati 1931; Vol. n, Philadelphia 1935.

Marquart, *Eranshahr—Erânsahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac’i, Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Neue Folge,* in, 2, Berlin 1901.

Marquart, *Historische Glossen*—”Historische Glossen zu den alttürkischen Inschriften,” *Vienna Oriental Journal Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes), xa,* 1898.

Marquart, *Streifzüge*
Marquart, *Streifz.*
Marquart, *Str.*
—*Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig 1903.

Mas'ūdi
Mas'ūdi, *Murūj*
—*Murūj al-Dhahab*, ed. Barbier de Meynard and Pavet de Courteille, Paris 1861-1878.

Mas'ūdi, *Tanbih*—ed. De Goeje, *Bibl. Geog. Arab.*, VIII.

Minorsky, *Hudüd—Hudud al-Alam, Gibb Memorial Series.*

Minorsky, *Marvazi—Sharaf al-Zamân T âhir Marvazi on China, the Turks and India,* Royal Asiatic Society, 1942.

Minorsky, “Tamîm”—”Tamim ibn-Bahr’s Journey to the Uyghurs,” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies,* 1948, *xn/2,* 275-305.

Mon. Germ. Scr.—Monumenta Germaniae Historica: Scriptores.

M.R.A—Memoirs of the Russian Academy.

MS.— manuscript.

MSS.—manuscripts.

M.T.—Massoretic Text.

Muqaddasi—ed. De Goeje, *Bibi. Geog. Arab.,* m.

n.—note.

n.d.—no date.

Neubauer-”VVhere are the Ten Tribes?” *Jeıvish Çuarterly Revieto,* i (1889).

Nicephorus—ed. Bonn.

Nöldeke, *Beitrage—Beitrage zur Geschichte des Alexander romans, Denkschriften der Wien. Akad.,* xxxvm, 5.

ob.—obiit.

Pelliot, *Noms turcs-Faul* Pelliot, “Quelques noms turcs d’hommes et de peuples finissant en ar,’” *Oeuvres posthumes de Paul Pelliot,* n, Paris 1950.

Platonov, *Russie Chretienne-S.* F. Platonov, *La Russie Chre- tienne* in Avaignac, *Histoire du Monde,* t. vii (Paris 1931).

Poliak, “Conversion”—”The Khazar Conversion to Judaism,” *Zion* 1941—in Hebrew.

Poliak, *Khazaria-Khazaria,* Tel Aviv 1944-in Hebrew.

Qâmüs-al-Çâmüs al-Muhît of al-Firüzâbâdi, 4 vols., Cairo 1353/1935.

Qazwmi—Cosmography, 2 vols., ed. VVüstenfeld, Göttingen 1848.

Qudâmah-ed. De Goeje, *Bibi. Geog. Arab.,* vı.

Rashîd al-Dîn—ed. Blochet, *Gibb Memorial Series.*

R.E.J.—Revue des Etudes Juives.

Schultze—*Das Martyrium des heiligen Abo von Tiflis, Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatür, Neue Folge,* xııı (1905).

s.—sub.

ser.—series.

Straek—*Firkovitch und seine Entdeckungen,* Leipzig 1876.

Streifzüge, Streifz.—see Marquart, *Streifzüge.*

S.V.—Short Version of the Reply of Joseph.

s.v.—sub voce

t.—tome.

Tabari—ed. De Goeje and others, Leiden, 1879-1901. *Tafdil-Kitüb Tafdil al-Atrâk,* ed. ‘Azzâwi, reproduced by Ş. Yaltkaya, *Belleten,* No. 14-15, istanbul 1940.

Theophanes—ed. Bonn.

Theophanes Con.—Theophanes Continuatus, ed. Bonn.

Vasiliev
Vasiliev, *Goths* —*The Goths in the Crimea*, Cambridge, Mass., 1936.

ver.—verso.

Vernadsky
Vernadsky, *Anc. Russ.* —*Ancient Russia*, Yale 1943.

vol.—volume.

Westberg, *Beitrage—Stadt und Volk Saksin, Beitrage zur Klarung orientaliseher Çuellen über Osteuropa, Bulletin of the Russian Academy,* 1899.

Westberg, *ibrahim ibn-Ya'qüb—Ibrâhîm's-ibn-Ja'kûb's Reisebericht über die Slawenlande atış dem Jalıre 965, Memoirs of the Russian Academy,* 1898.

Westberg, *Gothic Toparch—see Fragmente.*

W.Z.K.M.—Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes.

Ya'qūbi
Ya'qūbi, *Historiae* —*Historiae*, ed. Houtsma, Leiden 1883.

Ya'qûbi, *Buldan—ed.* De Goeje, *Bibi. Geog. Arab.,* vn.

Yâqüt, *Buldan—Mu'jam al-Buldân,* ed. Wüstenfeld, Leipzig 1866-1870.

Zajaczkowski, "Culture"—"O kulturze chazarskiej i jej spadkobiercach" (The Khazar Culture and its Heirs), Mysl Karaimska, Breslau 1946.

Zajaczkowski, "Problem"—"Problem jezykowy Chazar6w" (The Problem of the Language of the Khazars), Proceedings of the Breslau Society of Sciences, 1946.

Zajaczkowski, *Studies—Ze studioıo nad zagadnieniem chazar skim* (Studies on the Khazar Problem), Polish Academy, Cracow 1947.

Zambaur— *Manuel de Genealogie et de Chronologie,* Hanover 1927.

Z.D.M.G.—Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesell-schaft.

Zeki Validi
Zeki Validi, *Ibn-Faḍlān* —*Ibn Faḍlān's Reisebericht, Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes,* xxiv (1939).

Zeki Validi, "Völkerschaften"—"Völkerschaften des Chazarenreiches im neunten Jahrhundert," *Körösi Csoma-Archivum,* 1940.

Zeki Validi, "Die Schvverter der Germanen"-in *Z.D.M.G.,* B. 90 (1936), 19-37.

Zeuss, *Die Deutschen—Die Deutschen und die Nachbarstamme,* Munich 1837.

Zh.M.N.P.-see Z.M.N.P.

Zichy—"Le voyage de Sallâm l'interprete," *Körösi Csoma-Archivum,* 1921.

Z.M.N.P.—Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveschenia.

Zotenberg—Chronigue de Tabari, Paris 1867-1874.

DİZİN

A

C - Ç

D

E - F

H

I-İ

K

L

M

N

O-Ö

P

T

U-Ü

V

Y

Z